

საქართველოს ისტორია

ტომი 1.

უწყველეს დროითგან 985 წლ. ქრ. შ.

ამ ტომს ერთვის: ა) ოთხი რუკა 1) თარგამოსის შვილებს სამეფო, 2) კავკასია, 3) კავკასია და შტირე აზია მე-IV საუკ. ქრ. წ., 4) საქართველო, პონტო და სომხეთი II—I საუკ. ქრ. წ.) და ბ) ქრონოლოგიური ტაბულები (მეფენი ქართველთა, აფხაზთა, სომეხთა, სპარსთა, ხალიფები არაბთა).

ტ ო მ ი ს ი

ელექტრონომბეკდავი ამბ. „შრომა“, მიხეილის პრ., № 65.

1906

მისს ბრწუნვალებას

პავლე იოსების ძე თუმანიშვილს

გულითადის პატივისცემით და მადლობით

ამ წრომას უძღვნის

ავტორი.

წინასიტყვაობა.

1884 წელს გამოვიდა ჩვენი წიგნი „საქართველოს მოკლე ისტორია“. მიუხედავად წიგნის მრავალჯვარ ნაკლულეყანებისა, მისი დაბეჭდვა ფრიად სასიამოვნო მოვლენად ჩასთვალა მგოსანმა ვახტანგ ორბელიანმა. „კავკასიზმც“, რომელიც იბეჭდებოდა დ. ერისთავის რედაქტორობით, შენიშნა: „ჯანაშვილის შრომა, როგორც თვით ავტორიც ამბობს, მეცნიერული გამოკვლევა არ არის, მაგრამ მას დიდი მნიშვნელობა აქვს წმინდა ჰრაქტიკულის მხრით: საქართველოს ვრცელი მატთანე, დაბეჭდილი ორ დიდ-დიდ ტომად, ძვირი და ხელმიუწდომელი უმრავლესობისთვის, ავტორს მოკლედ გამოუთქვამს თავისს სახელმძღვანელო წიგნში, და ეს არის მასი უმთავრესი დამსახურება“. სათანადო მთავრობისაგანაც ნება გამოვიდა, რომ ხსენებული ჩვენი წიგნი სახელმძღვანელოდ იხმარებოდეს იმ სკოლებში, რომლებშიაც ისწავლება ქართული ენა (მზრუნველის ცირკულიარი 1886 წლ., № 1).

1895 წელს მეორე გამოცემად დაიბეჭდა ჩვენივე „საქართველოს ისტორია“, ერთიორად ვრცელი წინანდელზე. ამ წიგნის ღირსებასა და ნაკლულეყანებაზე ბევრი წერილი დაიბეჭდა. გაზეთი „ბეჭდი“, რომელსაც ხელმძღვანელობდა საქართველოს წარსულის კარგად მცოდნე გიორგი წერეთელი, ჩვენს წიგნს შეეკება შემდეგის სიტყვებით: „ჩვენ მივიღეთ ჩინებული გამოცემა, ახლათ შემუშავებული და შევსებული საქართველოს ისტორია მ. ჯანაშვილისა. ეს ჰირველი წიგნია, რომელსაც მისწრაფებით უნდა საჭიროებდეს უოველი ქართველი და მუდამ ხელში ეჭიროს ლოცვანივით. იგი იწყება ისტორიული დასაბამიდან ქართული ერისა და მოყვანილია დღევანდელ დღემდე. რაც უნდა ნაკლულეყანება ჰქონდეს ასეთს სახელმძღვანე-

საქართველოს ისტორია.

1.

უშუბეღესი ხანა.

განყოფილება I.

თავდაპირვანდელი ცნობები.

თავი I.

ქართველთა წინაპრები და სემშობლო.

I. მსოფლიო ისტორია თავის დასაბამშივე შენიშნავს კასპიის ზღვასა და შავის ზღვის შორის მდებარე ქვეყანას. ეს ქვეყანა ბუნებრივ მდიდარი იყო, უხვად ირწყოდა მდინარე წყლებით, მარად განათებული იყო აღმოსავლეთის ბრწყინვალე მზით და დასახლებული იყო ნიქიერის და ლამაზის ხალხით, რომელსაც ჰქონდა თავისი სახელმწიფო წეს-წყობილება, საკმაოდ განვითარებული ცხოვრება. ამ ერს ერქვა კოლხი, ხოლო თვით ქვეყანას—კოლხეთა. ბერძენთ მწერალი ჰეკატე, რომელიც ცხოვრობდა მეექვსე საუკუნეში ქრ. წინად, ამბობს, რომ მოსხნი (=მესხნი—ქართველები) კოლხის გვარტომნი არიანო. მაშასადამე, თვით კოლხიც ყოფილა იგივე ქართველი *).

იმავე ბერძენ-რომაელთა მწერლებს შეუკრებიათ ცნობები

*) ქართული==მეგრ. ქორთუ==სვან. მი-ქართ; ქართლი==სვ. ქართ. ტფილისი==მეგრ. ქართი.

შესახებ ქართველთა ჩამომავლობისა. ამათგან ტაციტს თვით ქართველებისაგანვე შეუტყვია, რომ ივინი (ივერნი და ალბანელი) თესალიელთა ჩამომავალნი ყოფილან და მათს სამშობლოში, შემდეგ მეფე აიეთის გარდაცვალებისა, გამეფებულა მისი ასულის მედეას ქმარი იაზონი. ჰერიკეტის სიტყვით, აღმოსავლეთის საქართველოს (ამერეთის) ივერნი პირენეიდამ მოსულან და შეპრობლებიან ჰირკანელთ. ეს ჰირკანელი (=ჯორჯანნი) ცხოვრობდენ კოლხეთის მეფის აიეთის ქალის მედეას-მიერ დაარსებულს საგართიაში (მიდიაში). ტეროდოტეს (480—426 წ. ქრ. წ.) კოლხები ეგვიპტელებად მიაჩნია და მათს ერთობას იგი ჰხედავს ამ ორის ერის ყოფა-ცხოვრებასა და ენაშიაც-კი. თვით ეგვიპტელებს, მისივე სიტყვით, კოლხები მიაჩნიათ თავიანთ მეფეს სეზოსტრისის (=რამზეს) ლაშქრის ნაშთად (ეს რამზე ცხოვრობდა მე-XIV საუკ. პირველ ნახევარს ქრ. წ.).

II. სხვა ნაირად მოგვითხრობს ჩვენი მემატრიანე ქართველთა თავდაპირვანდელ ისტორიას, მათ წინაპრების ამბავს.

ქართველებისა და, საზოგადოდ, ყველა კავკასიელების წინაპრებად ჩვენი მატრიანე სთვლის თარგამოსს და მისს შვილებს ქართლოსს, ეგროსს, ბარდოსს, ცეროსს, მოვაკანს, ლეკოსს, კავკაზოსს და ჰაოსს.

ყველა ერის ისტორიის დასაწყის ხანას ჰყარავს გავლილ საუკუნეთა წყვედადი. ისტორია ერისა, ვიდრე განდებოდეს დაწერილი მატრიანე, ზეპირად გადმოცემის. თაობანი და მოდგმანი ამკობენ მას თავის წინაპრების საგმირო მითხრობითა და ამბებით, წარმოადგენენ მათ უძლეველ გმირებად, რომელნიც ადვილად ჰმუსრავენ დევებს, მრავალთავიან ვეშაპებს, უამრავ ალ-ქაჯებს. როდესაც ეს გადმოცემანი და მითხრობანი ეფინებიან მთელს ერს და მისს სურათს საკუთრებად ხდებიან და ამ ერში იღვიძებს სურათი თვითცნობიერება, მამინ იბადება აკრეთვე მითხრობილება ყველა ეს გა-

დმოცემანი დაიწეროს, შესდგეს წერილობითი მატრიანე საგულისხმი-
უროდ შთამომავლობისა.

ასეთი ცადმოცემა-დებენდები დაეფა საფუძვლად ჰომიროსისა
და ჰეროდოტეს თხზულებებს, ფირდაუსის „შაჰნამეს“, ქართველთა
დიდს წიგნს „ქართლის ცხოვრებას“ და სხ. ამგვარს წიგნებში შე-
ტანილია იგავი, თხრობა საზოლიტიკო, საწმუნოებრივი.

ჰევენის რომელიმე მარჯვე ადგილი სახლდება, კაც-მრავალ ქა-
ლაქად თუ დაბად ხდება, ძიენს ძალას, ძლიერებას, გაფლენას. მომა-
ვალ შთამომავლობას ეძლევა შემთხვევა წარმოიდგინოს, რომ ეს დი-
დი და ძლიერი დაბა და ქალაქები გააშენეს მძლავრმა და გმირმა წი-
ნაპრებმაო. ასრე წარმოსდგა თქმულება შესახებ იმისა, რომ, ვი-
თომ, რომი გააშენეს რომმა და რემმაო, რომ, ვითომ, ჰელდინე-
თი (საბერძნეთი) დაარსა ჰელდენმაო, ხოლო ეოლია, დორია, ბო-
ნია და აქეთა დაარსეს ეოლმა, დორმა, იონმა და აქეთამო.

ჩვენშიაც ასრე მოხდა. ჩამომავლობამ, დროთა განმავლობაში,
დაიფიწვა, თუ როგორ თანდათან მოშენდნენ და დასახლდენ ქართლი,
მცხეთა, უფლისციხე და სხ. ადგილები და წარმოიდგინა, ქალაქ
ქართლს და საქართველოს გააშენებდა და დაარსებდა ქართლოსიო,
ეგრისს (სამეგრელოს) ეგროსიო, ტურეთს—ტუროსიო, კახეთს—კა-
ხოსიო, კუხეთს (ივრის პირს) კუხოსიო, მცხეთას—მცხეთოსიო,
უფლისციხეს—უფლოსიო.

იყო, ამბობს მემატრიანე, თარგამოს კაცი გმირი. შემ-
დგომად განყოფისა ენათასა, ოდეს აღაშენა ნებროთ ბაბი-
ლონს გოდოლი და განეყენეს მუნ ენანი და განიბნინეს მუ-
ნით ყოველსა ქვეყანასა, წარვიდა თარგამოს ნათესავით მისით
და დაემკვიდრა ორთა მათა შორის, კაცთა შეუვალსა, არარა-
ტსა და მასისსა *). და იყო ნათესავი მისი დიდი და ურიც-

*) სომხურად მასისი არარატს ჰქვიან, შავრამ ჩვენი მემატრიანე მა-
სისს სხვა მთას უწოდებს, ალბად, მასიოსს, ქურთთა ქვეყნის სამხრეთით

ხვი: რამეთუ ესხნეს ცოლ მრავალ, ძენი და ასულნი, შვილნი და შვილის შვილნი ძეთა და ასულთა მისთანი. რამეთუ ცხონდა იგი ექვსას წელ და ვერღარა იტევდა ქვეყანა არა-რატისა და მასისისა, ქვეყანა იგი, რომელი წილით ხდომოდა.

შენიშვნა: სპარსთა მეფე ეუბნება ვახტანგ გორგასალს: „ნოესითგან ჯაზირის (შუამდინარის) ნახევარი მამათა შენთა ნა-წილი არს“.

თარგამოსის წილხდომილ ქვეყნის მიჯნები იყო: აღმოსავ-ლით—გურგანის ზღვა (კასპიის ზღვა), დასავლეთით—პონტოს ზღვა (შავი ზღვა), სამხრეთით—მთა ორეთისა (ქურთისტან-შია, პირისპირ მიდიისა) და ჩრდილოეთით—კავკასიონი.

მაშასადამე, თარგამოს თავის შვილებითურთ დაქერილი ჰქონია მტკვრის, არეზის, რიონის, ეგრის-წყლის, ქოროხის და ლალისის ხეობანი და აგრეთვე ტიგრის და ვეფრატის ხეობე-ბის ზემო მხარე.

ბაბილონიდამ გადმოსახლების შემდეგ თარგამოსმა არა-რატ-მასისს შორის დაჰყო 600 წელიწადი და მერე არეზის ქვემო მხარე დაუტოვა თავისს შვილს ჰაოსს და თვითონ სხვა შვილებთან ერთად წამოვიდა ჩრდილოეთისკენ და დაბინავდა ამიერ-კავკასიაში. მისს შვილებს ერგოთ: ქართლოსს—ქართ-ლი, ჰეროსს—ჰერეთი, ეგროსს—ეგრისი, ბარდოსს—ბარდავი, მოვაკანს—მოვაკნეთი, ლეკოსს—ლეკეთი და კავკაზოსს—კავ-კასია (იალბუზასა და მყინვარის ჩრდილოეთი მხარე აზოვა-მდე).

ქართლოსი, სწერს მემატიანე, მოვიდა-რა მტკვრისა და არაგვის შესართავთან, ავიდა მაღალს მთაზე, შექმნა იქ სიმა-გრენი, იშენა თავის სადგომად სახლი, და ამ მთას სახელად დაერქვა ქართლი და მისგამო მთელს მის წილ-ხდომილ ქვე-ყანასაც—ქართლი ანუ საქართლო—საქართველო. შემდგომ ამისა

მდებარე მთის ორეთის (ურთას თუ ურთუს?) მწვერვალს (იხ. კიპერ-ტის Atlas antiquus-ში).

ქართლოსმავე ააშენა ორბის-ციხე (სამშვილდე) და მტკვრის-ციხე (ხუნანი—გატეხილი ხიდის ციხე).

✓ ქართლოსმა იცხოვრა დიდხანს. მას ჰყვანდა გმირი ვაჟები—მცხეთოსი, გარდაბოსი, კახოსი, კუხოსი და გაჩიოსი. ქართლოსი რომ მოკვდა, დამარხეს იგი ქალაქ ქართლს (=არმაზს). მისი საფლავი საფიცარ ადგილად გახდა.

ქართლოსის სიკვდილის შემდეგ მისმა ქერივმა ააშენა დედა-ციხე და ბოსტან-ქალაქი (რუსთავი, ყარაია). მერე თავისს შვილებს მისცა: გარდაბოსს—ხუნანი, გაჩიოსს—ორბისციხე (სამშვილდე) და ქვეყანა სკვირეთის მდინარითგან აბოცის თავამდე (ამ გაჩიოსმა ააშენა გაჩიანი ანუ სანადირო ქალაქი), კუხოსს—ბოსტანქალაქი ანუ რუსთავი, კახოსს—ქვეყანა კახეთის მთებ შორის, არაგვითგან ტყე-ტბამდე და კავკასიონამდე. ამ კახოსმა ააშენა ქალაქი ჩეღეთი, რომელსაც წინად ერქვა ბერი. ამათი უფროსი ძმა მცხეთოსი კი დარჩა ქართლს (არმაზს) და მას ერგო ქვეყანა ტფილისითგან და არაგვითგან სპერის ზღვამდე (შავის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხემდე). ოთხნივე ძმანი ემორჩილებოდნენ მცხეთოსს, რომელმაც ააშენა ქალაქი მცხეთა. იგი იყო „გამგე და უფალი ძმათა ზედა“.

ძმებმა იცხოვრეს დიდხანს. ქვეყანა გამრავლდა, მოშენდა. გმირს მცხეთოსს მიეცა შვილები უფლოსი, ოძრახოსი და ჯავახოსი. სიკვდილის წინად მცხეთოსმა ამათ გაუყო თავისი კერძი მამული. ოძრახოსს მისცა ტასისკართგან ზღვამდე (სამცხე, აქარა) და მან ააშენა ციხე-ქალაქები ოძრხე და თუხარისი, ჯავახოსს მისცა ქვეყანა ფანავრითგან მტკვრის თავამდე და მან ააშენა ციხე-ქალაქები წუნდა და არტანი (ქაჯთა-ქალაქი, ჰური), უფლოსი დარჩა მცხეთას და მას დაემორჩილა ქვეყანა არაგვითგან ტასისკარამდე და ფანავრამდე, ე. ი. ზენასოფელი ანუ შიდა-ქართლი. აქ მან ააშენა ქალაქები უფლისციხე, ურბნისი და კასპი.

დრო, თუ როდის ცხოვრობდნენ ეს გმირი წინაპრები, შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ მათ საშთამომავლო შტოთი, ასე:

ნოე (3246 წ. ქრ. წ.)

იაფეტო

ავანანი

თარში

თარგამოსი (2716—2116 ქრ. წ.)

ქართლოსი. ცეროსი. ეგროსი. ბარდოსი. მოვაკანი. ლეკოსი. კავკასი. პაოსი..

მცხეთოსი. გარდაბოსი. კახოსი. კუხოსი. გაჩიოსი.

უფლოსი. ოძრაბოსი. ჯაეახოსი.

აქვე უნდა შევნიშნათ, რომ ყველა ამ სახელების დაბოლოება ოსი კი არ უნდა იყოს, არამედ ისი. ეს თავდაპირვანდელი დაბოლოება (—ისი) გვხვდება სახელებში: ე გ რ ის ი, ე გ რ ის-წ ყ ა ლ ი, უ ფ ლ ის-ც ი ხ ე. ამთ მსგავსადვე თავდაპირველად იქნებოდა

ქართისი (ქართლისი) და არა ქართლოსი

ცერისი	"	ცეროსი
ბარდისი (ბარდავი)	"	ბარდოსი
პაისი (პაიკ)	"	პაოსი
მცხეთისი	"	მცხეთოსი
გაჩისი (==გაჩიანი)	"	გაჩიოსი
ეგრისი (==ეგური)	"	ეგროსი
უფლისი	" "	უფლოსი
ჯაეახისი	" "	ჯაეახოსი.

სახელების პირველ რიგს, მართლაცა-და, აქვთ მიჩემებითი ანუ კუთვნილებითი მნიშვნელობა, ხოლო მეორე რიგი უაზრობას წარმოადგენს.

თარგამოსი იყო თანამედროვე ნებროთ გმირისა, ხოლო ეს ნებროთი ცხოვრობდა 2716 წლამდე. ამის შემდეგ თარგამოსი გადმოსახლდა არარატ-მასისს და აქ იცხოვრა 600 წლამდე და შერე წამოვიდა ჩრდილოეთისკენ. მაშასადამე, მისი გადმოსახლება მოხდებოდა დაახლოვებით 2116 წ. თარგამოსის წი-

ნაპრობას, თითქო, მოწმობს მისი სახელის სოფელი თარგაოფელი (სამეგრელოშია).

III. ბაგრატიონთა გადმოცემა. ქართული, სომხური და ბერძნული გადმოცემა ერთხმად ამბობს, რომ ბაგრატიონნი იერუსალიმიდან მოვიდნენო. იმპერატორი კოსტანტინე ძოწით მოსილი (952 წ. ქრ. შ.) სწერს: ივერიის კურატპალატნი ამაყობენ, რომ ჩამომავალნი არიან ურის ცოლისა, რომელიც შეირთო მეფემ და წინასწარმეტყველმა დავითმა. იგინი ამტკიცებენ, რომ ჩამომავალნი არიან ამ დავითის შვილებისა. ამ სახით, იგინი თავის თავს სთვლიან ნათესავად მეფის დავითისა და ღვთისმშობლისა, რომელიც აგრეთვე იყო თესლისაგან დავითისა. იგინივე ამბობენ, რომ ივერთა ერთი გაჩნდა იერუსალიმში, რომ იქიდგან გადმოსახლდა და დასახლდა სპარსთა ქვეყანაში, საცა ცხოვრობენ დღესაც. იერუსალიმიდგან წამოვიდნენ ივერიის ცნობილი მეფე დავითი და მისი ძმა სპანდიარტი. ამ სპანდიარტმა, როგორც თვითონვე მოგვითარობენ, ღვთისაგან აღთქმა მიიღო, რომ ბრძოლაში მის ტანის არც ერთს ასოს, გარდა გულისა, ხმალი არ მიეკარება. ამისგამო ბრძოლაში გასვლისას გულზე ჯავშანს იფარებდა. ამიტომაც ასრე ძლიერ ეშინოდათ მისგან სპარსებს, რომელნიც დაამარცხა და დაიპყრა, ხოლო თვისნი ნათესაენი ივერნი დაასახლა მიუვალ ადგილებში, საცა დღესაც ცხოვრობენ. აქ ესენი ნელნელა გამრავლდნენ და შეიქმნენ დიდ ხალხად. და რადგან, როგორც ამბობენ, ჩამომავლობით იერუსალიმელნი არიან, ამიტომ დიდი სიყვარული აქვთ ამ ქალაქისა“.

ჩვენის მატეანის სიტყვით, ბაგრატიონნი იყვნენ ურიანი და წამოვიდნენ ფილისტიმით.

ასრეთი გადმოცემა, ალბად, განმტკიცდა იმის გამო, რომ აბრაამი ურ-ქალდიდამ გადასახლდა ქანაანის ქვეყანაში და დასახლდა ხევ-რონის ხეობაში, საცა მანამდე ცხოვრობდნენ ხეთელნი, იმავე ქალდთ მონათესაენი, და აგრეთვე იმიტომაც, რომ დავით მეფემ, რომელიც ეფფრატელი იყო (მეფეთა, 17, 12),

კოლად შეირთო ხეთელ ურის კოლი ვირსავია, და ეს სახელი კი ემსგავსება სახელს ვირქ=საქართველო. ყოველ შემთხვევაში, აქ საყურადღებო ის არის, რომ ბაგრატიონთ გადმოცემაჲ ქართველთა ჩამომავლობას მიჩემებს სამხრეთს.

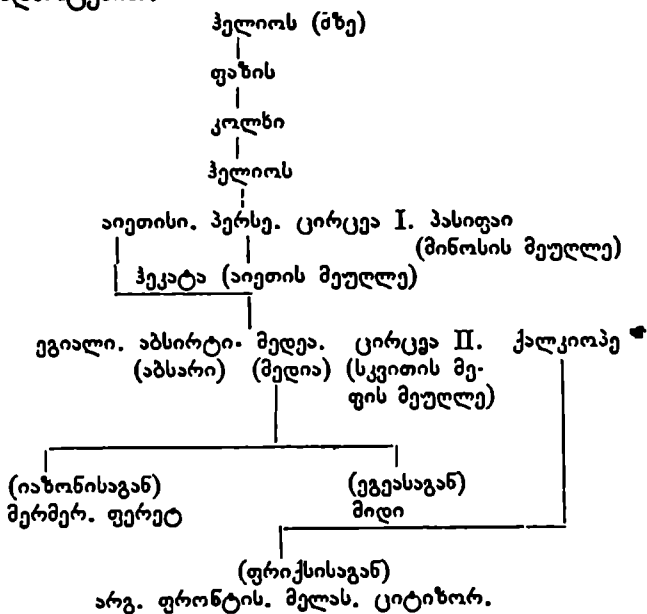
სახელი სპანდიატი (სპანდიატ-რვალი) გვხვდება ქართლის ცხოვრებაშიაც (იხ. ქვემო სპარსთა მეფეების შთამომავლობა).

IV. ბერძენთა გადმოცემა. მე-XIV საუკ. ქრ. წ., როგორც გადმოგვცემს ბერძენთა ლეგენდა, კოლხეთში (საქართველოს) შემოვიდა ფრიქსოსი და მერე იაზონი. თესალიაში (საბერძენეთშია) მოსახლეობდნენ მინიელები. მათი მეფეები—ათამანტიდები—თავიანთ ღმერთს ზევსს საკუთარ შვილებს სწირავდნენ ხოლმე. მეფეს ათამას, ეოლის ძეს (ეოლი—ქარი), ნეფელისაგან (ნეფელი—ლრუბელი) ჰყვანდა შვილები - ფრიქსოსი და ჰელლე. მამამ მოინდომა ფრიქსოსი შეეწირა ზევსისთვის. დედას ღრუბელს შეეცოდა შვილები და გამოუგზავნა ოქროს საწმისიანი ვერძი. და-ძმანი შეასხდნენ ვერძს, ჰაერმა აიტაცა და გამოაქანა კოლხეთისკენ. ჰელლე ვერ გამოგრდა ვერძზე, ჩამოვარდა ძირს, ზღვაში, რომელსაც მას აქეთ დაერქვა ჰელლესპონტი (ჰელლეს - ხიდი). ფრიქსმა მოაწია მსოფლიოს განაპირას, ქალაქ აიას, საცა მეფობდა ქუთაის ანუ კოლხეთის მეფე აიეთისი. ამან მოყვრულად მიიღო ფრიქსოსი, დიდი სტუმრობა გაუმართა. მაშინ აიეთის კარზე იყო მისი სიძე, სკვითის მეფე. აიეთს მოეწონა ფრიქსოსი და მიათხოვა მას თავისი ასული ქალკიოპე ფრიქსოსმა ვერძი შესწირა აქაურ ღმერთს არეას და მისი ოქროს საწმისი არეას ტაძარში ხეზე ჩამოჰკიდა. ამ ტაძარს და ოქროს საწმისს ჰხმილავდნენ ვეშაპები და ცეცხლის მფრქვევი ხარები.—ფრიქსოსს მიეცნენ ძენი არგი, ფრონტისი, მელასი და ხიტისორი. ასრე გადიოდა დრო. აიეთს ესიზმრა, რომ მას მოჰკლავდა ეოლის შვილი. ამიტომ გაიმეტა სიძე—ფრიქსოსი და მოჰკლა. მისი შვილები კოლხთა ნავში ჩასხდნენ და გასწიეს თესალიისკენ. ზღვა აუღელდათ. დაილუპებოდნენ, თუ არ მიშველებოდათ მათივე ნათესავი ია-

ზონი. — ეს იაზონი იყო ძე ეზონისა, იოლკოს მეფისა. ეზონი რომ კვდებოდა, თავისი სამეფო და მცირე წლოვანი იაზონი ჩააბარა თავისს ძმას პელეოსს. ამან დიდის ფუფუნებით გამოზარდა იაზონი, შეასწავლა სამხედრო ზნე-ჩვეულება, წესები. ხალხმა შეიყვარა ბატონიშვილი. პელეოსმა მოისურვა მისი დაღუპვა, რადგან ტახტის დათმობა არ უნდოდა. მოიწვია და უთხრა: „ტახტი შენია, მაგრამ ვიდრე გამეფდებოდე, კარგს იზამ, რომ კოლხეთს წახვიდე და გამოიტაცო ჩვენის ნათესავის ფრიქსოს საწმისი“. პელეოსს ეგონა, იაზონი ან ზღვაში დაიღუპება ან დასკამენ მას ის გველვეშაპები, რომელნიც ჰხმილავენ ოქროს საწმისსო. მაგრამ ღმერთებმა უშველეს იაზონს. მათ ჩაგონებით იაზონს მიემხრნენ ყველა რჩეული გმირები: — ჰერკულესი, ორფეოსი, დიოსკურები და სხ. ჩასხდნენ ნავში, რომელსაც ერქვა არგო, და შესცურეს ზღვაში. მათი ხელმძღვანელნი იყვნენ ფრიქსოს ძენი. კოლხეთს რომ მოვიდნენ, ფრიქსოს შვილებმა ნავი გააჩერეს, თვითონ გადმოვიდნენ, წამოვიდნენ, ნახეს დედა თვისი და დეიდა მედეა და უამბეს სიკეთე იაზონისა. ამათ ინახულეს ნავი არგო. მედეას მოეწონა იაზონი და ცოლქმრობა აღუთქვეს ერთმანეთს. დებმა ასწავლეს მას ხერხი საწმისის გატაცებისა და დაბრუნდნენ. იაზონი ეწვია აიეთს. ამან დიდი სერი (ვახშმობა) გადუხადა. იაზონმა შეატყობინა მიზეზი მოსვლისა. აიეთმა უთხრა: დავითობ საწმისს, თუ მისს მცველ წყვილ ხარს შეაბამ, გადახნავ არეას რვა დღიურ მინდორს, დასთესავ გველვეშაპის კბილებს და ამოსულს ყანას იმავე დღეს მომკიო. ღმერთს ათინას აიეთისთვის მიეცა კადმოსისაგან მოკლულ გველაშაპის კბილები. ამ კბილებს რომ დათესავდენ გადახნულს მინდორში, გმირთა-ყანა ამოდიოდაო. იაზონმა ყველაფერი შეასრულა მედეას და მის დის ფრიქსოს ქვრივის დახმარებით. აიეთს ეწყინა, რომ მედეამ უღალატა. მოიწვია მხედრობა, რათა ამოსწყვიტოს ბერძნები. მაგრამ მათ ხელში იგდეს ოქროს საწმისი, მედეაც გაიტაცეს და წავიდნენ. აიეთი რომ ვერ დაეწია მტა-

ცებლებს, საბერძნეთში გაგზავნა მოციქული, მოითხოვა დაკმაყოფილება ქალის მოტაცებისთვის და მისი დაბრუნება. ბერძნებმა შემოუთვალეს: რადგან კოლხებმაც არ დაგვაკმაყოფილეს მათ-მიერ არგოველის ქალის იოს მოტაცებისთვის, ვერც ჩვენ დაგაკმაყოფილებთ მედეას მოტაცებისთვისაო. ამ ამბავმა კოლხეთში არეულობა გამოიწვია. აიეთს აუჯანყდა მისი ძმა პერსეი, ტახტიდამ ჩამოაგდო და გამეფდა.—ბერძნები რომ მივიდნენ იოლკოსს, იაზონმა არ მოინდომა პელეოს გადაყენება, და ტახტი დაუთმო მისს შვილს. მედეამ ეს იწყინა. იაზონმა სხვა ქალი შეირთო ცოლად. მედეა ათინას წავიდა და შეირთო მეფე ეგეა, რომლისაგან მიეცა ვაჟი მიდი. ეს რომ წამოიზარდა, მედეა, მიდი და იაზონი დაბრუნდნენ კოლხეთს, უშველეს აიეთს, პერსეი დაამხეს და კოლხეთის ტახტი ისევ აიეთს დაუბრუნეს და თვითონ წავიდნენ აღმოსავლეთისკენ (საგართიას—მიდიას).

ფაზიანიდების საგვარეულო შტო (გენეოლოგია) ბერძენთა გადმოცემით.

ეს სახელები თავისთავადაც ცხადად გვიჩვენებენ, თუ რა ფართოდ გადაშლილი იყო ფაზიანადების საგვარეულო შტო, რომელიც სწვდებოდა დასავლეთს (საბერძნეთს), ჩრდილოეთს (სკვითიას) და აღმოსავლეთს (მიდიას).

მიდია. ზევითაც შევნიშნეთ, რომ არიელების წინადროინდელი მიდია დააარსა აიეთის ასულმა მედეამო. ამას ისიც უნდა დაუმატოთ, რომ ამ საქმეში დედას დაეხმარა აგრეთვე მისი ვაჟი მიდი და ამიტომ თვით მათ-მიერ დაარსებულს ქვეყანასაც დაერქვა მედეა ანუ მიდია. მიდიაშიო, ამბობს პერიეგეტი, ცხოვრობს კეთილშობილი ერი, ჩამომავალი სახელოვანის მედეასი, აიეთის ასულისა. ამ ქვეყნის ნაწილები იყო საგართი, კალუსი, კასპი, გელია, ამარდია და გურგანი, რომელსაც ეწოდებოდა აგრეთვე ჰირკანი, ვარკანი, ჯურჯანი, ჯორჯანი. კალუზების ღმერთები, როგორც სჩანს „დილარიანიდამ“, იყვნენ არმაზი, გაცი და გა. ყველა ამით მტკიცდება, რომ მიდიას პირვანდელი მოსახლეები ყოფილან ქართნი (საგართი =სა-ქართი), ივერნი (ვირკ -ვირკანი), გურჯანი (გურგანნი —ჯორჯანნი), ე. ი. იგივე ქართველები (ქართნი=გურჯნი).

სკვითთა. ცირცვა II, აიეთის ასული, ცოლად ჰყვანდა სკვითის ანუ სარმატიის მეფეს. ეს მეფე ცირცვამ მოწამლა და თვითონ გამეფდა. ამ მხარეზე, საზოგადოდ, დიდი გავლენა ჰქონდათ კოლხებს. ბერძნეთ მწერლები აიეთს უწოდებენ მეფედ კოლხეთისა და მეოტისა (აზოვის ზღვისა და არემარესი). თვით ყირიმის ნახევარ კუნძულზე აიეთის შვილს ჰქონდა დიდი ქალაქი—ჰანტიკაპეა, რომელიც ბოსფორის სამეფოს სატახტო ქალაქად შეიქმნა. ეს აღგილი მან გამოართვა სკვითის მეფეს. მთელის ტავრიდის (ყირიმის) მეფედ იყო აგრეთვე პერსე, ძმა აიეთისა.

აბსირტ—აბსარ იყო აიეთის შვილი. აბსარ აბხაზების სახელაა, ვინაითგან თვით აბხაზნი თავის თავს უწოდებენ აბს, თავიანთ ქვეყანას—აბსნ. ქართველთა მატრიანით იგინი (აბხაზნი) არიან აბსარნი, აფშილნი. ეს სახელებიც უდრიან ბერ-

ძენთა მწერლების აპსაროს-ს, აბსილ-ს, აფსილ-ს. ალბად, აბსირეთი ანუ აბსარეთი ბერძენთა ლეგენდამ აბსირტ-ად გადააკეთა.

არგ ერქვა ქალკიოპეს შვილს. მსგავსივე სახელებია ა) არგვეთი=მარგვი (მარგვისი=მარგვეთი), ბ) მარგველი=მარგალი=მეგრელი=ეგრელი.=აფხაზურ. აგრუა (=მეგრელი)=სტრაბ. აგრი, გ) ეგური=ეგრისი (=ენგური, ინგური), დ) გურია=აფხაზ. აგურაა და ე) აგ ანუ აგ—მაგოგ =გოგ-მაგოგ=ჯუჯ-მაჯუჯ.

ეს აგი (აგოგი) ერთი იმ რვა ხალხთაგანია, რომელიც „ენათა შერევის დროს“ ჩრდილოეთისკენ წამოვიდა ბაბილონიდამ, საიდანაც, როგორც იყო ნათქვამი, გადმოსასლდა ქართველთა წინაპარიც—თარგამოსი. ჟუანშერ ჟუანშერიანი სწერს: „ნებროთმა დაუტევა ჰინდურად მზრახველნი ინდოეთს, სინდნი სინდეთს, ჰრომნი რომს, ბერძენნი საბერძნეთს, აგ და მაგუგ მაგუგეთს, სპარსნი სპარსეთს და ასურნი ასურეთს“. ჟუანშერი ცხადად არ ამბობს, თუ ვინ იყვნენ ეს აგნი (=აგოგნი=გოგნი=გუგნი). ჩვენის აზრით, ესენი უნდა უოფილიყვნენ წინაპარნი იმ ერისა, რომელიც ცხოვრობდა ჯავახეთს, ქვეყანაში, რომელსაც თავდაპირველად ეწოდებოდა გოგარენა=გუგარქი, საცა დღესაც არის სოფელი გოგაშენი (გოგ-აშენი), ხეობა გუჯარეთი.

ეს გოგი დაბადებაშიც მუდამ იხსენიება მეზობლად მესხისა, რომისა (ერუშეთისა?) და თობელისა. იეზუკიელი სწერს:

ა) ძეო კაცისაო, განიმტკიცე ჰირი შენი გოგსა ზედა და ქვეყანასა ზედა მაგოგთასა, მთავარსა როსს (=როშს), მოსოხს (მესესს) და თობელს (იეზ., 38. 1).

ბ) აჰა, მე შენზედა გოგ, მთავარსა როსისსა, მოსოხს (მესესს) და თობელს (39 1).

დაბადებაში (10, 2—3) იაფეტის შვილებად მოხსენებულია დამერი, მაგოგი, მადამი, იოვან, ელისა, თობელი, მოსოხი (მესესსი) და თირასი, ხოლო თარგამოსი—შვილად დამერისა. ამ თარ-

გამოსის ადგილ-სამეოფელოს ასრე იხსენიებს იეზუკიელი (ლ^ბ. ვ): „სახლი თარგამოსი დასასრულისაგან „ჩრდილოისა“.

ჩრდილო განუსაზღვრელი ცნებაა, მაგრამ საქართველოც იხსენიებოდა ჩრდილოდ:

ა. სადაჲ არს ჩრდილოისა იგი ქვეყანა ანუ სადა არს სამოსელი იგი ოჯუღისა ჩვენისაჲ (შატ. ქრ., გვ. 11).

ბ. სამოსელსა ზედა წილ-ათხინეს და წილით ხვდა ჩრდილოთა მცხეთელთა კუართი (იქვე, 10).

გ. ჩრდილოჲ (საქართველო) ბლუარსა (სამხრეთს) თანა იხარებდეს (იქვე, 23).

დ. მოხელა ღმერთმან ქვეყანასა ჩრდილოისასა კავკასიათა, რომელსა სახელი ერქვა სამართლად ჩრდილოჲ (იქვე, 29).

* ამ ჩრდილოეთში (კავკასიაში), ალბად, ორი ერი იყო—აგი (აგოგი—აგუგი) ამიერ-კავკასიაში და მაგოგი—ჩრდილოეთისაში. ამოს ცხოვრებაში ცხადად არის ნათქვამი, რომ მაგუგეთი (დარიალის გადაღმა, ჩრდილოეთი კავკასია) არის ადგილ სამეოფელო მაგოგის ჩამომავლების ხაზარებისაო. ხოლო იეზუკიელის სიტყვით სჩანს, რომ გოგი (იგივე აგი) უოფილა მთავარი რეშისა, მოსოხისა და თობელისა.

ტეოგრაფიულადც ერთურთს მეზობლობდენ ერუში (ერუშეთი!), მესხი და თობელი (=ტაბალი=ტბელი). ჯერ ისევ 18-ის საუკ. წინად იოსებ ფლავიოსმა გამოაცხადა, რომ თობელისაგან (ტუბალისაგან) წარმოსდგნენ თობელნიო (ტუბელნი), რომელნიც ჩვენს დროს იწოდებიანო ივერებად—ქართველებად. ბიბლიურ დროს ამ მესხებსა და ტაბალებს ეწირათ შავი ზღვის სამხრეთი ნაპირები მდინ. დალისის დასავლეთ კიდემდე და ჭოროხის ზემო ნაწილამდე. ამავე ადგილების მოსახლეებად სთვლის მათ იეზუკიელიც. ასურულ ღურსმურ წარწერებით, ორი ძლიერი ერი—ტაბალი და მუშკი (=თობელი და მესხი) მე-XII—VII ს. ქრ. წ. მოსახლეობდა მთელს კათბადოკიაში კილიკიამდე და ზემო ევფრატამდე. მე-XIII-ს. დასასრულს მესხების მეფე მიტამ შემოიერთა კილიკია, მაგრამ იგი მალე დაამარცხეს ასურეთის მეფეებმა. 1175 წ. მჭშეების (მესხე-

ბის) მეფემ დაიპყრა კუმუხი (კომაგენა), რომელიც მდებარეობდა ეფრატის ორივე ნაპირებზე, ტავრის მთების სამხრეთით, და წაართო ასურელებს მასიას (მასისის?) მთის დასავლეთით მდებარე მიწები. 1100 წლ. ახლო ხანს მუშკი დაიმორჩილა და დასარკა ტიგლათ-ფალასარმა. საღმან-ასარის დროს (860—825) ტაბალი 24 თემად იყოფებოდა. მე- VIII საუკ. ტიგლათ-ფალასარმა ტაბალის მეფე უნსსურმი გადააყენა და მის მავრიერ დაადგინა თავისი ერთგული მეფე ხული. სარგონ IV-ის დროს ტაბალი განთავისუფლდა ასურეთის უღლისაგან, მაგრამ მალე მისი მთავარი ამბრისი ისევ დაემორჩილა მტერს, რომელმაც აიკლო ტაბალის სატახტო ქალაქი ტილდარიმი — თოღარმა. შემდეგ საუკუნოებში (მიდიელ-სპარსელთა ხანაში) მესხები იხსენიებიან მუსკებად, მოსხებად, ხოლო თობელნი — ტაბალად, ტიბარად, ტიბრანად.

„თობელად“ უნდა იგულისხმებოდეს არა მთელი ივერობა, როგორც ფიქრბას ი. ფლავიოსი, არამედ მისი ის ნაწილი, რომელიც ცხოვრობდა ზღვის ნაპირებზე, ტბიან ადგილას. სიტყვები თობელი, ტუბალი, ტაბალი, ტიბარენი (ტიბრანი) სახეობანია ერთისა და იმავე სახელის ტბა (ტობა, ტოპი, ტეპი) და მისგან წარმოებულ სიტყვებისა ტბელი = ტობელი = ტეიბელი = ტაბალი, ტბევარი.

დღესაც მრავალგან სოფლები, დაბები და ადგილები იწოდებიან ძველის-ძველანდებურადვე: ტაბა-ხმელა (სოფ.), ტობანიერი (სოფ.), ტბეთი (სოფელი, რომლის დედელმთავრებს ეწოდებოდათ ტბელი, ტბევარი), ტობა-წყური, ტობარავანი (=ფარავანი), ტობის-ყური და სხ.

ორს ზღვას შუა მდებარე საქართველო ზოგან ისეთი ჭკობიანი, სველი და ნოტიო იყო, რომ აღმავანი ცხოვრობდა მადალ ბოძებზე აშენებულს სახლებში და ორდობებში თუ ნავით არა, სხვაფრივ ვერ გაივლიდა (იხ. ქვემო); თვით შიგნითი კახეთი, როგორც ამბობს ზეპირკადმოსცემა, მთლიანი ზღვა იყო და მხოლოდ შემდეგში კაცმა გადასჭრა მისი ქვემო ნაპირი, წყალი გადუშვა და მის შერე წვიმისა და თოვლის წყალი ალაზნის კალაპოტში ჩადგა.

ამისთანა ტბა-ზღვიან ადგილების თემს სასჯელად დაკრქმეოდ ა
ტობელი==ტბელი==ტაბალი.

V ლურსმურ წარწერების გადმოცემა უნარტა (აღაროდელთა) შესახებ. ზევით მოვიყვანეთ ჩენის მატიანის თქმულეა, რომ ქართველთა წინაპრები ვან-არარატის მხარეს ცხოვრობდნენ თითქმის 600 წლის განმავლობამდეო. ამ თქმულების სიმართლეს ამოწმებს ვანშივე აღმოჩენილი ეგრედ-წოდებული ლურსმური წარწერები. ეს წარწერები გამოჰრილია კლდეებსა და ქვებზე. მთელი ის არე-მარე, რომელიც დღეს იწოდება არმენიად, წარწერებში იხსენიება ქვეყანად ნაიჩი, ბიაჯანა, რომლის სატახტო ქალაქია ტუსპა. ამ ბიაჯანას სახელი ბაბილონურად და ასურულად არის ურარტუ, ხოლო ებრაულად—არარატი. შემდეგში არარატის ქვეყანას ბაბილონელნი იხსენიებდნენ ურასტუ-დ, ხოლო სპარსნი—არმინა-დ, მიდიელნი—ჰარმინიჯაპ-ად. ურარტუ იყო ჩრდილოეთისკენ, არეზის, ევფრატისა და ტიგრის ზემო ნაწილებში, ხოლო ბიაჯანა—ვანის ტბის არემარეს. ურარტელებს ჰეროდოტე იხსენიებს ალაროდებად. ერთი და იგივეა არარატი==არაროდი==ალაროდი==ურარტი==ურასტი.

ასურულ და ვანურ წყაროებით, ურარტუ იყო ნაწილი სხვა, უფრო ვრცელის, ერთეულისა, რომელსაც იგინი უწოდებენ ქვეყნებად ანუ ქვეყანად ნაიჩი. ასურულ წარწერებით, ნაირი იყო განუსაზღვრელი ცნება, აღმნიშვნელი თემებისა, რომელნიც ცხოვრობდნენ ტიგრისა და ევფრატის სათავეებში, ვანისა და ურმიის ტბების ახლოს და კასპიის ზღვისა და შავის ზღვისკენ. ნაირს შეადგენდა ასზე მეტი ქვეყანა. ამ ქვეყნების მოსახლენი შიშიანობის დროს ერთად უზღვებოდნენ მტერს. მათ ბევრი ღმერთები ჰყვანდათ, ხოლო უმთავრესები კი იყვნენ უპირველეს სამების შემადგენელი ღმერთები—ქაღდი, ზეიძა *) და ადინი. ნაირის ქვეყნების ენაც

*) თეისბა.

ვანურის მონათესავე ენა იყო, ხოლო ეს ენა კი სწავლულე-ბის უმრავლესობას ქართულ ენის მონათესავედ მიაჩნია. ვანურ გრამატიკასა და ქართულში შეინიშნება მრავალი საერთო ნაწილაკები, ვანურსა და ქართულში ბევრია მსგავსი სახელები ადამიანებისა, ადგილებისა, ქვეყნებისა, ღმერთებისა. ვანის სიძველენი ჯეროვანად და საბოლოოდ გამოკვლეული არ არის. აქ მოვიყვან ცნობას მხოლოდ უმთავრეს გეოგრაფიულ და ეთნოგრაფიულ სახელების შესახებ.

ვანი ანუ ვანნა ნაირის ქვეყანაში ერთი უმთავრესი სამეფო იყო. ეს სიტყვა წმიდა ქართულია და ნიშნავს სახლს (აფხაზ. ავუნჲ — სახლი), სახურავს, თავსაფარს. ამას გარდა, ვანი ნიშნავს (სვან.) ბრტყელს. მისგან გვაქვს სა-ვანე, ვანება. საქართველოში მრავალი სოფლებია, რომელთაც ჰქვიათ ვანი, ვანთა, ვანეთი. ვანს ერქვა აგრეთვე ბიაჲნა. შესაძლებელია, რომ ვანი უფილიყო არა ბიაჲნა, არამედ ბანი, რომელიც, იმავე ვახივით, გვიჩვენებს სახურავს (სახლის ბანი, აგრეთვე სა-ბანი) და ადგილს (უბანი: გარეთ უბანი, გარდაბანი). ეს ბანი-ც ხშირად იცვლება მან-ად (გარდაბანი=გარდ-მანი). ამიტომაც ასე მრავალია ჩვენში სახელები: კოდ-მანი, წილ-ბანი, თხილ-ვანი, მუხრა-ვანი, დო-ბანი, წილ-ბანი, შინდო-ბანი, გარეთ-უბანი, წინ-უბანი და სხ. ვანურშიაც გვხვდება მანა, ვანა (ვანნა) და იქაც და აქაც (ქართულში) დაბოლოება ა ადგილის მახვენებელი ნაწილაკია. შეადარე: ჰერანგ-ა (მთა), უნაგირ-ა (მთა), ტახანმელ-ა (სოფელი), ბან-ა (ტაოში).

არსისა (მუშაშირი) იყო ნაირის მეორე უმთავრესი სამეფო-ბელო. ეს ქვეყანა (მიწა არსისა!), ალბად, მდებარეობდა არსიანის მთებში.

მილდისი (მილიდ, მილიდი, მელიტენე ანუ მალატია). შეადარე: მოლითი.

ურარტუ (ურასტი, არარტი, არარატი, აღაროდი). ეს სახელი უახლოვდება საქართველოს სახელს ვრასტან=ურასტან (ვრაც=ურაც—ქართველი).

ქალდეურ ბიბლიის თარგმანში არარატის მაგიერ ნახმა-
 რია კარდუ (Kardu) — პოლიგისტორით, ნოეს კიდობანი შე-
 ჩერდა გორდიის მთაზე, რომელსაც, დამასკინის სიტყვით, ერქვა ბა-
 რისი. უპიფანეს ცნობით, ნოეს კიდობანი შეჩერდა არარატის მთებ-
 ში, სომხეთსა და ქარდუ-თა ქვეყანას შორის მდებარე მთის მწვერ-
 ვალზე, რომელსაც ერქვა ოუბარ. არაბთა გადმოცემით, კიდობანი
 გაჩერდა მთებზე ჯუდი (ჯურდი, გურდი).

აქ ნახსენებია ერი კარდუ=გორდი=ჯურდი მიაჩნიათ კარდუ-
 სებად (=კართუ, გორდიენი), რომელნიც ცნობრობდენ ტიგრის
 ხეობაში, ვანის ტბის სამხრეთით, და ეს კარდუსება კი მიაჩნიათ
 აწინდელ ქურთების წინაპრებად. მაგრამ არის ცნობა, რომ ქურთთა
 წინაპრები ტიგრის ხეობაში გადმოსასლდენ მე-VI სუკ. ქრისტეს
 შემდეგ. ამიტომ კარდუ=გორდი=ჯურდი=კართუ უნდა იყოს იგი-
 ვე ქართუ=ქართი=ქართლა=გურჯი. ქურთები მხოლოდ ამით
 სახელს მიითვისებდენ. თვით მთის მწვერვალის სახელები — ბარისი
 და ოუბარი — ორივე აღნიშნავენ ბარიანს, სწორ ადგილს: ბარისი
 =სგ. ლუ-ბარ (შეადარ: რუსისა=სვან. ლუ-რუს).

ბაბილონურად ქვეყანა ურარტუ იხსენიება აგრეთვე ურთუ-დ.
 სამეგრელოსა და გაჩიანში არის მთები, რომელთაც ქვეყანთ ურთა.

ურარტი=ურარდი=არარდი უნდა იყოს რთული სიტყვა — ურ-
 არდი, რომელთაგან შირუელი — ური — შეიძლება ნიშნავდეს თვით ქარ-
 თველს *) და მეორე — არდი — იყოს ამ ერის დემონის სახელი არ-
 დინი. ამნიარადვე ეს ური მისწებება მეორე დემონის (ქალდის)
 სახელს აღსანიშნავად ამ ერის უმთავრეს ადგილისა, რომელსაც ერ-
 ქვა ურქალდი. ამ ურქალდიდამ აბრავამ წავიდა ქანაანის ქვეყნი-
 სკენ 2015 წ. ქრ. წ. აღბად, ეს ურქალდი იყო შუამდინარის ის ქალა-
 ქი ურაჰ=ურაჰა, რომელსაც იხსენიებს ჩვენი მემკვიდრე მე-VI ს.-ში
 ქრ. შ. შესანიშნავი კიდევ ის არის, რომ ჩვენი მემკვიდრე არის

*) ქართველი=ივერი=სომხ. ვრაც (=ურაც), ე. ი. ურელი, ური;
 შეადარ. ივრელი (=იჭრელი, იორელი, ივრის-ხვეული).

სახელით იხსენიებს შესხეთის უუძველესს ქალაქს არდაჭანს, რომელსაც ერქვა ჰური ანუ არტანი. შესანიშნავი აქ ის არის, რომ ამ ორი სახელის შეერთება გვაძლევს იმავე ძველანდელს ურარდანს, ურარდინის, ურარდს, ურარტანს. მეორე ნახევარი ამ სახელისა ფრიად გავრცელებულია საქართველოში: არტანი (თელ. და თიან. მაზრ.), ართვინი, არდანუჯი (=არდანური). ეს სახელები, მეტადრე ართვინი, არდანი, ემსგავსებიან ვანურ ღმერთის სახელს არდინი.

ნაირი შეიძლება იყოს მიმღება სიტყვისა (მეგრ.) ირო—ირიართო—მარადის, ნიადაკ, და ნაირი ნიშნავდეს ნამარადისს, საუგუნოს, ან და ნაირ-ნაირობას ერთს სამეფოში მრავალ თემთა ცხოვრებისა გამო.

ქალღისი ანუ ქალღია იყო უმთავრესი ღმერთი ვანის ერისა. იგი იყო მთვარე-ღმერთი, სამების ჰირველი ჰირი. მეორე ღმერთი იყო მზე. წარწერებით, როგორც ამბობენ ზოგიერთი სწავლულები, სამების მეორე ჰირს ერქვა ზეირბა და შესამეს არდინი. რადგან მზე არის იგივე ზეა (ინგ.), ბუა (მეგრ.). მეორა (ჭან.) და მიუ (სვ.), ამიტომ ზეირბა შეიძლება იყოს იგივე ზეა (მზე), ხოლო არდინი—არესი, არსიანი (სვ. მე-რდე—არსი; მეგრ. ორდუნი—რომ იყო, ქორდუ—რომელიც იყო). მართლაც, ალბანიაში, როგორც გადმოგვცემენ ბერძენთა მწერლები (იხ. ქვემო), უმთავრესს სამებას შეადგენდენ მზე, ზევსი და მთვარე და უზირველესი კი მათ შორის იყო მთვარე. თვით საქართველოში უზირველესი თავუგანსაცემელი იყო ქართლოსი, ალბად, იგივე ქალდი (ქართი—ქართუ—ქართლი).

ნაირის ანუ ურარტუს ტომისანი იუვნენ აგრეთვე ხეთელები, უძლიერესი ერი ძველის მსოფლიოსი, და დააქნი ანუ დიაუსინი. მრავლობით რიცხვის დაბოლოება ენი რომ მოვასმორთთ ამ სიტყვებს, დაგვრჩება დაა, დიაუსი და ეს სახელი კი ერქვა ქართველთა თემს დაი-ს—ტაო-ს—ტაო-ს (ეს სახელი, ალბად, შემდეგში ჯავახად იქცა). ამათ ქვეყანაში შემოსასვლელ კარებს ერქვა—სამსრეთისას ტაო-ს-კარი, ჩრდილოეთისას ტაშისკარი (ტაოხისკარი!). ეს ტაშისკარი ითვლებოდა მიჯნად შესხეთისა და ქართლისა.

—1100 წელს ქრ. წ. დაჯენი და მათი მეფე სენი ებრაძენს ასურელებს.

V. მამასახლისობა და სამამასახლისოწი. თავდაპირველად, როგორც გადმოგვცემს მემატიანე, საქართველოში იცოდნენ ერთი მხოლოდ მთავრობა—მამასახლისობა. ყოველი ერის დასაბამად, მართლაც, ყოფილა „სახლი“, რომელიც თანდათან გამრავლებულა და აყვავებულა ეროვნებად, ცალკე ხალხად. მთელს სპარსეთს ჩვენი მატიანე იხსენიებს ერთ სახლად. იმავე მატიანეს ახსოვს ის დრო, როდესაც საქართველოში ბევრი მამასახლისები იყვნენ, თითქმის იმდენი, რამდენიც იყო ცალკე გვარეულობა, ცალკე საზოგადოება, ხოლო ყველაზე უძლიერესი კი ამათ შორის იყო მცხეთის მამასახლისი. ეს მცხეთის მამასახლისი იყო „მაზავებელი და ბჰე სხვათა ქართლოსიანთა, თავადი ყოველთა სხვათა მამასახლისთა; მას ერჩდენ და უფლად ხალოდენ“.

უფლება მამასახლისისა, როგორც ჩანს ამავე სიტყვიდამაც,—მამა სახლისა,—გაჩნდა ოჯახში, კერიის პირას. ეს კერა ჩვენს წინაპრებს, როგორც მრავალ სხვა ხალხების წინაპრებსაც, წმინდად, საღვთოდ მიაჩნდათ. „ოჯახი დაგვესოს“, „კერა გაგინელდეს“, „ოჯახი გაგიქრეს“—ეს დღესაც უდიდესი წყევლაა, უწინ ხომ არათუ მარტო წყევლა იყო, არამედ შეუნდობელი დანაშაულობაც. კერიის უსაღვთოეობა გამოიწვია იმან, რომ ადამიანი იმთავითვე თაყვანს სცემდა ცეცხლს და შეუნდობელ კოდვად მიაჩნდა ამ ცეცხლის ჩაქრობა, დაესება. არსებობდნენ ცალკე მოხელეები, უმეტესად ქალწულები, რომელთაც უნდა მარადის ეღვიათ ცეცხლი კერაში და ეზრუნათ, იგი არ გამქრალიყო. იგინი ამისთვის ხმარობდნენ განსაკუთრებულს შეშას, მოჭრილს წმინდა ხისგან. ცეცხლი იყო ღვთიური ქმნილება, მას თაყვანს სცემდნენ და სწირავდნენ საკმელს, ღვინოს, საღმრთოს. კერიის პირას დღესაც ზოგიერთგან ჩვენში სრულდება მთელი თავდაპირვანდელი ღვდელ-

მოქმედება საკმლის კმევით, „ღვინის გადაქცევით“, და ამ ღვდელმოქმედებას ასრულებს სახლის უფროსი, რომელიც ილოცება, ითხოვს ღღეგრძელობას, ოჯახის გამრავლებას და ბედნიერებას. იგივე ახალწლის დღეს ცეცხლში ატკაცუნებს ნედლს წნელებს და ყოველ გატკაცუნებაზე ითხოვს ღვთისაგან სიუხვეს პურისას, ვენახისას, საქონლისას და სხ. მისივე მოვალეობა იყო საღმრთოს დაკვლა და გარდაცვალებულთა სულების მოხსენება საკმეველის დაკმევით გაღვიებულს ნალღერდლებზე.

ეს წეს-ჩვეულება დღესაც არ დაუვიწყნია ჩვენს ერს. საინგილოში, ფშავ-ხევსურეთ-მთიულეთს, სვანეთს და აფხაზეთს ყველგან ერთნაირად სწამთ გარდაცვალებულთა მოსახსენებელის—ტაბლის—საქიროება. წელიწადში 2—3-ჯერ მზადდება ნაირნაირი საქმელები, რომელსაც არიგებენ კერძებად კერიის პირას. მერე ანთებენ სანთლებს და სახლის უფროსი (მამა) იწყებს სულების მოხსენებას: ყოველი სულისთვის ცალკე „აქცევს“ ღვინოს, საკმეველს აგდებს საცეცხლოურში და თან ლოცულობს, რომ ღმერთმა სასუფეველი დაუმკვიდროს გარდაცვალებულს, მისცეს მას სიხარული, შვება და ღხენა, რომ საიქიოსაც ისე გაიხაროს, როგორც ხარობდა სააქაოს. ინგილოები საიქიოს გორ-ს *) უწოდებენ, რადგან სწამთ, რომ იქაც „გარდაცვალებული სულები“ ცხოვრობენ ო გვარ-გვარად, კერა-კერად და იქაურს გორშიაც ისეთივე წეს-წყობილებათა და უფროს-უმცროსობა, როგორც აქაურს გორში, იქაური გორის უფროსი მოთხოვნილებას უდგენს ო აქაურ გორის უფროსს და სთხოვს შესაწირავს: საკმელს, საკლავს, სასმელს, ხილს და სხ. თუ თხოვნა არ შეუსრულა, ემუქრება რისხვით—ტანჯვას, მწუხარებას, ავადმყოფობას მოგივლენო, თუ შეუსრულა, უქადის შველას, შვებას ყოველს საწალმართო საქმეში

*) გორი—გვარი, გვარეულობა.

ცეცხლის გაუქრობლობა იყო დამოკიდებული შთამომავლობის და გვარეულობის განუწყვეტლად მიმდინარეობაზე. ამიტომ დიდ უბედურებად ითვლებოდა უმემკვიდრეოდ გარდაცვალება, ვინაითგან მამის სიკვდილის შემდეგ მისი მოვალეობანი კერიისა და, საზოგადოდ, სახლობისადმი ეკისრებოდა მისს ღვიძლს შვილს (ვაჟს). ამას უნდა „დაეცვა“ საოჯახო ცეცხლი იმისთვისაც, რომ ამ ოჯახთან, კერასთან კავშირს არ სწყვეტდა მისი გარდაცვალებული მშობელი, რომელიც უხილავი თანადამსწრე იყო ოჯახის კრებულისა; მას კერძი ჰქონდა კერიის პირასაც და საიქიოსაც. იგი მემკვიდრისაგან მოითხოვდა შესაწირავს, მსხვერპლს და თაყვანისცემასაც კი, ვინაითგან მას შეეძლო ვნებაც მიეყენებინა ცოცხალთათვის და სიკეთეც მოეტანა მათთვის. ამიტომაც, ქართლოსი რომ მოკვდა და დაიმარხა, მის საფლავს თაყვანისცემა დაუწყეს, მისს საფლავს ფიკულობდნენ. გარდაცვალებულის ქართლოსის ადგილზე კი დაიჭირა მისმა უფროსმა ვაჟმა—მცხეთოსმა, და ამის მემკვიდრეობა კი მიიღო—უფროსობის უფლებითვე—ამისმა შვილმა უფლოსმა. თვით ქორწინებაც სიძის კერიის პირას განიმტკიცებოდა ხოლმე: მაშინდელი ჩვეულება უნდა იყოს, რომ პატარძალი მამის სახლიდან ქმრის სახლში მისვლის უმალ ჯერ პირველად კერას შემოუვლის ხოლმე: ამით მას თითქო იმის თქმა უნდა, რომ მამის კერა-ცეცხლი უვარკყავ და აწ ქმრის ოჯახს, საცეცხლეს ვუერთდებიო.

სიტყვით, მამასახლისი ოჯახში იყო მშობელი, ღვდელმოქმედი, მესაკუთრე, მოსამართლე, ყველას პატრონი და ბატონი. ასეთივე უფლება შერჩა მას მაშინაც, როდესაც ოჯახი გაიზარდა გვარეულობად, სოფლად, საზოგადოებად და თემად იქცა. სტრაბონი (+ 2± წ. ქრ. შ.) ამბობს: ივერიაში ქონება ეკუთვნის მთელს გვარეულობას, რომლის მბრძანებელი და მმართველი გვარეულობის უფროსიაო. ჯერ ისევ ვახუშტის დროს თითო სახლად ითვლებოდნენ გვარეულობანი ციციშვილებისა, მუხრანბატონისა, ამილახორისა, ქსნის ერის-

თვისა და სხ. მთელი მესხეთი მე-X—XI საუკ. 13 სახლად იყო დაყოფილი. მეფე აზომ რომ ქართველობა გადმოასახლა მცხეთას, სულ 18 სახლობა იყო. საკავკასიძეო, სადიასამიძეო, საბარათიანო, საწულუკიძეო, საქილაძეო—ესენი და ბევრი სხვაც თითო გაუყრელს სახლს წარძოადგენდენ და ემორჩილებოდნენ ერთს უფროსს—მთავარს ანუ მამასახლისს. ჯერ ისევ მე-VI—VII ს. ქრ. შ. ქართლს ჰყვანდა თავისი მამასახლისი. პირველ მთავრებად კი (მამასახლისებად), როგორც ამბობს მემათიანე, იყვნენ ქართლოსი, ძენი და ძის ძენი მისნი. მთავარს, ჩამომავლობა-გვარიშვილობას გარდა, უნდა ჰქონოდა საკუთარი ციხე, ქალაქი, სიმაგრე და ხეობანი. მთავართაგანვე ირჩევდნენ აგრეთვე მეფეს *). სტრაბონიც ამბობს: ივერიაში პირველს წოდებას ეკუთვნიან იგინი, რომელთაგან ყველაზე უხუცესს—ნათესაობითა და წლოვანობით—მეფედ ადგენენო. უპირველეს ნათესაობად კი ჩვენში ითვლებოდა ქართლოსიანობა.

მამასახლისობასთან ერთად ჩვენში არსებობდა დიასახლისობაც ანუ დედასახლისობა. მამასახლისი უფლებებს არ ჰკარგავდა თავის გარდაცვალებამდე, დიასახლისი კი მისდამი მინიჭებულ უფლებებს ქმრის გარდაცვალების დღიდანვე უთმობდა უფროსს რძალს. დღესაც ეს წესი არსებობს ჩვენში, თუმცა აქა-იქ დაქვრივებული დედა დიასახლისობას არ სთმობს თავის სიკვდილამდე. მაგრამ ეს დამოკიდებულია მისს პირად ნიქსა და ღირსებაზე.

საქართველოს მამასახლისი და დიასახლისი შემდეგ იქცნენ:—ერთი—მამფალად და მეორე—დედფალად და მერე კი—მეფედ და დედუფალად.

*) ვახუშტი: „წესი მთავართა იყო გვარი და შთამომავლობა, ქართლოსიანობა და პატივი მისი. ხოლო უკეთუ მეფისა წესსა შინა იყო იკი, უმეტეს პატივი-იციებოდა“.

თ ა შ ი II.

თარგამოსიანთა განწყობილება მეზობელ ხალხებთან.

1. ბრძოლა ნებროთთან. ქართველთა წინაპრები, როგორც გადმოგვცემს ჩვენი მათიანე, თავიანთ წილხდომილ ქვეყანაში დასახლების შემდეგ შებრძოლებიან ბაბილონის უძლიერეს მეფეს ნებროთს. მაშინ ჯერ ისევ ქართლოსი და მისნი ძმანი ემორჩილებოდნენ თავიანთ ნათესავს, რომელიც მეფობდა ვან-არარატს, ე. ი. ტიგრისა, ეფრატისა, არეზისა და მტკვრის სათავეებში მდებარე ქვეყანას. ხოლო რვანივე ძმანი ჰმონებდნენ ნებროთ გმირს, მაშინდელ მსოფლიოს მეფეს. შეიძენი ძმანი რომ წამოვიდნენ ჩრდილოეთისკენ, დაიქირეს მთელი კავკასია და დაბინავდნენ, აღარ მოინდომეს ნებროთის მონება, გადასწყვიტეს გაენთავისუფლებინათ სამშობლო მისი მძიმე უღლისაგან. შეიყარნენ ყველა თარგამოსიანნი, შეიქურენენ, მიიმხრეს ზოგიერთი სხვა ტომნიც, წავიდნენ და ჩადგნენ მასისის მთის ვიწროებში. ამ განდგომილების თაოსანი და ხელმძღვანელი იყო ქართლოსიანთა მთავრების უფროსი ძმა, მფლობელი ვან-არარატისა. ნებროთმა ყველაფერი შეიტყო, დიდის ძლიერებით და 60 გვირით წამოვიდა ჩრდილოეთისკენ და შეება განდგომილებს. ასტყდა ბრძოლა სასტიკი, რომელიც ემსგავსებოდა სასტიკებასა ჰაერისასა: რამეთუ მტვერი ფერხისა მათისა იყო ვითარცა ღრუბელი სქელი, ელვა აბჯრისა მათისა, ვითარცა ელვა ცისა, ხმა პირისა მათისა, ვითარცა ხმა ქუხილისა, სიმრავლე ისართა და ტყორცა ქვისა მათისა, ვითარცა სეტყვა ხშირი, დათხევა სისხლისა მათისა, ვითარცა ღვარი სეტყვათა“. ვან-არარატის მფლობელი ამხნევებდა ძმებს, ხმა მისი ჰქუხდა მენის-ტეხასავით. თარგამოსიანთ ნებროთს მოუკლეს 60 გმირი და ბოლოს თვითონაც მოკლეს და მისი ლაშქარიც დაამარცხეს და განდევნეს.

ამ ბრძოლას შატბერდის ქრონიკა გადმოგვცემს ასრე:

„ქალდეველთა ღმერთი ითრუშან და ჩვენი ღმერთი არმაზ ყოვლადვე ურთიერთას მტერ არიან: რამეთუ ამან არმაზ ოდესმე მას ზედა ზღვა მოაქცია და აწ მან შურ-იძია და მოაწია ესე ამას ზედა“.

ქალდეველთა ქვეყანაში იყო ნებროთის მსოფლიო ქალაქი ბაბილონი, იგივე „კარ—დუნიასი“. ამ ქვეყნის ღმერთ ითრუშანზე არმაზმა ზღვა მოაქციაო (ალბად, იგულისხმება წარღვნა) და აწ მან თვით არმაზი შემუსრაო.

ამ ომში ჩვენს წინაპრებს ეცვათ აბჯარი (ჯავშანი), რომელიც, ალბად, ფოლადისა იყო, რადგან ელვასავეთ ლაპლაპებდაო, საბრძოლო იარაღად კი ჰქონდათ შვილდ-ისარი და აგრეთვე ქვა, რომლითაც, საზოგადოდ, იბრძოდნენ მეშურდულენი, მეციხოვნენი და მთებსა და გორებზე გამაგრებულნი. მოსეულს მტერს ებრძოდნენ—შორეულს ისრით, მოახლოებულს— ისრითა და შურდულით, ხოლო ციხის ძირს მომდგარს— აყრიდნენ დიდრონ ქვებს, ასხამდნენ აღულეებულს წყალს.

ძნელია კაცმა სთქვას, რავედნად მართალია მატეიანის მოთხოვა შესახებ ამ ომისა, რომელიც უნდა მომხდარიყო მეოცე საუკუნეზედაც უწინარეს ქრ. შობისა, ვინაიდან ნებროთი, რომელსაც ებრძოდნენ ქართლოსიანნი და რომელიც „მოჰკლეს“, ჩანს 2716 წელსაც. მაგრამ მატეიანის ამ თქმულებას საფუძველი ეძლევა, თუ ქართლოსიანთა ბრძოლად ნებროთთან ვიგულისხმეთ მრავალსაუკუნოვანი სასტიკი ომები ჩრდილოეთისა სამხრეთთან, ვიგულისხმეთ ურარტუს (არარატის) ერთა და მათ ტომ-მოღგმა ხეთელთა ბრძოლა ეგვიპტელებთანა და აგრეთვე ასურელებთანა და მიდიელ-სპარსელებთან. ამ ომების დროს ყოფილა ისეთი წამი, თუ მებრძოლთა შორის ვინ უნდა დარჩენილიყო მსოფლიოს მბრძანებელად— ხეთა—ურარტუ, თუ მათნი მეტოქენი. მიგვყავს მოკლედ ცნობები ამ ომების შესახებაც.

II. ხეთელთა ბრძოლა ეგვიპტელებთან. ამ ძლიერის, ურარტუს მონათესავე ერის ადგილობრივი სახელი იყო ხატი

(=ხატინა), ეგვიპტური—ხეტა, ასურული—ხატტი, ბიბლიური—ქეტა, ქიტა. ხეთა ძველი მსოფლიოს უძლიერეს ერთგანი იყო. რიგი მონათესავე იყო იმ ერისა, რომელმაც ეგვიპტე დაიპყრა 2214 წ. ქრ. წ. და აქ იბატონა 511 წელიწადი, ე. ი. მე-XVIII საუკუნემდე. მათი უმთავრესი ქალაქი იყო ტანისი, იგივე საისი, სუანი, ცოანი, ცენანი, ცარი, ცალი და უფრო კი — ავარისი. ამ ქალაქში იყო მათი უმთავრესი ძალა — 240,000 მეომარი. თვით ერს ეგვიპტელები უწოდებდნენ ჰიკსოს ანუ ჰაკსოს (=მწყემსი). ხოლო წარწერებით, ეგვიპტის დამპყრობ ერს ერქვა მენტი. ეს „მწყემსები“ ეგვიპტელებმა ძლიერს მოიშორეს (მე-XVIII ს. ქრ. წ.), მერე თანდათან ისევ გაძლიერდნენ, იწყეს პყრობა ქვეყნებისა და იმ ადგილებისაც, საითაც გაირეკეს „მწყემსები“.

მე-XV საუკ. დასასრულს ეგვიპტეში დაიბადა სარწმუნოებრივი განხეთქილება. ვიდრე ეს შინაური ბრძოლა დანელდებოდა, ეგვიპტის ჩრდ.-აღმოსავლეთ მხარეს მდებარე ქვეყნებში განვითარდა ძალა და მნიშვნელობა დიდის გვარ-ტომისა, რომელიც მალე საშიშარი შეიქმნა ეგვიპტის პირველობისათვის წინა აზიაში. ჯერ ამას წინადაც, 3800 წლითგან, ეგვიპტელების წინააღმდეგ მებრძოლთა შორის ჩნდებოდნენ ხეთელები, როგორც ერთი მფლოპელი, მშეფობი. თანამედროვე ეგვიპტურ წარწერებით, ხეთა იყო „ერი დიდი“, „მიწა დიდი“. ეგვიპტელები აფასებდნენ ამ ერის რაინდულ ღირსებებს და გმირობას და ამიტომ თავიანთ თანასწორად მიაჩნდათ. ქანაანის ქვეყანა ექირათ ამ ხეთელებს, როდესაც აქ გადმოსახლდა (2040 წ.) აბრაამი. ფარაო თუთმეს III-თან ბრძოლის დროს ხეთა, როგორც ერთი უძლიერესი, ბატონობდა სირიის ჩრდილოეთ ნაწილებში. მე-XV საუკუნეში ხეთას უფლება გავრცელდა ყველა მეზობელ ხალხებზე და მან დაიქირა პირველი ადგილი წინა-აზიის მეფეთა და ქალაქთა კავშირში. მისი გავლენა ყოველ წლივ გაიზარდა და იმოდენად ძლიერი შეიქმნა,

რომ ეგვიპტის წარწერებში მათი მეფეებისა და ლმერთების სახელებს ამიერიდგან პატივით იხსენიებდენ.

გამეფლა-რა რამზეს I (დაახლოვებით 1400 წ.), შეება ხეთელთა მეფეს საფლელს, მაგრამ ეს ომი დასრულდა მორიგებით და ორივე სახელმწიფო დაკმაყოფილდა იმით, რაც ექირა ომის წინად.

სეტი I-მა (დაახლ. 1366 წ. ქრ. წ.) გამოილაშქრა, აილო ნელები, შემოვიდა რუტენში, აილო კადეში, მერე შეესია ხეთას, დაამარცხა მისი მეფე მაუთნური, წაართვა ტყვეები, შეურვიდა და დაბრუნდა ლიბანის გზით.

რამზეს II, დიდი (დაახლ. 1333 წ. ქრ. წ.). ამავე ფარაოს ერქვა აგრეთვე სეზოსტრისი. ბერძენთა გადმოცემა გვაუწყებს, რომ სეზოსტრისმა დაიპყრაო არაბეთი, სირია, შუამდინარე, მიდია, ბაქტრია, ინდოეთი, სკვითია (ღონისა და დუნაის არემარე), თრაკია და კავკასია, საცა დააარსაო ახალი სახელმწიფო—კოლხეთი. თვით რამზესის წარწერები კი საქმის ვითარებას წარმოადგენენ სხვანაირად.

ხეთელთა მეფემ მოიწვია მოკავშირენი არატუ (არადი), ხალებუ (ჰალები), შარდან კოლხელი და მრ. სხვანი და დადგა კადეშს. ხეთელთა საომარი იარაღი იყო შურდულეები, ლახვრები და მოკლე დაშნები. მათს საომარ ეტლებში წყვილ-წყვილი ცხენი ება. რამზესმა დაამარცხა ხეთა და აილო მისი ქალაქები კაზანალითა, კალიპა, ხირნცა, პარიხი, აბელი, კარმანა, კაზირი-ბანა, კაცაა, კასარია, კარი-კა, აცარ (აქარა?) და სხ ამ დამარცხებით ხეთელთა ძლიერება არ გამქრალა. მათ ისევ დიდი ძალ-ღონე შერჩენიათ და ამის მხილველ ფარაოს საქიროდ დაუნახავს შერიგებოდა ხეთელთა მეფე ხეთასარს და დაედო მასთან ხელშეკრულობა, რომელიც იწყება ასრე: „ხელშეკრულობა, რომელიც დაილო თხოვნისამებრ ხეთას დიდის მეფის ხეთასარისა, უძლიერესისა, ძისა მაურისარისა, ხეთას დიდებულ და უძლიერეს მეფისა, ძისა საფალილისა, ხეთას დიდის და ძლიერის მეფისა, — (მიეცა) ვერცხლის

დათაზედ რამზესს, ეგვიპტის დიდს მფლობელს, უძლიერსს, ძესა ძისა რამზესს პირველისა“... „დამმარცხებელი“ და „დამარცხებული“ ერთნაირად იხსენიებიან, ერთნაირად შემძლე-ბელნი და ძლევამოსილნი ყოფილან.

თუ ვინ იუვნენ სეთელები და ეგვიპტის დამწერობი ჰიკსები, ამას ნათელს ჰუენს ბერძენთა მწერლების გადმოცემა შესასებ კოლხეთისა. იგინი სწერენ: პერიფეტი (90 წ. ქრ. შ.) „კოლხები მსოუღან ეგვიპტიდან“, კალოიმახი (260—230 ქრ. წ.): „კოლხები არიან ეგვიპტელთა ჩამომავლნი“, „კოლხები გადმოსახლებულან ეგვიპტიდან“. მარკელინი (330 წ. ქრ. შ.): „კოლხები ეგვიპტელთ ჩამომავლნი“. ეს მწერლებიც, როგორც სჩანს, ამტკიცებენ ჰეროდოტეს ზემო მოყვანილ სიტყვებს, რომ მას კოლხები ეგვიპტელებად მიანია, ვანათგან „ამ ორი ერის კოფა-ცხოვრებასა და ენასაც კი დიდი ერთობა აქვსო“.

აღვნიშნავ სეთელთა და „მწეემსთა“ ჰქვენების და მეფეების სახელებს. ეგვიპტის დამწერობი მწეემსთა მეფე იყო საიტეს. მისი და სეთელთა ეროვნული დმერთი იყო სუტკი. ამას მსგავსი სახელი ჰქვიან კოლხთა მეფეს საუტკეს, რომელმაც, ჰლინიუსის სიტყვით, დაამარცხა ფარაო სეზოსტრისი (რამზეს II) და წაართო ოქროს და ვერცხლის კამარები, დირეები, სვეტები და თაროები.

თვით სეთას მეფობდენ: საფალი-ლი=საფელელი, სეფელელი (შუად. ქართ. მეფე, სეფელი, სეფელელი), მერე მისი მემკვიდრე მაუროსარი, ამის შვილი მაუთანარი (მაუთნური), ამის ძმა სეთასარი და ამის მწერალი სირხასარა, მეფე საფცარი (შუად. საფიცარი=სვ. საფცარ). სეთური სახელები: სამარიუს (შუადარე: სამარა. სამარ ანუ ამარ ნიშნავს მფარველობას, ცვას: „პერანგის ამარ“, „ხუცის სამარ“ და სს.), ცაცვას, თადალ (კოლხეთში 731 წელს: მეფობდა დადილი), თარგანხას (შუად. თარგამოს), ცაკერელ. ადგილების სახელები: ნაკებუს (საქართველოში არის ადგილები: ნაკები და ნალები), პირსეტა (=პირ-სეთა), ხარკახი, ცირასი (მეგრ.

ცირა—კასთოხოვარი ქალი), ფარუა, ჰაჰა, კარშუა, ჰუკიუ (ფო-
კიო?), ტინნური, ტამაკური (თამა-ურე), კატაუ-თანა, ცრანდა, ჰირკა
(ჰილკა), სარჰინა (სარაჰინა=შორაჰინი!) და სხ.

ღმერთები: ა) მეომრობის ღმერთი სუტეხი და მისი მეუღ-
ლე, ცაზედ ეტლით მავალი ღმერთ-ქალი ანტა (=ანათა=ანუკა).
ბ) შთვარე-ღმერთს ერქვა თუთ, თუთა (მეგრ. თუთა—შთვარე).
გ) მზის შუაგულ სინათლის ღმერთი იყო ხუდ ანუ ხუთ (შეადარე:
ქარო. დუთა, ხთაება). დ) ბეს=ბას=ჰაშტ=ბასტ—მეუღლე სამე-
ბის ღმერთის ფთა-სი, შემოქმედ ძალთა მახროფნებელისა (სვან.
ფუს=ფუსტ—უფალი. შეადარე აგრეთვე ბოჩი, რომელიც იყო
ქართველების უმძველესი დროის ღმერთი).

ქართველთა და ეგვიპტელთა წმენიანი

ეგვიპტელთა

გამოეთხოვება-რა ტანს, სული მი-
დის ქვესკნელს, საიქიოს. მას მიჰყვე-
ბა პეპელა, რომელიც, როგორც გა-
სასამართლებელი ქალადი, გულის
ახლავს უპირავეს. ღვლარკნილებს გა-
დის ძაფის შემწვობით და შედის სა-
სამართლოში, საცა ელიან მას ღო-
რუსი (მზე) და აზირისი (უზირისი,
ანუ უზირისეთი)—ღმერთი ქვესკნე-
ლისა. მის გუფს სდებენ სასწორზე,
რომელიც უპერია თუთას—სიბრ-
ძნისა და სიმართლის ღმერთს. თუ
გულმა დასძლია, მაშინ გასამართ-
ლებული აღებს კარს და შედის
კერ-ნეტერში. მკედართა ქვეყანას,
სანეტარო ქვეყანას (ლენორმანი.
171—173, 176—178).

ქართველთა

სული, გამოეთხოვება რა ტანს,
მიდის საიქიოს პეპელას სახით. კუპ-
რის ტბაზე გადავა-რა ძაფის ხი-
ლით, დახვედებიან სიმართლე-სიმტ-
ყუნის გამომცნობელნი; აუწონენ და-
ნაშაულობასა და სიკეთეს სასწორ-
ზე და თუ სიკეთემ დასძლია, გასა-
მართლებული მიდის სამოთხეში, სა-
ნეტარო ადგილას—ნეტარების-კარს.

ეგვიპტელთა

ქართველთა

კერ-ნეტერი ნაყოფიერი ადგილია. მას ხვნი მკვდრები, თესვენ ხორბალს, მკიან და ლეწვენ. ცხოვრება მათი სამარადისო მზიარულებაა, სიმღერა და სხ. (მასპერო, გვ. 123). — მკვდართა სულნი, გადავლენ-რა ტბას, თუ განმართლდენ, მიდიან ზეცათას, საცა გულს იგრილებენ ცხოვრების წყლით, ჰკრეფენ ხილს ხეებიდამ, მზიარულობენ, იცინიან, ნეტარებენ (ვებერი, 1, 165, 169).

საშინელებანი მოელის ჯოჯოხეთს იქით მზარეს, რომელიც სავსეა გველებით, დათხრილია ცხელის წყლის ნაკადულებით და ქაობებით (მასპერო, 123).

მკვდარი საფლავიდან გამოდის, თუ დააკლდა სახლო, თუ მოშიგდა. იგი ღამ-ღამე დაწანწალებს სოფლით-სოფლად და სკამს, რასაც იხელთებს. ასეთის სიღარიბისა და ხელმოკლეობის გამო მასში იბადება მძულვარება ცოცხალ ნათესაეთადმი, რომელთაც იგი დაივიწყებს. იგი დაეცემა ხოლმე მათ, სტანჯავს, უვლენს სნეულებას, კირს. (მასპერო, 121).

ეგვიპტელები თავიანთ სცემდენ ზოგიერთ ცხოველებს, მეტადრე ხარებს, კატას. სახლს თუ წაეკიდებოდა ცეცხლი, პირველად ცდილობდენ ეხსნათ კატა. თუ დაილუპე-

კეთილთათვის საიქიო ნეტარი ადგილია, მარადის განათებული, ამწვანებული. მკვდრებს წინ უშლიათ მიმდემად აულებელი სუფრა, მზიარულობენ, მღერიან, გალობენ. ეს ადგილი ტბას იქით არის და იქ უთესიათ ყანა.

ტანჯვა-ვაება მოელის კაცს ჯოჯოხეთში, საცა ღულს კუპრი, ხოლო ნეტარება სამოთხეში (სა-ამოთხეში).

იგივე ქართველთა რწმენაცაა.

კატის თავიანთსცემის ნიშნად ჩვენში (ფშავ-ხევსურეთს) დარჩენილა ჩვეულება კატის ხელში აყვანით დაფიცვა საგვარეულო სალოცავში, აგრეთვე ანდახაც, რომ კატის მკვლე-

ეგვიპტელთა

ქართველთა

ბოდა, დიდად სწუხდენ. თუ კატა მოუკვდებოდათ, გლოვობდენ, წარბებს იპარსავდენ. კატას, ძაღლს და სხ. წმინდა ცხოველებს მარხავდენ დიდებულად. თუ ვისმე შემოაკვდებოდა ეს ცხოველები, სცემდენ, აჯარიმებდენ. ყოველ ამგვარ პირუტყვისთვის მიჩენილი იყო ცალკე ადგილი, რომლის შემოსავლით იგინი სახლობდენ (ეგებერ, 1. 160—163).

ლმა შვიდი საყდარი უნდა ააშენოსა, რომ ცხონებას ელირსოსო. ძალი და კატა საიქიოს მიმავალს უხვდებნიან ტბაზე გადაკიმულს ხილზე: კატა ქონს უსომს, რომ გადამავალს ფეხი დაუსხლტეს და კუპრში ჩაეარდეს, ხოლო ძაღლი ამ ქონს ლოკავს, რომ პატრონს გაუადვილოს გადასვლა სამშვიდობო მხარეს. ძაღლივე ერთად-ერთი მეგობარია მიჯაჭვეულ ამირანისა.

ეგვიპტელების წელიწადი სამ დროთ იყოფებოდა—*რ წყვისა, თევსვისა და მკისა*. თავდაპირველად ქართულშიაც ეგრე უნდა ყოფილიყო. წელიწადს, ალბად, შეადგენდა ზამთარი, გაზაფხული და ზაფხული. ეგვიპტურში არის თვე თიბის, რომელიც იწყება 20 ნოემბრიდამ. ჩვენი თიბის-თვე სწორედ ეგვიპტურს თიბის თვეს უსწორდება, თუ ჩვენც, ვით ეგვიპტელებმა, თვეები ვთვალეთ სარწყვისიდან (თებერელიდამ). ასე: თოით—სარწყვისი, ფაოფი—მირკანი, ათირ—იგრიკა, ხოიკ—ვარდობისა, თიბის—თიბისა (თიბათვე) და სხ.

ქართულსა და ეგვიპტურში მსგავსი სიტყვებიც ბევრია. ეგვიპ. აბ=აბზაზ. აბ=სვ. მუ=მეგრ. მუმა=ქართ. მამა. ეგვიპ. კამი ანუ კემი—შავი (შეად. კუკუმათი, კუმატი). ეგვ. კა—ხარი. ეგვიპ. კარ=ქართ. კარი. ეგვიპტური სახელები: ნენა, ნუნა, ბაბა, ონი, სუნა, კაბალოი (ქართ. კაბალი), ამტ.ნა (ქართ. ამტნის-ხევი), ნებ (ქართ. ნეფე), სებეკა (ქართ. სებეკა—სოფელია იმერეთში). თვით ეგვიპტეს ერქვა კემი, რომლისაგან, ფიქრობთ, წარმოგებულა ჩვენებური გვარები—კემულარი (კემული—არი), კემირიძე.

III. ურარტუს ბრძოლა ასურელებთან. ასურეთის მეფეები—სცდილობდნენ წინა აზიის წვრილ-წვრილ სახელმწიფოების შეერთებით შეექმნათ ერთი დიდი სამეფო თვისის უზენაესობის ქვეშე. ეს წვრილი სახელმწიფოები მდგრად იცავდნენ თვისს თავისუფლებას. ასურეთი ცდილობდა დაეპყრა

წერილი სამთავროები, მაგრამ ეს წერილი სამთავროები ყოველ ღონისძიებას ხმარობდნენ ძლიერის მჭერის ლუკმად არ გამხდარიყვნენ. ამ წერილ სახელმწიფოთა შორის გამოჩნდა ერთი სამეფო, რომელიც ასურეთის მეტოქედ შეიქმნა. მასაც ჰსურდა დაეფუძნებინა თვისი საკუთარი მსოფლიო მულობელობა. ამგვარ მეტოქედ ასურეთისა შეიქმნენ ერნი, რომელნიც მოსახლეობდნენ შუამდინარის ზემო, არეზის ველზე, ვანისა და ურმიის ტბის ახლო. აქ ასურეთის მეფეები იბრძოდნენ არა თუ თვისის უფლების დასამყარებლად, არამედ, ხანდახან, თავის საკუთარ დამოუკიდებლობისთვისაც.

ამ ჩრდილოეთის, ურთიერთისაგან დამოუკიდებელ ერთა შორის უპირველესობდა ქვეყანა, რომელსაც ერქვა ურარტუ. ამ ქვეყნის მეფეებმა დაგვიტოვეს თავის ლეიძლს ენაზე წარწერები და ეს წარწერები, როგორც ვთქვით, აქაურ სამეფოს უწოდებენ ბიანა-ს და მის სატახტო ქალაქს კი—ტუსპა. ბიანას დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა მიეცა მხოლოდ ქრ. წინად მე-IX საუკუნე.

— არარატ-ვანის ანუ ალაროდის ტომ-მოდგმის თემნი, სხვათა შორის, იყვნენ: უნზამუნი, ჰრლაკინი, ატურგინი, კულიბარძინი, სინ-იბირნი, აბაენი (აბუნი), ადაენი, კირინი, აბარსიუნნი (აბურ-ზანი), ტუალი (თუალი?), კიდარი, არდინი, ალბაია, აზანი, დაკინელია, ირდია, ბია, ერიანნი, ეტიუნნი, ჰაიტერი, უდურიეთნი, უდური, არსიუნნი, ერიდუანი.

ამავე ალაროდიელებს, როგორც ვთქვით, ეკუთვნოდნენ ზემოხსენებულნი ხეთები, მამათ-მთავარნი თავისებურის კულტურისა და მამაცნიმეტოქენი ეგვიპტელთა და ასურთაც. ამ ერის მიერ შექმნილი კულტურა, რომელშიაც შემოერია ნაკადულები ბაბილონიდამა და ეგვიპტიდამ, იჩენს თავისებურობას, გარნა მათი მწერლობა, განსაკუთრებული ხერხი წერისა—იეროგლითი, —წარმოადგენს სრულს თავისებურობას. ასურთა მპყრობელობის ჟამს ეს ერი დაძაბუნებული იყო, დაეკარგა წინანდელი ძლიერება და აღარ შეეძლო მეტოქეობა გაეწია ასურეთისთვისაც ისე, ვითა ეგვიპტეს უწევდა.

მე-IX ს. ქრ. წ. ურარტუსა და ასურეთს შორის იმართება მეღვარი და თავგამეტებული ბრძოლა, რომელიც არ სწყდება ორ საუკუნემდე. სემის მოდგმა და ურარტისა (ალაროდისა) იბრძვიან მსოფლიოს უზენაესობის დასაჩემებლად. ბოლოს სემისნი იმარჯვებენ, მაგრამ ამ მრავალსაუკუნოვან ბრძოლაში ასურეთის ბედი არა ერთხელ ჰკიდებია ბეწვზედ, და, ვითარცა პუნიკურ ომების დროს არა ერთხელ აღიძრა კითხვა—როგორი უნდა იყოსო მსოფლიო, სემიტური თუ რომანული, ასევე მე-IX-VIII ს. ქრ. წ. სასწორი არა ერთხელ გადახრილა ხან ალაროდელებისკენ და ხან სემიტებისკენ.

ასურთა მეფეების გამოლაშქრება ნაირის ქვეყანას იწყება დაახლოვებით 1100 წ. ქრ. წ., თიგლათ-ფალ-ასარ I-ის ჟამს, თუმცა ჯერ ისევ საღმრთა I-მა (1300 წ. ახლო ხანს) მოაწინა ნაირის მთის კარებამდე. თიგლათ ფალ-ასარი, რომელიც შემოვიდა ნაირს, თავის წარწერებში ამბობს, რომ ეს ქვეყანა ყველაზე ჩრდილოეთი სამეფოა და მდებარეობს ზემო ზღვის კიდზე, მისმა „მეფეებმა მორჩილება არ იციანო“. თიგლათ-ფალ-ასარმა გადმოლახა 16 დიდრონი მთა და გამოვლო ევფრათი. აქ დახვდა მას ნაირის 23 მეფეთა ლაშქარი (მათ შორის ურარტუ ჯერ არ იხსენიება). თიგლათმა გაიმარჯვა. მან დაამარცხა აგრეთვე 60 მეფე, რომელნიც მოძმეთა საშველად გამოვიდნენ, „ზემო ზღვასთან“ *) დაეწია მათ და დაატყვევა ყველანი. მაგრამ შემდეგ განათავისუფლა იგინი, დაათიცა რა, რომ საუკუნოდ მორჩილნი იქნებიან და ხარკს მისცემენ. მეამბოხე მეფეთა კავშირის მოთავე იყო ერთი დაჰანი, რომელიც, ვანის წარწერებით, მოსახლეობდა ბიანის მეზობლად, ვანის ტბის ჩრდილოეთით, არეზსა და ვანს შორის. მათს მეფეს ერქვა სენი.

*) ზემო ზღვად ანუ ჩრდილოეთის ზღვად ლურსმურ წარწერების ჩვენ მიგვაჩნია ჩრდილის-ტბა (აწინდელი ჩილდირ-გელი): მისი ქართული სახელი—ჩ ი რ დ ი ლ ის ა—გვიჩვენებს, რომ იგი წარწერების გამოძკრელთათვის ზემო-ზღვა იყო.

ტახტზედ რომ ავიდა ასსურ-ნასირ-აბალი (885—860 წ.) მოინდომა დაეპყრა ხეთა, ფინიკია და ხმელთა შუა ზღვის ნაპირები. იგი შემოვიდა ნაირს ურარტუმდე, დაიპყრა ხეთა და მერე ტირი და სიღონი.

სალმანასარ II-მ (860—825) წ.) 21-ჯერ გამოილაშქრა ხეთელთა ქვეყანას. ამ დროს გაძლიერებული ურარტუ თვისის მოკავშირეებით ცდილობდა სამხრეთისკენ გაელაშქრა. მისვე მეფე არამმა სამჯერ უკუაგდო ასურთა ლაშქარი (860 წ., 857 წ. და 844 წ.).

სალმანასარი შევიდა ხუბუშკიას, რომელიც მდებარებდა ვანსა და ურმიას შორის, დაიპყრა იგი, წავიდა სუგუნიას (სუგუნია იყო ურარტუს მეფის არამის ციხე), დაიმორჩილა და დაბრუნდა.

მეორე ლაშქრობისას (857 წ.) იგი ჯერ მიდის ხეთას, მერე ტავრის გზებით შედის ენზის ქვეყანაში და იქილგან არზანს, იპყრობს სუხმის ქვეყანას, გადადის დაჯანთა მხარეს და იქილგან ურარტუს და ცდილობს დაიპყრას ამ ქვეყნის მეფის არამის სატახტო ქალაქი არზაშკუნ-უ ანუ არზაშკუ. მაგრამ მას ვერ იპყრობს, ერთიანს მთაზედ სდგამს თავის ანდალმას და იღებს ქალაქს არამალის (არამუღი—არამის ქალაქი).

844 წ. სალმანასარი კვალად მიდის ნაირს, მიაღწევს ურარტუს ქალაქებამდე, საცა, 12 წლის ამის შემდეგ, შეხედება აქაურს მეფეს სედურს. მისი წარწერა გადმოგვცემს: „მე წარვგზავნე ჩემი ლაშქარი ურარტუს. ჩემი ამირსპასალარი დაემეა ბიტ-ზიმანს და ამაშტუბის გზით გადავიდა არაზს. სედურმა ურარტუს მეფემ, შეიტყო ესა, მიენდო თავის მრავალრიცხოვან რაზმს და წარმოდგა წინ საომრად და საბრძოლად. მე შევებრძოლე და დავამარცხე“.

ეს სედური არის იგივე სარდური I, ძე ლუტიბრისა, პირველი მეფე ბიაჯანსი. ურარტუს მფლობელობის შუაგულად მან აღირჩია ვანის ტბის ნაპირები და მისს აღმოსავლეთს კი-

დებედ დააარსა სახელოვანი ქალაქი ტუსპა. ეს ქალაქი იდგა განმარტოებულს მაღალს კლდეზედ, რომელიც სამის მხრით მთებით იყო მოზღლუდვილი და მეოთხე მხრით კი—ტბას ებჯინებოდა. ურარტუს მეფე აქ დასახლდა და მით ცხადად აღნიშნა თავისი მიზანი—სამხრეთის მხრივ განიმტკიცოს თვისი ძლიერება და ამასთანავე შეიქმნას ბატონად ჩრდილოეთისა და მოსეულ მტრისაგან უზრუნველ იქმნას.

იგი იწოდებოდა ასრე: „მეფე დიდი, მეფე შემძლებელი, მეფე მსოფლიოსი, მეფე მეფეთა, მეფე, რომელსაც მოხარკეობენ ყოველნი მეფენი“.

სალმანასარ II მოადგილეების შამში-რამმანს (825—812) და რამმან-ნირარს (812—783) ნაირს შესევა ჰსურდათ, მაგრამ ამ ქვეყნის ერნი წინააღმდეგნენ. შეაზბოხეთა შორის იყვნენ აგრეთვე ქვეყნები ხირსინა, იშპინა, მანა და სხ.

სარდურის შემდეგ ნაირს მეფობდა იშპუინი და მისი ძე მენუა. ამათ წარწერებიდამ ჩანს, რომ ადგილობრივი უმთავრესი ღმერთი ჭადღი იმყოფებოდა ბიახს ანუ ბიახანს. თვისი ღმერთები ჰყვანდათ აგრეთვე ქალაქებში: არდინის, კუმენუს, ტუსპას, არსუინის, ერიდიას, ბაბანის, ატკანას და სხ. იშპუინის სურვილი იყო თვისი სახელმწიფო გაეერთებინა არათუ მარტო პოლიტიკურად, არამედ საერო სარწმუნოებრივის მხრითაც.

იშპუინმა განითქვა სახელი მითაც, რომ თვისს ურარტულს ენაზე განაწყო ასურულ-ბაბილონისებური სამწერლო ნიშნები.

მისი შვილი მენუა თავისს წარწერებში უმეტესად მოგვითხრობს ცნობებს თვისს ნაშენობათა შესახებ და გაკვრით მოიხსენიებს გალაშქრებას ხეთელთა ქვეყანას, რომელთაც წაართო ქალაქი გუპანი, დიაუხინს (დაჰანს), რომელიც დაიმორჩილა, ერია-ს, მელიდას, აღზინს.

არგისტი მენუასძემ ასურთა ძლიერება ძირს დასცა. არგისტიმ ვანის კლდეზე დაგვიტოვა უდიდესი წარწერები. ეს წარ-

წერები მაჩვენებელია. აღაროდელითა მოდგმის უზენაესობისა წინააღმდეგ. არგისტის ძლიერებისა და მპყრობელობის გამო ასურეთი მეტისმეტად დასუსტდა და ამიტომაც აქ მოხდა აჯანყება (746 წ.). დაუძინებელმა მტერმა წაჰკლიჯა მას ჩრდილოეთის მხრის ქვეყნები და ზოგიც სამხრეთის მხრისა და განმტკიცდა ეფფრატზე. კიდევ ერთი ძლიევამოსილობაც და მსოფლიო ისტორია სულ სხვა მიმართულებას მიიღებდა: მაშინ ბიბლიის მატრიანეები მოგვითხრობდნენ არა თეოკრატიულ-სარქონისა, საღმინასარისა, სარგონისა, სენნაქერიმისა და სხ. ლაშქრობას ქვეყანასა ისრაელისა და იუდიასა, არამედ არგისტისას, სარდურისას და ურარტის სხვა შეფეებისას. ჩრდილოეთს გადაჭლიერებული ურარტის სამეფოს ძალა საკმაო იქნებოდა წინ გადაჭლობებოდა მოძრაობას არიელებისას, კიმმერიელებისას, სკვითებისას, და მსოფლიო ისტორიის მსვლელობა სულ სხვა იქნებოდა. გარნა ეს ასრე არ მოხდა. ასურეთი, ეს მძინარე დევი, მოელოდა მოხერხებულ შემთხვევასა და განძრევას, რომ გაეღვიძა მასში ახოვნებასა და აღფრთოვანებას. და ამისთანა შემთხვევა მისცა მას თიგლათ-ფალასარ II-ემ, რომელიც გამეფდა 745 წ. იგი შეესია ურარტუს.

არგისტის შვილი სარდური II დაუხვდა მტერს, გარნა იძლია: 72,950 კაცი დაატყვევა მტერმა და სარდური კი გაიქცა.

735 წელს მტერმა ისევ გამოილაშქრა ურარტუს, შემუსრა ურარტის სამეფო, გარდა ქალაქის ტუსპისა, საცა მაგრობდა სარდური, შემდეგ წავიდა ფინიკიას, დაიპყრა იგი, აგრეთვე ისრაელთა და იუდიელთა სამეფოები, დაანგრია დამასკო და შემოიქცა ბაბილონს.

731 წელს თიგლათ-ფალასარმა დაამარცხა 23 მეფე და მათ შორის კოლხთა მეფე დადიჯი და ვასსამი ტიბარენელი (ტბელთა მთავარი).

15 წლის შემდეგ ურარტუს მეფემ ურსამ შეპყარა დიდძალი ლაშქარი ასურეთის დასაპყრობად. გარნა გენიოსმა აღარ

დააცალა: ცალკ-ცალკე დაეცა მის მომხრე თემთ და შემუსრა.

პირველად შემუსვრილ იქმნენ ტაბალნი კათბაღუკიას და იგინი მტერმა გადაასახლა სხვა ქვეყანას. ტაბალნი ალაროდინელივე იყვნენ. შემდეგ შემუსვრილ იქმნა ხეთელთა სახელმწიფო და მერე მანა, საგართი *), ელიზი და სხ. მათ საშველად გამოვიდა მეფე ურსა, გარნა დამარცხებული უკანვე გაბრუნდა. 71± წელს სარგონი დაეცა მუსასირს, ურარტუს წინაქარს, აიღო იგი და ააოხრა. მეფე ურსამ, რომელმაც დაჰკარგა თვისი უკეთესი მომხრეები და აგრეთვე ნაციონალური ღმერთები, თავი მოიკლა.

713—711 წლებში ამ მეფემ სრულიად დაანელა ალაროდინელთა მოძრაობა. ასრე დასრულდა მრავალსაუკუნოვანი ბრძოლა ასურთა და ურარტუს ტომთა შორის. სკიპტრა მსოფლიოს მონარქიისა დაშთათ ასურთ. მათ მიერ დამარცხებული ურარტის მოდგმა დასუსტდა, დაძაბუნდა, მაგრამ არც ასურეთი მუშაობდა თავისთვის. შემუსრა-რა ძლიერება ჩრდილოეთის ერთა, ამით მან ააჩქარა თვისი დამარცხებაც, რადგან ჩრდილოეთის გზა გასწმინდა შემოსასეველ კიმმერიელთა, სკვითთა და არიის ბოგანო ხალხთა. ამათი ტალღა ჩრდილოეთის მხრიდგან თავისუფლად დაეშო ასურეთის მიჯნებისკენ და ხელი შეუწყო მონარქიის დაცემას. სამკვიდრებელილა მისი ქალდეველებმა გადასცეს სპარსებს.

ურარტუს მეფეები: არამი (860—844), სედური (სარდური), ურსა, მენუა, არგისტი, სადური (645 წ.), ურსა II (635 წ.).

აქ, ჩვენის ფიქრით, ურსა იგეთივე ეპონიშია, ვით ქართლოსი (ქართლისი), უფლოსი (=უფლისი) და სხ. შეადარე: ხვან. ოთარ-შა=ოთარისა, დადიან-შა=დადიანისა, „დადიან-შა გიმ“=დადიანის მიწა. მაშასადამე, ურ-სა=ურ-შა=ურისა (ურის მეფე). სადური თუ ზადური!

*) ამ საგართის (საქართის, საქართველოს) მეზობლად იყვნენ ზემოხსენებულნი კადუსნი, კასნი, გელნი, ჯორჯანნი (ვირკანნი).

თ ა შ ი III.

საქართველოს განწყობილება ახლად დაარსებულ სახელმწიფოებთან.

1. მე-VII საუკ. ქრ. წ. მდინარე ვოლგასა და კასპიის ზღვის დასავლეთ ნაპირებზე გამოჩნდა ველური და მებრძოლი ერი—ხაზარი ანუ ყივჩაღი (ყიბჩაყი). ხაზარები საზღვრობდენ მწყემსობით, უფრო კი ძარცვა-გლეჯით. იგინი მიესივნენ ლეკებს. ამათ შველა ითხოვეს ყველა თარგამოსიანთაგან. მაშინ ქართლოსის ძმას კავკასოს წილ-კერძის მფლობელად იყო ძურძუკი. მოძმე ლეკების თხოვნა შეისმინეს ყველა თარგამოსიანებმა: გარდაეღეს კავკასიონი, ხაზარების საზღვრები აიკლეს, ხაზარეთის ნაპირზე ააშენეს ციხე-ქალაქები მოსაგერებლად ჩრდილოეთის ველურებისა, და დაბრუნდნენ. მაგრამ ამ ციხე-ქალაქებმა ქვეყანა ვერ იხსნეს განსაცდელისაგან. ხაზარებმა წინამძღოლად დაიდგინეს ჩინებული მეფე, ზღვის-კარით (დარუბანდის გზით) ჩამოეშენენ სამხრეთისკენ, შეცვივდენ სომხეთსა და მიდიის, დაარბიეს არარატ-მასისის ქალაქები, შემოებრძოლნენ ქართველებსაც, მაგრამ ვერ აიღეს თუხარისი (აქარაშია), სამშვილდე, მტკვრის-ციხე (ხუნანი) და ვერც დაიპყრეს ქართლი და ეგრისი. ხაზარები მალე მოედვნენ მთელს ჩრდილოეთ კავკასიასაც, დაიპირეს არაგვისკარი (დარლანნი), გაახშირეს ლაშქრობა, რბევა და ოხრება საქართველოსა და მის არემარესი.

ხაზართა ძლევა-მოსილ მეფეს ჰყვანდა შვილი—უობოსი. ამას მამა მისმა მისცა ტყვენი სომხეთისა და ქართლისა და დაასახლა ქართლოსის ძმის კავკასოს წილში—ლომეკის (თერგის) დასავლეთით, კავკასიონის გაყოლება აზოვის ზღვამდე. ამ ნასახლარიდამ წარმოსდგაო, შენიშნავს მემატიანე, ნათესავი ოვსთა და ქვეყანა ოვსეთი.

ძურძუკი, უწარჩინებულესი კავკასოს შვილთა შორის,

ველარ გაუმაგრდა უობოსს, მამის ნაწილიდგან აიყარა, წამოვიდა აღმოსავლეთისკენ, დაესახლა კავკასიონის ნაპრალებში — ძურძუკეთს (=დურძუკეთს) და თავს იღვა ხარკი ხაზართა მეფისა.

ამავე დროს იმავე ხაზართა მეფემ თავის მამის ძმისწული დაასახლა ლეკოსის ნაწილში — კასპიის ზღვითგან ლომეკამდე (თერგამდე) და მისცა მას ტყვენი რანისა და მოვაკნისა.

ხოლო ხოზანიხი, რომელიც უწარჩინებულესი იყო ლეკოსის ნათესავთა შორის, იძულებულ იქმნა ბარიდამ აყრილიყო და შესულიყო მთის ნაპრალებში (შუა დაღისტანს). აქ მან ააშენა ქალაქი — ხოზანიხეთი.

ამ მოთხრობით ჩვენს მემატიანეს კავკასიის ერების ჯგუფში შემოაპყავს ახალი ხალხები — ოვსნი (უობოსნი!), ყუჩაღნი და ხუნძნი (ხოზანიხი = ხუნძახი შუა დაღისტანში).

ხაზართა შემოსევა ქეშმარიტი ამბავია, „სკვითთა შემოსევად“ ცნობილი. სკვითთა (ხაზართა) მეფე მაშინ იყო მადიასი, რომელმაც დაამარცხა რა კიმერნი, მცხოვრებნი ჩრდილოეთ კავკასიისა, კავკასიის მთებით შემოიკრა მიდიაში (625 წ. ქრ. წ.) და 18 წლის განმავლობაში გათელა მთელი წინააზია.

თვით სახელი ხაზარი ოსური სიტყვაა და ნიშნავს სახლს. აღბად ეს სახელი ამ ხალხს (ხაზარებს) დაერქვა მის შემდეგ, რადგანაც ოსებმა დაიმორჩილეს, მაწანწალაობიდან ხელი ააღებინეს, ერთ ადგილას დაასახლეს და დახარკეს. აბოს ცხოვრება ხაზარებს მაგოვის შვილებად ჰხადის და ხაზარეთს მაგუგეთს ეძახის.

თვით ოსებს (მეგრ. ოფსი = ოვსი = სვან. სავ) წინად ერქვათ მასსაგეტი (ოსურად მასსიგთე — კოშკოვანნი) და მერე — ალანი ანუ ჰალანი. თავიანთ თავს იგინი უწოდებენ ირ, ხოლო ქვეყანას — ირონ. აღბად, იგინი არიან არანიდამ (რანიდამ) წასული ახალშენები — არანები = ალანები. მათს ენას ემჩნევა ქართული ენის გავლენა. ამით თუ აიხსნება თქმულება

ბერძენთ მწერლისა, რომ ალანნიც ივერნი (ქართველნი) არი-
ანო. ალანია ერქვა აგრეთვე სამურზაყანოსა, აფხაზეთსა და
სევანეთ შორის მდებარე კუთხეს. აქ ახლაც მოსახლეობენ ქარ-
თველები—ალანიები.

უობოსის (ოფსის) გამოჩენამდე, ალბად, ქართველებიც
ოსებს უწოდებდნენ ალანს. ამგვარ მოსაზრების საფუძველს გვა-
ძლევს თავდ პირვანდელი სახელი დარიალისა—დარღალანთ-
კარი: ოსურად (ალანურად) დაწვნიშნავს გრძელს. მაშასა-
დამე დარღ-ალანთ-კარი ყოფილა ის გრძელი და ვიწრო ხეო-
ბა-გასაყალი, რომელიც ითვლებოდა აზიისა და ევროპიის შემა-
ერთებელ ერთ უმთავრეს გზად. ამ გზის ჩრდილოეთის კარი
ეპყრათ ალანებს და დასავლეთისა—არაგვის-კარი—ქართვე-
ლებს.

არის ცნობა, რომ თვით ზღვისკარსაც (კასპიის კარს) ერ-
ქვაო ვირა-ფარახი (სომხურად: ივერთკარი, ივერიის ზღუდე).
კასპიის კარიდამ დაწყობილი მაღალი ციხე-სიმაგრე შემოდის
საქართველოში მთელის 360 ვერსის მანძილზე.

II. სპარსეთი და მიდია. ცნობები შესახებ სპარსელები-
სა ჩვენს მემატიანეს ამოულია „სპარსთა ცხოვრებიდამ“, რო-
მელშიაც, როგორც შენიშნავს იგივე მემატიანე, ყოფილა „არა
ყოველი მართალი, არამედ უმრავლესი ტყუილი“. რა წიგნი
იყო ეს „სპარსთა ცხოვრება“, არა სჩანს. მოგვყავს აქ მოკლე
ცნობები ქართ. ცხოვრებიდამა და შაჰნამედამ, რომელიც შეა-
დგინა ფირდაუსიმ მე-1000 წლ. ქრ. შ.

შაჰნამე

ქართლ. ცხოვრება.

1. კაუმურსი იყო კაცობრიობის
წინაპარი. მან პირველმა დაიდგა
თავზე გვირგვინი და სამეფო სარტყე-
ლი შემოიღრტყა. მისი შვილი სია-
მეკი დევებთან ბრძოლაში დაიღუ-
პა. ეს დევები ბორცუს არიმანს გა-
მოეგზავნა.

გუშანგ სიამეკის ძემ დაამარცხა დევები, ცეცხლის დასაკვესებელი ხერხი მოიგონა, ცეცხლს აღუგო სა-ცეცხლე. მის მოადგილე თამურაზ-მა დააწინარა დევები, ერს ასწავლა ქსოვა, რთვა, მღერა, ხედნა. გამეფ-და ჯიმშედი, რომელმაც უბრძანა ერს მალმერთეთო.

(„ნებროთიანით“ ცეცხლი ცილამ ჩამოიტანა ნებროთ-გმირმა. ბერძენ-თა ლეგენდით ეს საქმე მოიმოქმედა პრომეთეოსმა, რომელიც ამის გამო კავკასიონზე შიშსკეალს დმერთმა).

2. ერი განუდგა ჯიმშედს და მეფედ გამოაცხადა უცხოელი ზოპა-კი, მევობარა ბელხებულისა. ჯიმ-შედის შვილი ფერიდუნი მის შიშით დაიძალა ელბორსის მთებში და იქ იგი გამოკვება ძროხამ—ფურმაჟემ.

აფრიდონმა დაიპყრა ერანი და სხვა ქვეყნები და ყველგან თვისნი კვლადნი დაადგინა. საქართველოში ერისთავად გამოგზავნა არდამი. მან დაწავლა ქართველებს ქვით, კირით შენება. ააშენა „ზღვის კარი“ და დაარქვა დარუბანდი.

16 წლის ფერიდუნი ჩამოვიდა მთილამ, დაამარცხა ზოპაკი (აზდა-კი), შეპყრა იგი და მიაბა მთის დე-მავენდის გამოქვაბულში. ზოპაკმა შიფა 1000 წელიწადი.

აფრიდონმა შეპყრა ბევრასპი, გვე-ლთა უფალი, და მიაბა მთასა კაც-თა შეუფალს.

ი ფერიდუნმა იმეფა 500 წ. თა-ვისი სამეფო ჩააბარა სამს შვილს—სელმს, ტურს, ირეჯს.

თავის შვილს იარედს აფრიდონმა-ჩააბარა ერანი და საქართველო.

4. აფრასიაბი (ფრაპარზა), ტუ-რის ჩამომავალი და თურანის მეფე ამარცხებს მოწინააღმდეგეთ და აღ-მართავს ალამს ჯემშიდის ტახტზე.

ძლიერდება ქეკაპოსი, ლეკეთს გა-ლაშქრება უნდა, მაგრამ ვინმე გრძნე-ული, ზოზანიხის შთამომავალი, აბ-რმავებს მას. ქეკაპოსი ხარკს ადებს ქართველობას, მაგრამ როდესაც მი-დის თურანელების წინააღმდეგ, ქარ-თველები და ყველა თარგამოსიანნი თავისუფლდებიან სპარსთა უღლისა-გან. ქეკაპოსი მათ წინააღმდეგ გზა-ვის ფარშოროტს, მაგრამ ამარცხე-ბენ.

5. გმირი რუსტემ, ძე სალისა და არუდაბესი, ამარცხებს აფრასიაბს და ამეფებს კაიკაბადს (კავაკავადს), ფე-რ-დუნის ჩამომავალს. რუსტემი გმი-რულად იცავს ერანს კავაუსისა (კაი-კაუსს), კავასიაფარეშისა (სიავაკუშ) და კაიხოსროს უამსაც.

6. არიმანი ებრძვის გმირს რუსტემს; მის ძეს ზორაბს, რომელიც თურანში დაიბადა, მამის წინააღმდეგ გზავნის. მამა ჰკლავს მას. დიდად სწუხს რუსტემი, რომ ზორაბს თავის შვილად სცნობს.

7. სიავეუს რუსტემი ასწავლის საგმირო საქმეებს. სიავეუსის წინააღმდეგია რუდაბე. სიავეუსი თურანს განივლტის აფრასიაბისას, მაგრამ ამის ძმა ჰკლავს მას. რუსტემი შედის თურანს და ჰკლავს აფრასიაბს.

8. ტახტზე ჯდება ქაიხოსრო, სიალუშ ბედნიერის ძე. იზრთება დიდი ბრძოლა ერანსა და თურანს შორის. ამით შეელიან ბევრი სხვა მეფეები: ქაჯნი, ხაზარნი, ალანნი. ერანელნი ეძლევენ თურანელებს და კავკასიანთა წინააღმდეგ მიდიან, მიაწევენ კავკასიონის (ყაფის) ძირამდე და ხაზარეთამდე. ფარემუზი აოხრებს ალანთა და ლუნძთ ქვეყნებს. თურანთა მეფე უთმობს სპარსებს ბალხს, ალანთას, დევისტანს და მთას ყაფისას.

9. მეფდება ვაშტაშაბ და ამ დროს შემოდის ახალი სჯული ზარატუსტრისა. აფრასიაბ თურანელის შვილის შვილი აჯასპ ამ სჯულის წინააღმდეგია და შედის ერანში. შპენდილად ვაშტაშაბისძე ამარცხებს მას.

(ყველა ეს უფრო დაწვრილებით, ვიდრე შაჰნამეშია, ზეპირ გადმოცემით იცის ქართველმა ერმა. «ქართ. ცხ.» კი ამის შესახებ არას ამბობს).

საქართველოში მოდის ქაიხოსრო, ძე შიოშ ბედნიერისა, თურანს მოკლულისა. იგი ამარცხებს ქართველებს, აოხრებს ბევრ ქალაქებს და დაბრუნებისას ადარბაღაგანს აშენებს სალოცავს.

ქაიხოსრო ლაშქრით შედის თურანს: ჰსურს მამის სისხლი აიღოს. ქართველები თავისუფლებიან სპარსთა ულლისაგან.

ამავე დროს გურგანის ზღვის მხრიდან შემოდის საქართველოში ბუნთურქნი, ლტოლვილნი ქაიხოსროსაგან, სულ 28 სახლი. იგინი ქართველებს აღუთქვამენ შემწობას წინააღმდეგ სპარსთა. ეს თურქნი (თურანელნი) მაგრდებიან სარკინეთს, ურბნისს, უფლისციხეს.

შემოდის საქართველოში სპანდი-ათ—რვალი, ძე ვაშტაშაბისა. ადარბაღანიდგან ბრუნდება, აცნობებენ-რა თურქნი სპარსეთს შეესივნენო და პაპა მოგიკლესო.

სია ამ ლეგენდალურ მეფეებისა.

შაჰნამე-თი

„როსტომიანით“

ქართლ. ცხოვრ.

კახორს
სიამეკ
ჰუმანგ
თამურახ
ჯიმშედ
ფრიდუნა

სელმ, ტურ, ირეჯ

მინოჯერ

კაკუვად
კაკაუუს
სიავაკუშ
ფრავარშა
სიავუშ
ქაიხოსრო
ლოჰრასპ
გოშტაშაბ
(ვაშტაშაბ)

შპანდიდატ ჯავშნიანი
რუსტემ (გმირი)
აფრასიაბ (თურანელი)

ჯიმშედ
ფრიდონ

ერაჯ

მანუჩარ

კაკუვად
ქეკაოზ

სიოშ

ქაიხოსრო

ლუარსაბ

გოშტაშაბ

სპანდიატ-რვალი

როსტომ

ბამან

აფრიდონ

იარედ *)

ქეკაპოს

ფარშოროტ

შიოშ ბედნიერი

ქაიხოსრო

ვაშტაშაბ

სპანდიატ-რვალი

ბამან არღაშირ.

უკვე აღვნიშნეთ სეროდოტეს სიტყვები, რომ მიდიას ძველისძველად არა ერქვაო, ხოლო როდესაც აქ მოვიდნენ კოლხეთის მეფის აიეთის ასული მედია, ამის ქმარი იაზონი და შვილი მიდი, მაშინ ამ ქვეყანას დაერქვა მიდია ანუ მედიაო.

*) ქართლის ცხოვრებით, აზო, მცხეთის მეფე, იყო ძე იარედლისი (იხ. ქვემო).

ქვემოთაც გვექნება შემთხვევა შევამოწმოთ სეროდო-ტეს ნათქვამის სიმართლე, ხოლო აქ კიდევ აღვნიშნავთ ფრ. ლენორმანის სიტყვას. იგი ამბობს: არიელნი (იაფეტის ჩამომავლობა) წინად ცხოვრობდნენ აზიაშიო. ამათგან კელეტნი გავრცელებულიყვნენ მერე-ჰირკანიაში. შემდეგ მათ შემოუარეს კასპიის ზღვას სამხრეთის მხრით და შეჩერდნენ კავკასიონის ძირობაზე, იერიასა და ალბანიაში. მაგრამ აქ დიდხანს ვერ დარჩნენ. მათ მოაწვნენ ერანის ახალშენი ქართველები, გამოსულნი სომხეთის მთების გადაღმიდამ, და აგრეთვე ნათესავნი, მოსულნი ჩრდილოეთიდან, და იძულებულ ჰყვეს გადაეღახათ კავკასიის მთები და წასულიყვნენ ევროპაში. არიელთა გადასახლება და ერანელთა დასახლება კასპიის ზღვის მხარეს, ლენორმანის გამოკვლევით, დაიწყო, დაახლოვებით, 3000 წ. ქრ. უწინარეს, ამ ხანს ცხოვრობდა ზემოხსენებული ჯიმშედი.

ერანელთა შორის ადრევე გამოჩნდა ბრძენი ზერდუშტი (ზორასტრი), რომელმაც შემოიღო ახალი სჯული. მან ყოველი ღვთაება დაუმორჩილა ორს უმაღლესს ღმერთს: კეთილს—აჰურა-მავდანს და ბოროტს—ანგრომანდისს. პირველს დაუქვემდებარა ბუნების მაპროვებელი კეთილი ღმერთები, მეორეს—ბოროტი ღმერთები. უპირატეს საქმედ მან გამოაცხადა სამსახური ბუნების ღმერთებისა და ბრძოლა ბოროტ ძალთა წინააღმდეგ. ერი მზის პატივსაცემლად და მისთვის მსხვერპლის შესაწირავად ძველებურადვე აღიოდა მზით განათებულს მთის მალალს მწვერვალებზე და სამსხვერპლოზე ასხამდი „ჰაომის“ წვეწს, „გამამაგრებელს“, „უკვდავების მომცემელს“. წინანდლები თაყვანს სცემდა ცეცხლს, მიწას „მომთმენს“ და „მორჩილს“, წყალს, წმინდა მთებიდგან მომდინარეს, გამანაყოფიერებელს მინდვრისას, შეიარაღებულს სეროშს, დღის თანამგზავრს, ღამის მოჩვენებათა განმდევნელს. უკეთეს სახსრად ბოროტ ძალთა დასაძლევად გამოაცხადა ზნეობრივი წმინდა ცხოვრება, შემუშავებით განაყოფიერება მიწისა, დახოცვა მავნებელ ცხოველებისა, ზომების მიღება წინააღმდეგ ზამთრის სისასტიკისა, უდაბურ ადგილებისა და ქარიშხალთა; სიმართლე და პატიოსნება დაეველა კაცს, აგრეთვე დაცვა სულისა ცოდვისაგან და ლოცვითა და განწმენდით სინათლის ღმერთისადმი მისწრაფება, დაახლოვება.

სახელდობრ რა დროს ცხოვრობდა ზორაოსტრი, არ იციან. ზოგი ამბობს 5000 წლით უწინარეს ტროადის ალებისაო, ზოგი 6000 წლ. უწინარეს პლატონისაო, ზოგი 6000 წლ. უწ. დარიოზ I-ისაო, ზოგი მე-VI საუკუნეშოო, კვიროსის ემს. ლენორმანი კი ჰფიქრობს XXV—XXI ს. ქრ. უწინარესო.

მთელი „არიელობა“ მიდიის და აქაური ბინადრე ერი ეშორ-ჩილებოდა ბაბილონსა და ქალდეას, მერე ასურეთს. ლენორმანის სიტყვით, ჯერ ისევ მე-IX—VIII ს. აქ ცხოვრობდნენ მოსხნი, ტი-ბარენნი და თურანელნი და ამის შემდეგ კი დაშვიდდნენ არი-ელები. მხოლოდ 736 წ. ქრ. წ. მიდიამ მოიპოვა თავისუფლება და დაისვა საკუთარი მეფე, დეოკი. ამ დეოკმა ორონტის საღვთო მთაზე ააშენა დიდი ქალაქი ეგბატანი (აკბატანი) და აღმართა კერ-პი ანაჰიტა არდვისურის წმ. ეკლესია. გაშეფდა მისი ძე ფრაორ-ტი და უფრო განავრცო სამეფოს მიჯნები სპარსთა შემომაგრებით. სპარსნი შესდგებოდნენ შვიდ თემისაგან და ფრაორტმა ამათ უფრო-სად დაუდგინა ასემეინიდი (ჰემანისი). ასურელებმა დაამარცხეს ფრა-ორტი რაღა ქალაქთან... ტიგლათ-ფალ-ასარის (745=727 წ.) წარწყვებით, მიდია რომ დაიპყრა ამ მეფემ, აქ ნახა მრავალი თემები, რომელთა უფროსებად მამასახლისები იყვნენ. შემდეგ ფრაორტისა გაშეფდა მისი ძე ციასარი (633—593 წ.). ამის მეფობაში მიდიას შემოესივნენ სკვითები (ზემოხსენებული ხაზარები) მადიასის წი-ნამძღოლობით. ეს სკვითები ცხოვრობდნენ ჩრდილოეთ კავკასიაში, ვოლგასა და დონს შორის. დიდხანს იგინი ტრიალებდნენ კავკასიის დელე-უურეში და 625 წელს მიესივნენ მიდიას და აიკლეს თითქმის მთელა მცირე აზია. იგინი ონავრობდნენ აქ 18 წლის განმავლო-ბაში და მერე ზოგი მათგან გასწყდა მიდიელებთან ბრძოლაში და ზოგი სამშობლოშივე დაბრუნდა.

606 წელს ციასარმა სხვა მეფეების დახმარებით აიღო ნი-ნევი. ციასარის სიკვდილის შემდეგ გაშეფდა მისი შვილი ასტიაცი, რომელიც უზრუნველად ცხოვრობდა ეგბატანას. იგი ჩამოაგდო ტახტიდან კვიროსმა (558 წ.) და მან დაარსა სპარსეთის სახელ-მწიფო კალუზთა, ჰირკანელთა და მათ მეზობლების დახმარებით.

დამსკელი ამბობს: „მამინ (მიდიის მეფის ასტიაციის ჟამს), კადუსთ მტრული განწყობილება ჰქონდათ სპარსეთის ხელმწიფესთან. მათ მამფალად იყო ონოფერნი. ამან უღალატა თავის ერს, მიემხრო სპარსთა მეფეს. მოციქული ახლა ასტიაცს და სთხოვა, ვინმე სანდო კაცი გამომიგზავნე, მოველაპარაკო, როგორ გადმოვიდე თქვენს მხარესო. და მან გუგზავნა კვიროსი მის დასახმარებლად. ხოლო კვიროსმა ხელშეკრულობა დასდო ონოფერთან და კადუსნი წაიყვანა წინააღმდეგ ასტიაციის“.

ასტიაცმა შეჭრობა დიდი ჯარი, მაგრამ კვიროსმა შემუსრა მისი ძალა და თვით ასტიაცი დაატყვევა. ასრე დასრულდა მიდიელთა თავისუფალი ცხოვრება 558 წელს ქრ. წ. და დაარსდა ახალი საშეუო, სპარსეთი.

დანაშთენი ძლევა მოსილობაც კვიროსს ერგო იმავე კადუს ჭირკანელების დახმარებით. კსენოფონტეს „კიროპედი“-ში ვკითხულობთ:

გამეუბების შემდეგ კვიროსმა შოინდომა გაელაშქრა ასურელთა მეფის წინააღმდეგ. შოინფია ჭირკანის მეფე და ჰკითხა:

„შითხარ, ასურთა მეფე მარტო შენ გოვლის მტრად, თუ სხვაცა ჰყავს მტერი?“.

„უპასუხა: „უამრავი და ვაშაკი მოდგმა კადუსთა უკიდურესი მტერია მისი, აგრეთვე ჩვენს მეზობლებს საკებს დიდი უბედურება დაატყენს, რადგან მათი დაპურობა უნდოდათ“.

„თუ ეგრეა—უუბნებოდა კვიროსი—გწამთ რომ იგინი ჩვენთან ერთად გაილაშქრებენ წინააღმდეგ ასურთა მეფის?“.

„დიდის სიხარულითო“, მიუგო ჭირკანის მეფემ.

მოლაპარაკების შემდეგ დაშქრობაში მონაწილეობა მიიღეს კადუსთ, საკთ და ჭირკანელთ. კადუსთა ჯარი „პელტასტი“ იყო 20,000 და ცხენოსანი 4000, საკათა ჭკეითი ჯარი იმდენი იყო, რამდენიც შეეძლოთ საომრად გამოეყვანათ.

ლაშქარი მიდიოდა ამ რიგად: ხრისანტს მიჰყავდა ჯავშნიანი მეომრები, მას მიჰყევებოდნენ: არტავაზი სპარსთა პელტასტებით და შეისრეებით, ანდამია—მიდიის ჭკეითი ჯარით, ემვა—არმენიის

ლაშქრით, არტუხი, — ჭიჭკანის ჯარით, თემურადა — სკეებით, და-
თამი — კადუსიებით.

რომ მართლაც კვირახსუს და სომეხთ მეფეს ქართველები დაჭ-
ხმარებიან ასტიატთან ბრძოლაში, ეს სჩანს ქორეხელის სიტყვიდამატ.
იგი სწერს: „სომხის მეფემ შემოიკრიბა ლაშქარი კათბადუკიიდან,
იკერიიდან და ალბანიიდან და უოფლის თავის ძაღდონით მიესიათ
მადის მეფე ავდასს“ (ასტიატს).

თეიმურაზ ბატონიშვილს დიოდორ სიცილიელიდან გადმოუთარ-
გმნია შემდეგი საყურადღებო ცნობა (გვ. 100—101): „მიღთა მეფე იყო
არსეი. იგი გადაემტერა პერსითს. ეს 4,000 კაცით განივლტო კაღუზი-
ანთ ქვეყანას, რომელსა ეწოდების ივერია. პერსითის და ცოლად ჰყვან-
და აქაურს მამასახლისს. პერსითმა განამხნო ქართველნი, რათა არ დაე-
მორჩილნენ მიდელთ, რომელთაც მათი დაპყრობაც უნდოდათ. ქართველთ
სპასპეტად ამოირჩიეს პერსითი. ამან შეკრიბა საქართველოში 200000
მეომარი და მიდიას საზღვარს წაიყვანა. არსეი არბაკისძე 80,000 მეომრით
დაუხვდა. შეიქმნა სასტიკი ბრძოლა. მიდელნი იძლივნენ. ქართველებმა
მათ მოუკლეს 50,000 კაცი.

ამ კადუზთა შესახებ „დილარიანი“ გადმოგვცემს: „მო-
ვიდა განსადიდებელი ძლიერებითა და გმირთა გმირი დიდი იგი
მეფე კადუზიანთა ფარსმან უთვალავ ფალავანთა დასებითა და
მრავალ ხელოვნებათა მცოდნე რაზმებითა, რომელთაგან გა-
ფრთხილება დიდად სახმარ არს. ახლავან ყმანი თვისნი ბრუ-
ტოსის მთისა და მის კერძოთა მთათა მოსახლენი გმირნი ვი-
თარ ხუთასი ათასი, რომელთა საბრძოლველად უპყრიათ დიდ
დიღთა ძელთა მსგავსნი რკინანი და თუმცა მთასა ბალბასისა-
თა დაუშინონ, მასცა ძირითურთ დაჰფშვნეტენ, და საზრდე-
ლად მათდა არს თვით კაცთავე ხორცი საქმელად. კვალად ახ-
ლავან ყმანი თვისნი კოლხეთის კერძოსანი და საგაბუნოხსა-
ნი, რომელთასა ესრეთსა მპარაობასა-ტყვიან, რომე რაჲცა
უნდესთ, დღისით მზისით ესრეთ მოიპარენ, რომე ვერა სადა
ვინ სცნასო. სიმრავლე მათი არა შეიგების, ყოველნივე არიან

გმირნი და, თუ ჰსთქვა, კაცთა არად შემრაცხნი და იტყვიან-
ცა—ჩვენდა საჭმელად მოცემულ არიან ყოველნი კაცნიო. უბ-
ნობენ, რომე თვით მეფე მათი იყოს უძლიერესი ყოველთა ნა-
მყოფთა და აწმყოთა ხელმწიფეთა და გმირთაგან; ყმა კაცი
არს, გულ მყარი და მკლავ მტკიცე და უკეთილესისა სახისა
მექონი. მე მონასა კელმწიფებისა თქვენისასა მშვიდობისა სი-
ტყვითა მთხოვა ძლიერმან მეფემან ფარსმან გზაჲ, და ბრძანე-
ბისამებრ თქვენისა მივეც ნებაჲ. ესერა გამოვლეს ქვეყანა ჩე-
მი და მას გვირაბისა პირსა მოვიდნენ. ესვენ ღმერთებად რა-
სმე სახელდებულთა არმაზ და ზადენს, გაციმ და გაიმს და ცე-
ცხლსაცა თაყვანის ჰსცემენ“... სხვა აღგილას ნათქვამია, რომ
ფარსმანი ქართლოსის სჯულის მეფეაო.

კვიროსის მემკვიდრეთა შორის გამოჩნდენ მძლავრი მე-
ფეები, რომელნიც დაუბატრონდენ მრავალს სამთავრო-სამეფო-
ებს. ეს სამეფო-სამთავროები დარიოზმა (514—510 წ. ქრ. წ.)
გაპყრო 19 სატრაპიად (საერისთაოდ) და ხარკად დაადო
14,560 ტალანტი (დაახლოვებით 662, 382, 928 ფრანკი).
მარტო საქართველოდგან დარიოზს ხარკად შესდიოდა 500 ტა-
ლანტი (ივერია-ალვანიიდან 200 ტ., მესხებისა, ტიბარენები-
სა (ტაბალებისა), მაკროებისა (მეგრელებისა) და მოსინეკები-
საგან 300 ტ.). ამას გარდა საგართია მის მეზობლებით ხდი-
ლობდა 600 ტალ., სომხეთი—400 ტალან. კოლხნი და მა-
თნი მეზობელნი ყოველ ხუთ წელიწადში ერთხელ, თავის ნე-
ბაყოფლობით, სპარსეთში გზავნიდნენ ას-ას ჰაბუკს და ას-ას
ახალგაზდა ქალს.

ამ ცოცხალ „ხარკს“ არ შეეძლო კეთილად არ ემოქმე-
დნა სპარსელებზე და დროთა განმავლობაში არ შეეცვალა მა-
თი ბუნებრივვე უშნო ელფერი. ქართველების ამგვარ ზედმო-
ქმედებას სხვადასხვა ხალხებზე აღნიშნავენ შემდეგი დროის
მწერლებიც.

თ ა ვ ი I V

სამეფოს დაარსება მცხეთას.

1. მეფე აზო. საქართველოში მამასახლისობის მოსპობას და მეფობის დაარსებას ჩვენი მემატრიანე უკავშირებს ბერძნების გმირის ალექსანდრე მაკედონელის (მშნ — მშმ წ. ქრ. წინად) შემოსევას.

ეს ალექსანდრეო, ამბობს მატრიანე, გამოვიდა დასავლით, შევიდა სამხრით, წამოვიდა ჩრდილოეთისკენ, გარდმოვლო კავკასი და მოვიდა ქართლად. აქ მან ჰპოვა ქართველნი და შემოხიზნულნი ბუნთურქნი (ყივჩაყნი). ამ შემოხიზნულებს ექირათ მტკვრის პირი და ციხე-ქალაქები სარკინეთი, ციხელიდი, კასპი, ურბნისი, წუნდა, თუხარისი, ზანაფი და სხ. ამათ შეებრძოლა ალექსანდრე და ექვსი თვის განმავლობაში აიღო ყველა ციხე-ქალაქი, გარდა სარკინეთისა, ხოლო ამ სარკინეთსებრძოლა თერთმეტი თვე. მასში ისხდნენ ბუნთურქები და მათი მომხრეები. ესენიც ვეღარ გაუმაგრდენ, გახვრიტეს ციხის ჩრდილოეთის მხრით აყუდებული კლდე, გაიხიზნენ და კავკასიონის წიაღში შეიმაღნენ. ალექსანდრემ აიღო სარკინეთიც, ქართველების უფროსად დაადგინა თავისი ნათესაფი აზონი, ძე იარედოსი, მაკედონელი, მისცა მას 100000 მეომარი ფროტათოსელნი, რომნი, კაცნი ძლიერნი და მხნენი, მტერნი რომისა. ეს ჯარი და აზონი მოიყვანა ქართლს, აქ დაამკვიდრა და აზონს დაავალა მსახურება მზისა, მთვარისა და ხუთის ვარსკვლავისა. ამის შემდეგ ალექსანდრე დაბრუნდა. ხოლო აზონმა ქალაქ მცხეთის ზღუდეები დაანგრია, გაამაგრა ციხეები არმაზი, არმაზის მთის დასასრულ ცხვირზე აგებული ციხე, მცხეთის-თავის ციხე და მცხეთა-მტკვრის ციხე. ესენი გაავსოლაშქრით, ხოლო ქართლის ციხეების ზღუდეებიც დაანგრია და დაიპყრა მთელი ქართლი ბერდუჯიდგან (დებედა-წყლითგან) სპერის ზღვამდე და აგრეთვე დაიჭირა ფგრისი (იმერეთი).

დაიმორჩილა ოსნი, ლეკნი და ხაზარნი და დახარკა ყველა ეს ხალხი.

ასრვა ქართლის-ცხოვრებით. შატბერდის მემატრიანე კი გვაუწყებს:

ზირველ ოდეს აღექსანდრე მეფემან ნათესავნი იგი ღოთის შვილთანი წარქცინა და შესადა იგინი კედარსა მას ქვეყანასა, იხილნა ნათესავნი სასტიკნი—ბუნთურქნი, მსხდომარენი მდინარესა ზე და მტკუარსა მიხვევით ოთხ ქალაქად და დაბნეუბი მათი იყო. სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრახე, და ციხენი მათნი: ციხე-დიდი სარკინისაჲ, უფლისციხე, კასპისა, ურბნისისა და ოძრახისა. და უკვირდა აღექსანდრეს და ცნა, რომელ იუბოსელთა ნათესავნი იყვნეს, უოველსა კორციელსა ჭამდეს და სხმარე მათი არა იყო, მეუდარსა შექსამდეს... და ვერ ეძღო ბრძოლაჲ მათი მეფესა და წარვიდა. მაშინ მოვიდეს ნათესავნი მეგრძოლნი, ქალდეველთაგან გამოსსმულნი — ჰონნი და ითხოვეს ბუნთურქთაჲ უფლისაგან ქვეყანა ხარკითა და დასხდეს იგინი ზანავს. და ეპყრათ. იგი, რომელ ხარკითა აქვნდა, ჰქრჯან მას ხერკი.—და შემდგომად რაოდენისაჲე უამისა მოვიდა აღექსანდრე, მეფე უოველისა ქვეყანისაჲ, და დაღწნა საძნი ესე ქალაქნი და ციხენი და ჰობთა დასცა მახვილი. ხოლო სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა ათერთმეტ თთვე და დაღა სარკინესა დასავლით კერძო და დასხა ვენაკი და რუჲ გამოიღო ქსნით და დასხნა კაცნი მერუკენი დასტაგითა რუჲსაჲთა და ჰქრჯან ადგილსა მას ნასტაგისი. და მერმე გამოიღო სარკინე: თუთ დაჟარეს და მეორე იქმნეს. და თანა ჰქვანდა აღექსანდრეს მეფესა აზოჲ, ძე არან ქართლისა მეფისა, და მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად, და საზღვარი დაუღვა მას ჰქრეთი, ეგრისწყალი, სომხითი და შთაჲ ცროლისა და წარვიდა.

„ხოლო ესე აზოჲ წარვიდა არან ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რუჲჲ სახლი და ათნი სახლნი მამა-მძუძეთანი, და დაჟდა ძუელ მცხეთას, და თანა ჰქვანდეს კერძნი ღუთად გატი და გაიმი. და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა აზოჲ, ძე არან ქართველთა მეფისაჲ. და მოკვდა“.

ბერძენთა მწერლები ამბობენ:

ტატიტი: „იაზონი მოვიდა კოლხეთის თავისუფალ ტახტის დასაქვრად“.

იუსტინე: „თითქმის მთელმა აღმოსავლეთმა იაზონს, როგორც თავისს დამაარსებელს, დაუდგა ტაძრები და პატივი სცა, როგორც ღმერთს“.

პლინიუსი: „აღვანელნი, ამბობენ, იაზონის ჩამომავალნი არიანო“.

სტრაბონი: „იაზონმა კოლხეთიდან შემოიარა ივერია, აღვანია და ნაწილი არმენიისა და მიდიისა. ამას მოწმობენ მის პატივად აგებული ტაძრები და სხვა ძეგლები“.

ამ მწერლებს, ჩვენის ფიქრით, ვერ გაუჩვენიათ ორი პირი—ლეგენდარული იაზონი (მედეას ქმარი) და აზო (=აზონი), რომლის სახელი (იასონი) დღესაც დიდს პატივშია მთელს საქართველოში.

აზო არ იყო იაზონი. აზოს მამად ქართლის ცხოვრებასახელებს იარედოსს, ხოლო შატბერდის ქრონიკა მის მამას არ იხსენიებს, გარნა აღნიშნავს ქვეყანას—აჩან ქართლს,—სადაცა მეფობდა იგი. კიპერტის რუქაზედ საგარეთი ნაჩვენებია აჩანში, პირკანიის სამხრეთით და აგრეთვე მიდიაში, არეზის ქვემო, კალუზთა და კასთ მომიჯნავედ. ეს აჩანე უნდა იყოს „არან-ქართლი“. თეიმურაზ ბატონიშვილი, რომელიც სარგებლობდა შატბერდისებურ კრებულით, ცხადად ამბობს, რომ აზონი „წავიდაო მამისა თვისისა მიმართ აჩანესსა“. ჩვენ ვფიქრობდით, რომ აზოს მამა, მართლაც, იყო არანიო, ის არანი, რომლის შესახებ მ. ქორენელი ამბობს: „არანი, კაცი ბრძენი, სახელოვანი ინიშნება დადიანად (მეფის მოადგილედ) მტკვრის ხეობისა, რომელიც არის ქვეყანა დიდი, ჩინებული, დასახლებული. მისგან (არანისაგან) ჩამომავლობენ უტნი (ულანი!), გარდმანნი, წოდენი და გარგარნი. ეს გარგარნი მირდატის ჩამომავლობაა: იგინი ნაბუქუდურასარმა, ივერია რომ და-

არბია, გადაასახლა პონტოს“. ეს არანი ვერ იქნებოდა აზოს მამა. ამიტომ:

ა. აზოს მამა უბრალო დადიანი კი არ იყო, არა უღ მეფე.

ბ. აზოს მამა მეფობდა არა მტკვრის ხეობაში, არამედ არან-ქართლს.

გ. აზოს მამას რომ ქართლს (მცხეთას) ემეფნა, მაშინ მემატიანე ველარ იტყოდა: „იყო ზირველი მეფე მცხეთას შინა აზოჲ, ძე არან-ქართველთა შეფისაჲ“.

დ. თუ არან-ქართლი არ ყოფილიყო შორეული არიანა — საგართი (საქართი), არამედ ყოფილიყო აწინდელი ქართლი, არც საჭირო შეიქმნებოდა ამ ქართლ-კახეთ-იმერეთ-კლარჯეთის დაქვრის შემდეგ აზო წასულიყო ქართლსკე, (აწინდელს საქართველოში) იქილგან გადმოესახლებინა (სად?) ერი და მოეტანა კერპები.

ამიტომაც, კკუაზედ ახლოა, რომ აზოს მამა მართლაც იყო იარედლოსი და ეს იარედლოსი კი იგივე ზემოხსენებული იარედი *) (=ერაჯი=ირეჯი), სპარსეთის ლეგენდარულ მეფის აფრიდიანის (ფრიდუნას) შვილი. მცხეთის დედას შემდეგ აზო წავიდოდა არან-ქართლს და იქილგან წამოიყვანდა დიდძალს, მაგრამ არა ყველა, ქართველობას და იქილგანვე მოიტანდა მამა-პაპათა კერპებს — გაცს და გაიძს, რომელთაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ (გვ. 49), თაყვანს სცემდნენ კადუსნი.

თვით აღექსანდრე მაკედონელიც არ შემოსულა მტკვრის ხეობაში (იხ. ქვემო).

II. მეფე ფარნავაზი. მცხეთას იყო სამარა, შთამომავალი უფროსისა. ფარნავაზი სამარას ძმისწული იყო. აღექსანდრე მაკედონელმა რომ დახოცა სამარა და მისი ძმა, ფარნავაზი ჯერ ისევ სამის წლის ყრმა იყო.

ფარნავაზი დარჩა უნუგეშოდ, მარტო დედის ამარად. საქართველოში მძვინვარებდა აზონი, აღექსანდრე მაკედონელის

*) იარედოვე ერქვა მაღალიელის შვილს (დაბად. 5—15).

მიერ გახელმწიფებული. იგი სასტიკად ეპყრობოდა ყველა გამოჩენილს კაცს, ხოცავდა, ჟლეტავდა. მის შიშით ფარნავაზის დედა შეივლტო კავკასიის მთებში და იქ დამალა თავისი შვილი.

ფარნავაზი ჯერ ისევ ქაბუჯი იყო, რომ წამოიყვანა დედა და მცხეთას მოვიდა. იგი იყო ახალგაზდა, გონიერი, უშიშარი მხედარი, ხელოვანი მონადირე. საზღო აკლდათ და მონადირეობით აცხოვრებდა თავის მცირე სახლობას.

დედა აფრთხილებდა შვილს: შენი ვინაობა არავის გაუმხილო, აზონმა არ შეიტყოს, ვისი შვილი ხარ, თორემ აგვიკლებსო.

ფარნავაზმა სახელი გაითქვა ნადირობით. აზონმა გაიცნო იგი, როგორც კარგი მონადირე, და შეიყვარა.

ბოლოს ფარნავაზსაც აზონის შიში შეეპარა და გადასწყვიტა გასცლოდა მცხეთას. ამ დროს იგი უკვე 27 წლის ვაჟაკი იყო. დედა და შვილი მცხეთიდან წასვლის თავდარიგში იყვნენ, რომ ფარნავაზი გავიდა სანადიროდ დიდმის მინდორს. აქაურობა და ტფილისის არემარე ტყით იყო დაბურული. იგი შეეფეთა ირემს, სტყორცა მას ისარი. დაჭრილი ნადირი გაიქცა და კლდის ძირს დაეარდა. მავიდა ფარნავაზიც, დაათვალიერა იქაურობა, კლდეში შეამჩნია ამოქოლილი კარები, გამოანგრია, შევიდა გამოქვაბულში და ჰპოვა დიდძალი ოქრო და ვერცხლი, აგრეთვე ოქრო-ვერცხლის ქურქელი. ქაბუჯს ფრიად გაუხარდა. იფიქრა: ამ განძეულით ძალას მოვიპოვებ და მამაპაპეულს ტახტს დავიბრუნებო. ჩუმათე გადაზიდა განძეულობა მცხეთას; ჩუმათევე აცნობა ეგრისის მმართველს ქუჯის ეს ამბავი, მოიმხრო იგი და სხვებიც, შეება აზონს, რომელიც ვერ გაუმაგრდა და გაიქცა კლარჯეთს. ფარნავაზმა თავი თვისი გამოაცხადა საქართველოს მეფედ დიდძალი ძღვენი და მოციქულები გაუგზავნა ასურეთის მეფეს „ანტიოქოზს“ *), აზონისა და მის მომხრე ბერძნების მტერს, და

*) სელევკოსს.

ითხოვა შემწეობა და შეწყნარება. ანტიოქოზს ფრიად გაუხარდა, ძღვენი მიიღო, ფარნაეზი თავის შვილად გამოაცხადა, გამოუგზავნა მას სამეფო გვირგვინი და სომხეთის ერისთავებს უბრძანა დახმარებოდნენ და შემწეობა აღმოეჩინათ მისთვის.

აზონს მეშველი ჯარი მოუვიდა საბერძნეთიდან და მეორე წელს გამოილაშქრა ფარნაეზის წინააღმდეგ. ამანაც შეკრიბა ქართველთა ლაშქარი, მოიწვია ოსნიც და მტერს დაუხვდა ჰურს ანუ არტაანს. მოხდა ბრძოლა სასტიკი. იძლივნენ ბერძენნი. მოკლულ იქმნა აზონი. ფარნაეზი ძლიევამოსილობით შევიდა საბერძნეთს, ანძიამორით და ეკლეციით უკან დაბრუნდა. მოვიდა კლარჯეთს, დაიპყრა იგიც და დაბრუნდა მცხეთას დიდად გამდიდრებული და გაძლიერებული.

ფარნაეზს ჰყვანდა ორი და. რომ მუდამ ერთგული მეგობრები ჰყოლოდა, ერთი და მიათხოვა ოსეთის მეფეს და მეორე ქუჯის. ამას დაუმტკიცა ქვეყანა ეგრისის-წყალსა და რიონს შორისი შავი ზღვითგან კავკასიონამდე, ე. ი. მთელი ეგრისი (სამეგრელო) და სვანეთი, და გამოაცხადა იგი ამ ქვეყნის ერისთავად. ქუჯიმ თავის საერისთაოში ააშენა დიდებული სიმაგრე—ციხე-გოჯა. შემდეგ ამისა ფარნაეზმა გაიმრავლა ლაშქარი, რომელსაც უფროსად დაუნიშნა სპასპეტი, და აგრეთვე დაადგინა რვა ერისთავი, სახელ ლობრ:

ერთ საერისთაოდ გამოაცხადა ქვეყანა ლიხის მთიდგან ზღვამდე და ეგრისის საზღვრამდე, და აქ ააშენა ორი ციხესიმაგრე, შორაპანი და დიშა.

მეორე ერისთავი დასვა კახეთს და მისცა ქვეყანა არაგვითგან სერეთამდე.

მესამე გაგზავნა ხუნანს და მისცა ბერდუჯიდგან ტფილისამდე და გაჩიანამდე.

მეოთხე დანიშნა სამშვილდეს ერისთავად და მისცა სკვირეთის მდინარითგან ტაშირისა და აბოცის მიჯნამდე.

მეხუთე დაადგინა წუნდას და მისცა ჯავახეთი, არტანი და კოლა.

მეექვსეს მისცა ერისთაობა სამცხისა და აქარასი.

მეშვიდეს მიუბოძა კლარჯეთი არსიანითგან შავ ზღვა-

მდე.

მერვე დაადგინა ერისთავად შიდა-ქართლისა და მისცა მას ქვეყანა არაგვითგან ტასისკარამდე და ფანავრამდე. ამასვე ჩააბარა სპასპეტობა ლაშქრისა და გამგეობა ყველა ერისთავებისა. დაადგინა აგრეთვე სპასალარნი და ათასის თაენი. განსაზღვრა ხარკი სამეფო და საერისთავო.

შემდეგ ამისა შეუდგა საქართველოს ციხე-ქალაქების მაგრებასა, განახლებასა და განდიდებას. ყველაზე მტკიცედ კი მოზღლუდა სატახტო ქალაქი მცხეთა და არმაზი, საცა აღმართა კერპი არმაზი. იგი მარადის მუშაობდა და იღვწოდა. გაზაფხულსა და სთვლის დროს შრომობდა მცხეთას, ზამთარს ატარებდა გაჩიანში, ზაფხულს კი—წუნდას. დროით-დრო მიდიოდა აგრეთვე ეგრისს, ნახულობდა მეგრელთ და კლარჯთ, ზრუნავდა მათ შესახებ. ერს უყვარდა მომქირნე მეფე, ყველანი ამბობდნენ:

„გმადლობთ სვეს ჩვენსა, რომე მოგვეცა მეფე
ნათესავისაგან მამათა ჩვენთასა, და აღგვეხადა
ხარკი და ჭირი უცხოთა ნათესავთაგან“.

ბრძენმა, ქველმა და მხნე მეფემ შექმნა აგრეთვე მწიგნობრობა ქართული.

ფარნავეას ცოლად ჰყვანდა ძურძუკელთა ქალი, რომლისაგან ეყოლა ვაჟი საურმაგ. მოკვდა მეფე 92 წლისა (27-ის წლისა გამეფდა, 65 წ. იმეფა).

ზემო მოყვანილი ცნობები გვაძლევენ საბუთს დავასკვნათ, რომ ქართველობა ამერეთისკენ (ქართლ-კახეთისკენ) გამოკრებილა ორ ტალღად: ადრე—არარატ-ვანიდამ, შემდეგ—(აზო-ფარნავეას დროს)—არან-ქართლიდამ. ქვემო მოყვანილი განხილვა ამ აზრს უფრო განამტკიცებს.

1. არან-ქართლის მხრის ტალღა. უკვე ვსთქვით, სად იყო არან-ქართლი და აზომ საიდგან გადმოასახლა ქართველობა ქართლ-მცხეთას. იმავე არან-ქართლს არ გამოსცილებია ალექსანდრე მაკედონელი, თუმცა ჩვენი მემატიანეები ამტკიცებენ, რომ იგი სწორეთ ორჯელ იყოო ქართლს, აქ დაიქირაო სარკინეთი, დახოცაო მცხეთის მამასახლისი სამარა და მისი ძმა, ფარნავეზის მამა, აქედგან გარეკაო ბუნთურქნი.

რომ ალექსანდრე მტკვრის ხეობაში არ ყოფილა, ამას ამტკიცებენ მისი თანამედროვე მწერლები და აგრეთვე შემდეგი ცნობაც მისვე შესახებ.

ა. ალექსანდრე რომ მიდიოდა ინდოეთს, ივერიის მეფემ მეგობრობა გამოუცხადა და საჩუქრად მიართო ვეებერთელა მეომარი ძალები. მაშასადამე, თუ სამარა მაშინ მართლაც მეფობდა მცხეთას (ივერიაში), ალექსანდრე რაღად მოჰკლავდა მას, მეგობარს, იგი ხომ მისს მტრების ბუნთურქების გასაელეტად მოდიოდა?

ბ. თვით ბუნთურქნიც აწინდელს ქართლში არ ყოფილან. მათ დაეხარკათ სწორეთ არან-ქართლის ქართველობა.

ჩვენი მემატიანეები ამტკიცებენ, ალექსანდრემ სარკინეთი, საცა იდგნენ ბუნთურქნი, აილო მეორე გამოლაშქრებისას, ხოლო მის პირველ გამოლაშქრების შემდეგ საქართველოში მოვიდნენ ჰუნნიო.

ეს ჰუნნი, პერიეგეტის სიტყვით, ცხოვრობდნენ კასპიის ზღვის ნაპირას, მეზობლად კასპთა და კადუზთა. მათი სპარსული სახელი იყო „თურქი“, რომელიც უახლოვდება ქართულს ბუნ-თურქი. იგინი იყვნენ ჰუნნი კეღარატი (შატბერდის მემატიანე კი ამბობს, რომ ალექსანდრემ კეღარს ქვეყანას შერეკა ლოთის შვილთა ნათესაენიო). ეს ბუნ-თურქნი (ჰუნთურქნი!) 457 წ. ქრ. წ. ეარძოდნენ პართელებს. მათ მშვიდობა აღუთქვეს მიდიელებს (საგართიას, კასპიას, კადუზიას და სხ.) და მათგან საჩუქრად მიიღეს 40,000 ოქრო და ისრე

გამდიდრდნენ, რომ იკეთებდნენ ოქროს ტახტებს, მაგიდებს, სკამებს, სელებს.

ალექსანდრე ორჯერ იყო არა აწინდელს ქართლში, არამედ საგართია-კალუზიაში: ერთხელ ინდოეთში წასვლამდე, მეორედ — იქიდან რომ დაბრუნდა. მას აქ დიდი ომები ჰქონდა და, ალბად, ჰუნ-თურქებსაც შეება, დაამარცხა და გარეკა.

გ. ქართლის ცხოვრება ამბობს: „ალექსანდრე შევიდა სამხრით, შემოვიდა ჩრდილოთ, გარდმოვლო კავკასი და მოვიდა ქართლად“. ეს მართალია, მხოლოდ უკანასკნელ წინადადებას უნდა დაემატოს სიტყვა არანი („მოვიდა არან ქართლად“). სწორეთ იქაც იყო მთა კავკასი მწვერვალით ჯაბუზი (ჩვენებური იალბუზი!) და კარებით Pylae Caspiae (კასპის კარები), აქაც (აწინდელ სპარსეთის შუაგულში) აგრეთვე იყო მდინარეები Cyrus (მტკვარი) და მისი ტოტი Araxes (არეზი), იყო ქალაქები Artacana (ჩვენში: არდაგანი=არტაანი), Harmozia (ჩვენში: ჰარმაზი=Harmozica=Harmastis), ქვეყნები Carmana (ჩვენში: გარმანი=გარდაბანი), Sagartii (საქართი=საქართველო), Caspii (კასპი), ვარკანი (=ვირკანი=გურგანი=ჯურჯანი) და სხ.

ალექსანდრე მცირე-აზიას რამ გადმოვიდა, შეება სპარსეთის მეფე დარიოსს, დაამარცხა და გააქცია, დაიპყრა ეგვიპტე და გამოვიდა გაქცეულს დარიოსს, ხელახლა დაამარცხა იგი არბელას და გავაჟმელას (331 წ. I ოქტ.) და მერე აიღო ბაბილონი. შემდეგ წავიდა აღმოსავლეთისკენ. სუზა უომრად დაემორჩილა. აიღო პერსეპოლისი და გადასწვა. აქედგან გაემართა ეგებტანასკენ. აქ იმაღებოდა დარიოზი, მაგრამ გაიქცა რაღას. ალექსანდრე გამოვიდა და შემოსსენებული კასპიის კარები დაიჭირა. დარიოზი გადავიდა თაფურების ქვეყანაში და ტარას დადგა. აქ შებოჭა იგი მისმა ერისთავმა (სატრამმა) ბესმა და აღმოსავლეთისკენ გააქცია. ტეკატომფილის მინდვრებზე უკვე ეწეოდა მას ალექსანდრე, მაგრამ ბესმა მოჭკლა დარიოზი (330 წ. 3 ივლ.) და გაიქცა ბაქტრიანას. ალექ-

სანდრე შივიდა ვარკანის (გურგანის) ქალაქ ზადრაკარტას, დაიპურა ჰირკანია (ვარკანი), კადუსი, ჰართია, არიანა და გამოკვიდა გაქცეულ ბესს, რომელიც თქიანას იქით გამაგრდა ნავტაკს. მაკარ ციხეებში გამაგრებული მტრები დასცინოდნენ ალექსანდრეს და უფროდნენ: ჩვენ ვერ დაგვიმორჩილებ, ჩვენს ციხეებში შემოსასვლელად საჭიროა ფრთები გამოისხაო! მაგრამ ალექსანდრემ უველა გაჭირება დაჰსძლია და უველგან გაიმარჯვა. თვით ბესსი შეიპურა მარაკანდს (სამარუანდს) და ჟვარს აცვა. შემდეგ ჩაელო ინდოეთისკენ, იქაური მეფე პიროზი დაამარცხა და გედროზიითა და ეთიოპიით დაბრუნდა სუზას, მერე მოვიდა ეგვიპტის და ისევ საკართია-ჰირკანია-კადუსიას. აქ დათვალეირა ნისეის ველი, სცა ძველადგანვე ფრიად კარგის ჯიშის ცხენები იზრდებოდნენ. ჰირკანის მთებში დაჭრევისა ხე-ტყე ნავების ასშენებლად: მას სურდა ინდოეთიდან ეგროპას ეზიდნა სავაჭრო საქონელი კასპიის ზღვასა, მტკვარსა, რიონსა და შავს ზღვაზედ. მაშინ ეგონათ კასპიის ზღვიდამ მეოტიის (აზოვის) ზღვამდე ნავით სავლელი გზა არისო. ნავების აშენება ალექსანდრემ დაავალა ჰერაკლიდს.

ა. მაკედონელის ცხოვრებაში მოხსენებული სახელებიც ჩვენს მეზატიანეს აგულისხმებინებდენ აწინდელს საქართველოს და მის ადგილებს: Kurae schate—კ ხ ე თ ა ს (მუხეთას), ნავტაკი—ნ ა ს ტ ა კ ს, Pylae-Caspiae და Caspii—კ ა ს პ ს, კ ა ს პ ი ს კ ა რ ს, ბაქტრიანა—ბ ა ხ ტ რ ი ო ნ ს, ოქსიანა—ქ ა ნ ს, ზადრაკარტი—ზ ა დ ს (ზ ა დ ე ნ ს) ანუ ზადურ-ქართს, ლაბუზი—ა ლ ბ უ ზ ს (ი ა ლ ბ უ ზ ს) და სხ.

დ. სწორეთ ამავე აღმოსავლეთიდან, გადმოცემით, გადმოსახლდენ ორბელიანნი, გუგუნავანი, აბაშიძენი და ბარათაშვილნი.

ა. თავად-აზნაურთა სიაში, რომელიც ძველ სიგელ-გუჯრების თანახმად შეადგინა მეფე ერეკლე II-ემ, სწერია: თავადნი აბაშიძენი გადმოსახლდნენ ინდოეთის ეთიოპიიდან ანუ აბაშეთიდან, ხოლო ორბელიანნი (ბარათაშვილნი და გუგუნავანი) დიდის სათათრეთიდან, ქვეყნიდან ჩინეთის მხრისა, კი-ტაიდან. ჯამბაკურ, ბარათა და ბოშ იძულებულ იყვნენ დაეტოვათ თვისი ქვეყანა; იგინი დიდის ძლიერებით აიყარნენ და

მოვიდნენ რანის ქვეყანასა, რომელსაც აწ ქვიან ყარაბალი. ბოში დასახლდა აქვე სიონს, შემდეგ სისიანად *) წოდებულს, და ამისი წილი მოსახლეობა დაიფანტა სპარსეთისა კერძოთა ცარიელთა ადგილებთა შინა, ხოლო ჯამბაკური და ბარათა ევედრნენ მეფე ფარნავაზ ქართლოსიანს, რათა მიეცა ადგილი საქართველოს შინა დასახლებლად. და მან მიუბოძა სომხითსა ადგილია შინა კერძოდ გარისა და თრიალეთისა მხარესა და ადგილთა შინა მათა. და ჯამბაკურ და ბარათა 5000-მდე მეკომურიტ დაესახლნენ მუნ.

ბ. სტეფანე ორბელიანი, რომელსაც, როგორც თვითონვე ამბობს, ორბელიანთ ისტორია ამოუღია ქართულ წყაროებிடამ („ესე ამბავი მცირედ ვცანით ქართველთ მოთხრობათაგან“), ორბელიანების მოსვლას აწერს ფარნავაზის წინა დროს, ხოლო მათს განმტკიცებას საქართველოში თვით ფარნავაზის ჟამს.

აფრიღონმა, რომელიც უფლებდაო სპარსთა, ქართველთა და ალანთა **) ზედა, საქართველოს გამგეობა ჩააბარაო აღარმას. ამის სიკვდილის შემდეგ აღმოსავლეთის საქმეები აირიაო (ხოსრო პირველსა და მეორის ჟამს). ქინელთა ქვეყანაშიაც, რომელიც მოსამზღვრეა ხაზართა და ჰუნთა, ასტყდა შფოთი. მოკვდა ქინელთ მეფე, ჯამბაკურ და მისი შვილები აიშალნენ, ერთმანეთს გადაემტერნენ. ერთი მათგანი, ყველაზე ძლიერი და მარჯვე, თვისის სახლობით და სამეფო გუნდითა და უნჯით წამოვიდა და მცხეთის მამასახლისის ნებართვით დასახლდა ციხე ორბეთში (სამშვილდეს). მეფე ფარნავაზმა მიაგო მას აღმატებითი პატივი და „არავინ იყო მსგავსი მისი ქართლში თვინიერ მეფისა“.

სტეფანე ორბელიანების თავდაპირვანდელ სამშობლოდ სთვლის კასპიის ზღვის იმ მხარეს, რომლიდგანაც საქართველოში მოვიდ-

*) ამ ქვეყანას (ყარაბალს) უწინ ერქვა სივნიეთი (სომხ. სიუნ).

**) ფრანგულ თარგმანში—ალვანთა (ალვანთა).

ნენ ბუნთურქნი (ეივჩაენი) და ჭუნნი. ამ ერთა ქვეყანა იყო გუგართა მხარე, რომელი მიაწევის სიგრიძთა, ვიდრე ემზაონ მთისაჲდუ.

„გუგართა მხარედ“, გუგარეთად, გუჯარეთად გუგარქად იწოდებოდა ჭავჭავთი, რომელიც ძველად ფრიად ვრცელი ქვეყანა იყო. თვით „ჭინელთ“ მეფე ჯიმბაკურ (=ჯიმბაკურ) თანამოსახელა ქართველთ მეფეებისა: ბაკურების, ვარაზ-ბაკურის, ფარნაჯიმის.

ალექსანდრე რომ კვდებოდა, დაეკითხნენ: „შენს ტახტს ვის უტოვებო? — „ღირსეულსო“, უპასუხათ. დიდის ხელმწიფის სიკვდილს მოჰყვა მისი სამფლობელოს დაყოფა, დანაწილება. გაჩნდნენ მრავალი დიდი და მცირე მეფეები, მთავრები *). ფარნავაზიც სწორეთ ამ დროს გამეფდა.

ფარნავაზმა სასტიკი ომი გამოუცხადა აზოს, ბერძენთა მომხრეს და მათ-მიერვე გამეფებულს. მაგრამ აზოს 100.000 მეომარი ჰყვანდა. მისი დამარცხება ადვილი არ იყო. ამიტომ მის და ბერძენების შესამუსრავად ფარნავაზმა შემწეობა ითხოვა ასურეთის მეფის „ანტიოქოზისაგან“ **) და აღუთქვა მას მსახურება. „ანტიოქოზმა“, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, შეიწყნარა თხოვნა, სამეფო გვირგვინი გამოუგზავნა და სომხეთის ერისთავებს უბრძანა მიშველებოდნენ ფარნავაზს. იგი შეება აზო-ბერძენებს ქალაქ არტაანს ანუ ურ-არტაანს, დაამარცხა ბერძნები, მოკლა აზო და გამეფდა.

ცხადად სჩანს, რომ ფარნავაზის შემწყნარებელი ასურეთის მეფე ბერძენების მოწინააღმდეგე ყოფილა. და, მარტოა, სელევკოსი (და არა ანტიოქოზი) დიდი მტერი იყო ანტიოგო-

*) მათშორის უპირველესნი იყვნენ პერდიკა, სელევკ ნიკატორი, კასანდრი, ანტიგონი, ევმენი, პტოლომეოსი.

***) ქართ. ცხოვრება სცდება, როდესაც ამბობს, რომ თვით ალ. მაკედონელმა გაუყოფო თვისი იმპერია ანტიოქოზს, რომოსს, ბიზინტოსს და პლატონს (პტოლომეოსს?). ანტიოქოზ 1-ლი ამ დროს კი არ მეფობდა, არამედ 282—262 წლ. ქრ. წ.

ნისა, რომელსაც ალ. მაკედონელის ტახტზე დაჯდომა უნდო-
და და არ იწყნარებდა არც პტოლომეოსს (ეგვიპტის მფლო-
ბელს), არც სელევკოსს, არც ლისიმახს და არც სხ. მთავ-
რებს. ამან გამოიწვია დიდი შუღლი და ბრძოლა, ყველანი
მომხრესა და მოკავშირეს ეძებდნენ და ემზადებოდნენ თავისი
წილ-კერძი მეტოქისთვის უსისხლოდ არ დაეთმოთ.

312 წელს სელევკოსმა დაიპყრა ბაბილონი და ეს წელი-
წადი დაიდო ეგრედ-წოდებულ „სელევკიდების ერად“. ამ
წლიდგან სელევკოსს გაცხარებული ბრძოლა ჰქონდა ანტი-
გონთან, რომელიც ფრიად მხნე და ძლიერი კაცი იყო. ბო-
ლოს სელევკოსმა და ლისიმახმა დაამარცხეს და მოკლეს ან-
ტიგონი (301 წ., აგვ.).

სწორეთ ამ წელსვე (301 წ.) ვახუშტი დასდებს ფარნა-
ვაზის გამეფების წლად.

ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობისას სამარა, აღბად,
იყო უმთავრესი მამასახლისი არან-ქართლისა, მეგობარი დარი-
ოზისა; სამარა და მისი ძმა (ფარნავაზის მამა) მძვინვარედ ეომ-
ნენ ალექსანდრეს და ამისათვის მან იგინი დახოცა და საქარ-
თველოში მეფედ დაადგინა სხვა მამასახლისის (ანუ მეფის)
შვილი, აზო. ხოლო როდესაც ალექსანდრე გარდაიცვალა
(11 ივნ: 323 წ.), აღმოსავლეთი აირია, ფარნავაზმაც, იქნებ,
იმავე ბესის (ბოზის!) ძემ ჯამბაკურ-ორბელიანმა შემოკრიბა
ბირიან-აბაშ-ბარათიანნი, 100,000-მდე შეომარი, წამოვიდა
და დაიჭირა ალგეთისა და ქციის მხარე გორამდე, მიიმხრო
ქუჯი ქართლოსიანი, შეეწყნარა ძლიერს სელევკოსსაც და
შეება აზოს, დაამარცხა და მოკლა და მით ჯაფრი ამოიყარა,
რადგან ამ აზომ შემწეობა არ აღმოუჩინა მისს მამას მაკედო-
ნელთან ბრძოლაში.

II. ვან-არარატის მხრის ტალღა და ქართული ენა.
უკვე მოვიყვანეთ მატთანეს ცნობა შესახებ იმისა, რომ თავდა-
პირველად ქართველობა ცხოვრობდა ვან-არარატში და იქიდან
წამოვიდა აწინდელ საქართველოში. თვით ვანის წარწერების

ენის შესწავლამაც გვიჩვენა, რომ ურარტუ-ხეთას მოდგმა ფართოდ გავრცელებული ყოფილა წინა-აზიაში (კასპიის ზღვამდის, საცა ცხოვრობდნენ საგართნი, შავ-ზღვამდის, საცა მკვიდრობდნენ კოლხნი).

გამოჩენილი მეცნიერი სეისი სწერს: „ვანის ლურსმურ წარწერების ენასა და ქართულ ენას შორის დიდი მსგავსებაა. მგონია მალე დავრწმუნდებით, რომ ეს ორი ენა მონათესავე ენებია“.

ნიკოლსკი ამბობს: „თუ ამ ტომმოდგმას (რომელიც ვანის წარწერებშია მოხსენებული) არ ეკუთვნიან ახლანდელი ქართველები, იგი სრულიად გამქრალ და მოსპობილ ერად უნდა ჩაითვალოს“ *).

ქორენელი ამბობს, როდესაც სომეხთა მამათმთავარი პატიკ არარატს მოვიდაო, აქ ნახა ნაშთი ერისა, რომელიც აქედგან წინად გადასახლებულიყო.

ლენორმანი იმავე ლურსმურ წარწერების მიხედვით ამბობს: „სომეხებს არ აბადიათო არაერთარი ნაციონალური თქმულება ტიგრან I-მდე, რომელიც კვიროსის თანამედროვე იყო. რაიც შეეხება ამაზე წინაღობს, ყველა მოთხრობა სომეხთა მწერლებისა მომდინარეობს მ. ქორენელის წიგნიდან და ეს წიგნი-კი დამყარებულია მარ-აბას-კატინას ისტორიაზე, რომელიც შეიტყვეს უფრო მეტს ტყუილს, ვიდრე სიმართლეს. ვან-არარატს ქართველები გამოშორდებოდნენ მე VII—VI საუკ. ქრ. წინად“. სეასის სიტყვით კი მეექვსე საუკუნის ნახევრამდე სომეხებს ჯერ ვერ მიეხწიათ ვანამდე. განსვენებულ პროფეს. პატკანოვმა, ამავე ლურსმურ წარწერათა შესწავლის შემდეგ, გამოაცხადა: „სომეხეთის ისტორია მე-VIII—VII საუკუნის ქრ. უწინარეს ეამისა ჩვენთვის სრულიად უცნობია **). იგივე მეცნიერი ამავე

*) მ. ვ. ნიკოლსკი. Клиннооб. надписи ванских царей (Древности, ტ. 1, გამოც. 1, გვ. 382).

**) კ. პატკანოვი. Ванскія надписи, გვ. 39.

წარწერების წაკითხვამდე ამტკიცებდა, რომ სომხის ტომმოდგმამამაო.სამი ათას წელსა თუ კიდევ უწინარეს ეამს ქრ. წინად იწყო გადმოსახლება არარატის მხარეს და ნელნელა განაძევა აქედგან პირვანდელნი მკვიდრნი უცნობის ტომისა და აგრეთვე სემისნი“ *).

„სომხეთიო, — სწერს სტრაბონი, — ისტორიკოსთა სიტყვით, პირველხანს მცირე ოლქი იყო. იგი გადიდდა არტაქსიასისა და ზარიადრიას ეამს, რომელნიც ანტიოქოზ დიდი (222—187 წ. ქრ. წ.) სპასალარები იყვნენ და ეს ანტიოქოზი რომ დამარცხდა, ესენი გამეფდნენ.

სწანს, სომხები რომ შემოესივნენ ვანს და ნელნელა დაიპყრეს იგი სპარსთა ყაენების შემწეობით, და განაძევეს ძველნი მკვიდრნი ანუ დაიმორჩილეს იგინი, საქართველოს ბატონობაც ვანსა თუ მის არე-მარეს მოისპო და მის მერმეთ მთელს ქართლოსიანთა ტომ-მოდგმაზე თვითმპყრობელობა და „თავადობა“ იწყო მხოლოდ მცხეთამ.

ვან-არარატის ახალი მეფეები, რაღა თქმა უნდა, ეცდებოდნენ იქ დაშთენილ ქართველების გასომხებას. რომ ეს ასე იქნებოდა, ამის საბუთს გვაძლევს გეოგრაფია და ისტორია.

კლერგი ამზობს, რომ სომხეთის გეოგრაფიულ სახელების უმეტესი ნაწილი შეიძლება აიხსნას მხოლოდ ქართულის ენის შემწეებითაო.

„ქართულის და სომხურის შესწავლამ ჩვენ დაგვარწმუნა, — სწერს გატერიასი, — რომ დადი ნაწილი ქართულ სიტყვებისა და ყველა ძირები ეკუთვნიან განსაკუთრებულს ჯგუფს ენებისას, რომელსაც ვუწოდებთ ქართულ ჯგუფად. თუ მრავალი რიცხვი ამ სიტყვებისა მოიპოვება სომხურშიაც, ეს იმას ამტკიცებს, რომ სომხურს მიუღია ისინი ქართულისაგან, რომელიც ოდესმე დიდის სომხეთის დიდს ნაწილზედ უნდა ყოფი-

*) მისივე. Исследование о діалектахъ армянскаго языка, 33. 5.

ლიყო გავრცელებული, სანამდე იქ არიელები მოვიდოდნენ. ქართულს ენას დიდი მნიშვნელობა აქვს სომხურის ენის შესასწავლად. ამ რამ სომხურ გრამატიკის გამოქვეყნებამდე მე საჭიროდ ვცან სისრულით გამომერკვია, თუ რა ეკუთვნის ქართულ ენას, რადგან უამისოთ შედგენილი სომხური გრამატიკა მოკლებული იქნებოდა სამეცნიერო სფუფეულს და მეთოდს. სომხურს ძლიერ ბევრი სიტყვები შეუთვისებია ქართულისა და კავკასიის სხვა ენებისაგან და ამ ენებს სომხურის სინტაქსზედაც უმოქმედნია“.

სტრაბონი, აღნიშნავს-რა ანტიოქოზ დიდის (222—187 წ.) სპასპეტებისაგან სომხეთის სამეფოს დაფუძნების შემდეგ წარმოსდგაო ახალი სომხური ენა, განაგრძობს: „ასე რომ ახლა (ე. ი. სტრაბონის ეამს) ყველა მკვიდრი იმ ყვეყნისა (არმენიისა) ლაპარაკობს ერთს ენაზე“.

თვით ქორენელი მოწმობს, რომ ა) ხარკს მოსახლეთაგან წარმოსდგა თოღარმას სახლის შთამოებაო და ბ) არამმა უბრძანა ამ ქვეყნის მკვიდრთ ესწავლათ სომხური ენა და ამ ენაზე ელაპარაკასო ო.

ცნობა, რომ „წარმოსდგა ახალი მოდგმა თოღარმას სახლისაო“ გვანიშნებს ქართლის ცხოვრების გადმოცემას—ქართველები თარგამოსის შთამომავალნი იიანო. ახლად მოსულები, ჩაეთესლნენ-რა ბინადარ მკვიდრთა შორის, რომელნიც ქართველის ტომისანი იყვნენ და არ მოინდომეს მცხეთის სამეფოს გადასახლება, და ოთა განმავლობაში უნდა შერეულიყვნენ მათთან, და შექმნილიყვნენ ერთ ხალხად, ერთ სახლად თარგამისა და ესწავლათ ერთ ენა.

საგულისხმოა, როდესაც ქართ. ცხ. ამბობს: „აქამოდის ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო“ ანუ „ქართლსა შინა იზრახებოდა ექვის ენა: სომხური, ქართული, აზარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული“. ეს საგულისხმოა მით, რომ ქართლად მაშინ იგულისხმებოდა ვრცელი მიდამო კასპიისა და შავის ზღვის შორის, კავკასიონიდან შუა მდინარემდის და

აქ მაშინ (VII—VI საუკ.), მართლაც, იზრახებოდა ყველა ხსენებული ენები: მტკვრის ხეობის ქართლს რა უნდოდა ასურულსა და ებრაულ ენებს? ან-და ამ ენებს როგორ შეისწავლიდა „ყოველი ქართველი, მამრი და მდედრი“! ამგვარი ენათა შეჩვენა უნდა მომხდარიყო არმენიაში, საცა მე-VII—VI საუკ. დათარგმობდნენ სკვითნი და ხაზარნი, საცა უნდა ყოფილიყო ბრძოლა ხსენებულ ენათა შორის იმ დრომდე, ვიდრე არ გაიმარჯვებდა სომხური ენა, ვიდრე მოსული მძლავრი ნაკადული არ შეილევდა ადგილობრივ ნაკადულს და არ შეელოდა მას.

ამ მხრივ ძვირფასია თვით სომხურისა, ქართულისა და მრავალ ენების მცოდნე პროფეს. ნ. ი. მარჩის აზრი. იგი სწერს:*)

„სომხური ენა, როგორც ვიცი, არიულ ენად ცნობილია მეცნიერებაში, და საფუძვლიანადაც; ჩვენს ლინგვისტიურს გამოკვლევებში ჩვენ უფრო შორს წაველით და იმ დასკვნამდის მივვლით, რომ სომხურს ენაში არის შესამჩნევი ნალექი, მონათესავე ქართულისა, და ამ ნალექის, —სულაც არ შემოტანილის და არ სესხებულის ქართველებისაგან, —ანალიზისათვის ქართულ ენას მართლაც აქვს უაღრესი მნიშვნელობა. ეს გენეტიური კავშირი ქართულის ენისა და სომხურის შორის მოასწავებს არა კულტურულ ზეგავლენას ქართველებისა სომხებზე ანუ სომხებისა ქართველებზე, არამედ —მას, რომ, როგორც ქართველები, ისე სომხები არიან ორნი ძმა ერნი, შემდეგში განცალკევებულნი სხედასხვა ეთნიურ და ლინგვისტიურ და კვალად კულტურულ და პოლიტიკურ ზედმოქმედებით“.

თავისს ახალს შრომაში იგივე ავტორი ამბობს: **)

„სომხურს ენას აქამდის სწავლობდნენ და სწავლობენ

*) „ნოვ. ობოზ. № 4894.

**) გრამატიკა ძველ სომხურ ენისა. ეთიმოლოგია. გვ. XXXI.

გულდადებით მხოლოდ მიხედვისამებრ მისის მონათესაობისა ინდურ-ევროპულ ლინგვისტიურ ჯგუფისა. გარნა ინდურ-ევროპულ ანუ არიულ ნაწილაკით არ აღმოივსება ბუნება სომხურ ენისა. სომხურში ინდურ-ევროპულ ნალექთან ერთად განუწყვეტლად შერთულია ნაეური, რომელიდაც უცნობ ლინგვისტიურ მოდგმისა.

„სახე ამ უცნობ მთელისა თანდათან გამომეხატა, როდესაც ვმეცადინებოდი დამედგინა გენეტიური ნათესაობა ქართულის ენისა სემიტურთან. საბუთებმა რახანია მაიძულეს აღმეარა, რომ ქართული მონათესავეა სემიტურ ენებისა, თუმცა იგი ისე დაახლოვებული არ არის მათთან, როგორც სემიტურები ერთმანეთთან. მეორე მხრით, ჩემთვის ცხადი შეიქმნა, რომ სომხური ენა ზოგიერთ არსებით მხრით თვისის ბუნებისა არის მონათესავე ქართულისა“. ვანის ლურსმურ ნაწერების ენის შესახებ იქვე შენიშნავე მარრი (გვ. XXX), რომ ეს არმენიის ენა არიელების გადმოსახლების წინა დროის ენა არისო, არა ინდურ-ევროპულიო, მას დამოკიდებულება აქვსო სომხურ ენასთან და, შეიძლება, ფრიად არსებითიც, რადგან მით ეს სომხური ენა უნათესავდებაო ქართულს.—

სომხის წინაპართა ტალღა საკმაოდ მძლავრი უნდა ყოფილიყო, რომ შეილია ადგილობრივი ნაკადულები და მით გამძლავრებულმა და განახლებულმა ერმა დააარსა საკუთარი სამეფო და, მეორეს მხრით, სომხური ენა რომ ქართულ ენის კულტურულ ზეგავლენის ქვეშ არ ყოფილიყო ხანგრძლივად და ამ გავლენის ზემოქმედებით არ შემუშავებულ იყო, თვით სომხური ენაც ის მთელი აღარ იქნებოდა, რაც დღეს არის, არამედ დაშთებოდა იმ არიულ ენად, რომელზედაც ლაპარაკობდა ჰაუსის ჩამომავლობა როდესაც იგი შემოვიდა არარატის ხეობაში. ქართველთა და სომეხთ ძმობა იმის მეტი არ უნდა იყოს, რაც არიელ მოსულ ხალხს და მისს ენას შეეთვისა და შეეღია ადგილობრივ ბინადარ ერისაგან.

თუ დავუჯერეთ ჩუბინაშვილის დაუსაბუთებელს მოწმო-

ბას და მისს მიმდევართ, თითქმის ყოველი ქართული კულტურული სიტყვა ქართველებს უსესხნიათ სომხებისაგან და იქიდგანვე ანუ იმათ გზით (via armeniaca-ს ბილიკით) გადმოუწერგიათ იმავე ლექსებით აღნიშნული კულტურული ნაშთებიც. ამგვარ, ვითომ-და სომხურიდამ ნასესხებ, სიტყვების სიაში მათ მოუქცევიათ არა თუ მარტო მართლაც სომხური სიტყვები, არამედ, ხშირად, თათრულებიც, მაგალ. ბეკარა, თაფი, ჯაზა, იალი და სხ.

იმავე სიაში შეტანილია „ქალაქი“ (სომხ. ქალაქ). არ ვამბობთ, რომ ქართველებს მეზობელ ხალხებისაგან არ შეეთვისნოთ სხვა და სხვა სიტყვები, მაგრამ ჩვენ არავითარი საბუთი არა გვაქვს ვამტკიცოთ, რომ შუამდინარის და კოლხეთის დიდებულ ქალაქების (ბაბილონის, ურქალდის, აიას, ქუთაისის და სხ.) თანამედროვეთ და ანუ მათ პატრონ-ქართველებს ქალაქის სახელი ესესხნოთ იმ სომხებისაგან, რომელთა სიძველვე კვიროსის თანამედროვე ტიგრანს იქით არა სწვდება, იმ სომხებისაგან, რომელნიც დაუპატრონდნენ ქართველთა მემკვიდრეობას არარატის არემარეზე. ვიმეორებთ, თუ სესხება იყო, ამგვარ სიტყვებს ისევ ისესხებდნენ შედარებით ახლად მოწყობილი სომხები ძველადვე განწყობილ ქართველებისაგან, მით უმეტეს რომ, როგორც ამბობს ნ. მარრი, „სომხურ ენაში არის შესამჩნევი ნალექი, მონათესავე ქართულისა“.

იმ ძველს დროს ქართულს ექნებოდა მეზობლობა და ნათესაობა ყველა მაშინდელ ენებთან. მის გამო, რომელს ენასაც უნდა შეადაროს კაცმა ქართული, სანათესაობო ნაწილაკებს ყველგან ჰპოვებს, თუმცა ეს ქართული ენა, როგორც უკვე პროფეს. ა. ა. ცაგარელმა განმარტა, სრულიად დამოუკიდებელ მდგმისა და ჯგუფისაა.

III. ფარნავაზის მოღვაწეობა. მეფე ფარნავაზს მემატრიანე შიწორს-საქართველოს-დოქორფანს ნაერისთაოვბად, აზნაურთა წოდების განმტკიცებას, ქართულ მწიგნობრობის შექმნას.

ა. წოდებანი და ხელისუფალნი. ფარნავაზმაო, ამბობს ქართლის ცხოვრება, 100000 მეომარი აზონისა (აზონი), ამ აზონ

მოკვლის შემდეგ, „განჰყვნა ხევთა და ქვეყანათა შინა, იპყრნა იგინი კეთილად და უწოდა მათ სახელად აზნაურნი“.

ეს სიტყვა, როგორც ჰუმიკრობენ და ზოგნიც ამტკიცებენ, წარმომდგარა არა „აზონისაგან“ (ვითომ აზონაური!) და არც სომხურ (?) აზატისა და აზნისაგან, არამედ სიტყვიდამ ზენა: მეგრული ენო-სქუა ნიშნავს აზნაურ-შვილს, ხოლო ენი — ზენა-ს. აზნაური (=ზენაური) შიმლოება სიტყვისა ზენა (=ზე) ჩვეულებრივის თავსართის ა (=ალ) დამატებით და კ-ს გამოტოვებით და ნიშნავს გაზეებას (სიტყვიდამ ზე) — აღმატებულებას, უაღრესობას. ქართულ „აზნაურს“ (ეინოსქუა) და თათრულს (და არა სომხურს!) „აზნატ“ არავითარი მონათესაობა არა აქვთ (თათრ. აზნატ = აზად ნიშნავს გაშვებას, განტევებას, განრინებას). სიტყვა აზნაური ხანდახან გვხვდება თავდაპირვანდელ სახით: „იყო გვარ-ტომობით არა უაზნო“ (=უზენაო). აზნაურთა (=აზნთა) სისხლი უფრო მეტად ფასობდა, ვიდრე სისხლი უაზნთა (უზენათა, უგვართა).

ფარნაუაზმავე დაადგინა შვიდი ერისთავი და იგინი დაუმორჩილა მერვე ერისთავს (ქართლისას) და ამასვე ჩააბარა ლაშქრის უფროსობა; საერისთავებში ადგილ-ადგილ დაადგინა სპასალარნი და ათასისთავნი და ყველა ესენი დაუმორჩილა ერისთავებს. ამ ათასისთავებსა და სპასალარებს დაავალა: სამეფო და საერისთავო ხარჯის აკრეფა ერისაგან და წარღვევა დანიშნულებებისამებრ.

ვახუშტი სწერს: ქართველებს „წესი აქვდათ: კერპთა მღვდლების პატივი და რიგნი იყვენენ ცალკერძად, ვითარცა სულიერთა, ხოლო სოფლიერნი იყვენენ: ა) ერისთავნი, ბ) მთავარნი, გ) აზნაურნი, დ) ვაჭარნი, ე) მსახურნი და ვ) მუშაკნი გლეხნი. წესი ერისთავთა იყო: მეფისა მიერ განწესება ქვეყანათა მართველად და ამის მიერ მოაურნეობა; სამართალი და ლაშქარნი მის ქვეყანისანი მის ქვეშევრდები იყვენენ და იგინი მოპყრედნენ ხარკთა სამეფოთა. ხოლო ესე ერისთავნი დაიდგინებოდნენ: მთავარნი და წარჩინებულნი და ძენი მათნი — შეცვალებით. ხოლო წესი მთავართა იყო გვარი და შთამომავლობა,

ქართლოსიანობა და პატივი მისი, ხოლო უკეთუ შეფისა წესსა შინა იყო, იგი უმეტეს პატივიცემებოდა. არამედ მთავრისა ჯერ იყო, რათა აქენდეს შთამომავლობა და გვარი იგი და ამის მიმართ ციხე-ქალაქი, სიმაგრე და ხეობანი და თვინიერ ამისა არა ისახელებოდა მთავრად. ხოლო აზნაურსა აქენდა გვარი და შთამომავლობა და სიმაგრე რაიმე მათთა ანუ ბართა და დაბნები და ძალედვას გამოსვლა მარქაფითა, კარვითა და მათითა განწყობილებითა და თვინიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად. ხოლო ფაჭართა პატივი იყო აზნაურისა ქვემოარე და ვიეთთამე—სწორი; და შემდგომად პატივი მსახურთა მეფისათა, გლეხთა ძეთა, და მერმე ჩინებულთა მათთა წესისა მიერ პატივი მსახურთა მათთა, და შემდგომად ამათთა—მუშაკთა გლეხთა. სისხლნიცა ეგრეთ სდიოდათ: ჩინებისა მათისა მიერ—ზეილამ ქვეით ნახევრად ანუ ქვეილამ ზეით ერთი-ორად.

ბ ქართული ანბანი. მემატინე სწერს: „ფარნავაზმა შექმნა მწიგნობრობა ქართული“. ამბობენ, ფარნავაზმა კი არა, სომეხ მესროფმა შრიგონაო ქართული ანბანი (მეხუთე საუკ. ქრ. შ.). ეს მართალი არ არის. არათუ ქართული, მესროფს თვით სომხურიც არ მოუგონია: შის წინადაც სომხებს ჰქონდათ ეგრედ-წოდებული დანიელის ანბანი და ეს ანბანი, ალბად, შეავსო მან.

ქართველებს გვაქვს სამნაირი ანბანი—ასომთავრული, ნუსხური და მხედრული. პირველი ორი ანბანი იწოდება ხუცურად, რადგან ამ ანბანებით ხუცები (მღვდლები) სწერდნენ საღვთო წიგნებს, მხედრულ ანბანს კი იმთავითვე ხმარობდნენ მხედრები (ცხენოსანი მეომრები) და, საზოგადოდ, ყველა ერისკაცი. სამთავრე ანბანი ერთის ძირისაგან განვითარებულია. შეადარე:

ა	ბ	გ	დ	ე	ვ
ⴁ	ⴂ	ⴃ	ⴄ	ⴅ	ⴆ
ⴇ	ⴈ	ⴉ	ⴊ	ⴋ	ⴌ
ⴍ	ⴎ	ⴏ	ⴐ	ⴑ	ⴒ
ⴓ	ⴔ	ⴕ	ⴖ	ⴗ	ⴘ
ⴙ	ⴚ	ⴛ	ⴜ	ⴝ	ⴞ
ⴟ	ⴠ	ⴡ	ⴢ	ⴣ	ⴤ
ⴥ	⴦	ⴧ	⴨	⴩	⴪
⴫	⴬	ⴭ	⴮	⴯	ⴰ
ⴱ	ⴲ	ⴳ	ⴴ	ⴵ	ⴶ
ⴷ	ⴸ	ⴹ	ⴺ	ⴻ	ⴼ

ძველს წიგნებში, ხშირად, ჩვენი ასოები ისე იწერება ანუ იხატება, რომ ეს ნაწერ-ნახატობა გვაფიქრებინებს — ქართული ანბანი ფარნავაზზედაც აღრე იქნებოდა მოგონილიო, იმ დროს, როდესაც ჯერ ისევ მხატვრული წერა იცოდნენ: გამოსახულობა არწივისა, ხარისა, ვარსკვლავისა, თვალისა და სხ. ცალკე სიტყვას შეადგენდა ან-და რომელიმე სიტყვის დასაწყის ხმას (მაგალ. ხარის სახე ხ-ს). ჩვენს ანბანში ეს ცხადად შეინიშნება. შემთხვევით არ მომხდარა, რომ ჩვენში ერთი და იგივე სახელი ჰქვიან, მაგალ., კარს (ცხოველს) და კარს (ასოს), ფარს (იარაღს) და ფარს (ასოს): ასო კარი ძველს წიგნებში იხატებ-იწერება ხარის თავის მსგავსად და ჩვეულებრივს წერაშიაც ჰგავს მას (ჴ); ასო ფარი იხატება ფარის მსგავსად (ჴ); ასო კანი გავს კანბეჩს (კან-ბეჩი), ქანი—ქანქაშს (ქარქაშს), თანი (სვ. თე)—თვალს, ღონი—კაცის თავს (თავი—მეგრ. დუდი), ტარი ტარის (თითის-ტარის) მსგავსად და სხ.

ჩვენი ანბანი ისრე სრულია და ქართულს ენაზე ზედგამოკრილი, რომ მას უცხოელი ვერ მოიგონებდა. უსლარი ამბობს: „ქართული ანბანი ყველა ანბანებზედ უუსრულესია. ყოველ ხმას განსაკუთრებული ნიშანი (ასო) აქვს, ყოველი ნიშანი (ასო) მუდამ ერთ და იმავე ხმას აღნიშნავს. ყოველ ევროპიულ ენას აქვს თავისი საბოლოო — ღრთოგრაფია, ქართველებსთვის, მათის ანბანის სისრულის გამო, ესრეთი სიმწიფე არ არსებობს“.

ეს მართალია ჩვენი დროის ანბანის შესახებ, ძველად კი, ხშირად, უ-ს მაგიერ იხმარებოდა ოვ (ოვკოვეთოვ=უკუეთუ =უკეთუ), აგრეთვე ე-ს მაგიერ ჳ (მე=მს), უ-ს მაგიერ ჳ, ჴ, ჳ (ყუაფი=ყუაფი=ყვაფი), ი-ს მაგიერ ა (კაი=კაა, ლუთისაითა=ლუთისაათა), კ-ს მაგიერ ხ (კარი, კოკობი, კმა, კევი და არა ხარი, ხმა, ხევი), ზ-ს მაგიერ ძ (ზროხა და არა ძროხა).

თავი V

მცხეთისა და ქუთაისის სამეფო.

1. გეოგრაფიული აღწერა. მკვიდრ მოსახლეთა გაერთიანებით თვით სამეფოს მიჯნებიც შემოიფარგლა. კავკასიონი, ენგური (ეგრის წყალი), შავი ზღვა, ქოროხი, ამ მდინარისა და მტკვრის სათავეებიდამ წამოსული მთები პალაკაციომდე, დებედის მარჯვნივ მდებარე მთები მტკვრამდე და მერე მტკვარი ალაზნის შესართავამდე და აქედგან ხაზი კავკასიონამდე—ეს იყო მიჯნები მაშინდელ საქართველოსა. ამ მიჯნებ გარეშე იყო ქანეთი (პონტო) და კათბადუკია, საცა აგრეთვე მოსახლეობდნენ ქართველთა გვარ-ტომნი.

ქვეყანას ორ დიდ ნაწილად—აშერეთად და იშერეთად—ჰყოფდა ლიხ-ლადო-არსიანის მთა, წამოსული სამხრეთისკენ კავკასიონიდან. აშერეთს ჰყოფდნენ დიდ-წვრილ ნაწილებად მთები თრიალეთისა, ცივგომბორის, კვერნაკ-ზედაზნის და მესხეთისა, ხოლო იშერეთს—ფერსათის, ფასის (სვანეთის), პონტოს, ფარხალის მთები.

მეცნიერთა გამოკვლევით, მთელი აშერ-კავკასია უწინარეს ჟამს წყლით ყოფილა დაფარული, მთელი საქართველო ერთი მთლიანი ზღვა ყოფილა. სტრაბონი აღნიშნავს კლიტარხის სიტყვას, რომ ხანდახან კასპიისა და შავი ზღვების წყლები ერთდებოდნენო და მათ შორის მდებარე ყელს—მიწას ჰფარავდნენო. თვით ქართველების გადმოცემით, მთელი შიგნითი კანეთი ერთი თვალუწვდენელი ზღვა ყოფილა, ერი მთის კალთებიდამ ბარს ვერ გადასახლებულა იმ დრომდე, ვიდრე ვეშაპის შემწეობით არ გადუქრია ამ ზღვის ქვემო მხარე, წყალი არ გადაუშვია მტკვარში და წვიმისა და თოვლის ნაკადულები ალაზნის კალაპოტში არ ჩამდგარანო. სახსოვრად ამ ზღვისა დაშთენილა ტყე-ტბა (სოფელი თელავის ახლოს).

რომ საქართველოში უწინ ყოფილა მრავალი ტბა, ეს მტკიცდება არა თუ იმით, რომ დღესაც აქ ბევრია ტბები (ტო-

ბის-ყური, ტობორავანი, ყელის-ტბა, ფცა და სხ.), არამედ იმი-
თაც, რომ მრავალს სოფელსა და ადგილს შერჩენია ტბის სა-
ხელი: ტაბანმელა (=ხმელი ტბა), ტობანიერი, ტბეთი, ტყე-ტბა
(ეს იყო კახეთ-სერეთის მიჯნა); ქალა-ტყე და სხ.

საქართველოს უდიდესი მდინარეებია:

მტკვარი (ყურა ანუ კირ) გამოსდის სოღანლულის მთებს,
მოდის სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ, მერე, ახალციხიდან
ტფილისამდე, მომდინარეობს აღმოსავლეთისკენ და აქედან კი
კასპიის ზღვამდე, რომელშიაც ერთვის, მიდიის სამხრეთ-აღმო-
სავლეთისკენ. მასში შემდინარებენ: ლიახვი, ქსანი, არაგვი,
ალაზანი, დებედა (=ბერდუჯი), ხრამი, ალგეთი, არეზი (რახსი).

რიონი (ფაზისი) გამოსდის კავკასიონს რაქა-სვანეთის შო-
რის, მიდის დასავლეთისკენ, მერე სამხრეთისკენ ვარდციხემდე
დაშემდეგ ისევ დასავლეთისკენ და ერთვის შავს ზღვას. მასში შე-
მდინარებენ: ყვირილა, ცხენისწყალი (ჰიპპუს), ტეხური, ხანის-
წყალი. ზოგნი სწერენ, ეს ფაზისი=ფასონი ის ფისონიაო,
რომლის შესახებ მოსე წინასწარმეტყველი ამბობსო: „მდინა-
რე გამოვალს ედემით, მომრწყველი სამოთხისა, და მიერ განი-
ყოფის ოთხად თავად: სახელი ერთისა ფისონ. ესე გარე მოვ-
ლის ყოველსა ქვეყანასა ევლათისასა. მუნ უკვე არს ოქრო.
ხოლო ოქრო ქვეყანისა მის კეთილ, და მუნ არს ანთრაკი და
ქვა მწვანე“.

ხოფი (Chobos) სდის სვანეთის ქედს და ერთვის შავს
ზღვას (ხოფი ანუ ხოპი წარმოსდგება ზმნილამ ხოპვა—წყლის
ჩქვეფა. ხოპი ეწოდება მენავეთა წყლის საჩქვეფ ნიჩაფს).

ენგური (ეგური, ინგური) გამოსდის სვანეთის ზემო კავ-
კასიონს და ერთვის შავ ზღვას.

ჭოროხი (ბოას, აკამფისის, ფაზის) გამოსდის ირიჯლუს
მთას, ხვარამზეს ხილამდე მოდის ჩრდილოეთისკენ, მერე დასა-
ვლეთ სამხრეთისკენ და ბათომის ახლოს შავს ზღვას ერთვის.

ქვეყანა, საზოგადოდ, მდიდარი იყო ბუნებითვე, მეტად
ნაყოფიერი, უხვად აღმომცენებელი ყოველგვარ მარცვლი-

სა და თესლისა; მდიდარი იყო აგრეთვე სხვა და სხვა მადნე-
ულობით. მაგრამ ბუნების სიუხვე და სიმდიდრე ყველგან თა-
ნასწორი, ერთნაირი არ იყო. აღმოსავლეთის მხარე იყო უფ-
რო მშირი და მშრალი, ვიდრე დასავლეთისა, ჩრდილოეთისა
უფრო ცივი და გაუძლისი, ვიდრე სამხრეთის და დასავლეთის
ნაწილები.

ბერძენთა ძველი დროის მწერლები საქართველოს ერისა
და მიწა-წყლის შესახებ გადმოგვცემენ შემდეგ ცნობებს:

ტეროდოტე (480—426 წ. ქრ. წ.): კოლხეთში იზრდე-
ბა სელი, რომლისაგან აკეთებენ ტილოს. აქედგან გამოტანილს
ბერძნები უწოდებენ სარდონუსს. როგორც ამბობენ, კავკასი-
ის მთებზე ხარობს ხე, რომლის ფოთოლს ნაყვენ, წყალში
ხსნიან და ამით ღებვენ თავიანთ ნაქსოვებს, და ეს ნაქსოვი
არ ხუნდება რეცხვაში და მატყლეულის დაძველებამდე ფერს
არ ჰკარგავს.

ჰიპოკრატე (470—376 წ. ქრ. წ.): ფაზისზე (რიონზე)
მცხოვრებ ერთა ქვეყანა ქაობიანია, ცხელი, ნოტიო, ტყიან-
ი. წელიწადის ყოველ დროს იქ მოდის დიდი წვიმები. ერი
ცხოვრობს ქაობიან ადგილებში. წყალშივე იშენებენ ხისა და
წნელის სახლებს. გარე გამოდიან მხოლოდ იმიტომ, რომ წა-
ვიდნენ ქალაქში ანუ სავაქროდ, თავის მიწებს შემოუვლიან
ხოლომე მთლიან ტივისაგან გაკეთებულ ნავით. სასმელად ხმა-
რობენ თბილს, დაგუბებულს, დამპალს წყალს. ფაზისი (რიონი)
ყველა მდინარეზე ნელია და მდორე. ამ ადგილას ხილი
ზარ ვარგია, ცუდი, მრავალწყლიანობის გამო ყოველთვის უნ-
დილი. წყლისაგან ავარდილი ნისლი ჰფარავს აქაურობას მა-
რადის ამ გარემოებას გავლენა აქვს თვით ადამიანზედაც, რო-
მელიც აქ მალაღია, მაგრამ მსუქანი, მოყვითლო-მომწვანო ფე-
რისა. წელიწადის დრონი აქ დიდად არ განსხვავდებიან ერთ-
მანეთისაგან. უმეტესად აქ უბერავს სამხრეთის ქარი, გარდა
ადგილობრივის „კენხრონისა“ (ზენა-ქარი!), რომელიც მეტად
ლიერია, ცხელი და გაუძლისი.

კენოფონტე (431—354): კოლხების ქვეყანაში (ტრაპიზონის მხარეს) იყო მრავალი ფუტკარი. ვინც შექამა აქაური თაფლი, ყველა ავად გახდა, აღებინა და ასაქმა. ცოტას მქამელი მთვრალს დაემსგავსა, ბევრის მქამელი ცოფიანს ანუ სასიკვდილოდ გადადებულს (ამისთანა შესამიანი თაფლი დღესაც იცის იმერეთში). კოლხებმა ბერძნებს ხარები აჩუქეს. მათ მეზობლებისაგან წაასხეს მრავალი ცხვარი. მოსინეკების სარდაფები სავსე იყო ხორბლით. იგინი იკვებებოდნენ აგრეთვე მოხარშულ წაბლით. ერთი იყო მეტად ნაზი და თეთრი—მათ ემორჩილებოდნენ ხალიბნი (ქალდნი), რომელთა საქმე მდინებში მუშაობა იყო. მოსინეკნი ცხოვრობდნენ ხის კოშკებში—მოსინებში.

აღებ-მიცემა. ერის საცემელი და სხ. საზოგადოდ, ვაქრობა, აღებ-მიცემა არსებობს ძველადგანვე, იმ ხნიდგან, რა ხანსაც ამოაშუქა ცივილიზაციის პირველმა ცისკარმა. პირველნი ვაქარნი იყვნენ ფინიკიელები. მათ სამი სავაქრო გზა ჰქონდათ: კავკასიისკენ, ეგვიპტისკენ და ხმელთა-შუა ზღვით ევროპისკენ. ამ გზებზედ მოუდიოდათ აუარებელი საქონელი, რომლის გადმოსაზიდავედ გამართული ჰქონდათ ძლიერი ნავოსნობა. თვისის ვაქრობის გასაძლიერებლად დამართული ჰქონდათ ახალ-შენები: კვიპროსს, კრეტას, კავკასიაში და სხ. საბერძნეთის ვაქრობა მთლად ფინიკიელების ხელში იყო, ბერძენნი მაშინ ფრიად სუსტნი იყვნენ და საკუთარი წარმოება არა ჰქონდათ. ფინიკიელთ მოიგონეს მინა, საღებავი წამლები, დაიწყეს ქედვა ბრინჯაოსი, რკინისა, შემუშავება ოქრო-ვერცხლისა და სხ. ყოველივე ეს შექონდათ უცხო ქვეყნებში და სცვლიდნენ ადგილობრივ ნაწარმოებზე. სხვათა შორის, საქართველოდგან გაჰქონდათ: ოქრო, რომელიც თავიანთ მდინებიდგან გამოჰქონდათ კოლხელთ, კალა (ბრინჯაოს გასაკეთებლად), რომელიც გამოჰქონდათ ივერთა და ალბანელთ თავიანთ მთებიდამ, ტყვია-ვერცხლი, რომელიც იმავე ქვეყანაში მოიპოვებოდა, შემუშავებული რკინეულობა

და მადნეულობანი, რომელიც ხალიბების მთებში იპოვებოდა და რომელმაც ამ ხალიბებს სახელი გაუთქვა. ეს მადნეულობა იყო: ბრინჯაო უაღრესის ღირსებისა, რკინა ზოდებად და ნაქრებად დაქვდილი და მეტადრე კი ფოლადი, რომლის შემუშავება მაშინ არც ერთ სხვა ხალხმა არ იცოდა და აქ კი, საცა მეტალურგია რკინისა პირველად მოიგონეს, ფოლადის შემუშავება იცოდნენ უხსოვარ დროითგანვე*). ~~ჯერ ესეგ მოსე წინასწარმეტყველი აღნიშნავს, რომ თობელი (ივერი) იყო „კვერით ხუროჲ, მკედელი რვალისა და რკინისა“ (დაბად. დ. კბ).~~

ბერძენ-რომაელთა მწერლების სიტყვით, ჩვენი ქვეყანა ძველადგანვე განთქმული ყოფილა თავის სიმდიდრით. აქაური ერი მიწის მუშაკი იყო. აქაურ ნიადაგის სიმდიდრეს აღტაცებაში მოჰყავს იგივე მწერლები. აქ უთესნიათ პური, ჩალოუკი (ბრინჯი). ღვინო საუკეთესო სცოდნიათ. თაფლი კამბიზენისა (ქიზიყი) მშვენიერიაო, ხალო კოლხეთისა—მწარე. ამას გარდა უთესნიათ სელი, ლერწამი, კანაფი და უკეთებიათ ტილო. ჰყოლიათ ცხვარი, ცხენი, ძროხა, სცოდნიათ მატყლეულის შემუშავება და შეღებვა. უხუნო საღებავის გაკეთება, მიწის შემუშავება გუთნითა და სახნისით. აპოლ. როდოსელი (250—200 წ. ქრ. წ.), აღწერს რა ძველს კოლხეთს, ამბობს, აიეთს ჰყვანდაო ხელოვანი კაცი, რომელმაც მეფეს გაუყეთა ხარები სპილენძის ფეხებიანი და რქიანი და გუთანი ფოლადის მთლიან ნაქრისაო. თვით ბერძენთ ლეგენდა ოქროს საწმისის შესახებ იმას მოასწავებსო, ამბობს სტრაბონი, რომ ამ ქვეყანაში ოქრო იპოვებოდაო. ამბობენო, განაგრძობს პლინიუსი, რომ კოლხთა მეფე სავთაკმა (მე-XIV საუკ.) სვანთა ქვეყანაში ბევრი ოქროვერცხლი ჰპოვაო. სვანთა ხელობა არის ოქროს მადნების შექმუშავებაო.

ქართველ ტომ-მოდგმათა საცმელი და იარაღი, ბერძენთა მწერლების გადმოცემით, იყო:

*) ლენორმანი. ისტორია ფინიკიისა, გვ. 467.

მოსხთა (მესხთა): ზუზ-ჩაფხუტი, ჩაჩქანი, ფარი და მოკლე ტარიანი, მაგრამ გრძელ-რკინიანი, ლახვრები.

მაკრონებს: იგივე იარაღი. (მაკრონებს წინად ერქვათ *sanni, tzanni* და ესენი კი არიან იგივე ჭანნი, შეგრეღნი = მაგრაღნი. (სვან. ზან — სამეგრელო, მჰ-ზან — მეგრელი).

კოლხთ: ჩაფხუტი, ჩაჩქანი, ხარის ტყავის ფარები, მოკლე ლახვრები და საომარი დანები. ურარტელები (ალაროდები) და ისპირელნი საომრად გამოდიოდნენ ამავე იარაღებით.

კათბადოკიელთ: კაბა, შარვალი მატყლეულისა, ჩაჩქანი და წაღები.

ხაღობთ (ქაღდთ): ჯავშან-ჯუბანი, ლახვრები (ბერძნულის 15 ალაბის სიგრძისა).

ივერ-ალბანელთ: ჯავშან-ჯუბანი, ლახვრები, ისრები, ფარები, ჩაფხუტი.

კასპთ: მოკლე ჯუბანი (მათებურად „სისურა“), შურდული და მოკლე ხმალი.

საზოგადოდ ქართველთ სკოდნიათ თვისის ნაწარმოების გატანა. ნაფოსნობა უცხო საქმე არ ყოფილა მათთვის.

დემოსთენი (450—413) ამბობს, აქამდე ყველა ნაგთსა-ყუდელთა შორის უმეტესი ხორბალი ჩვენთვის მოღის პონტოს ნავთ-საყუდლიდამ, ამიტომ რომ ადგილობრივ შეფეს ბაჟისაგან გაუთავისუფლებია ყველანი, რომელნიც კი ათინისთვის ვაჭრობენო. პირველად ათინაში მომავალი გემები იტვირთება ხორბლითა და შემდეგ სხვანო.

სავაჭრო გზები: ცქმელ ვრატოსთენი (276 ქრ. წ.) იხსენიებს სავაჭრო გზას, ფაზ-მტკვრის ხეობაზე მიმავალს კასპიის ზღვამდე და იქიდგან ინდოეთამდე. ჰეროდოტეს სიტყვით, უწინდელ დროითგანვე შეესა. და კასპიის ზღვაზედ არსებობდა ნავოსნობა სავაჭროდ. სტრაბონი ამბობს: 7—8 ვერსის მანძილზე ფაზის შესართავიდგან სავაჭრო ნაგები თავისუფლად დადიოდნენ, შემდეგ (მეტადრე შორაპნიდამ) საქონელი ხმელით გა-

დაპქონდათ სურამამდე და იქიდგან მტკვრით კასპიის ზღვა-
მდე. ამ მდინარეების გაყოლება მრავალი ქალაქებია და სა-
დგურები, აგრეთვე 120 ხიდი, სადგურებზედ გაკეთებულია
ხის დაფები ზედ-წარწერით გზის მიმართულების საჩვენებლად.
ამ სავაჭრო გზის გაძლიერებას დიდ ყურადღებას აქცევდნენ
ალექსანდრე მაკედონელი, სელევკოს ასურასტანელი, მისი ძე
ანტიოქოზი და სხ.

ამ გზის გარდა საქართველოში იყო კიდევ შემდეგი გზე-
ბი: არაგვის ხეობაზედ „არაგვის-კარი“ და მერმე დარიალისა.
ეს კარი დახშული იყო. ალბანიის გზა ანუ თოლისა. სამხრე-
თიდგან გზა მოდიოდა მტკვრის ხეობაზე. ამ გზებზე მანძილით
მანძილ დამართული იყო მაგარი ციხე-ქალაქები. კასპიის ნა-
პირებზე სხვა გზა მიიმართებოდა ჩრდილოეთისკენ. იგი დახ-
შული იყო რკინის ძეგლებით.

საქართველოში იყო მრავალი ქალაქი, სახელდობრ:

ქართლი. ეს იყო ის პირველი სიმაგრე, რომელიც ააშენ-
ნა ქართლოსმა. შემდეგ მას ეწოდა არმაზი (Harmoniკა).

ორბისი. ესეც ააშენა იმავე ქართლოსმა. იგი მდებარებს
ხრამზე და იწოდება სამშვილდედ.

მტკვრის-ციხე (ხუნანი) მის მიერვე აშენებული იქ, საცა
დებედა ერთვის მტკვარს.

დედაციხე თეძამზე და ბოსტან-ქალაქა (რუსთავი). ესენი
ააშენა ქართლოსის ცოლმა.

გაჩიანი (სანადირო-ქალაქი) ქციაზე, მაშავერის ახლოს.
ააშენა გაჩიოს ქართლოსის ძემ.

ჩელეტი (ბერ), რომელსაც დღეს ჰქვიაან შილდა.

მცხეთა (ცხეთა) ააშენა მცხეთოსმა. პტოლომეოსით იგია
მესტლეტა. ძველად მეტად ვრცელი ქალაქი იყო. მის ერთს
უბანს ერქვა კოდმანი. მეორე საუკ. ქრ. შ. ამ ქალაქში იმ-
დენი მცხოვრები იყო, რომ, ზღუდეებისა და კარების მცვე-
ლებ გარდა, გარე გამაფალი ქვეითი მეომარი იყო 30,000.

უფლისციხე გამოკვეთილია კლდეში. აქ მრავალი ოთა-

ხებია, პალატები, დარბაზები, გამოქანდაკებულნი და კამაროვანნი. იგი ააშენა უფლოსმა.

ამავე დროისაა ქალაქები ოძრხე, თუხარისი, წუნდა, არტანისი (ქაჯთაქალაქი, ჰური), ურბნისი, კასპი.

კოლხეთის მეფეს აგეთს ჰქონდა ქალაქები: ამა, ქუთაისი, სიბარისი და ფაზი (ფოთი). იქვე იყო გერისი (ბეღია).

შორაპანი (სარაპანი) და ღიშნა ააშენა ფარნაეაზმა.

ციხე-გოჯი (ნაქალაქევი) იყო ფარნაეაზის ერისთავის ქუჯის ქალაქი.

II. სჯული და რწმენანი..

კეთილისა და ბოროტის დასაწყისი. სიგელ-გუჯრებში ხშირად იხსენიება ბოროტი სული სამალი. ეს სამალი, გადმოცემით, ღმერთს უძმია. იგი ღმერთს მოხმარებას ქვეყნის შექმნაში: უსწავლებია, როგორ გამოეყო წყალი ხმელეთსაგან. ღმერთს მისთვის დაუთმია საუკუნო სოფელი და თავისთვის დაუტოვებია სოფელი საწუთო. სამალის მეოხებით გაჩენილა უოველი უსწორმასწორობა, მძულვარება. სამალი ფრიად სტანჯავდაო კაცს. ამან ღმერთს სთხოვა შეეღა. როგორც შეგეძლებოდა, ისე გაუმკლავდიო, შემოუთვალა ღმერთმა. კაცმა გაახურა მყაში, მწვალებელი სამალი რომ კვლავ მოვიდა, მყაშით სწვდა ცხვირში და მაკრა მოუჭირა. სამალმა იწყო ფართხალი, ზნეჭა, საითკენაც იჭიმებოწურებოდა, იქითკენ ჩნდებოდა ღელე-ღულეები, ხრამები, ოდრო-ჩოდროები; მისი კუდი, სხვათა შორის, კაკასიასაც მოხვდა და აქცადიშართა, ანაზიდგან ბაკომდე, დახლანხალი კავასიონი, ღელეებითა და ხვევით. ამის შემდეგ სამალი უფრო გადაუმტერა კაცს, მისი დაუძინებელი მტერი გახდა. ამხიარად დაიბადა დასაბამი კეთილისა და ბოროტისა. თავგამა მოიტანა ჰურის თავთავი. კატამ წართო, და რომ თვით თავგასაც გატლევას უპირებდა, სწვდა მას ძაღლი და წაახრო. ღმერთს (შმას) გაუჩენია ბადის ცა. სამალის (მის დის) გაჩენილ თავგეს იგი შეუჭამია. ღმერთს გაუჩენია ვენახი. სამალის გაჩენილ თხას იგი შეუჭამია. ღმერთს გაუჩენია მკელი და ამას თხა შეუჭამია. მგლის შემჭმელი, რაღა თქმა უნდა, იქნებოდა ისარი,

ისრისა—უნგი, უნგისა—მიწა, მიწისა—თაგვი, თაგვისა—კატა, კატისა—მგელი, მგლისა—ლათვი და სს.

ძალდი, როგორც დამცველი ადამიანის უმთავრეს საზრდოსი —თავთავისა, კატა, როგორც შტერი მიწის ამოხრებულ თაგვისა, ვენახი, როგორც კაცის ხელით დამუშავებული ნაშენობა, კეთილ-ობად ყოფილა მიჩნეული.

ვეშაპი. ზღვა-ოკეანები, დედამიწა და მასზე დანდობილი ცა ვარსკვლავებითურთ უკავიათ ვეშაპს და ეს ვეშაპი რომ შეინძრევა, ირეუვაო მთელი დედამიწაც. წმ. ნინო ამბობს: „ოდეს შეიძრის ვეშაპი დიდი, რომელ არს ზღვასა შინა, შეიძრის ყოველი ქვეყანაჲ ვიდრემდის დაირღჳან მთანი მუარნი და კლდენი“.

ცა—ღვთის სატანტოა. თავდაპირველად ცა იმდენად დაშორებული იყო დედამიწისაგან, რომ კაცი ცას ხელით სწვდებოდა. ცაზე სუფევდა ღმერთი და ჰატრონობდა ქვეყანას, საცა იყო მხოლოდ ნეტარება, სისხარული. მაშინ იყო მხოლოდ ერთი ენა, რომელიც ესმოდა ყველა ქმნილებას—კაცს, ცხოველს, მცენარეს, ქვას, ქვეწარმავალს. ყველა პირშეტყველი იყო, პირუტყვი არავინ და არა-რა ჩანდა. ხანდახან ცა იღებოდა და ვინც ამ „ცის კარის“ გაღებას დაინახავდა და რასმე ინატრებდა, გულის წადილი უკლებლივ უსრულდებოდა. მხოლოდ შემდეგში ცა იმ სიმაღლეზე აიწია, რა სიმაღლიდ ანაც დაჰსარქლებია დედამიწას. ამის მიზეზად შეიქმნა მთვარის დედა. ამან თავისს შვილს ღაფაშით მოჰსოცა უწმინდურობა და მით შეურაცხვეო ღვთის მადლი—ჰური. ღმერთმა აღარ ინდობა უმადურ ერთან ახლოს ყოფნა, ცა ასწია და მაღლა აიშარათა.

მზე და მთვარე. მზესა და მთვარეს მამა ერთი ჰქევანდათ, დედები—სხვადასხვა. ორთავენი მნათობნი იუვნენ. ღმერთმა გამოჰცხადათ: თქვენს შვილებში ერთი დღის მნათობი—მზე—უნდა იყოსო, მეორე კი—ღამის მნათობი, მთვარე. მზედ ყოფნა სამჯობინარო იყო. რომელიც მოასწრობდა დილით ადრე ადგომას, ის უნდა ყოფილიყო მზე. ერთის მნათობის შვილმა ჭინჭარი და ეკალი დაიგო და დაწვა: დილით მე ავასწრობ და მზედ გავხდებიო. პირველს ხანს ბევრი იფხიზდა სიმწვავისაგან, მაგრამ ბოლოს, გათე-

ნებისს, ღრმად ჩაუძინა. მეორის შვალი აღრევე ჩაწვა ლოგინში, დაიძინა, დიღას აღრან გამოიღვიძა, იქცა მზედ და წავიდა მსოფ-
ლიოს გასანათებლად. მისს მეტოქეს გვიან გამოეღვიძა და მთვარედ
იქცა. სიმცონარისათვის დედა გაუჭავრდა და ცხვირ-პირში ცომიანი
ხელი ჩასცხო. ამის ბრალთა, რომ მთვარეზე ლაქებსებით მკრთალ
წერტილებს ვხედავთო.

მზე გმირი ჭახუკია. ღამე ზღვაში ჩადის, ზღვითვე მიემგზა-
ვრება აღმოსაგლეთისკენ და დიღას აღის ცაზე, საცა აქვს სპილენ-
ძის *) სახლი, ვენახები. შუადღისას სადილობს. მზე თვითონ არ
ანათებს, არამედ მისი ტანისმოსი. საღამოს შინ ბრუნდება, დე-
დასთან ერთად იძინებს. საცმელს რომ გაინდის—ბნელდება, დიღას
რომ ჩაიცივამს—ნათდება. ზღვაში ჩასვლას დროს მზე ოქროს აბ-
ნევს. თუ ამ დროს კაცმა კვერნის ტყაფი ზღვაში ჩაუშო, ოქროთი
გაიყვინთება. მრვარეს ერთი მხარე ბრწყინვალე აქვს, მეორე—შა-
ვი. მზე და მთვარე მადლიანნი არიან.

თუ რა სქესისა იყვნენ მზე და მთვარე, სჩანს გადმოცემილამ:

ნათელმა მთვარემა ბრძანა:

„ბევრით მე ვჯობივარ მზესა“.

დაჯდა, დასწერა წიგნები,

ზენა ქარი მიათრევსა-

მზეს რომ კაცი მიუვიდა,

მზე ძალიან გაჯავრდესა:

„მე და ვარ და ის ძმა არის,

რად ვძულდებით ერთმანეთსა!“

მაშასადამე, მზე უოფილა და და მთვარე—ძმა. კანთა გადმო-
ცემით, მთვარე იმიტომ არის ძმა, რომ იგი გულმეურია და დადის
არათუ მარტო დღისით, როგორც მშიშარა მზე, არამედ ღამითაც.
სტრატონიცი მოწმობს: ივერიის და ალვანის საზღვარზე აღმარ-
თულაო ღმერთები—მზე, ზევსი და მთვარე. უკანასკნელს აქ უფ-
რო პატრივსტემენ*. მიუხედავად ყველა ამას მზე მაინც სამჯობინა-

*) მზის ღმერთი არმაზი გაკეთებული იყო სპილენისაგან (იხ.
ქვემო).

როა, ამიტომ რომ მთვარე უამინდობისას გზებს ვერ გააშრობს, გაქინულს ვერ გააცოცხლებს“. მაგრამ, სხვა გადმოცემით, მზე ძმას, გმირი ქაბუკი, რომელიც მთვარესავით მალვით კი არ დადის ღამის სიბნელეში, არამედ დღისით, გაბედულად, გაშპაცურად.

აღნიშნულ გადმოცემით ცხადად ვხვდებით, რომ ქართველების რწმენაში უპირველესი ადგილი სჭერია დამბადებულს ღმერთს და შერე მნათობებს და ამათ შორის მზესა და მთვარეს.

ქართლის ცხოვრება გვაუწყებს, მთელის საქართველოს მამასახლისი დაჯდა მცხეთას და „მას ჟამს დაივიწყეს დამბადებელი ღმერთი და იქმნეს მისხურ მზისა, მთოვარისა და ვარსკვლავთა ხუთთა, ხოლო მტკიცე და უფროსი საფიცარი მათი იყო საფლავი ქართლისისა“, რომელიც დამარხეს ქალაქ ქართლს (არმაზს).

ეს სიტყვები მართლდება კვირის შვიდის დღის ქართულ-მეგრულ-სვანურ სახელებითაც. ვიდრე აღნიშნავდეთ ამ სახელებს, საჭიროა წინადადე მოვიხსენოთ შემდეგი.

ქალდეველთა და ეგვიპტელთა რწმენა საკმაოდ ემსგავსება ქართველებისას. „რ ვარსკვლავზე დაბადა“, „როგორი ეტლისა“, „უეტლოა“, „ეტლიანია“, — გვესმის ჩვენ ხშირად.

კაცის დაბადება, ცხოვრება და სიკვდილი, ამბობდნენ ქალდეველნი, იმუთრება ვარსკვლავთ გაფლენის ქვეშე, ვარსკვლავნი არიან მაუწყებელნი ღვთის ნებისა, მათს ხელშია უოველის კაცის, მთელის ერისა და მის შეფის ბედ-იღბალი, ბედისწერა, ეტლი. ქალდნი, ვითარცა ქართველნიც, თაყვანს სცემდნენ ხუთს ვარსკვლავს და აგრეთვე მზესა და მთვარეს. ქალდთა სასულიერო იერარქია შუამავალი იყო ვარსკვლავებით მოჭვდილ ცის მსოფლიოსსა და კაცთა შორის. ქალდთა ღმერთებად ითვლებოდა ორი უმაღლესი სამება, ხუთი ვარსკვლავი, ღმერთების 12 ბჭე. ეს ბჭეები ითვლებოდნენ მზრუნველებად წელიწადის რომელიმე თვისა და ერთ ერთ თორმეტ ბურჯისა*) (ზოდიაქოსი).

შვიდ მნათობთა გაღმერთებამ დიდი მნიშვნელობა დასდო რიცხვს

*) Фр. Ленорманъ. Исторія Востока, т. I, гл. 426.

შეიღს. მაშინ ცნობილი იყო შვილი მნათობი—მზე, მთვარე, მარსი, მერკური, ვენერა, იუპიტერი, სატურნი, — და შვილი ღმერთნი. სწამლათ, მნათობებს დიდი გავლენა აქვთ ქვეყნის საქმეებშიო. ოქროს შეწირული იყო მზისთვის (ქართულთა რწმენით— „მზე რამ ჩაღის, ოქროს აბნეეს“), ვერცხლი—მთვარისთვის, რკინა—მარსისთვის და სხ. კვირის შვილი დღეც ამნაირადვე იყო განაწილებული შვიდ მნათობთა შორის: მნათობი, რომელაც ჩნდებოდა დღის 1-ლ ჟამს, იმ დღეს ეს მნათობი ანათლიდა თავისს სახელსაც *).

ჩვენს ქვეყანაშიაც წარმართობის დროსვე კვირის დღეებს დაერქვა შვიდთა მნათობთა სახელები. კვირა ბერძნული სიტყვაა, ქართულად უნდა ეოთფილიყო ნაგზი, როგორც დღეს სვანურშია (ნაგზი, ე. ი. ერთი გზობის გაყოფილი შვიდი დღე). აი თვით ეს სახელები:

კვირა	მზისა (დღე)	ჟემსა (მეგ.)—(სვ.)	მიშ-ლა-დედ
ორშაბათი	თვარისა—	თუთაშსა—	დოშდიშ
სამშაბათი	არისი (არიანი)—	თახაშსა—	თახაშ
ოთხშაბათი	ერმისა—	ჯუშაშსა—	ჯამაშ
ხუთშაბათი	აფროდიტისა—	ცაშსა—	ცაშ
პარასკევი	დიოსისა—	ობიშსა—	ვობიშ
შაბათი	კრონოსისა—	საბატონი (საბატინი)—	საფტინ.

მაშასადამე, ქართულები, მზესა და მთვარეს გარდა, არიან: თახა—ბერძნ. არია—ლათინ. მარსი

ჯუშა (=ჯამა)—ერმი—მერკური

ცა—აფროდიტე—ვენერა

ობი (=ვობი)—დიოს (ზევს)—იუპიტერი

საბატონი (=საფტინ)—კრონოს—სატურნი

ა. მეგრ.-სვანურში—აშ, იშ, შ ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოებაა (თახაშ=თახასი, ჯუშაშ=ჯუშასი და სხ. მიშ—ლა-დედ=მიყ-შ=ლადედ—მზის დღე). ბ. მეგრული სახელების დაბოლოება

*) Д.ж. Дрәперъ. Исторія умств. развитія Европы, გვ. 301.

ხა უნდა იეოს არა დღა—დღე (უდურად ღე—დღე), არამედ ხა (ფესვიდგან ხუალა—შობა, ხუება).

მზე. სვანური კადმოცემით, მზეს ჰქონდა სპილენძის სახლი. იგი იყო ჰაბუკი. ტანთ ეცვა ბრწყინვალე საცმელი. ანათებდა არა თვითონ მზე, არამედ მისი ტანისამოსი. ჩვენი შემატანე მზის ღმერთს არმაზს ასრე აგვიწერს: „აჰა დგა კაცი ერთი (არმაზი) სპილენძისა. ტანსა ეცვა ჟაჭვი ოქროისა და ჩაფხუტი ოქროისა (ზევით უკვე ვთქვით, რქრო მზისთვის იყო შეწირული). სამხართა ესნეს ფრცხილი და ბიერიტი. ხელსა აქვნდა ხმალი ღესული, რამელი ბრწყინვიდა და იქცეოდა ხელსა მისსა“. შემატანევე განაგრძობს: „ღმერთნი დიდთა ნაყოფთა მომცემელნი და სოფლის მპერობელნი, მზის მომფესელნი და წვიმისა მომცემელნი, ქვეყანისა ნაყოფთა გამზრდელნი, — ქართლისანი არმაზ და ზადენ, ყოფლისა დაფარულისა გამოშძიებელნი, და ძუელნი ღმერთნი მამათა ხუენტანი გაცი და გა“ (შატბ. კრებ. X სუკ., გვ. 37).

სტრაბონი ამბობს (4, 7): „აღბანელნი თაყვანს სცემენ ღმერთებს—მზეს, ზევს (დიოსს) და მთვარეს, მეტადრე ამ უკანასკნელს“. დიოდორე სიცილიელის ჩვენებით ღმერთის მზის ტადარი იყო აგრეთვე კოლხეთს, ზღვის ჰირზე. ბერძნებისავე მწერლების კადმოცემით თვით ფაზისი (რიონი) იყო შვილი მზისა, კოლხი—სე ფაზისისა, აფეთისი—სე მზისა. აფეთისი ბრწყინვიდა როგორც ოკეანედამ ამომავალი მზის გული. მისი ეტლის ცხენები ისე სწრაფნი იუვნენ, ვით ქარი, და ივინი მოეცა მისთვის ღმერთს მზეს. სჩანს, მზეს უწინარეს დროითგანვე ქართველები თაყვანს სცემდნენ, როგორც უპირველესს ღმერთს სინათლისას. თუშ-ფშავ-ხევსურთა ღოცვა დღესაც ასრე იწეობა: „დიდება ღმერთსა. დიდება მზესა, დიდება მზის ვეველა ანკელოზსა, დიდება გვირ კოპალეს, „ცამდის შაღალს, ზღვამდის მაგარს“. აღბად, თვით მზე მიანხდათ კოპალედ (მეტრ. კოპული—შურდული), რადგან სხივებს „ისვრის და ასობს“. ქართულ ენასა და ჩვეულებაში დღესაც ბევრია სიტყვები, მჩვენებელი მზის დიდებისა, ძლიერებისა, შვენირებისა და მაცხოვრობისა. ძველს ელისენში თანაბარია ფიცილი: ზისმა, ღმერთიმა

(მზის-მადლმა, ღმერთის-მადლმა). „მზის წვერმა უნდა წაჰკრასო ჭიის თესლს, რომ მუჩს სიტოცხლე მიეცესო“. „მზე შინაოს“ სიმღერა იგივე მზის დიდებაა. ფიცილი კაცის „მზით“ („შენმა მზემ“, „ჩემი მამის მზემ“ და სხ.) უწინ იკეთივე მტკიცე ფიცი უნდა ყოფილიყო, როგორც ქრისტიანობაში ხატსა და ჭყარზე დაფიცივა. მზეს ადარებდნენ უწინ ყველა კარგს, შეენიერს და ასრე წარმოსდგენენ სიტყვები: ენა-მზეობა, მზე-გერძელობა, მზექალი, ჭალთამზე, მზევიანარი, ხვარამზე, მზეჯახუი.

იგვიპტეში სწამდათ: ხარი არისო ღვთაური ემბლემა მზისა, რომელიც დროგამოშეებით იბადება ელვის-მიერ დამაკებულ ღვეკულისაგანაო. შეიძლება ჩვენშიაც ასრე ყოფილიყო. ხარის „ქედის მადლით“ ფიცილი აქ ყველგან იციათ. ამას კარდა მზისა და რძის სახელიც ერთი და იგივეა ჩვენში.

ა) მზე — ინგ. ზეა—მეგ. ბჟა—სვ. მიჟ.

ბ) რძე, სძე — ზეა— ბჟა — ლჟე.

არმაზი, საცა იყო ქართველთა სამება, რომეზად-ად მიაჩნიათ. ქართველი მწერლები მას არმაზს უწოდებენ. მისს ხეუს დღეს ჰქვიან აღმასის წყალი. ბერძნების არც ერთი მწერალი „არმაზს“ არ ამსგავსებს რომეზადს. იგია არმოზიკე (სტრამბ.), ჰარმასტის *) (ჰლიან.), არმატიკა (ჰტოლომ.).

მემატიანე აბობს: „ფარნავაზ შექმნა კერზი დიდი სახელსა ზედა თვისსა. ესევე არს არმაზი. და ფარნავაზის სხარსულად არმაზ ერქვა. ამართა კერზი იგი არმაზი თავისა ზედა ქართლასასა, რომელსა მიერთგან ეწოდა არმაზი კერვისსა მასთუას“.

სახელს „ფარნავაზ“ ბერძნები სწერენ „ფარნაზაზის“. დაბოლოებანი ვაზი (=ბაზი) და მაზი (არმაზი, ჩვენ მიგვანჩნა მზე-დ **), სოლო ფარნავაზი—ფარნა-მზე-დ, ფარნაჯიმი ფარნა-ჯიმ-ად.

*) ალბად, „ჰარმასტის“ არის არმაზ-თა, არმაზ-თისი.

***) კავკასიელთა ენებზე მზის სახელი გადაკეულა მთვარის სახელად. შეადარე: მზე (ბჟა, მიჟ, ზეა)—აფხ. ამრა—აზერულად ბარკ—ყუ-

მთვარე. ჩვენი ღმერთი მთვარე უდრის ბერძნულს არტემის ანუ არტემიდას. მისი საკეჭპო და აგრეთვე მის ძმის აპოლონისა იყო აწეურში (ქ. ცხ., 44). ჩვენში მთვარეს მზის ძმად სთვლიდნენ; ძმა, რადგან მზესავით მშიშარა არ არის, დღე-ღამე დაიარებაო. საბერძნეთში იგი მიაჩნდათ მზე-ღმერთის აპოლონის დადარტემი, დაი აპოლონისა, ქალწული ღმერთი მთვარისა, დადის მთებსა და ტყეშიო, ნადირობსო, იბანება ცივს წყაროებშიო, მთვარეულობას უწევს მონადირეებს, ღამე აჩენს ცხოველს ცვარ-ნამს, ემტერება მეზღვაურთ (მის გულის მოსაკებლად სამღთოდ სწირავდნენ ჯდამიანებს). იგი იყო ღმერთი ნოეიერებისა, მიწას ანაუოფიერებდა, ქალთ შვილებს აძლევდა. მას სასჯდნენ ქალის მსგავსად ბევრის ძუძუებით—ნიშნად უსეობისა. მისს საკერძოში იყო ბევრი შეიარაღებული ქალი. დიდდორე სიცილიელი ამბობს, არტემის ტაძარი აქსენა კოლხეთის შეფის აიეთის ცოლმა ჰქეკატემო.

აღბანიაში (და საქართველოშიაც), როგორც მოწმობს სტრახონი, არსებობდა სამება—მზე, ზეკსი და მთვარე და ეს უკანასკნელი ითვლებოდა უმთავრეს ღმერთად. ქალდნი უშველებულად დიდს ქალს, ხაოსის ჰატრონს, უწოდებდენ თათათა—თათა და ეს იყო ღმერთი მთვარე, ზღვა. ეგვიპტეში მთვარე ღმერთს ერქვა თოთ—თუთა. შეადარე:

ეგვიპტ.	ქალღური	ქართული	მეგრ.	სვან.
თუთა	თათათა	თუარე	თუთა	დოშდულ
		თთვე	თუთა	დოშდ
		თთვისა	თუთა-შ-ხა	დოშდიშ
		(ორშაბათი)		

თახა, სამშაბათს ერქვა თახაშ ანუ არეასი. არეა იყო შვილი ზევისისა და ღერასი, ღრუბელთა ქალ-ღმერთისა. იგი ითვლებოდა სიმბოლოდ აბოოქრებულ ცისა, ქარიშხლისა. შემდეგ შეიქმნა ღმერ-

მუხ. ბარდ—აგარულ. ბაყ—ახტურ. რად—წახურ. ვირელ—უღურ. ბელ. მთვარე: აფხაზ. ამზა—არჩულ. ბაყ—ყუმუხ. ბარზ—აგარ. მოწ—ახტ. აგრზ—წახურ. ვაზ.

თად ომ-ბრძოლისა, ლაშქრობისა. იგი შეიარაღებული მეომარია, მრისხანე, მღელვარე.—არეას ტაძარი ბერძენთა მწერლების გადმოცემით, იყო კოლხეთში, მეუფის აიეთის ქალაქის ახლოს. ახლონ როდოსელი (250—200 ქრ. წ.) ამბობს: „მეომარ კოლხების ქვეყანაშია მდ. ფაზისი, რომელიც ამარანთას მთებიდამ გამოდის. აღმა რომ გასცუროთ, დაინახავთ ქუთაიდან მეუფის აეთის ციხეს და ჩრდილოვანსა და წმინდა ჭალაკს არეას. აქ საშინელი გველასაში არემარეს განიშტრობს, უდარაჯებს ოქროს საწმისს, რომელიც გართხმულია მუხის წვერზე. ამაზონება ამ არეასაგან დაიზადნენ *), ამიტომ მათი საქმეა მეომრობა. აჟეთისი მზის შვილია და თავის თავზარ დამცემ ხმითა და დიდის ღონით შეედრება არეას. თვით საწმისის მცველი გველასაში აქვე, კავკასიაში, დაბადებულა. არგონაველნი რომ აღმა მისცურავენ ფაზისზე, მარცხნივ დაინახეს კავკასიონი და აჟეთის ქალაქი ქუთაის (Khutaiis-polis), მარჯვნივ კი იყო არეას მინდორი და წმ. ჭალაკები ამ ღმერთისა“ არეი ამაზონების წინაპარია და ასწავლა მათ მეომრობა, იარაღის ხმარება, საოპარ რაშებზე ჯდომა და ცხენების გაშენება, მოვლა. ჰავზანი ჰერიეკეტს (70 წ. ქრ. შ.) შეუტყუა, საბერძნეთში არეას ტაძარი კოლხეთიდან გადმოიტანესო.—არეას=არის სახელი ჩვენ დღესაც გვესმის სახალხო სიმღერაში: „არი-არალო, თარი-არალო“. არეას სწორი თახაც, ალბად, მეომრობის ღმერთი იყო. თახას ტაძარი შეიძლება უოფილიყო თხოთს, საცა წმ. ნინომ აღმართა ცოველმეოფელ ხისაგან გაკეთებული ჰირველი ჯვარი.

ჯუმა=სვ. ჯიმა. მის სწორი არის ერმი, ჰერმესი (მერკვირი), მოციქული ცისა, ღრუბელთა (წვიმის) მპარველი, საბალახობის და მწიქმსების მფარველი, თავიდან მოხერხებულად ამცილებელი უბედურობისა, მწე იმათი, ვისაც შეუძლიან მოხერხებულად ილაპარაკოს, მართალი დამაღოს, მიეფეროს, გულჩათხრობილი

*) ჩვენის ფიქრით, თავდაპირველად ამაზონი უნდა რქმეოდა მებრელს: სვან. ზან-სამებრელო, მახან-მებრელი (სახანო სოფლის სახელია იმერეთში). ქართული ზან უდრის ბერძნულს ზონ (ალაზონი=ლოზანი).

იუოს. იგი იყო აგრეთვე შიშველი ვაჭრობისა, რიტორობისა, მოციქულობისა.—ეს ჯუმა=ჯიმა უნდა იყოს ის მნათობი, რომელიც დილით ყველაზე ადრე იწყებს ციმ-ციმს, კიმკიმს, კვირვას (საბათი: „კიმკიმელი—არიას ცა მეხუთე“).

ლა=საა. მისი სწორია აფროდიტე. მატინეს გადმოცემით აფროდიტეს კერპი მოიტანა საბერძნეთით მეფე რევის ცოლმა სეფელიამ მცხეთას. ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ მსგავს ღმერთის თაყვანისცემა ამის წინააღმდეგ იტოვებოდა. ამას ცხად ჰყოფს სვანურ-მეგრული სახელი ხუთშაბათისა ცაშხა, ცაშ. თვით საბერძნეთში, აფროდიტეს კულტი გადინებდა ფინიკელების ხალხებში. აფროდიტე იყო ფინიკეელთა აშურა და ასტართა. აფროდიტა უდრიდა აშურას, როდესაც იყო ქალ-ღმერთი, მოტროფალე ბაღებისა და ყვავილების, მცხოვრები ჭალებში, ქალღმერთი საამურ გაზაფხულისა, ტბილად დროს გამტარებელი ტყეში მადლს მთაზე ჭაბუკ ადონისთან *) ერთად. ასტარტად იყო მამინ, როდესაც თაყვანს სცემდნენ ვითარცა „სიმადლეთა ქალღმერთს“, ქალთა ქალწულობისა, ცოლქმრობისა და ზნეობის დამცველს. საბერძნეთში აფროდიტე შეიქმნა ჰენიერების ღმერთად, გულის გამხარებელად და თვალის მსიამოვნებელად.

ობი=ვობი **). ბერძნ. დიოსკი იგივე ზევსია, და რადგან პარასკევი იწოდება დიოსკად (მეგრულად—ობიშხა, სვანურად—ვობიშ), ამიტომ ობი უნდა იყოს იგივე ზევსი. ბერძნების გადმოცემით, ზევსი არის ღრუბელთა შემკრები, ტახტს მჯდომი ეთერზედ, მრყველი ელვარე ფართა (წვიმის ღრუბლით), განმაცხოველებელი და განმანაცოფიერებელი მიწისა, დამადგენელი წეს-რიგისა, დამცველი მართლიერებისა, მფარველი სჯულიერებისა, მეტადრე საოჯახო წესისა და სტუმართ მოყვარეობისა. იგი აძლევს კეთილდღეობას მეფეებს, ერს, ქალაქებს და ოჯახებს. მთაწრობას ავალებს კეთილად იზრუნოს ქვეშევრდომთათვის. იგი თვით ქემმარიტებაა, წყარო კეთილისა და კეთილშობილებისა. იგია მამა ქალღმერთებისა, რომელნიც არიან სიმბოლონი დრო-ყამთა, წელიწადის ცვლილებათა და კაცთა ცხოვრების მსეულელობისა. იგია მამა მგოსნობის ღმერ-

*) ამ ადონისს ერქვა აგრეთვე „გაის“.

***) შეად. ქართ. ბოჩი, სუ. ფუს (=ფუსტ)—უფალი, აფხაზ. აფი.

ფებისა; მისი ცოლია ღერა, მრისხანე ქალ-ღმერთი ღრუბელთა, რომლის მოსამსახურებია ცის-სარტყელა და ღრუბელნი ამასთანავე იგია დამადგენელი ქორწინების საღეთო კავშირისა და ამის გამო მისი დღესასწაული გაზაფხულს უნდა მოირთოს ყვაილებით. იგია მფარველი ქმრის ერთგულ დიასახლისისა. იგი ქორწინებას აკურთხებს შვილებითა და ზრუნავს შვილთა დღეგრძელობისათვის. იგივე მშობიარეთ უმსუბუქებს ტყვილებს.— ყველა ამ თვისებით შემოსილია ქართველთა ზენაარი, უფალი (—ოფალი).

გ ა ც ი და გ ა. არმაზის მთაზე სამებას შეადგენდნენ არმაზი, გაცი და გა. „და მარჯულ (მარჯვენით) მისა (არმაზის) დგა კერპი ოქროისა და სახელი მისი გ ა ც ი და მარცხლ (მარცხენით) მისა კერპი ვერცხლისა და სახელი მისი გ ა“. (შატბ. კრებ., 21). „ყოვლისა დაფარულისა გამოძეძიებელნი და ძველნი ღმერთნი მამათა ჩვენთანი გაცი და გა“ (იქვე 37). „ესენი ღუთად ჰქონდათ“ (იქვე, 21). ეფთვიმე მთაწმინდელი († 1028 წ.) ამბობს (მცირე სჯულის კანონი, გვ. 121): „მოისპენ საწარმართო სახელის დებანი დ ი ო ს, ა პ ო ლ ო ნ, ა რ ტ ე მ, ბ ო ჩ ი, გ ა ც ი, გ ა **“, გ ე ო ნ და ა რ მ ა ზ . ., ანუ რომელნი წნებასა ყურძნისასა ბილწისა მის დიონოსეს სახელსა იტყვიან და სიცილსა აღაზრზენენ“.

მ ი წ ა. ნიმფადორ სირაკუზელი უენიშნავს: „კოლხნი უმეტესად პატრიკემენ ცასა და მიწას“. იაზონმაო, ამბობს აპოლონ როდესელი (250—200 წ. ქრ. წ.). თავის ოქროს კირასაულით, რომელიც საკსე იყო წმინდა ღვინით, აგეთის ქალაქს ქუთაისს (Kutaiis) რომ მივიდა, აკურაო პატრივად ქალღმერთის მიწისა.

ღმერთებს, როგორც დღეს ფშავ-ხევსურეთში ხატებს, უნდა ჰქონოდათ თავ-თავიანთი მამულები, სახატო მიწები. მათგან, ჩვენის ფიქრით, დაენათლა სახელები—გაჩიანს (გაცი—გაჩი—გაჩიანი), ზედაზენს, არმაზთას, ცაიშს, ჯუმათს, თხოთს, უფლის-ციხეს და სხ.

ზ ა დ ი, ზ ა დ ე ნ ი. მეფე ფარნაჯუმმა ააშენაო ციხე ზადენი და მასში დადგაო კერპი ზადენი. არმაზი და ზადენი იყვნენ „ნაყოფთა მომცემელნი, სოფლის მპყრობელნი, მზის მომფენელნი, წვიმის მომცემელნი, ნაყოფთა გამზრდელნი“.

არმაზი იყო მზე-ღმერთი, მაშასადამე „მზის—მომფინელიც“, ხო-

*) ვ ე მ ა ტ ე ბ ა თავში: ვერძი—სვ. ერჯი, ორი—ვორი.

**) ფინიკიელთა ღმერთის ასტარტას მაგიერ ქართულს დაბადებაში გვხვდება გა ანუ „მალნარი გა“, „სიმაღლეთა გა“.

ლო ზადი იქნებოდა დრო-ემის ღმერთი, „წვიმის მომცემელი“, „ნა-
ყოფთა გამზღელი“. თვით მისი სახელი ზადი, ვფიქრობთ, უნდა ნიშ-
ნავდეს ზ დას, წინსვლას და წარმომდგარიყოს ცნებიდამ ზა *) რომე-
ლიც უდრის ზმნას წა=წადი=წარ და რომლითგანაც გვაქვს წელიწადი-
სა და მის დროთა სახელები:

სვან. ზა-მეგრ. წანა-წელი (წელიწადი)

ზ : ფ ხ უ ლ ი = მეგრ. ზა-რხული = სვ. ზა, ზავიშ

გა-ზა-ფხ უ ლ ი = „ გა-ზა-რხული = „ ლუ-ფხვ

ზა-მთარი = „ ზო-თონჯი = „ ლუ-ნთვიშ

გამოდის, რომ ძველად ქართველებს წელიწადი სამ წლად (დროდ)
ჰქონიათ დაყოფილი (იხ. გვ. 32): ზა-ფხული—წელიწადი ფხიანი (ფოთ-
ლიანი), ზა-მთარი **)—წელიწადი თოვლიანი და გა-ზა-ფხული=წ. ზა-
ფხულისკენ მიმართული.

ა ღ ნ ი ნ ა, დ ა ნ ა ნ ა. ამ ღმერთების კერპები საურმაგმა დასდგაო
მცხეთას, გზის პირად. მათი სახელწოდება ჰგავს შემდეგ სახელებს: ნინა,
ნინო (ლეკურად ნინო—დედა=ნენე=ნანა=აფხ. ან=ანან) (ენა=სვ.
ნინ=პეგრ. ნინა). აფხაზთა გადმოცემით, ანან არის დედა-შემოქმედი.
ასრე ევედრებიან: „ღვდანო შემოქმედნო, მწუხარებას ნუ გამომატდეი-
ნებთ შვილის სიკვდილით, მიჩვენეთ მათი კეთილდღეობა“. ანცა არის
უმალესი დედა-ღმერთი, მომვლინებელი ყოველგვარ სნებისა და ამიტომ
ჰგონიათ, ყოველი ავადმყოფობის მიზეზი ანცააო („ანცა რ მზზ“—ანცა
არი მიზეზი).

ჩვენი ერის გადმოცემით, მთელი ქვეყანა სავსეა სხვადასხვა სულე-
ბით, ანგელოზებით. არის პატრონი ტყეთა, ტბათა, ანგელოზი მონაღი-
რეთა და სხ. ამგვარივე რწმენა ჰქონდათ ქალღიაშობაც, აკადს. აქაურე-
ბის რწმენით, უპირველესნი სულნი იყვნენ ანნა და ეა, ღმერთნი ცისა
და მიწისა. ეა იყო ღმერთი მიწისა ანუ მიწის ნიადაგისა, ზედაპირისა.

სულხან საბა სწერს: „ერმი. ესე არს მეორესა ცასა, რომელსა ეა-ს
ცას ეწოდების ცორანო. ღმერთის აია-ს=ეა-ს ქალაქს, ალბად, ერქვა აი-
ეთი, ხოლო მისს მეფეს აიეთისი (Aietis).

ჯ ა ჯ ა. აფხაზურად ჯეჯილების მფარველ ღმერთს ჰქვიან ჯაჯა.
მისთვის შესაწირავს ამზადებენ გაზაფხულის დამდეგს და სთხოვენ კარგს
მოსავალს. სიტყვა ჯეჯილი=ჯეჯლი იმავე ფესვიდგან არის, რომლიდ-
განაც მეგრ. ჯა=ხე, ქართული ჯაგი, სვან. ჯეჯი (=ჯეჯილი).

*) სვან. (ლი)-ზი, (ლი)-ზა-ლალ—სულა, სიარული.

**) მთარი მიმღეობაა მეგრულისა თ ი რ ი—თოვლი.

ალი. აუხაზთა გადმოცემით „წყლის დედა“ ცხოვრობს ტბაში ან წმინდა წყაროში. იგი ფრიად ლამაზი ქალაა. ხან და ხან გამოდის წყლის ნაპირს, წინ იღებს საეარცხელს და ივარცხნის თავის გრძელს თმას. მას სახე თვალთ-შეუღდგამი აქვს. ამ „ბატონ წყლის დედას“ აუხაზნი დღესაც შესაწირავს სწირავენ და ევედრებიან ავადმყოფის მორჩენას. ყველა ამ თვისებისაა ალი-ც (კინკა), რომელიც თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო ქალა:ტყეთა ღმერთი, წყლის დედა, ცეცხლისებრ მანათობელის ქალის სახით; ალი (=სვ. ჰალ) აღგზებულ ცეცხლს ჰქვიან.

აგუნა. გურიაში აგუნას იხსენიებენ ახალს წელს. იგი ვენახის ღმერთია. მას ევედრებიან ასრე: „აგუნა, აგუნა, ჩამოიარე ჩვენს კარს, ჩვენს მამულში კარგი მტყვენები მოიყვანე“. აგუნა, რასაკვირველია, არის იგივე ლუნო, ლუინო, ღვინო (მეკრ. ლვინი, სვ. ღვინალ, სომხ. გინი). მღაბიურად აგრეთვე ჰქვიან ნუნუა.

დალღ. სვანეთში ტყის ქალს (პატრონს) ჰქვიან დალი. მისგან დაიბადა ამირან-გმირი. დალი, ალბად, იყო ბუნების ამწვანების და აყვავების ღმერთი. (სვან. დაიღ—ყვაილი, მღელღ—მეგრ. ნღელღ. სვ. დიარ—პური, მეგრ. ოდიარე—საძოვარი, საბალახე). ამას დღესაც დამღერაინ ჩვენში („ოდელია, დელა“) (აპ. როდოსელი კოლხიდელთ ერთ ღმერთს უწოდებს დაირა) (ჩაჩნურად დელი—ღმერთი). იგი უნდა იყოს ის ღმერთი თარ, რომელიც იხსენიების სახალნო სიმღერაში: არნანო, თარნანო).

დევი უწინარეს დროს ითვლებოდა უმაღლეს. ღმერთად სინათლისა, ბრწყინვალეებისა. დევი არის ლათინთა Deus, ბერძენთა თეოს. შემდგომში მხოლოდ იგი იქცა ბოროტ სულად ანუ, როგორც ჩვენში ამბობენ, ბაყბაყ-დევად. ამ დევს (სვან. დაჟ, მეკრ. ნდი) ქართველთა ზღაპრები ხატვენ უზარმაზარ დედაკაცად, რომელსაც შუბლზე აქვს ერთად-ერთი თვალი, ხალაო ძუძუები დიდრონი, თუნგის ოდენები. თვით ქალდნი, როგორც იყო ნათქვამი (გვ. 86), ამ უშველებელად დიდს ქალს, ხალისს პატრონს, უწოდებდნენ თაოთა, თაუთა, რომელიც იყო ღმერთი მთვარე, ზღვა.

თუ ეს დევა (=ნდი, დაჟ) იგივე მთევია (მთაები ზმნიდან ნთება, დება) და სწორია თუთასი (მთვარის), თოთას (გვ. 86), შეიძლება, მისგანვე წარმოებულყოფოს სახელები ქალდი (ქალდეველი), ქართი (ქართველი), ღმერთი—ლორონთი, ლუთა (აფხ. ახდაჟ).

ცეცხლი. ცეცხლის თაყვანის ცემა ისევე ძველია, ვით ადამიანის ოჯახი, კერა, ბინადრობა. ბერძენთა მწერლების გადმოცემით, პრომეთე-

ოსი იმიტომ მიმსკვალა ზევსმა კავკასიონის მთაზედ, რომ მან კაცი გაა-
ჩინა მიწისა და წყლისაგან და მერე ცეცხლი მოიპარა და ციღამ ჩამოი-
ტანა. მიმსკვალა-რა ღმერთმა გმირი, მიუჩინა მას აგრეთვე არწივი, რო-
მელიც მარად გულს უწიწკნის და უღადრავს. ასრეა ბერძენთა მწერლე-
ბის გადმოცემით. მის მსგავსია გადმოცემები შესახებ „ამირანისაც“. ამ
თქმულებას საფუძვლად დაედებოდა განმარტება სახელისა ცეცხლი, რო-
მელიც რთული სიტყვაა: სვ. დეც=ცა; ქართ. ცეც-ხლი=მეგრ. დაჩ-ხი-
რი. ბოლო სიტყვისა (დაჩ)-ხ ი რ ი ნიშნავს პ ა რ ვ ა ს (მეგრ. ხირუა—პა-
რუა). რადგან ცა (დეც) თავის თავადაც ითვლებოდა სინათლედ, უშვე-
ლებელ დიდ ცეცხლად (ცია=ცეცხლი), ამიტომ სიტყვაში ცეც-ხლი=
დაჩ-ხირი ცნებას „ცეცხლი“ საკუთრად უნდა ნიშნავდეს ცეც=დეც=
დაჩ. ლეგენდა ცეცხლის „მოპარვის“ შესახებ გავრცულდებოდა მის მერ-
მეთ, როდესაც ქართველებმა დაივიწყეს, რომ სიტყვას „ხირი“ ხირუას
(პარუას) გარდა ექნებოდა სხვა მნაშენელობაც, მაგ., ხურება, ხურვალი,
ხლა=ხალემა, კელი.

პრომეთეოსმა მოსტაცა ღმერთს ცეცხლი და მისცა ერს და იხსნა
იგი წარწყმედისაგან. ამ დროითგან კაცობრიობის ცხოვრებამ გაუკეთე-
სება იწყო. მოიგონა იარაღები, გაიკეთა სახლები, ისწავლა წეს-რიგი მნა-
თობთა ტრიალისა, მათი მსახურობა და ყოველი ხელოვნება (ვებერ, II
გვ. 48). და ამ ხალის მოტაცებისთვის ზენაარმა მიმსკვალა იგი „სკვი-
თის ქვეყნის მაღალს კავკასიონის მთაზედ“.

ხ ა ტ ე ბ ი. ჩვენი ღმერთების ქვეყნიურს საკერპოებს შემდეგში და-
ერქვა ხატი და მათ თაყვანისცემის დღესასწაულს ხატობა. ფშაველების
გადმოცემით, ხატი ღვთის გაჩენილია, ღვთის შვილია, ქვეყნიური ბატო-
ნი. ხატები თავდაპირველად იყვნენ კაცები მადლიანი, უცოდვონი. რომ
დაიხოცნენ, ღმერთმა იგინი აქცია ხატებად, ანგელოზებად. ხატს ჰყავს
მოსმსახურედ დობილები (მხავანნი). ვისი ჯავრის ამოყრა უნდა, ამ მხა-
ვანთ მიუსუეს. ხანმატის ჯვრის დობილები იყვნენო საშვივარი, თამარქა-
ლი, ხოშაქი, მხეჟალა და აშეჟა.

სამძივარივე ითვლებოდა აწყურის არტემის (მთვარის) საკერპოს დიო-
ფალად.

ბ. ღმერთ-კაცნი.

ა. ქართლოსი. პირველ კაცს საქართველოში ერქვა ქარ-
თლოსი (ქართ(ლ)ისი), პირველს ქალაქს ქართ(ლ)ი, პირველი
საფიცარი იყო საფლავი ქართლოსისა.

ბ. კოლხი. მნასი პეტრონი, ერატოსთენის მოწაფე, ამბობს, კოლხებს ასეთი სახელი დაენათლათ კოლხისაგან, რომელიც იყო ძე ფაზისაო (ამ შემთხვევაში „ფაზის“ შეიძლება ყოფილიყო კავკასიანთა ენების მზე (ბეა, ვაზ, ბაყ, ბელ).

გ. მზე. კოლხის შვილი იყო სელიოს (მზე).

დ. სელიოსს ჰყვანდა შვილები იფეთისი, პერსე, ცირცეა, პასიტაა (მეუღლე მინოსისა).

ე. აფეთისი, ძე მზისა. იგი მეფეა კოლხთა და მეოტეებისა (მეოტიის ზღვა—აზოვის ზღვა) ცოლად ჰყავს თავის ძმის პერსეს ასული ქალ-ღმერთი სეკატა. მისი ვაჟებია ეგი-ალაა და აბსირტი და ასულნი ქალკიოპე და მედეა. მისს ოქროს დარბაზში არის სხივოსანი ისრები ფეხმარდ მზისა. იგი კაცის მკვლელია, ჰხოცავს ყველა უცხოელს და ძლიერია ისე, რომ შეედრება მეომრობის ღმერთს არიას. აიას გარდა აქვს ქალაქები ქუთაისი და სიბარის, საცა იყო შვენიერი სასახლეები. ვინც მის წინა ეზოში შედიოდა, ჰკვირობდა, როდესაც ჰხედავდა კედლებს, განიერ კარებს და სვეტებს. სახლის ზემო ნაწილს ამშვენებდა ბრინჯაოს ხვეულები. შესავალ კარებთან მალლა ეხვეოდა ვაზის ბარდანი. მის ჩრდილოში იყო 4 აუზი: ერთისაგან რძე გამოსჩქეფდა, მეორისაგან—ღვინო, მესამისაგან—სურნელოვანი ზეთი და მეოთხისაგან წყალი, რომელიც ზამთარს თბილი იყო და ზაფხულს ცივი, ვით ყინვა. ამ „საღმრთო“ საგნებს გარდა მეფეს ჰყვანდა კიდევ ხარები, სპილენძის რქიანი და სპილენძის პირიანი, რომელთაგან ცეცხლი გამოდიოდა, აგრეთვე ფოლადის ნაჭრისაგან გაკეთებული გუთანნი. აფეთისი ტანზე იცვამდა მაგარს ჯავშანს, თავზე იხურავდა ოქროს ჩაფხუტს, რომელიც ბრწყინავდა ოკეანედამ ამომავალ მზის გულივით. ხელში იღებდა მრგვალ ფარს, მრავალ ტყავებისაგან გაკეთებულს, და ისეთს დიდს ლახვარს, რომ ჰერკულესს გარდა სხვა გმირს მისი ტარება არ ძალუძდა. გარე გამოდიოდა ოქროს ეტლით, რომელშიაც ება შვენიერი და სწრაფი, როგორც ქარი, რა-

შები. ესენი მისთვის მიეცა მზე ღმერთს. ჩაჯდებოდა-რა ეტლში, მარჯვენა ხელზე იკეთებდა მრგვალს ფარს და მარცხენა ხელში იქერდა ბუმბერაზ ლამპარს. მის გვერდით ურქობდნენ მეტად დიდს ლახვარს. ეტლს ჰმართავდა აბსირტი. ბოლოს იგი მოკლა მეღვინეებმა. სტრაბონი იუწყება: „ქალაქ აიას ახლაც უჩვენებენ ფაზის მდინარეზე და ყველას სჯერა, რომ აფეთისი მეფობდა კოლხეთშიო, საცა მისი სახელი დღესაც იხმარებაო“. მართლაც, აფეთისი ერქვა გუბაძეს თანამედროვე ქართველს (554 წ. ქრ. შ.).

გ. ცირცვა I, ღმერთქალი, ენამზიანი, მზინავთმიანი. ფაზისი, გამოდიოდა-რა ამარანთის მთიდან და რწყავდა-რა ცირცვას მინდორს, ერთოდა ზღვას. ვენახითა, ბალახითა და ტირიფებით იყო შემოსილი ეს ცირცვას მინდორი. ცირცვა აქ აგროვებდა წამლის გასაკეთებელ ბალახებს (მისი სახელი ემსგავსება მეგრულს ცირა—გასათხოვარი ქალი და გურულს ციცა).

ზ. პერსეა, ძმა აფეთისა, მმართველი ტავრიდისა (ყირიმის). მან აფეთისი ტახტიდან ჩამოაგდო, მაგრამ მეღვინე უშველა მამას და ტახტი დაუბრუნა (შეადარე ფერსათი (მთაა იმერეთში), ფერის).

ც. ტეკატა, ღმერთქალი, პერსეს ასული და მეუღლე აფეთისა. უყვარდა ნადირობა. თუ ნადირი არ შეხვდებოდა, ხოცავდა კაცებს. ყველაზე მეტად შეისწავლა წამლების გაკეთება და აღმოაჩინა წამალი aconitum. მოიგონა-რა წამლები, მოსწამლა თავისი მამა და დაიპყრა მისი სამეფო და მერე ააგო ტაძარი არტემიდისა, რომელსაც სწირავდა ყველა უცხოელს, რომელიც გაბედავდა მის ქვეყანაში შემოსვლას. ტეკატეს პატივად ააგეს ბრწყინვალე ტაძარი. მას იცავდნენ გველები ნორჩ მუხის ტოტების ჩილიში. ლამპრები ანათებდნენ არემარეს. მის გარეშემო ძაღლების საშინელი ყეფა ისმოდა. ველები ირყეოდნენ მის ფერხთ ქვეშ და ყუოდნენ წყლის ალე-

ბი, მცხოვრებნი ამირანთის ფაზისის ქაობებში (შეადარე: Amarantha ქართულს ამირან-თა, ამირანის მთა).

თ. აბსირტ აფეთისძე. მისი სახელი ეწოდებოდა პონტოს კუნძულს აბსარს. (ქართლის ცხოვრება, როგორც იყო ნათქვამი, აფხაზებს უწოდებს აბსარ, აბშილი. თავის თავს იგინი უწოდებენ აბსუა, თავის ქვეყანას—აბსნ).

ი. ქალკიოპე, ასული აფეთისა. ოქროს ვერძით რომ კოლხეას მოვიდა ფრიქსი, ეს ვერძი აქ შესწირა კრონოსს. შემდეგ იგი მიიღო აფეთმა, რომელმაც მას მიათხოვა თავისი ასული ქალკიოპე- მისგან იშენენ არგი, ფრონტის, მელასი და ციტისორი. ფრიქსი მოკლა აფეთმა, რადგან მკითხავემა უთხრა, მოსული სტუმარი მოგკლავსო. მისი შვილები ნავში ჩასხდნენ და წავიდნენ. ილუპებოდნენ, რომ მოასწრო მათ იაზონმა, რომელიც კოლხეთს შოდიოდა. იაზონმა იგინი გადასხა თავის ხომალდზე. მათ დაამალინეს ხომალდი და თვითონ მოვიდნენ დედასთან და შეატყობინეს მიზეზი იაზონის მოსვლისა. ქალკიოპემ დახმარება სთხოვა თავის დას მედეას.

ია. ცირცვა II, აფეთის ასული. თავის დედა პეკატესავით ესეც წამლების კეთებას სწავლობდა და ბევრი ახალი წამალი აღმოაჩინა, ასე რომ ამ მეცნიერებაში სხვას არ დაუვარდებოდა. იგი მიათხოვეს სკვითის მეფეს, რომელიც მოწამლა და გამეფდა. მაგრამ ფიცხად და უღმობელად ეპყრობოდა ქვეშევრდომებს, რომელთაც იგი განაძევეს.

იბ. მედეა=მედია, ასული აფეთისა. მისი მორთვა: „რა წამს ცისკარმა აღმოაშუქა, მედეამ შიკრა თავისი აწეწილი თმები და დაიბანა ხმელ-ხმელი ლოყები; ტანზე კი იცხო სანექტარო ნელსაცხებელი. მერე ჩაიცვა ლამაზი ტანისამოსი და შეიკრა იგი მოკაუჭებული ღილებით. გასურნელოვანებული თავი დაიბურა თეთრის რიდეთი. თავის მხევლებს, რომელნიც იყვნენ მის ტოლნი და რიცხვით 12-ნი, უბრძანა შეებათ ჯორაკები ეტლში, რადგან პეკატეს ბრწყინვალე ტაძარში წასვლას აპირებდა“.—მან იცის გაკეთება წამლებისა, შხამისა და

ნელსაცხებელისა. წამალს ამზადებდა შავის წვენით იმ ძირკვებისა, რომელიც ეშოვნა კასპიის სეკატეს ტაძარში. იგი იყო მზის ტაძარში, როდესაც მოვიდა იაზონი^კ ეს მოეწონა მედიას და შეჰპირდა, უენი მეუღლე ვიქნებო. მანვე ასწავლა იაზონს ხერხი ოქროს საწმისის გასატაცებლად. მერე ჩასხდნენ ხომალდში, რომელსაც ერქვა არგო, და წავიდნენ. ათინაში იგი გაეყარა იაზონს და შეირთო ეგეა, რომლისაგან ეყოლა მიდი. თეზეოსთან მომღურების გამო, მეღეა განაძევეს. მაშინ მას შეურიგდა იაზონი და ერთად დაბრუნდნენ კოლხეთს. აქ მაშინ მეფობდა პერსე, რომელსაც თავისი ძმა აიეთისი ტახტიდგან ჩამოეგდო. მეღეამ უშველა მამას და ტახტი დაუბრუნა მერე წავიდა აღმოსავლეთს, კასპიის ზღვის პირად, და იქ დააარსა სამეფო, რომელსაც ეწოდა მედია ანუ მისის შვილის სახელი—მიდია *).

*) მეღეას შვილმა მიდმა, აპოლოდორის სიტყვით, დაიპყრა მრავალი ბარბაროსთა ქვეყნები, თავის სამფლობელოს დაარქვა მიდია და თვითონ მოკვდა ინდოეთის ლაშქრობაში.

განყოფილება II.

სამეფოს დაარსებიდან ქრისტიანობის მიღებამდე.

თავი I.

შეფუები რომაელთა შემოსევამდე.

I. საურმაგი (237—162 წ.) ფარნავაზი რომ გარდაიცვალა (237 წ.), იგი დიდის დიდებით დამარხეს ქალაქ არმაზს (ქართლს) კერპის არმაზის წინ, და გაამეფეს მისი შვილი საურმაგი. მაგრამ შვილობამ დიდხანს არ გასტანა. ერისთავებმა არ მოინდომეს საურმაგის მორჩილება და განუდგნენ. იგინი ერთმანეთს ეუბნებოდნენ: „კარგი არ არის, რომ ვემორჩილებით ჩვენს ნათესავს საურმაგს. შევერთდეთ, საურმაგი მოვკლათ, დავიბრუნოთ ის თავისუფლება, რომელიც გვექონდა ფარნავაზის წინაღ. თუ ვინმე გამოჩნდა მძლავრი, მას ვაძლიოთ ხარკი“.

საურმაგმა შეუტყო ორგულობა თავის მახელეებს და გაიქცა ძურძუკეთს. მალე მას ეახლნენ ქართლიდამ აზნაურნი, რომლებსაც სიცოცხლეს უმწარებდნენ იგივე გაამაყებული ერისთავები, და მოახსენეს შეფეს: „დიდი კეთილი დგას ჩვენ ზედა მამისა შენისა. ამისთვის ვართ მტკიცე ერთგულებასა შენსა“. საურმაგს გაუხარდა. მოიწვია ოსეთის მეფე, რომელიც მისი მამის ფარნავაზის დის წული იყო, აგრეთვე მოიწვილა ძურძუკნი, დიდის ლაშქრით მოვიდა, შეება ერისთავებს, დაა-

მარცხა განდგომილნი, ამოწყვეტი ჯრჩნი და ისევ გამეფდა მცხეთას. შემდეგ შეუდგა ქვეყნის მართვა-მოწყობას. ქართლოსიანნი, რომელთაგან ერისთავები განიმწყესბოდნენ ხოლმე, დაამდაბლა, ხოლო აზნაურნი აამაღლა და წარჩინებულ ჰყო. გაიმრავლა მოლაშქრე ძურძუკთა და კავკასიანთაგან. ამათგან მრავალს წარჩინება მისცა, კავკასის ნათესავის ნახევარი მოიყვანა და დაასახლა მთიულეთს, მთა-მთა, დიდოეთიდგან სვანეთამდე. ყველა ესენი გამოაცხადა თავის ერთგულ მცველებად. ამას გარდა მცხეთა და ქართლი გაამაგრა ციხეებით, მცხეთის გზაზედ აღმართა კერპნი აინინა და დანანა. სუყვარულით მსახურება გამოუცხადა ასურეთის მეფეს.

საურმაგმა შეირთო ბარდაველის ერისთავის ასული და მისგან მიეცა ორი ქალი, და რადგან ვაჟი არ ეყოლა, რომ ტახტი მისთვის დაელოცნა, სპარსეთიდგან მოიყვანა მირიან ნებროთიანი, თავის ცოლის ნათესავი, და იგი გამოაცხადა თავის შვილად და მემკვიდრედ. ამასთანავე შეერთო მას თავისი ასული, მისცა საცხოვრებლად ქალაქი გაჩიანი და სამშვილდის საერისთაო. მეორე ასულიც მიათხოვა ცოლად თავის მამის დისწულს, ქუჯისძეს.

საურმაგის მეუობას ვახუშტი დასდებს 237 წელს და შემატანე კი შენიშნავს, რომ საურმაგმა სიუყვარული გამოუცხადა ასურეთის მეფესო. ამ მეფედ იქნებოდა სელევკოს II (247—227). თუ ვახუშტის ქრონოლოგია მავიდეო, მაშინ ისიც უნდა მივიღოთ, რომ მე-IV—III საუკ. ფრიად აჩუქდ და დაუდგრომელ დრო-ჟამს ფარნაკაზსაც „მეუდროდ და მშვიდობიანად“ უმეფენია 64 წელიწადი (301—237 წლამდე), ე. ი. იმ ხანს, როდესაც მის მეფრველ ასურეთში სავი მეუობა დასრულდა და მეოთხემაც ათი წელიწადი განელო (სელევკოს I (312—280), ანტიოქოზ I (280—261), ანტიოქოზ II (261—247) და სელევკოს II (247—227). — გარეუენილებამ სელევკიდეების სასახლეში და სამეფო ტახტის მეძებაათ სიმრავლემ მალე შეაქულა ხალხს ეს სელევკიდეები, ბერძენ-მაკედონ-

ნელაა წარმომადგენელი აღმოსავლეთში. ამიტომ ა) სამეფოს ჩამოშორდნენ უველა ერნი, რომელნიც ცხოვრობდნენ ტაგრის მდინარის აღმოსავლეთით ინდოეთამდე. განცალკევდა ანტროპოცენს (აღმოსავლეთი) და ბაქტრია, სანა 25 ± წელს 1000 ქალაქამდე ითვლებოდა. ამავე ხანს ჩრდილოეთიდან ხართიას შემოესივნენ დიონი. ამათმა მთავარმა არსაკმა დაარსა ხართიის სამეფო. ბანადარი ერი ხართიას შეუერთდა მოსულებს, ერთი ერი შეადგინა და მალე არსაკის სამეფო გადაიდა და გაგზავნა ასე, რომ მისი აღმოსავლეთი მხარე ებნინებოდა ინდოეთს, დასავლეთისა — კასპიის ზღვას. (ამ დიონებს სკვითას ერად სთვლიან, მაგრამ დარი ერქვამ აკრიოვი ქართველ ტაოელებსაც). ასრეთი მდგომარეობა აღმოსავლეთისა ცხადად გვიჩვენებს, რომ სურმაგი, რომელსაც მფარველობდა სელეუკოსს, ვერც თავის ცოლს და ვერც თავის ტახტის შემკვიდრეს ვერ მოიყვანდა სხარსეთიდან, სანა, ამას გარდა, მეფობდნენ აქამენიდნი და არა ნებროთიანნი, და მირვანი კი ნებროთიანი იყო, თუ სელ-ტომა იმ ნებროთ-გმარისა, რომლის ჩამომავალი მთავრობდნენ ბაბილონს, ასურეთს და, საზოგადოდ, შუამდინარეს.

2. მირვანი (162—112). მირვანი იყო კაცი ტანადი, შვენიერი, ძლიერი, მხნე და ქველი. მაგრამ ვერც ამისთანა მხნე მეფემ შეიკავა სამეფოს მეზობელი ველურები. მას აფშალენე ძურძუქნი, გადმოვიდნენ ქართალს, საცა ესახლნენ კავკასიის ტომნი, შეიერთეს ესენი და დიწყეს რბევა კახეთისა და ბაზალეთისა. მეფე არ შეუშინდა განდგომილებს, მოიწვია ყველა ერისთავნი და მთელი ლაშქარი, ქვეითი და ცხენოსანი, აგრეთვე ერთგულნი კავკასიის ტომნი და წავიდა ძურძუქეთს. ამ ქვეყნის მიჯნაზედ დაუხვდა ძურძუქთა ძლიერი ლაშქარი. მირვანმა ხერხი იხმარა: მტერს უკანიდგან მოუარა, ზედ კარზედ მიადგა, შეება სასტაკად, დაამარცხა და უკუნაქცია. მირვანი გამოვიდა მათ, შევიდა ძურძუქეთს და ქართალს, მოაოხრა ეს ქვეყნები, ძურძუქეთში შესავალს შეება კარები—დარუბალი და დაბრუნდა მცხეთას.

მირვანი შეიყვარეს ქართველებმა, რადგან. სახელი გაითქვა გულკეთილობით, სიმხნე-სიქველით. ესეც მსახურებდა ასურეთის მეფეს. თავისი ასული ამ მეფემ მიათხოვა სომხეთის მეფის ძეს არშაკს.

3. **ფარნაჯიმ (112—93).** გამეფებისავე უმაღლეს ფარნაჯიმი შეუდგა ქვეყნის მაგრებას, ციხე-ქალაქთა შენებას, მაგალ., ააგო ციხე ზადენი, იქვე დასდგა კერპი ზადენი, კახეთში ააშენა ქალაქი ნელქარი (==ნეკრესი). ასრე ზრუნავდა იგი ქვეყნისთვის, მაგრამ ბოლოს შეიყვარა სპარსთა სჯული—ცეცხლის მსახურება, მოიყვანა სპარსეთიდან ცეცხლის მსახურნი, მოგენი, დაასახლა იგინი მცხეთას, მოგვთას, და დაუწყო მათ პატივის და თაყვანის ცემა, ძველი, მამაპაპათა სჯული კი შეიძულა, გმობა დაუწყო კერპებს. ამისგამო ქართველებიც გადაეჭტენენ. ქართლის ერისთავნი შეითქვენენ მის წინააღმდეგ, მოციქული გაუგზავნეს სომხეთის მეფეს და მოახსენეს: „მეფე გადაუდგა ჩვენს მამა-პაპათა სჯულს, იგი აღარ მსახურობს ქართლის მპყრობელ ღმერთებს, უცხო სჯული შემოიღო. აღარ ღირს, რომ იგი მეფედ გვყვანდეს. მეფედ მოგვეცი შენი შვილი არშაკ, რომელსაც ცოლად ჰყავს ჩვენთა მეფეთ ფარნაჯიანთა ასული, მოგვეშველე, ვაოტოთ ფარნაჯიმი და გავამეფოთ შენი ძე არშაკი და მისი ცოლი, ასული მეფეთა ჩვენთა“.

სომეხთა მეფემ განდგომილებს შემოუთვალა: თუ ჩემი შველა გინდათ, მზევლები მომეცითო. ერისთავებმა მისი მოთხოვნა შეასრულეს. მაშინ სომეხთა მეფე დიდის ლაშქრით წამოვიდა ქართლისკენ. აქედგან ერისთავები გაეგებნენ და ტაშირს დაუხვდნენ. შესდგა დიდი ლაშქარი, რომელსაც ფარნაჯიმი უნდა შეემუსრა. ამან მოიშველია ერთგულად დარჩომილი ქართველობა, სპარსნიც მოიწვია და მტერს შეება ტაშირს. დიდხანს და ძლიერად იბრძოლეს, ბოლოს ფარნაჯიმი დამარცხდა. იგი მოკლეს. ეს რომ გაიგო მისის მემკვიდრის მირვანის აღმზრდელმა, წაიყვანა იგი და სპარსეთს გარდაიხვეწა.

მირვანი მაშინ ერთის წლის ყრმა იყო. გამეფდა არსაკ არსაკუნნიანი.

ისტორიკოსი თეიმურაზ ამ ამბავს ცოტა სხვანაირად გადმოგვცემს. მისის სიტყვით, ფარნაჯიმი ტაშარს დამარცხების შემდეგ მტრებს გაექცა ჰონტოს, თან მიიტანა დადძალი საუნჯე, მათ მიემხრო იქაური მთაფრები და ბრძოლა აუტეხა თავის მტრებს. იბრძოლა ათის წლის განმავლობაში, მრავალჯერ შემოიჭრა საქართველოში და ბოლოს მოკლეს ტაშირში. მისი შვილა მაშინ იყო ორის წლისა და მას ზრდიდენ დედა მისი და მამამსუქე ბაადური.

თეიმურაზის ჩვენება საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს. პონტოსა და კათბადუკიაში ქართველთა ტომნი მოსახლეობდნენ. მ. ქორენელის ცნობით ნაბუქედურასარის დროითგან ივერიელთა ერთი ნაწილი ესახლან პონტოს მხარეს და ალექსანდრე მაკედონელს ამით უფროსად დაედგინა მიტრიდატი.

4. არსაკ (93—81). არსაკი, როგორც ამბობს ქართ. ცხ., სომხეთის მეფის არტაშეზის შვილი იყო და ცოლად ჰყვანდა მირვან მეფის ასული. გამეფდა-რა, იგი შეუდგა საქართველოს მაგრებას, ციხე-კოშკების განახლებას. უმეტესი ყურადღება მან მიაქცია ჯავახეთის მოწყობას. მემატიანე ამბობს: „არსაკმა დაიპყრა ყოველი ქართლი და მეფობდა ნებიერად. მან უმატა ყოველთა სიმაგრეთა ქართლისათა და უმეტეს მოამტკიცნა ზღუდენი ჯავახეთის ქალაქსა წუნდას.—

ეს არტაშეზი იყო ძე არშაკისა, ხოლო ამის მამა ვაჰარშაკი იყო ძმა მიტრიდატ 1-ისა (150 წ. ქრ. წ.), რომელსაც დაედგინა იგი სომხეთის მეფედ. მ. ქორენელის ცნობით, ვაჰარშაკი ძლიერი მეფე იყო, მან გააფართოვა თავისი სახელმწიფო, სასახლის დასაცველად დაადგინა მეომრები, ჰაიკის ჩამომავლობისანი, მემკვიდრეობით მფლობელნი დაბა-სოფლებისა. ამათ მაგიერ წინად იყვნენ სხვა მცველები, მსგავსად ივერიელთ სეფე-წულეებისა. ვაჰარშაკმა ააშენა ქალაქი არმავირი

და მასში დადგა კერპები მზისა, მთვარისა და თავისს წინაპრებისა, დაბა-სოფლებში დაადგინა მოსამართლენი.

მ. ქორენელი არას ამბობს იმის შესახებ, რომ, ვითომ, არტაშეზის შვილს არშაკს *) შეერთოს მირვანის ასული და საქართველოში გამეფებულყოფს; პირიქით, იგი აღნიშნავს, რომ არტაშეზმა თავისი ასული ცოლად მიათხოვა ივერთა „ბდეშხს“ მიტრიდატს და მიანდო მას გამგეობა ჩრდილოეთ მთებისა და პონტოს ზღვისა **).

*) ვაჰარშაკ I (150—128), არშაკ I (128—115), არტაშეზ (115—90).

***) ამ მიტრიდატის შესახებ იხ. გვ. 104.

თ ა შ ი II.

რომაელთა შემოსევა.

1. არტაგი დი მიტრიდატ დიღი. არტაგის დროს აღიძრა კითხვა, თუ ვინ უნდა იყოს მსოფლიოს მპყრობელი და პატრონი—საქართველო-პონტო და, საზოგადოთ, აღმოსავლეთი, თუ დასავლეთი—რომი. უწინაც იყო ასრეთი გამწევაებულნი წამი ქართველთ მოდგმა ურარტებსა და ასურთა შორის და მაშინ მსოფლიოს გეგემონია შერჩათ ასურელებს. ახლაც ბურთი და მოედანი დარჩათ რომაელებს, მაგრამ ვიდრე იგინი თავის საწადლოს მიაღწევდნენ, ქართველებმა და მათმა მოკავშირეებმა გამოიჩინეს ბუნებერაზული სიგმარე, ვაშკაცობა და სიქველე. ეხლა საქართველოს შეადგენდენ ალბანია (კახეთი), ქართლი (ამერეთ-იმერეთი) და კათბადუკია. ქართლში მეფობდა არტაგი, ალბანიაში მისი ძმა ორეზი და პონტოში მირდატი (მიტრიდატი). რომაელებთან ბრძოლაში მესვეურობა ერგო მიტრიდატს.

სპარსთა მფლობელობის დროს მე-VI—V საუკ. ქრ. წ., დასავლეთ საქართველოს, ჩუბინაშილის გამოკვლევით, შეადგენდნენ კათბადუკია ხმელეთისა და კათბადუკია ზღვის პირისა. ამ უკანასკნელის ნაწილები იყვნენ პონტოს სამეფო და კოლხეთი (იმერეთი). ხმელეთის კათბადუკია მდებარებდა ფრიგიასა და ეფრატს შორის. ჩრდილოეთით მას საზღვრავდა პონტოს ანუ სციდიის მთა. მას ჰყვანდა საკუთარი მეფეები. ამათგან არიარატ II მტერმა დაამხო 322 წ. ქრ. წ. მისი შვილი არიარატ III გამეფდა და თავის შვილს არიარატ IV-ეს შერთო ანტიოქიის მეფის ასული. არიარატ VI და არიარატ VII თანამედროვენი იყვნენ მიტრიდატ დიდისა.

მეორე კათბადუკია—ზღვის პირისა—იყო პონტო და კოლხეთი. პონტო იყო ქვეყანა მდინარეიანი, ტყიანი, ნაყოფიერი, მდიდარი მადნეულით. მის დასავლეთით მიმდინარებდა

ღალისი (აწინდელი ყიზილ-ირმაკი), რომელიც გამოხდოდა გეპის მთას. აქ კიდევ იყვნენ მდინარეები: ირისე, თეძამი, გემრიელი წყალი, თერმადონი, ფსიხრონი. პონტოს სამხრეთი მხარე იყო მთიანი. აქ იყო საკუთარ საქართველოსა და კათბადუკიის გამყოფელი ქედი—პარხალი (საქართველოს ყელი== გურჯი ბოლაზი). პონტოს სამეფოში იყო ქალაქები ტრაპიზონი, კოტიორა, სინოპი. მე-VII საუკ. ამ ქალაქებში დასახლდნენ მილეთიდან გამოსული ბერძნები. სპარსთა მფლობელობის დროს ამ ქალაქებს საკუთარი მმართველობა ჰქონდათ და არ ემორჩილებოდნენ სპარსთა მფეფებს. ხოლო დანაშთენი პონტო და კოლხეთი შეადგენდნენ ორ საერისთაოს და შეელოდნენ სპარსებს ბერძნებთან ბრძოლაში. იგინი მაშინ ოთხ რაზმად იყვნენ დაყოფილნი: 1-ლ რაზმს შეადგენდნენ მესხნი და ტაბარენნი, მეორეს—მოსინეკნი, მესამეს—მარნი და კოლხნი, მეოთხეს—ალაროდნი (ურარტნი) და ისპირელები. პონტოს პირველ მეფედ იყო არტაბაზი, თანამედროვე დარიოზისა. მისი შვილი მიტრიდატ (მირდატ) I მეფობდა 412 წლითგან, ხოლო ამის შვილი მიტრიდატ აღმაშენებელი იყო თანამედროვე ალექსანდრე მაკედონელისა. ეს სწორეთ ის მიტრიდატი (ქართველი) უნდა იყოს, რომლის შესახებ მ. ქორენელი ამბობს: „ეს ტომი (გუგარქნი—მესხნი) წარმოსდგებიან მირდატისაგან, რომელიც იყო დარიოზის სატრაპი (ერისთავი). იგი მოიყვანა ალექსანდრემ (მაკედონელმა) და დაადგინა მთავრად იმ ივერიელებისა, რომელნიც ტყვედ წაეყვანა ნაბუქოდონისარს (604—561) და დაესახლებინა პონტოს ზღვის მარჯვენე დასავლეთით“. მიტრიდატ II-ის შვილი იყო მიტრიდატ III. ამ გამოჩენილმა მეფემ შემუსრა (284 წ.) ის ლისიმახი, რომელიც სელეუკოს 1-თან ერთად ებრძოდა ანტიგონს, და ამ მოკავშირეთ, დაამარცხეს-რა ანტიგონი (301 წელს), გაიყვეს ალექსანდრე მაკედონელის სამფლობელო. მიტრიდატის გამარჯვების წელიწადი (284 წ.) დაიდო ეპოქად ანუ „ერად“ კოლხეთ-საქართველოსა და ბოსფორში. I

ერთს კინკლოსს ანუ მოქცევას შეადგენს 532 წელიწადი, რომელიც შესდგება მზისა და მთვარის მოქცევას თვეების გამრავლებათა (19×28). „ერას“ დაწვებითგან (284 წ. ქრ. წ.) ზირველი კინკლოსი დასრულდა 248 წ. ქრ. შ., მეორე 780 წ., მესამე 1312 წ., მეოთხე 1844 წ. მსოფლიოს დასაბამითგან კი ამ 1844 წელს გავლად იყო სულ 14 კინკლოსი [(5508 + 96 + 1844) : 532] = 14.

183 წლის შემდეგ პონტოში მეფობდა ფარნაკი. მის მემკვიდრედ შეიქმნა მიტრიდატ V ევერგეტი (156—130). ეს მიტრიდატ ევერგეტი (კეთილისმყოფელი) დალატით მოკლეს მისს ბრწყინვალე სატახტო ქალაქ სინოპს. მისი მემკვიდრე მიტრიდატ VI ამ დროს 11 წლისა იყო. დედას, რომელსაც აბრალეზენენ მიტრიდატ V-ის მოკვლას, შვილის მოკვლაც უნდოდა, მაგრამ იგი მოშორდა მას. ობლობაში განმარტოვებით გამოიზარდა, მერე მოკლა დედა და გამეფდა. იგი იყო მეტად ღონიერი, გამბედავი, მხნე, გულმყარი, შეუბრალებელი. მამა მისი მეგობრობდა რომაელებს, მას კი სურდა დაშოუკიდებლად ემეფნა, გაეთართოვებინა თვისი სამეფო, გაეძლიერებინა, აეყვავებინა.

მას დაიპყრა კოლხეთი, მდიდარი ნაევების საშენებელ ტყით, აგრეთვე კანაფით, სელით, ფისით, თაფლით. დაამარცხა და დაიპყრა კავკასიონის ჩრდილოეთი, ღნებრსა და დონს შორის— მოსახლე ერნი და დააარსა ბოსფორის სამეფო (ტავრიდის ნახევარი კუნძული და მის აღმოსავლეთით მდებარე ზღვის პირი). აქედგან მოსდიოდა დიდძალი შემოსავალი, პური და მეომრები შემდეგ დაიპყრა მცირე სომხეთი, დაეზავა დიდის სომხეთის მეფეს ტიგრანს, რომელსაც მიათხოვა თავისი ასული კლეოპატრა. მერე დაიჭირა ფებლაღონია. მიტრიდატისვე ჩაგონებით ვინმე გორდიამ მოჰკლა მისი უმახლობელ სი ნათესავი კათბადუკის ზემო ხსენებული მეფე არიარატ VI. ამის შვილი მოიწვია ნიტრიდატმა და მოკლა. კათბადუკის მეფედ გამოაცხადა ვილაც უგვარო კაცი და მის ხელმძღვანელად კი დანიშნა ზემოხსენებული გორდია. მას ამ ეამად ჰყვანდა

80,000 ქვეითი ლაშქარი, 10,000 ცხენოსანი, 600 საომარ ეტლი და 300 სამხედრო გემი. დანაბილამ (ღუნაილამ) კავკასიონამდე და იქიდან კასპიის ზღვამდე ხელი უწევდებოდა მიტრიდატს. ყველა აქედგან მას მოსდიოდა მეომრები. კოლხეთი აძლევდა მას გემების საშენებელ მასალას. ხაზინა სავსე ჰქონდა აუარებელ შემოსავლით. ამისთანა ძლიერებისა შეეშინდა ბითინიის მეფეს, რომელიც დაედგინა თვით მიტრიდატს. მან საიღუმლოდ გაგზავნა მოციქული რომს და აუწყა სენატს, თუ რა შიში მოეღოს მსოფლიო ქალაქს მიტრიდატის გაძლიერებისაგან. ამგვარივე საჩივრით რომს მიჰმართეს სკვითის მეფემაც სენატმა უბრძანა მიტრიდატს, ხელი აეღო მცირე-აზიის სამთავროებისაგან და რომაელთა სარდალს სულლას დაავალა კათბადუკიაში გაემეფებინა არიობარზანი, მოკლული მეფის არიარტის მემკვიდრე. სულლამ ეს შეასრულა. მაგრამ სულლა რომ დაბრუნდა, მიტრიდატმა გაავლო არიობარზანი და შეუდგა მზადებას ბრძოლად რომაელებთან. რომაელთა ერი, — ამბობდა მიტრიდატი, მგელივით გაუმადლარიაო, სწყურიათ სისხლი, მიწა და ოქრო. მან გადასწყვიტა, მურის მოგერებისათვის თავი დაენებებინა და შემოდა მას გულდაგულ, დაეპყრა აზია. მან კარგად იცოდა, რომ რომთან ბრძოლა ძნელი იყო, ამიტომ წინაღვე შეუდგა მზადებას: გაიჩინა 250,000 მეომარი — ქვეითი, 40,000 მხედარი და 100 საომარი გემი, ეგვიპტეს, ასურეთს, ფინიკიას, საბერძნეთს, მაკედონიას, გალიას და სხვაგან დაგზავნა თავისი კაცები და ყველა ერს შეუთვალა, დროა აღვდგეთ წინააღმდეგ რომაელებისა, დავამხოთ მისი ძლიერება, ავიხსნათ მისი უღელიო. ხმელთაშუა ზღვის მეკობრენი (ზღვის ავაზაკნი), რომელთა რიცხვი უამრავი იყო, აგრძელებდნენ მიუსია იტალიას. რომს თავზარი დაეცა. მალე მიტრიდატმა დაიპყრა თითქმის მთელი მცირე აზია, განსწყვიტა 80.000 რომაელი, გადავიდა საბერძნეთს, დაიპყრა ეს ქვეყანაც, აიღო ათინა, მაკედონია, თესალია, ბეოტია, აქვია, ლაკედემონია აღძრა რომის წინააღმდეგ.

თვით იტალიასა, ისპანიასა და გალლიაში მიტრიდატს ჰყვანდა მეგობრები და მომხრენი. ოშიშ მდგომარეობაში ჩაყარდა რომი. მაგრამ იგი იხსნა გენიოსმა სპასალარმა, სულლამ. ამან დიდის ლაშქრით დაამარცხა მიტრიდატის ჯარი, დაიპყრა საბერძნეთი და მცირე აზია და იძულებულ ჰყო მიტრიდატი შერიგებოდა რომს (85—84 წელს). რომის კუთვნილ აზიის საზთაეროებს სულლამ გადაახდევინა, წინააღმდეგობისა და მიტრიდატის მომხრეობისთვის, 20,000 ტალანტი (30,000,000 მან.).

სულლა მალე დაბრუნდა, რადგან რომი იწიწკნებოდა შინაურ შლილობით. ვიდრე სულლა და სხ. სარდლები დააწყნარებდნენ ერს, მიტრიდატი ისევ გამძლავრდა, გამძლავრდა აგრეთვე მისი სიძე ტიგრანი, რომელმაც დაიქირა ანტროპატენა, ედესსა, შუამდინარე, ააგო დიდებული ქალაქი ტიგრანაკერტი (ტიგრანის ქალაქი). ამ ტიგრანის დახმარებით მიტრიდატი ისევ შეება რომაელებს (74 წელს), 70 გემი დაუღუპა. მაგრამ ბოლოს დამარცხდა (ქალაქ ქიზიუს). რომაელითა სარდალი ლუკულლი შემოვიდა პონტოს, ხელასლა დაამარცხა მიტრიდატი და დაიპყრა მთელი მისი სამეფო. ამ უბედურ დროს კოლხეთისა და ტავრიდის (ყირიმის) მეფედ იყო მახარა, ძე მიტრიდატისა. ეს მახარა განუდგა მამას და მიეხმორა რომაელებს, რომ არ დაეყარვა ტავრიდის ტახტი.

მიტრიდატი გაიქცა სომხეთს. მისმა სიძემ ტიგრანმა მრავალი მეომარი შეჰყარა. ლუკულლი ნასაც მიუხედა მოულოდნელად, შეება, დაამარცხა, აიღო მისი ქალაქი ტიგრანაკერტი, დაუხოცა 100,000 მეომარი (რომაელებს კი მოუკვდათო მხოლოდ ხუთი კაცი!), შემდეგ ლუკულლი წამოვიდა ქალაქ არტაქსატასკენ. აქაც გაიმარჯვა, მაგრამ საკუთარი ჯარი აუჯანყდა. ლუკულლი დაბრუნდა. მას მიჰყვა მიტრიდატიც და ისევ პონტო დაიქირა (67 წ.) და რომაელითა დაამარცხა ზელესთან (მოკლა 7,000 რომაელი).

ლუკულლი დაბრუნდა რომს და მის მეგობრ ალმოსავლეთს გამოგზავნეს პომპეოსი (67 წ.).

ლუკულოს წასვლის შემდეგ აღმოსავლეთის საქმეები გაიხლართა. ტიგრანს უღალატა მისმა შვილმა ტიგრანმა და გაიქცა პართიის მეფე ფრაატისას. ამას პომპეოსი დაჰპირდა, დაგვეხმარე, თუ გინდა დაიპყრა სომხეთის საჰეფოს აღმოსავლეთის მხრის მიწებიო. ფრაატი თანხმდებოდა, რადგან არ იცოდა რომაელების ვერაჯი პოლიტიკა: გაჰყავ, რომ დაიპყრა.

პომპეოსი პირველად მიესია მიტრიდატს, რომელმაც ეფრატისკენ დაიხია. პომპეოსმა დაამარცხა იგი ეფფრატის სათავეზე, იქ, საცა შემდეგ ააშენეს ნიკოპოლი (=გამარჯვების ქალაქი). იგი გაიქცა თავისს ციხე სინორისს*), საცა ჰქონდა ხაზინა. ჯარს დაურიგა მთელის წლის ჯაშაგირი, თვითონ კი 9,000,000 მან. წაიღო და სიძე-ტიგრანთან წავიდა. ტიგრანს უკვე დაემარცხა ფრაატი და თავისი შვილი. მას აღარ უნდოდა რომაელებს მომდღურება. ამიტომ სიმამრის (მიტრიდატის) მოციქულები შეიპყრა და 100 ტალანტი დაჰპირდა იმას, ვინც მიტრიდატის თავს მოუტანდა. მიტრიდატმა ეს შეიტყო, გავლო ეფფრატის სათავეები, გადავიდა კლარჯეთს, იმერეთს და მივიდა დიოსკურიას (ცხუმს). პომპეოსმა პონტოს მეფედ დანიშნა მიტრიდატის შვილი ფარნაკი და თვითონ მას გამოედევნა ფაზისამდე (რიონამდე), ველარ დაეწია და დაბრუნდა, რომ დასაჯოს სომხეთის მეფე.

არტაქშატს რომ მიუახლოვდა პომპეოსი, ტიგრანი შეშინდა, ბრძოლაზე ხელი აიღო, გამოეგება ძლევა-მოსილს სპასალარს, ფეხთ-ქვეშ დაუვარდა, მოიხადა გვირგვინი და მის წინ დასდო. პომპეოსი ამდროს იჯდა სამსაჯულო სელზე. მას გაუხარდა, რომ უომრად ჩაიგდო ხელში „მეფეთ მეფე“, მეფის ღირსება არ ახადა, მაგრამ ჩამოართო ასურეთი, ფინიკია, ნაწილი კილიკიისა, გალატია, კათბადუკია და გადაახდევინა 6000 ტალანტი (9,000,000 მ.). მეფისძე ტიგრანი, რომელ-

*) ქართული სინორი იგივე მიჯნაა.

საც მამა უთმობდა სოფენას და გორდიენას, შეიპყრო, შებორკილა რომში წასაყვანად.

შემდეგ პომპეოსმა პირი იბრუნა ჩრდილოეთისკენ და მოვიდა მიტრიდატის მომხრე ქართლ-კახეთის დასასჯელად.

ქართლის მეფე არტაგი ტიგრანსა და მიტრიდატს შეუკავშირდა მაშინ, როდესაც ჯერ ისევ ლუკულმა გამოილაშქრა არტაქსატასკენ და დაბრუნებისას გააოხრა საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი მიწები. მათ სიხარულით მიიღეს არტაგი და მოკავშირედ მოაწვევინეს აგრეთვე მისი ძმა და მის-მიერვე გამეფებული ალბანის (კახეთის) მეფე ორეზი.

მაშინ არტაგს ჰყვანდა 40,000 მეომარი (აპკიანის სიტყვით—70,000). ერი აქ იყო მხნე, უშიშარი, თავისუფლების მოყვარე, მიწის მხენელ-მთესველი, კეთილ-წესიერად მცხოვრები. იგინი არასდროს არ ყოფილანო სპარსთა და მიდიელთ მონობაში. ამათ ლაშქარს ეცვა წითელი სამოსელი, ნაწილი ცხენოსანი იყო და ნაწილი ქვეითი. ალბანელთ ჰყვანდათ 60,000 ქვეითი და 12,000 ცხენოსანი ჯარი.

პომპეოსი ჯერ ალბანიაში შევიდა (6 ნოემბერი), დაამარცხა ორეზი, მოჰკლა მისი ძმა კოსია, მხევლად შეიღებინა წაართო, გადმოვლო მდინარე პელორი, აიღო ივერთა ციხეები ჰარმონიკა (არმაზი) და სევსამორა (წიწამური). რომაელები მტკვარზე გადავიდნენ 10,000 ნავტიკით. არტაგი გაიქცა. რომაელები გამოეკიდნენ. არტაგი გადავიდა მდინ. პელორზე და ხიდი, დასწვა. პომპეოსი მდინარის პირზე გაჩერდა იმ დრომდე, ვიდრე წყალი იკლებდა. მერე იწყეს გადასვლა. ამდროს არტაგი შემოება. პომპეოსს გაემარჯვა. ქართველებს დაუხოცა 10,000 მეომარი, 9000 ტყვეთ ჩაიგდო. არტაგი გაიქცა. პომპეოსი დაედევნა. თუმცა დიდად აზარალებდა რომაელებს, მაგრამ მაინც მეფემ მათი დამარცხების იმედი დაჰკარგა და შეერიგება მოინდომა. პომპეოსმა მოითხოვა მხევლად მეფის შეიღებო. არტაგმა შეიღ. ც გაუგზავნა და მიართო აგრეთვე წმინდა ოქროსაგან ჩამოსხმული ტახტი, მაგიდა და სკამი.

პომპეოსი, შეურიგდა-რა არტაგს, გადავიდა იმერეთს, რომ დაიჭიროს ანუ მოკლას მიტრიდატი. იმერთ 72 წლით-გან ჰყვანდათ საკუთარი მეფე ოლთაკი, რომელიც, მიტრიდატის ნებართვით, თვითვე ამოერჩიათ. პომპეოსმა ეს ოლთაკი ჰხველად დაიჭირა და მის ადგილას დანიშნა თავისი მოხელე არისტარხი.

სამეგრელოდგან დიოსკურისკენ გასწია, მაგრამ ამდროს აღბანელთა განდგომის ამბავი მოუვიდა. პომპეოსი დაბრუნდა აღბანისს, ხელახლა დაიპყრა ქვეყანა, მერე შევიდა და დაიმორჩილა გელნი, ლეენი, ჰირკანნი და სომხეთიდგან ასურეთს წავიდა.

პომპეოსი რომ დიოსკურიისკენ მიდიოდა, მიტრიდატი გაიქცა თავისს ჩრდილოეთს სამეფოს (ეირიმს და დონის ყასახებას სამფლასბელოში, ქერსოენეთადგან ოდესამდე), საცა მაშინ, სხვათა შორის, ცხოვრობდნენ გეტნი, გუთნი და კელტნი. აქ, ქალაქ ფანაგორიაში მაშინ შეფობდა მიტრიდატის შვილი მახარა, რომელიც მომხრე იყო რომაელებისა. მას შეებრძოლა მამა ქერსოენეთს, დაამარცხა. მახარამ თავი მოიკლა. მიტრიდატმა ხელდახელ შეაგროვა 36,000 მეომარი და კელტებისა, გეტებისა და გუთების მომხრეობით განიზრახა აპყლოდა ღუნაის ხეობას, გადაეგლო აღპის მთები და შეჰსეოდა იტალიას. უნგრეთი, აღპის ქვეყნები და ტიროლი სიხარულით მიეგებნენ მიტრიდატის განზრახვას. მაგრამ ლალატმა აღარ დააცალა. განუდგა მას მისი საყვარელი შვილი ფარნაკი. მიტრიდატი უკვე ავათ იყო. მის სასახლეს ფარნაკმა შემოარტყა მემბოხენი. მიტრიდატი გამოვიდა ციხის გალავანზე და დაუწყო ხვეწნა შვილს, არ მოეკლა იგი. ფარნაკმა თხოვნა არ შეიწყნარა. მაშინ მიტრიდატმა საწამლავი შეასვა თავისს ცოლებს და ქალებს (ერთი მისი ქალი ეგვიპტის მეფის დანიშნული იყო და მეორე—კვიპრის მეფისა), მერე თვითონაც—შესვა. რომ მალე მომკვდარიყო, გული გაიგმირა დაშენით (63 წ.).

პოპულის რომში გეფურად მიეგებნენ. მისი დაბრუნება ილდესაწა-
ულეს 28 და 29 ვენერისთვის (51 წ. ქ. წ.). ამისთანა დახვედრა ჯერ რომაელებს არ ენახათ არაღროს. მოქმონდათ დიდი დაფები ზედწარწერით: პომპეოსმა დაიპყრო 1000 ციხე, 900 მდე ქალაქი, ხელთ იგდო 400 ჯემი, დააარსა 39 ქალაქი, სახელწოდება ხაზინას შეჰმატაო 20000 ტალანტი (35,000,000 მ.), დაიპყრო აზია კასპიისა და აზოვის ზღვითგან მეწამულ ზღვამდე და ეგვიპტემდე. ამ დაფებს მიჰყვებოდა განუწყვეტელი ქარავენი ეტლებისა და ურბებისა; ყველა დატვირთული იყო აღმოსავლეთიდან მოტანილ ნადავლით, გვირგვინებით, ოქროს ქუბუკლით, თვალ-მარჯალიტით მოკაზმულ ნივთებით და სხ. ყველა ამას მიჰყვებოდა თვით პომპეოსი ეტლით, რომელიც მოკაზმული იყო თვალ-მარჯალიტით. მის წინ მდიოდნენ, თავიანთ საერო ტანისამოსში გამოწყობილნი, ტყვე მეფეები, დედოფლები, მეფეთა შვილები, სულ 324 სული. მათ შორის იყვნენ: ხლთა ვაჟი და ორი ასული მიტრიდატისა, ძენი ივერთ და ალბანიის მეფეებისა, სონხეთის მეფის ძე ტიგრანი ცოლით და ქალებით.

რიტორი უნიშნავს, რომ ვიდრე პომპეოსი არ გაილაშქრებდა აღმოსავლეთს, არ დაამარცხებდა მიტრიდატს და იქილგან არ მოიტანდა აუარებელს ნადავლს, მანამდე რომაელებს გაცნობილი არ ჰქონდათო მარჯალიტი, ძვირფასი თვლები, ალმასი, აბრეშუმეული, მხოლოდ ამ დროდგან რომში იწყეს მდიდრული ცხოვრებაო.

2. ბარტომი (ბრატმანი). გამეფდა-რა ბარტომი, მას წინააღუდგა ზემოხსენებული მირიანი, ძე ფარნაჯიმისა. უცხოობაში გაზდილი მეფისძე იყო კაცი ქველი, მხნე, მხედარი გამოცდილი. ამან შემოუთვალა ქართველობას: ტახტი მე მეკუთვინისო, მე შემიწყნარეთ და მომეხმარენითო. არა წარჩინებულთ შეიწყნარეს მისი სიტყვა და ეახლნენ მას, ხოლო ერისთავნი და დიდკაცობა ბარტომის მხარეს დადგნენ. ბარტომმა მცხეთის ზღუდეები გაამაგრა და ქართლის ციხეები მომტკიცა. შემდეგ წავიდა ხუნანს და შეებრძოლა მირიანს, რომელიც ბერდუჯის პირას იდგა. აქედგან და იქილგან გამოვიდნენ თავი კაცები, გოლიათები, იწყეს ერთურთის შებმა და ბრძოლა. ორივე მხრიდგან ბევრი დაიხოცა. ბოლოს ბარტომი მოკლეს და მასთან მისივე ნაშვილობევი და სიძე ქართამი, რომლის ორსულად ცოლი გაიქცა სომხეთს, საცა შობა ვაჟი აღერკი. გამარჯვებული მიჩენი შემოვიდა ქართლს, შეირთო ცოლად ბარ-

ტომის ქვრივი და შეირიგა ბარტომის მომხრე დიდკაცობა. ეს მეფობდა მცირე ხანს და მოკვდა (23 წ.). მის შემდეგ მეფე არსუკმა ააშენა ქალაქი ნეკრესი და გაამაგრა უფლისციხე.

3. ფარნავაზ II და მიტრიდატი. ქრისტეს შობის წინა და უკანა ხნის წლების ამბავი არეულია.

ა. ვახუშტის სიტყვით, 46 წ. ქრ. წ. საქართველოს მეფედ იყო ბარტომ I. დიონ კასიუსი (იშვა 155 წ. ქრ. შ.) კი ამბობს, რომ მარკ-ანტონის ბრძანებით კანიდუს კრასმა გაილაშქრა წინაღ-მდეგ აზიის ივერიელებისა, დაეცა იმათ მეფეს ფარნაბაზს, დაამარცხა ერთს ბრძოლაში და იძულებულ ჰყო მიემხრო წინააღმდეგ მარკ-ანტონის მეფის ფრატისა. ეს მოხდა 46 წ. ქრ. წინა, ზემთარ-ში (ბროსეს Introd., 29).

ბ. მე-2 წლ. ქრ. დაბად. წ. და 55 წლამდე ქრ. შ. ქართლის ცხოვრებით და ვახუშტის ანგარიშით მეფობს ადერკი ქარსამისძე, ხოლო იმავე დიონ კასიუსით საქართველოს მეფეებად ჩანან: მიტრიდატი (35 წ. ქრ. შ.), მერე ფარსმანი, რომელიც ჰელაგს თავისს შეიღოს რადამისტს 54 წ. ქრ. შ., და მიტრიდატი.

გ. თვით ქართ. ცხოვრების დამწერმა დასამდვილებით არ იცის, ვინ იყო ადერკის მამა ქართაში. ერთ ადგილას (გვ. 37) მას იხსენიებს ქუჯის შეიღოს შეიღად და ბარტომ მეფის სიძედ, მეორე ადგილას კი (გვ. 38) მას სოფლის სურმაგის ძედ და ბარტომ მეფის ასულის წულად.

დ. თუ ადერკი ქუჯის ჩამომავლად ჩავთვალეთ, მის მეფობის ქორთნიკონინგ შეუსაბამო გამოდის.

ქუჯი (ფარნავაზ მეფის დის ქმარი 301 წლითგან)

↓
(ვაჟი) (სურმაგ მეფის სიძე)

↓
ქართაში

↓
ადერკი (+ 55 წ. ქრ. შ.).

რადგან 301 წელს ქუჯი 30 წლის ვაჟკაცი მანც იქნებოდა, ამიტომ 331 წლითგან ქრ. წ. ვიდრე 55 წლ. ქრ. შ. მეტად

გრძელი დროა 4-ის თაბისთვის: თითოსთვის მოდის 96¹/₂ წ. (331+55: 4).

უ. თვით ქართამის სიმამრის სახელიც იწერება ნაირნაირად: ბარტამ-ად, ბარტომ-ად, ბარტონ-ად, ბარტმან-ად და იგივე სახელე-ბი—ქართამი, ბარტამი—ჰქვიან ადერკის შვილებსაც, რომელთაც მა-მა უნაწილებს საქართველოს: ერთს აძლევს მცხეთას, მეორეს—არმაზს, და ესენი ვითომ-და იწეობენ გერგდ-წოდებულს ორგამგებოს, რომე-ლიც გასტანს 129 წლამდე; ამ ხანს წვეილ-წვეილად მუეობენ 12-ნი მეუენი: ერთსა და იმავე წელიწადს მეუედებიან და ერთ და იმავე წელიწადს იხოცებიან! ნამდვილად, ისტორიის მსვლელობა სხვანაი-რი იყო, ხოლო ჩვენს შემატანსებს შეურევიათ მეფობანი, დავეი-წენიათ ანუ გაურკენათ მეფეთა სახელები. მა. ამაზაერ—არმაზე-ლი მეფის სახელი კი არ არის, არამედ მაჩვენებელი ქალქისა, სა-ცა იგი მყოფობდა.

დასაუღვიათი საქართველო (კოლხეთი) მიტრიდატ დიდის შემდეგ საცილობელ კუთხედ გახდა. იგი ხელიდგან ხელში გა-დადროდა და 18 წელს კი დაიპყრა ფარნაკ მიტრიდატის ძემ. მაგრამ ეს ფარნაკიც მალე მოკვდა და გამთავრდა მისი სიძე ასანდრ I. ამ დროს კოლხეთის ტახტი მოითხოვა მიტრიდატ დიდის შვილმა მიტრიდატმა, მაგრამ ასანდრმა მოკლა იგი. ცე-ზარმა შეფობა დაუმტკიცა ასანდრს (33 წ. ქ. წ.). იგი მო-კვდა 14 წ. ქ. წ. უმემკვიდრეოდ, და კოლხეთის ტახტის მე-ძიებლად გამოცხადდა მიტრიდატ დიდის ნათესავი სკრიბონი-უსი, მაგრამ იგი მოაკვლევინა მარკოს აგრიპპამ და ბოსფო-რისა და კოლხების სამეფო ჩააბარა პოლემონს, ზენონ ლაო-დიკიელის ძეს.

ეს პოლემონი მოკლეს ქრისტეს დაბად. 1-ლს წელს და მისს შვილების მცირეწლოვანობისა გამო გამეფდა მისი ქკვიანი მეუღლე პითადორიდა. ამას ემორჩილებოდა პონტო, კოლხე-თი და ბოსფორი, მაგრამ მალე მისი სამეფო დაიშალა. ბოს-ფორი დაიპყრა სავრომატმა, კოლხეთი (სამეგრელო-კლარჯე-

თი) დაიქირა საქართველოს მეფემ, პითადოროიდას კი დარჩა მარტო პონტო.

ამ დროს საქართველოს მეფედ უნდა ყოფილიყო მიტრიდატი, რომელმაც დიონ-კასიუსის ჩვენებით იმეფა ვიდრე 35 წლამდე ქრ. შ. ამ მეფის სახელი ჩვენს მემატიანებს, როგორც ზემო ითქვა, გაურყენიათ, ვინაითგან მას იხსენიებენ ადერკად (=როკად).

ეს ადერკი (მიტრიდატი), მემატიანეს ჩვენებით, იყო საურმაგ მეფის ძის ქართამისძე და ასულის წული ბარტამ მეფისა. იგი იყო ტანით შვენიერი, ძალ-ღონით გოლიათ-ბუმბერაზი კაცი. ადერკი შეებრძოლა ქართველთ მეფე არსუკს. იბრძოდნენ ოროლებით, ჩუგლუგებით, მშვილდ-ისრებით. ტანთ ეცვათ მაგარი ფარ-საქურელები. ბრძოლა დასრულდა არსუკის დამარცხება-მოკვლით. მაშინ ყველა ქართველნი და ადერკის მომხრე სო?ეხნი შეიკრიბნენ ერთად, გამარჯვებულ ადერკის წინ დაცვიდნენ, თაყვანისცეს, მეფედ გამოაცხადეს და თავზე სამეფო გვირგვინი დაადგეს. ამ დროს იგი იყო 30 წლისა. ცოლად შეირთო სომხეთის მეფის ასული და შეუღლა ქვეყნის მართვას. პირველი მისი საქმე იყო ეგრისის (კოლხეთის) დაპყრობა და მერე საქართველოს ციხე-სიმაგრეთა შემომტკიცება და გამაგრება მცხეთისა, რომელსაც „წყლის ამიერ და იმიერ ზღუდენი მოუმტკიცნა“.

ასეა „ქართლის ცხოვრებით“. ბერძენთა წყაროებით კი ამ დროს დაიწყო ომი ტიბერიოსსა (14—37 წ.) და პართიას შორის. ტიბერიოსმა მოსწერა საქართველოს მეფეს მიტრიდატს, მხარი დაეჭირა მის მეგობარ ტირიდატისთვის და შესეოდა სომხეთს, რომელიც დაეპყრა პართიის მეფეს. მიტრიდატმა თხოვნა შეუსრულა.

ამ მეფის (ადერკი=მიტრიდატის) ჟამს იშვა იესო ქრისტე და მის ჯვარცმის დასასწრებლად ქვეყნის ყოველი მხრიდან იერუსალიმს წავიდნენ ურიების წარმომადგენელნი, საქართველოშიაც მაშინ მრავალი ებრაელი ცხოვრობდა. თვით მცხე-

თაში მთელი უბანი იყო ურიებისა. აქვე იყო მაშინ ვინმე ელიოზი, ურიების ელი მღვდლის ნათესავი. ეს ელიოზი და ვინმე ლონგინოზი წავიდნენ იერუსალიმს და დაესწრნენ ქრისტეს ჯვარცმას (32 წელს). მისი სამოსელი—კვართი—წილად ხვდა ელიოზს, რომელმაც იგი ქართლს წამოიღო. მცხეთას რომ მოვიდა, კვართი თავის დას სიდონიას გადასცა. სიდონია გარდაიცვალა, კვართს რომ შეეხო. იქვე კვართიანად დამარხეს. მის საფლავსა და კვართზე კვიპაროზის ხე აღმოცენდა, სურნელოვანი და სამკურნალო. იგი შემდეგ ში მოსკრა წმ. ნინომ და მცხეთის დიდი ტაძარი—სვეტი-ცხოველი ააშენა.

ამავე ხანებში საქართველოს მოვიდა მოციქული ანდრია. ამან გამოვლო აქარა და ქადაგა ქრისტე, შემდეგ რკინისჯვრით გადმოვიდა ოძრახოს, მოვიდა საფელ ზადენ-გორას, მერე აწყვერს (სოსანგეთს), პირისპირ საქრისი. აქ მაშინ მთავრობდა ქერივი დედაკაცი სამძივარი. ესენი მოაქცია მოციქულმა, დაუდგინა ეპისკოპოსი, მღვდელნი და დიაკონნი, და წავიდა ნიგლას, არტან-კოლას, კლარჯეთს და იერუსალიმს. შემდეგ ისევ დაბრუნდა სხვა მოციქულებთან ერთად. ამოვლეს ქოროზის ხეობა ქადაგებითა და მოძღვრობით, გავლეს იმერეთი და მივიდნენ სვანეთს. აქაც მაშინ მთავრობდა დედაკაცი. მის მოსაქცევად ანდრიამ დასტოვა მოციქული მატათა მოწაფეებითა და თვითონ მოციქული სიმონ კანანელი წაიყვანა და წავიდა ოსეთს და მივიდა ფოსტაფორსა და ბოსფორს, შემდეგ ჩამოვლეს აფხაზეთს, ქალაქ ცხუმს (სევასტს). აქ მოკლეს სიმონ კანანელი (მისი საფლავი არის ქალაქ ნიკოპსიას). ანდრიამ მოვლო ჯიქეთი, სამეგრელო, აფხაზეთი და წავიდა სკვითიას.

ასრეა უველა ეს ჩვენის მატთანის გადმოცემით. შეიძლება ზოგიერთი წვლილი უვარუეთ, არ მივიღოთ, მაგრამ ის გი ცხადზედ უცხადესია, რამ ანდრიასა და მის ძმას ჰეტრეს ქრისტიანობა უვრცელებითა დასავლეთს საქართველოს, — კათაღუიასა და ჰონტოს, სანა, სხვათა შორის, ჰეტრემ მონათლა ვინმე ბაგრტი, ტავრო-მანელი მოციქული. მატთანის მოთხრობაჲსა სკეურადლეჲს ის არას,

რომ სამცხე და სვანეთი სამთავროებად წოდებულაა და ორივე ამ ქვეყნებშია მაშინ მთავრებად ეოფილან დედაკაცები (პირველში—სამ-ძავარი, წინაპარი იმ შესანიშნავ სამსივართა, რომელნიც ჩნდებიან თამარ მეფის ცხოვრებაშიაც).

საქართველოს ყოფა-მდგომარეობას ამ ხანს აღწერს თანამედროვე სტრაბონი, რომელიც დაიბადა 66 წ. ქრ. წ. და მოკვდა 24 წ. ქრ. შ. იგი იყო ქანის ქალის შვილი. მისი დედის ბიძა მოაფერნი მიტრიდატ დიდს დაედგინა კოლხეთის გამგედ. ამიტომ სტრაბონის ნათქვამს, როგორც თვალთ მხილველისას და ადგილობრივ კაცისას, მნიშვნელობა და ფასი აქვს. იგი სწერს:

არეზი მამდინარებს სომხეთში, ხოლო მტკვარი (ეურა) ივერ-რასს და ალბანიაში. ამბობდნენო, რომ კასპიისა და შავი ზღვის წყლები ხანდახან ერთდებოდნენო და ჰეთარავდნენ ამ ზღვებ შუა მდებარე მხარეს. ივერიისა და ალბანიის ჩრდილოეთით, კავკასიონს გადაღმა, ცხოვრობენ სარმატნი. კავკასიონი დაფარულია ნაირ-ნაირ ტიპთა, რომლიდან გამოტანილი მასალა იხმარება გემების საშენებლად. კავკასიონიდან წამოსული მთები სურავს ივერიას და ებრა-ნების მესხეთისა და სომხეთის მთებს, აგრეთვე სციდიისა და ფარადრას (ზარხალის) მთებს. ეს მთები ტავრის ნაწილებია, მისგან მოწყვეტილი და წამოსული ჩრდილოეთისკენ კავკასიონხმდის და პონტოს ზღვამდის, კოლხეთიდან თემისეურამდე. კოლხეთის უდიდესი მდინარეა ფაზისი (რონი)—სანაოსნო ზღვის მხარეს, ხოლო ქალაქები კი — ფაზისი (ფოთი), ბიჭვინტა და დიოსკურია. ქვეყანა მდიდარაა ხელით, ხოლო აქაური თაველი მწარეა. იგი მდიდარია ეოჟელგვარ მასალით, რომელიც საჭაროა გემების ასაშენებლად (საშენებელი სე-ტეე მდინარეებით ჩამოაქვთ). კოლხეთშივე მისადლება ბევრი ტილო, კანაფეულობა, ფიჭა და ფისი. აქაური ტილო და სელის ნაკეთობა სახელგანთქმული იყო შორეულს ქვეყნებშიაც. დიოსკურია დიდი ქალაქია, საცა სავაჭროდ, მეტადრე კი მარბლისთვის, თავს იყრან 70 ხალხის წარმომადგენელნი. დიოსკურიის ზემო ცხოვრობენ სუანნი (სვანები), რომელნიც სისუფთავეს მოყვარნი არ

არის, მაგრამ ვაშკაცობითა და ქველობით თითქმის ეგველა ი. აურ ხალხებს სჭარბობენ. მათ ჰყავთ მეფე. 300 კაცი შეადგენს მათს საბჭოს და, როგორც აშობენ, 200,000 მეომარს გამოიყვანონ საბრძოლვად, ვინაიდან მთელი ერი მეტად მეომარია, თუმცა სა-
ომრო წეს-წყობილება არ იცის. მოგუთხრობენ, რომ აქ მთის ნაკადულებში ოქრო არისო და ამ ოქროს იპყენ დასურეტილის ვარ-
ცლებითა და საწმისებით (ბეწვიან ტყავებით). სვანები იბრძვიან ის-
რებით. ამ ისრებს იგინი ჩვეულებრივ უხამავენ რაღაც სწამლავით, რომელიც დაჭრილებს აბრუებს სიმკრალით. — ივერთა და ალვანელთა ქვეყანა კეთილსამაზა და შვენიერი. ივერთაში მრავალია ქა-
ლაქები და სხვა საცხოვრებელი ადგილები; აქ შეგვიძლება კრამიტით გადახურული შენობები, ხურთთმოდგურულ ხელაქების წესით აშე-
ნებული სახლები, ქულბაქები (ბაზრები) და სხვა საერო სახლები. ივერთას ერთის მხრით აყუდა კავკასიონი, რომლისაგან სომხეთისა და კოლხეთისკენ წამოსული მთები გარს შემორტყვიან. შუაში ბა-
რია, რომელიც ირწყვის მდინარეებით. უდიდესია მტკვარი და მას-
ში შემდინარე არაგონი (არაგვი), ალაზონი (ალაზანი) და სხ. ივე-
რნი იყოფებიან ორ ნაწილად: ერთი მოსახლეობს ბარში და მეორე
მთაში. ორნივე ხვან-თესვას მისდევენ. ეს ერი მეტად მეომარია.
ბარში მცხოვრები ივერები სომეხთა და შიდიელთაებრ მოწესრიგე-
ბულან, სოლო მთის ივერება ცხოვრობენ სვეითებისა და სარმატთა
წესრიგით, მაგრამ ომის დროს ორთავენი ერთდებიან და ბრძოლის
ველზე რამდენიმე „ბეური“ დაშქარი გამოჰყავთ („ბეურა“ = 10, 000).
ამათ ქვეყანას ოთხი შესავალი (გზა) აქვს: ერთი მოდის კოლხეთის
ციხე შორაპანიდამ (სარაპანიდამ) მდინარის ხეობით, სცა 120 ხა-
დია გაკეთებული, ვინაიდან წვიმის დროს მთის ნაკადულები საშინ-
ლად ხრამ-ევენ აჭაურობას. ეს გზა მაგარია კლდით, ცახეებით და
მთის წყლებით. მეორე გზა შემოდის ჩრდილოეთის მწყემს ხალხე-
ბის მხრით: აღმართ სავლელა სიმ დღეს და მეორე კიდევ არაგვის
იწრო ხეობით ოთხის დღის გზაა. გზის დასასრულს მიუდგომე-
ლი ციხეა. მესამე გზა მოდის ალვანიდგან ჯერ კლდეში გამოკვე-
თილ ვაწრო ბილიკით, მეორე ალანის ქაობებით. მეოთხე გზა მო-

დის სომხეთიდან მტკვრის მოყოლება. არაგვისა და მტკვრის ნა-
 ზირებზე, მათ შესართავამდე 16 სტადიონის სიშორეზე, ქალაქებია
 — არმოზიკა (არმაზი) და სევსამორა (წიწამური). ამ ქვეყანაში ერთი
 იყოფება 4 წოდებად. პირველს წოდებას ეკუთვნიან იგინი, რომელთაგან
 ეველასზე უფროსს ირჩევენ მეფედ და მის მერმეთ მეორეს—
 უმთავრეს მსაჯულად და ლაშქრის წინამძღოლად. მეორე წოდებას
 შეადგენენ ქურუმნი, რომელთაც ამასთანავე ეკითხვიით სადაო
 საქმეები მეზობლებთან. მესამე წოდებას ეკუთვნიან მეომარნი
 და მხვნელ-მთესველნი. მეოთხე წოდებად ითვლება მღაბიო ხალხი,
 მისკანვე მეფის მოხები *), რომელნიც აღასრულებენ ყველა საჭი-
 როებას მისს ცხოვრებისთვის. ქონება ეკუთვნიან მთელს გყარეულობას,
 რომლის მბრძანებელი და გამგებელი არის გვარის უხუცესი. — ალვან-
 ნელნი უმეტესად მწვემსები არიან. იგინი ცხოვრობენ ივერასსა
 და კასპიის ზღვის შორის. ამათ მხრის კავკასიას ჰქვიათ კერაუნის-
 მთა (აღბად, ყორნას-მთა). სამხრეთი ალვანისა ზოგან ვაკეა, ზოგან
 მთიანია, მეტადრე კამბიზენა (კამბეზოჟანი—ქიზიუი). ალვანიაში მო-
 დის ეველანაირი ნაყოფი და ეველანაირი მტენარე. ზოგან ერ-
 თხელ დათესილი მიწა ორს და ხან სამს შემოსავალს იძლევა, პირ-
 ველად—თესლზედ 50-ჯერ მეტს, და ისიც მოხსული არა რკინის
 გუთნით, არამედ ხის სახნისით. ქვეყანა უხვად ირწყვას მდინარეუ-
 ბით, ამიტომ მუდამ მწვანე ფერი აქვს, შუენიერი საბალასოები და
 უკეთესი ჰავა. ვაზს აქ არ სთოხნიან და სხლავენ 5 წელიწადში ერ-
 თხელ. ახალი ვაზი მეორე წელიწადსვე იძლევა ნაყოფს, ძველი ვა-
 ზი კი იმდენს ისხამს, რომ სთვლობისას მომეტებულს ნაწილს ვე-
 ღარ ჰკრეფენ. გარეული ყურძენიც (კრიკინა) აქ კარგად მოდის. ერი
 აქაც ღამაზია, დიდ ტანოვანი, გულკეთილი და არა ცბიერი. მცხოვ-
 რებნი ფულს არცეი ხმარობენ, ასზე მეტი რიცხვი არა აქვთ, ვაჭ-
 რობენ გაცვლა-გამოცვლით. არა აქვთ სწორე სარწყავი და სასწო-
 რი, თვით სამხედრო და სახელმწიფო საქმეებშიაც მზრუნველობას
 ვერ იჩენენ. ამობენ ქვეითად, ზოგნი ცხენით, მსუბუქად შეიარა-
 ლებულნი, ჯავშნიანნი. ივერებზე მეტი ჯარი გამოჰყავთ: 60,000

*) „Basiliki duli“.

ქვეითი და 22,000 ცხენოსანი. ამის დროს ამათ და ივერებს შეე-
 ლიან მთა-ბარზე მავალი მეზობლები, მაგრამ ეს ველური მეზობ-
 ლები ხშირად მათვე შტრობენ და ხეზ-თესვას აცდენენ. ალფანელ-
 ნი, ვით ივერნიც, ამობენ ისრებით, დახვრებით, იცმენ ჯაფშნებს,
 იკეთებენ კარებას მსგავს ფარებს და ისურვენ ნადირას ტყეის ჩა-
 ფხუტებს. მათს ქვეყანაშია კასპიანა (არეზის შესართავადგან ზღვა-
 მდე), რომლის სახელით იწოდება კასპიის ზღვაც. ალვანთ და მათ
 ძაღლებსაც კარვი ნადირობა იციან. აქ ესღა ერთი მეფეა, წინადა კი
 იმდენი იყო, რამდენიც თემი. აქაური თემება 2ს ენახე ლაპარაკო-
 ბენ. ქვეყანაში არის მსამიანა ქვეწარმავლები, თბობები, მორიელე-
 ბი. ალვანნი დიდის ზატავით ეპერობიან შოხუც კაცებს, თავისიანე-
 სსა და უცხოელებს. მკვდრებს მარხვენ მთელის მათის ქარებით,
 ჩანველ-შეიარაღებულებს და ამიტომ თავითონ ღარიბად რჩებიან. თა-
 ყვანს სტემენ მხეს, ზევეს და მთვარეს, მეტადრე უკანასკნელს,
 რომლის ტადრი ივერიის მიჯნაზეა.

ზღინიუსით (29—79 წ. ქ. შ.) ალვანასა და ივერიას შუა
 მიჯნად ითვლება მდ. ალანანი. ალვანიის უმთავრესი ქალაქი იყო
 კაბალოკა (ალბად, უბალა ანუ კაბადი ლავოდეხის ასილს) და
 ივერიისა ჰარმასტის (=ჰარმაზ-თასი=არმაზა). ალვანიის მიჯნის
 წინამხარეს მოსახლეობდენ დიდურსა (დიდონი), სოჯნი *). ივერი-
 ის ქალაქ ჰარმასტის ზირდაზირ არის „კაკასიის კარება“. აქ, კავ-
 კასიონის ნაპირაღმა, გაკეთებულია ძელის კარები. ძელები რკინით
 გადართხმულია. ძელებ ქვეშ მიაღტეის მდინარე; ხოლო მის აქეთ
 ერთ კლდეზე აგებულია ზატარა ცისე—ეუმანია **), რომელიც იცავს
 ამ გასვადს. ამ კარებიდამ დაწყებული გორდის მთებში ცხოვრობენ
 ვერ ვაღნი (ქარ-თაღნი?) და მერე სვანნი, რომელთაც მადარობი-
 დამ თქრო გამოაქვთ. გოლხეთში მრავალია ხოსობი და აგრეთვე
 ყველაზე უკეთესი ფესვი ყვითელი-შროშნის (acorus calamus).
ყველაზე უკეთესი წვენი თვადის სანათლის მოსამეტებლად იციან

*) ალბად, სოჯნი=სუჯნი—ივრის პირის მოსახლენი.

**) მრავლ. რიცხვი ზმნისა კუმვა, კუნ:—კერა, პერობა.

ივერიაშა. ამ წვეენს ხდაან კამას თესლისაგან და მის ღეროს ნადენ წვეუებისგან. ამ წვეენსა და თაფლს ერთმანეთში ურევენ, რომ მიიღონ თვალზე წასასმელი წამალი. კასპიის ზღვასა და აგრეთვე კავკასიანისა და სომხეთის შორისი ქვეყანა ალაგ-ალაგ, გელობიანა და ალაგ-ალაგ, შაანის, ამისთანაა მეტადრე მისი ნაწილია კამპიონება (კამპიონება=ქიზაუი). მიწა აქ მეტად ნაყოფიურია. მოდის აქ ყოველგვარი ნაყოფი, ხართბს ყოველგვარი მცენარე. ბევრგან ერთგზის დასესილა ადგილი მოსავალს იძლევა ორჯელ და სამჯერაც კი: ზირველად 50-ჯერაც მეტს, მერე შახსული არა რგინის გუთნით, ანამედ უბრალო აჩქით. ქვეყანას აქვს შვედური სარწყავები და ამიტომ აქაურობა მარად მწვანება და აქვს კარგი სასაღასობები და ჭავა უკეთესი. ვასი აქ შეუეელავად იზრდება და ისსლება მხოლოდ სუთა წელიწადში ერთხელ. ახალგაზდა ვასებია მეორე წელიწადსვე იძლევიან ნაყოფს, ხნიერები კი იმდენს ისჩქენ, რომ ნაყოფის უმეტესი ნაწილი ვასებზევე რჩება დაუკრეფავი. კრიკინაც კარკად ხართბს აქ. შაათი დმურთებია მ'სუ, ზევესი და მთავარე, რომლის ტახრა ივერიის მიჯნაზეა. იგინი დიდ მატეოს სტემენ მოხუცებულეის, თავისიანებსა თუ სხვასებს. მკვლარზედ ზრუნვა კი ადრდადული აქვთ. მკვდრებს მარხვენ მთელას ჩაცმულობითა და ქონებით, ამიტომ სამკვიდრო აღარა რჩებიან და ღარიბებია არიან. კოლხეთი მეტად მდიდარია კანაფით, სელით, თაიფით, ფიჭით. აქაური ტილოს ნაკეთობა განამუდია. დიდრონი ქალაქებია აქ დიოსკურია, ფასისი (ფოთი), სარანა (შორანა), ზიტეუსი (ბიჭვანტა).

4. ფარსმან დაღი (35 წლ.) მიტრიდატს დარჩა ძენი ფარსმან და მიტრიდატი. ფარსმანს ჰყვანდა ვაჟი რადამისტი და ერთი ქალი. ეს ქალი მეფემ მიათხოვა ცოლად თავისს ძმას მიტრიდატს და ამ მიტრიდატის ასული კი ცოლად ჰყვანდა მის ძმისწ ლს რადამისტს.

ამ ფარსმანის დროს აღმოსავლეთი ფრიად აირია.

35 წელს პართიის მეფე არტაბანმა სომხეთის ტახტზე დასვა თავისი შვილი არშაკი. ეს არ მოინდომეს მისმა მოწინაა-

ღმდევებმა და რომის იმპერატორს ტიბერიოსს სთხოვეს, სხვა მეფე დაგვინიშნეო. რომს მაშინ დიდი სახელი და რიხი ჰქონდა აღმოსავლეთში. ტიბერიოსი მიემხრო არტაბანის ორგულთ და პართიის მეფედ დანიშნა ტირიდატი, ხოლო ქართველთა მეფე ფარსმანს სთხოვა მფარველობა გაუწიე ტირიდატსო და შენს ძმას მიტრიდატს სომხეთში გავამეფებო. ფარსმანმა სიხარულით მიიღო ეს ღავალემა, არშაკი მოაწამლოვნა, მერე დიდის ლაშქრით შევიდა სომხეთში, აიღო სატახტო ქალაქი არტაკსატა და აქ გამაგრდა. მეფე არტაბანი მცტად ვანრისხდა. შექკრიბა უამრავი ლაშქარი, თავისი და დაქირავებული, მისცა თავის შვილს ოროდს და უბრძანა მისეოდა ფარსმანს. რომელსაც უყვე მოეწვია აღბანელნი და სარმატნი და ლაშქრით გავესო მთელი სომხეთი. ოროდს ჰყვანდა მარტო ცხენოსანი ჯარი, ფარსმანს კი უფუჯობესი ქვეითი ლაშქარი, რკინით შექკურვილი. რაწამს გამოჩნდა ოროდი, ფარსმანმა უახრა თავისიანებს: „აქ გმირები ხართ, იქ დაეღაა“, და მიესია მტერს, რომელიც იძლია და გაიქცა. ოროდი დაიჭრა და მოკვდა ბრძოლის ველზევე.

ეს რომ შეიტყო არტაბანმა, ფრიად გაცეცხლდა. დიდის ჯარით წამოვიდა ჯავრის ამოსაყრელად. მაგრამ ამდროს რომაელებმა უხერხეს, თავიანთი ლეგიონები შეუსიეს უშამდინარეს. არტაბანი დაბრუნდა, რომ შეაჩეროს მისი დაუძინებელი მტრები — რომაელები. მაგრამ აქაც წააგო და არათუ სომხეთი, პართიაც დაჰკარგა და თავი შეაუარა სკვითიას.

და ასრე, ტირიდატი დაშთა მეფედ პართიისა, ხოლო სომხეთის მეფედ გახდა მიტრიდატი და ორთავეს უმახლობელეს მფარველად კი შეიქმნა ფარსმან მეფე.

მაღე ტიბერიოსი მოკვდა (37 წ.) და ფარსმანმა აღარ მონდომა პართიისა და სომხეთის საქმეებში გარეოდა. ამით ისარგებლა სკვითიას გაქცეულმა არტაბანმა, სკვითიის ლაშქრით მოიჭრა, ტირიდატი განაძევა და გამეფდა, ხოლო რომის ახალი იმპერატორი კალიგულა დაიმიგობრა საჩუქრებით, საქმის

ამგვარმა ვითარებამ შეარყია სომხეთის მეფის მიტრიდატის ყოფილ-მდგომარეობა. არტაბანის თხოვნით იგი შებოქეს რომაელებმა (40 წ.) და გაგზავნეს რომს, საცა შვიდ წლამდე დაჰყო.

მალე კალიგულამოკვდა და გაჰყვდა კლავდიუსი (41 — 54). ფარსმანის თხოვნით მან გაანთავისუფლა მიტრიდატი და ნება მისცა დაებრუნებინა სომხეთი, საცა მაშინ მთავრობდა ვარდანი. ფარსმან მეფემ ისევ გაამეფა მიტრიდატი სომხეთს და შემდეგ მოინდომა აღბანიის დაპყრობა ამდროს მას შეატყუებინეს, შენი შვილი რადამისტი, მხნე და უშიშარი ვაშაკცი, მეცაღინეობსო მოგისპოს სიცოცხლე და დაიჭიროსო შენი ტახტი. ფარსმანმა, რომ შვილი მოიშოროს თავიდან, მოიწვია იგი და უთხრა: „შენი ბიძა მიტრიდატი სამართლით არ ფლობსო სომხეთს, რომელიც პართელებს მე წავართვია. მიტრიდატი უკეთური კაციაო და მისი ტახტი შენ შეგფერისო“.

რადამისტმა აღარ დააყოვნა. მიუხედა ბიძას და მოულოდნელად თავს დაესხა ქართველთა ლაშქრით. მიტრიდატი ჩიკეტა ციხე გორზე, საცა რომაელთა მეციხოვნე ჯარი იყო. ამ ჯარის უფროსები რადამისტმა მოისყიდა, მიტრიდატი აიძულეს ციხე დაეტოვა.

ბიძა და ძმისწული ერთად შეიყარნენ, ერთმანეთი გადაჰკოცნეს, ერთურთს აღუთქვეს ნათესაობრივს სიწმინდავეს ნუ შევლახავთო. მერე წავიდნენ ტყეში, რომ თავიანთ ღმერთების წინაშე სამეგობრო მტკიცე ფიცი დასდონ. რომ მივიდნენ, ერთმანეთს ხელი ჩამოართვეს, ხოლო მხლებლებმა ძუით ცერები შეუკრეს ისე მაგრა, რომ სისხლი წასქდათ თითებიდან. და მათ ერთმანეთის სისხლი შეწოვეს. ასრეთი დამევობრება და ზავი ყველაზე უმტკიცესად ითვლებოდაო მაშინ საქართველოში. მაგრამ ამ უსალმთოეს წესის შესრულებისათვის უმალ, რადასისტის ნიშნებით მისი მხლებლები მისცივდნენ მიტრიდატს. შებოქეს, აგრეთვე მისი ცოლი და მცირეწლოვანი შვილები და ყველანი წაახჩეს. ეს რომ შეიტყო ასურეთის მართველმა უმიდიოს კვადრატმა, ფარსმანს მოსთხოვა

დაეტოვებინა სომხეთი და შვილი სომხეთიდგან გაეწვია. მაგრამ იმავე დროს რადამისტთან მივიდა კათბადუკიის მმართველი ჰელიგნუსი და ურჩია დაგვირგვინებულიყო. რადამისტი გამეფდა სომხეთში.

პართიის მეფე ვოლოგეზმა ველარ მოითმინა ამდენი დამცირება. ლაშქრით შემოვიდა (52 წელს) სომხეთს, რომ აქ გაამეფოს თავისი ძმა ტირიდატი. რადამისტი განაძევა, მაგრამ სომხეთი კი მთლათ ვერ დაიპყრა ზამთრის მკინვარებისა გამო და დაბრუნდა. რადამისტი ისევ დაბრუნდა და დაუწყა დევნა ერს, რომელიც თავის მოლალატედ გამოაცხადა. სომხები მოთმინებიდგან გამოვიდნენ და მის სასახლეს მიესივნენ. რადამისტი გაიქცა და თან გაიტაცა თავისი ცოლი ზენობია. ეს მაშინ ფეხმძიმედ იყო, მალე ცხენით სიარული გაუჭირდა და გრძნობა დაჰკარგა. რადამისტს შეეშინდა, ცოლი მღვეარს არ ჩაუვარდეს ხელშიო, გაჰგმირა იგი თავის ხმლით, ჩააგდო არეზში და თვითონ საქართველოსკენ გამოიქცა. რამდენიმე დღის შემდეგ ზენობიაც მწყემსებმა მოიყვანეს საქართველოში: წყალს მისთვის გრძნობა დაებრუნებინა და კრილობაც მსუბუქი ჰქონდა.

თავზედ ხელაღებულ შვილის სიახლოვე აშინებდა ფარსმან მეფეს. მას სურდა შვილი დაეღუპა. ამდროს ტირიდატი უკვე მეფობდა სომხეთში. ტირიდატმა სთხოვა იმპერატორ ნერონს, რომელმაც იგი დაამტკიცა მეფედ, რადამისტი შეეპყრო და მოეკლა. ფარსმანის ბრძანებით იგი მოჰკლეს 54 წელს და ამისთანა სამსახურისთვის ნერონმა ფარსმანს მისცა სომხეთის ერთი ნაწილი.

ესრე დასრულდა ცხოვრება რადამისტისა და ამ ცხოვრებით ისარგებლო ფრანგის მწერალ კრეტილიონმა და დასწერა ტრაგედია „რადამისტი“.

თ ა ზ ი III.

ორგამგეობა საქართველოში.

(60—130 წ.).

როგორც ისევ სტრახონი ამბობს, საქართველოში ოთხი წოდება იყო და პირველს წოდებას ეკუთვნოდნენ იგინი, რომელთაცან ეველანსკი უფროსს ირჩევდნენ მეუფედ და მის მერმეთ მეორეს—ეპიტაჟრესს მსახურად და ლაშქრის წინამძღოლად. ეს სიტყვები ასრე უნდა გვესმოდას: კარდაცვალებულ მეფის უფროსს ვაჟს ამტკიცებდნენ მეუფედ და მის მომდევნო მეორე ვაჟს აბარებდნენ სამოქალაქო ნაწილს და ლაშქრის უფროსობას. ესრეთი ჩვეულება დაირღვა 60 წელს: ბარტამი იყო უფროსი ძმა და მას ეკუთვნოდა მეუობა, ხოლო ქართამი—უმცროსი ძმა და იგი უნდა დაემაყოფილებულიყო მსახურის ხარისხითა და ლაშქრის უფროსად ეთინათ. მაგრამ ეს ასრე არ მოხდა: ორივე ძმები გამეფდნენ, ერთა—ბარტომა—მცხეთას, მეორე—ქართამი—არმაზს. ამას ხელს შეუწყობდა ის გარემოებაც, რომ თარსმან დიდის დროს სომხეთის ერთი ნაწილი შემოურთდა საქართველოს და, ამას გარდა, ქართველთა მეფე შეიქმნა მკარაკლად სომხეთის. არმაზში მთავრობის დადგენას გამოიწვევდა ამ ქალაქის სიასლოფე სომხეთთან და სიმარჯვე იმ ლაშქრის მამოძრახობისთვის, რომელსაც მშვიდობა უნდა დაეკვა მტკვრის მარჯვენით მდებარე ქვეყნებში. იმ დროს, ალბად, მტკვარზედ მცხეთის ხიდის გარდა სხვა ხიდეები ან სულ არ იყო, ან თუ იყო, ისინიც გაუხრებინათ შემოსეულ რომაელებს. უხილობის გამო დიდის ლაშქრის გადაყვანა მტკვრის მარცხენა მხრიდან (მცხეთიდან) მარჯვენა მხარეს და საწირო ადგილას დროზედ მიყვანა შეუძლებელი იქნებოდა. ასეა თუ ისე, მცხეთის მეფის 60 წლათგან დაქვემდებარა მტკვრის მარცხენა მხარე ტერეთიდან ეკრასამდე და მტკვრითგან კაკასიონის მწვერვალამდე, ხოლო არმაზის მეფეს—ეველა მიწები მდ. ბერდუჯიდიდან კოროხამდე (სომხეთ—საბარათიანო, ჯავახეთი, სამცხე, კოლა, კლარჯეთი).

ამ ბარტაშისა და ჭართაშის დროს იერუსალიმი აიკლო რომის იმპერატორმა ვესპასიანემ (70 წ.), გასწყვიტა მრავალი მცხოვრები, დანაშთენ 97,000 მცხოვრებთაგან ზოგი დაატყვევა და ზოგი კი აქეთ-იქით გაიბნა. ამათგან დიდძალი ებრაელობა საქართველოსკენ გამოიქცა. იგინი ბარტომეა დაასახლა ურიათა უბანში, მცხეთას.

მეფობასა ფარსმანისა მცხეთას ღ კაოსისა არმაზს (72—87 წ.) გამძღავრდა სომხეთის მეფე იარვანდი, დაამარცხა კაოსი, დაიჭირა ქალაქები წუნდა და არტანი.

გამეფდნენ აზორკ და არმაზელ (87—103 წ.). ეს მეფეები იყვნენ მხნენი და გამბედავნი და მოინდომეს იარვანდის დასჯა. მაგრამ მათ მისელამდე იარვანდი მოკლა სუმბატ ბივრიტიანმა და მის მაგიერ გაამეფა მისი ძმა არტაშანი. ქართველთა მეფეებმა თავის განზრახვაზე მაინც ხელი არ აიღეს და დაიწყეს მზადება, რომ შეესივნენ სომხეთს. მათ მოწვევისამებრ მოვიდნენ ოსთა მეფენი ბაზუკ და ანბაზუკ და თან მოიყვანეს ლაშქარი ოსთა, აგრეთვე პაქანიკნი და ჯიქნი, ლეკთა მეფემ მოიყვანა ლეკნი, ძურძუკნი (ღლიღე-ჩაჩანნი) და დიდონი. ქართველ მეფეებმა ყველა ესენი თავიანთ ლაშქრებითურთ წაიყვანეს, შევიდნენ სომხეთს, დაარბიეს შირაკაუნი და ვანანდი ბაგრევანამდე, და ბასიანამდე, და შტი ნახქევანამდე და დიდის ტყვითა და ნადავლ საქონლით წამოვიდნენ ფარისოს გზით, მივიდნენ კამბეჩოვანს (ქიზიყს) და დაიწყეს ტყვისა და ნადავლის განაწილება-გაყოფა. სუმბატმა სწრაფად შეაგროვა სომეხთა მხედრობა, გამოეყიდა მტრებს, დაეწია და შეუთვალა: „პირღტყვი, ოქრო, ვერცხლი და ნაქსოვი, რომელიც წამოიღეთ სომხეთიდან, თქვენნი იყოს, ოღონდ დამიბრუნეთ ჩვენი ტყვეები“. მათ უარი შეუთვალეს. გაიბართა დიდი ბრძოლა. კავკასიელნი დამარცხდნენ, მიმოიბნენ. ქართველთ მეფეებიც დაიქრნენ და მცხეთას გამოიქცნენ. სუმბატი დაბრუნდა, სამცხეს შევიდა, ააშენა ციხე დემოთი, შიგ ჯარი ჩააყენა და უბრძანა—წუნდელეებს შეეწინეთო.

ქართველი მეფეები მალე მოსულიერდნენ, მოღონიერდნენ, მოიწვიეს ოსობა და დაიწყეს სომხეთის კირაება. ამასობაში მეგრელნიც გადმოვიდნენ ოძრხეს, საცა იყო მეფის არმაზე ლის ერისთავი, აზნაურთაგანი. ესენიც შეუბდნენ სომხეთს და რბევა დაუწყეს. ამათ დიდი ბრძოლა ჰქონდათ მღ. ნოსტეზე. კლარჯეთსაც ჰყვანდა თავისი ერისთავი, აზნაურთაგანივე. ესეც აზორკ მეფის ბრძანებით არ უსვენებდა სომხეთის საზღვრის მოსახლეებს. თვით კლარჯეთი იყო ქვეყანა შეუვალი, მაგარი და კლარჯნიც იყვნენ მკვირცხლნი და ჩინებულნი მხედარნი. მეფეები სომხეთის დასარბევად აბოცის გზას ირჩევენ.

მიუხედავად ამგვარ ძლიერებისა, სომხეთის მეფე არტაშანმა და მის სპასპეტ ბივრიტიანმა მტრები დაამარცხეს და უკუაგდეს, მაგრამ ამდროს შეიბნენ სომეხნი და ბერძენნი და ამ უკანასკნელების საშველად და სამეფოს მიჯნების დასაცველად სომეხნი უკანვე დაბრუნდნენ, ქართველთა წინააღმდეგ საბრძოლად კი დასტოვეს მეფისძე ზარენი. ქართველ-ოსთა მეომრებმა ეს ზარენი დაამარცხეს (ცელის ტბის პირას), მისი ჯარი დახოცეს და თვითონ ზარენიც წამოიყვანეს და დარიალანის ციხეში შეამწყვდიეს. მესამე წელს ბივრიტიანი თრიალეთს გადმოდგა, ზარენი დაუბრუნეს და დაიბრუნეს წუნდა, დემოთი, არტანი და ჯავახეთი.

ეს სამი ერი—სომეხნი, ქართველნი და ოსნი—დამეგობრდნენ და ამიტომ მშვიდობით იმეფეს ამჟამამდე და ღეროკმა (103—113).

ეს ასე იყო ქართლისცხოვრებით. ბერძნულის წყაროებით 75 წელს საქართველოში ორი მეფე არ ყოფილა, არამედ ერთი, მიტრიდატი, რომაელების ერთგული კაცი.

1867 წ. მცხეთის ახლოს იპოვნეს ქვა 75 წლის თარიღით და შემდეგის ბერძნულის წარწერით: „იმპერატორ ვესპასიანემ (70—79), აგვისტომ, დიდმა ღვდელმთავარმა, მეშვიდეჯერ შემო-

სიღმა ტრიბუნის უფლებით, მამამ მამულისამ, და იმპერატორ ტა-ტუ ცეზარმა და დომიციანე ცეზარმა ივერთა მეფეს მიტრიდატს, ფარასმანისა და იამაზდის ძეს, შეგობარს კეისრისა და რომის ერისა, აუუკეთ ცხენ⁴.

ეს მიტრიდატი ენდა იუოს არმაზის მეფე, რომლის სახელი ჩვენს შემატინეს ვერ დაუხსოვნია და ისესნიებს მას არმაზელად (ამაზ-ზაერად). ამ მირდატის მშობლები იქნებოდნენ კოსის თანამეფობი ფარსმანი და მისა მეუღლე იამაზდა.

აღბად, სუმატ ბივრატინმა რომ დაიჭირა წუნდა და არტანი, ივერთ მეფე მიტრიდატ ფარსმანის ძემ შემწეობა ითხოვა რომელთაგან, ამათი მეშუელი რა'სში მოვიდა საქარაველში და იმპერატორის ვესხასიანეს ბრძანებით მიტრიდატს აუგო ციხე.

რომ მიტრიდატი სწორეთ „არმაზელა“ იქნებოდა, სხანს იქადგანაც, რომ ბერძნული წარწერიანი ქვა იპოვნეს არმაზის ვიწროებში, ე. ი. მტკვრის მარჯვენა მხარეს, რომელსაც განაკებდნენ არმაზის მეფენი.

ფარსმან-ქველი. რომაელთა მწერლების ჩვენებით, სომხეთი ისე ძლიერი არ იყო, როგორც ამბობს „ქართლის-ცხოვრება“. ეს ქვეყანა დიდი ხნითგანვე ხელიდგან ხელში გადადიოდა: მას იქერდნენ ხან რომაელნი, ხან პართელნი და ხან ქართველნი. რადამისტის გამოძევების შემდეგ სომხეთში რომაელებმა გაამეფეს ტიგრანი (58 წ.). ამან თავის მფარველების შემწეობით ხუთი წელიწადი იმეფა. შემდეგ გაძლიერდნენ პართელნი და გაამეფეს ტირიდატი (63 წ.). რომაელთა სპასალარი კორბულონი შევიდა სომხეთში. ტირიდატი დაემორჩილა მას. იგი რომს წაიყვანეს და იქ ისევ გვირგვინი დაუბრუნეს (67 წ.). შემდეგ ამისა, შინაურ არეულობისა გამო, რომს არ ეცალა აღმოსავლეთისთვის, პართელთ დანიპერეს-სომხეთი და აქ გაამეფეს ეკსადარა. მაგრამ პართეველმა მეფე ხოსრო 1-მა დაამხო ეკსადარა და გაამეფა თავისი ძმისწული პარტამისარა. ამ დროს (114—117 წ.) იმპერატორი ტრაიანე წამოვიდა აღ-

მოსავლეთისკენ. დამორჩილა ედესის მეფე ავგაროზი. სომხეთს რომ შემოვიდა, მეფე პარტამისარი გამოეცხადა, გვირგვინი მოიხადა და იმპერატორის ფეხთქვეშ დასდო. იმპერატორმა არ შეიწყნარა მისი თხოვნა, მეფობა ჩამოართო და სომხეთი რომას ქვეყანად გამოაცხადა. პარტამისარი მალე დაიღუპა.

აი, ამდროს გამეფდნენ ფარსმან-ქველი არმაზს და მირდატი მცხეთას. მირდატი იყო კაცი შოსისხლე, დაუნდობელი, ფარსმანი კი კეთილი, უხვი, შვენიერი, ტანოვანი, ძლიერი, მხნე, უშიში. ფარსმან-ქველი მირდატის კერძ ქართველებსაც უყვარდათ.

მირდატმა ცოლად შეირთო სპარსთა (პართელთა) მეფის ნათესავი. იგი პართელთავე ჩაგონებით გადაემტერა ფარსმან-ქველს და განიზრახა მისი მოკვლა, და ამ განზრახვით მიიწვია იგი თავისს სასახლეში სტუმრად. ფარსმანი დაიღუპებოდა, რომ ერთს ერთგულ კაცს არ ეცნობებინა მისთვის, თუ რა მოელოდა მირდატის დარბაზში. გადაეკიდნენ ერთმანეთს. ფარსმანმა აჯობა ბრძოლაში. მირდატი გაიქცა პართიას.

ფარსმან-ქველს ჰყვანდა გამოჩენილი სპასპეტი, ფარნავაზი; ამას აღეზარდა თვით ფარსმანი, ახლა ხანში შესული კაცი იყო, მაგრამ მხნე, ძლიერი, გოლიათი. მირდატმა მოიყვანა პართელთა ძლიერება და შემოება ძმას. იბრძოლეს დიდხანს. ფარსმანმა მტერს მოუკლა 17 ბუმბერაზი, ხოლო ფარნავაზმა 23. ბოლოს მირდატი დამარცხდა და გაიქცა.

მეორე წელიწადს უფრო მეტი ლაშქარი მოიყვანა. ფარსმანმა მცხეთა გაამაგრა და შიგ ჩადგა. მირდატი ჯვრის (ჯაქვის) გორაზე გადმოდგა. მაგრამ ფარსმანი მას დაეცა მოულოდნელად, შემუსრა და გააქცია.

ფარსმან-ქველმა მტერს სდია პართიამდე, რომელსაც ამის შემდეგ მოსვენებას აღარ აძლევდა, არბევდა და აწიოკებდა. ბოლოს მტრებმა მოისყიდეს ფარსმანის მზარეული და მოაწამლვინეს. ეს საზარო ამბავი მალე მთელს საქართველოს მოე-

დო და „იქმნა გლ ზვა, ტირილი ტყება ყოველთა ქართველთა ზედა, წარჩინებულთაგან ვიდრე გლახაკთამდე. იტყებდეს თავთა ყოველნი და ყოველთა ქალაქთა და დაბნებთა დასხდიან მგოსანნი გლოვისანი. შეკრბიან ყოველნი და ახსენებდიან სიმხნესა, სიქველესა, სიშვენიერესა და სახიერებასა ფარსმან ქველისასა, და იტყოდნენ: „ვაჟ ჩვენდა, რომე მოგვიძინა სვემან ჩვენმან ბოროტმან და მეფე ჩვენი, რომლისაგან ხსნილ ვიყვენით მონებისაგან მტერთასა, მოიკლა კაცთა მგრძნებელთაგან“.

ამის შემდეგ საქართველოში გამაგრდნენ მიტრიდატი და პართელთა ერისთავი. ხოლო ფარსმანის ცოლი ლადანა და მემკვიდრე ადამი ფარნავაზ სპასპეტმა წაიყვანა სომხეთს და იქ შეუდგა ახალის ლაშქრის მზადებას საქართველოს სახსნელად პართელთა უღლისაგან. ადამს მიემხრნენ მეგრელები და რომაელები. ადამი შემოვიდა ქართლს და ლიახვის პირად რეხას შეება მტერს. მირდატი და პართელთა ერისთავი დაიხოცნენ ბრძოლაში. ადამი გამეფდა.

ასრე დასრულდა ეს ქიშპობა და ორგამგეობა საქართველოში 129 წელს. მაგრამ ადამმა, სულ სამი წელიწადი იმეფა და მოკვდა. მას დარჩა მცირეწლოვანი შვილი ფარსმანი და მის დავაშკაცებამდე სამეფოს მართავდა მისი ღიღედა, ლადანა.

ფარსმანი. ტრაიანეს შემდეგ რომში გახელმწიფდა ფრიად განათლებული და მრავალის ღირსებით შემკული აღრიანე (117—138). ტრაიანესაგან დაჩაგრული და დამცირებული აღმოსავლეთი მან დაამშვიდა. პართიაში გაახელმწიფა მეფობის ღირსება ახდლილი ხოსრო და მისს სამეფოს დაუმატა ასურეთი და შუამდინარე. მისს მოწინააღმდეგე პარტამასპატს აგრეთვე მისცა ცალკე სამთავრო. სომხეთშიაც საკუთარი მეფე დაადგინა და იგი გამოაცხადა რომის მფარველობის ქვეშე. კათბალოკიაში მმართველად დანიშნა არრიანე, სახელგანთქმული ფილოსოფოსი, სპასალარი, სახელმწიფო კაცი და მწერალი.

ამ დროს კავკასიონიდან ჩამოეშვნენ ალანნი ანუ მასსა-გეტნი (ოსნი) და აღმოსავლეთის საქმეებიც აირია. ოსობა მაშინ ძლიერი იყო. ფარსმანმა იგინი მიუსია მიდიას. ოსნი წალეკავდნენ პართიასა, სომხეთსა და კათბაღუკიას, თუ მალე უკანვე არ დაბრუნებულნიყვნენ ფლაგიოს არჩიანეს შიშით და თუ იგინი არ დაეშოშმინებინა პართიის მეფის ვოლოგეზ II-ის საჩუქრებს. ოსნი დაბრუნდნენ, მაგრამ პართიის მეფემ აღრიანეს წინაშე დააბეზლა ფარსმანი: ამან ცბიერება იხმარა და ოსობა შემოღუშვა ჩვენს ქვეყანაშიო. მაგრამ ფარსმანი თვითონაც აჩქარდა; თავისი მეუღლე წაიყვანა და რომს გაეჩქარა, რომ საქმის ქეშმარიტი ვითარება წარუდგინოს იმპერატორს და თავი იმართლოს. მართლაც, ისეთი საბუთები წარუდგინა აღრიანესა და სენატს, რომ იგი უდანაშაულოდ სცნეს, სამფლობელო გაუდიდეს ახალის მიწებით, რომში მიაგეს უჩვეულებრივო პატივი: მას და მის ცოლს კაპიტოლიის ტაძარში საღმრთოს შეწირვის ნება მისცეს და ბელლონის ტაძარში დაუდგეს ანდალმა, რომელიც წარმოადგენდა ცხენზედ მჯდომარე ფარსმანს. ყველა ეს მოხდა 138 წელს.

რომს მყოფობისას ფარსმანმა თავს ევლებოდა არათუ მართო აღრიანეს, არამედ პიოსსაც, რომელიც აღრიანეს შემდეგ გახელმწიფდა. ამ პიოსმა ლაზთა მეფედ, აღბად, ფარსმანის თხოვნით, დანიშნა ბაკური. — აღრიანემ ფარსმანისაგან მიიღო დიდძალი საჩუქრები და მათ შორის მოოქრული წამოსასხამები. თვით აღრიანეც არც ერთს მეფეს იმდენს საჩუქრებს არ უგზავნიდა, რამდენსაც ქართველთ მეფეს. ფარსმანს მან უძღვნა მრავალი საჩუქარი. ერთი სპილო და 500 კაცი მცველად.

ასეთ ყურადღებას იმიტომ აქცევდნენ იმპერატორები საქართველოს მეფეებს, რომ ამათ ექირათ რომაელთა აღმოსავლეთ სამფლობელოებში შესასვლელი გზა-კვალი. ეს გზა-კვალი უმაღვე იხსნებოდა და რომაელთა ხსენებული სამფლობელოები დიდს შიშში ვარდებოდა, როდესაც ქართველთა მეფეები კავკასიონის კარებს უღებდნენ ჩრდილოეთის ველუ-

რებს, ალანებს, ლეკებს, პაქანიგებს და სხ. ამას გარდა, თვით საქართველოს ერთი საკმაოდ ძლიერი იყო, დროის შესაფერად განათლებული და მოწყობილი, სიმამაცითა და თავისუფლების მოყვარეობით განთქმული. ამ ქვეყნის უმთავრესი ნაწილი—ივერია—რომაელების გამოჩენამდე აღმოსავლეთს, როგორც სტრაბონი მოწმობს, არ დაეპყრა არც ერთს უცხოეთის მეფეს. თვით რომაელთა სპასალარებიც—პომპეოსი და სხვანი აქ მხოლოდ გავლისას იყვნენ, მცირე ეამსა და დროს. აქამდე ამ ქვეყანამ არ იცოდა რომაელთა მონობა, და ამავე დროს კი პართია და სომხეთი მათ სანაფარდო და საომრო ასპარეზად გადაქცეულიყვნენ.

ამ დროის საქართველოს თემნი, დაბა-ქალაქნი და ადგილნი კლავდი პტოლომეოს (120—170 წ. ქ. შ.) ჩვენებით: კოლხეთში: ნავთსაყუდელი და დაბა ბატა (ბათომი). ქალაქები დიოსკურია, აია, ნეაპოლის (ნაქალაქევი?), ფაზის (ფოთი), შადია (ბელია?), სარაკე, სურიონ (სურები?), სადრისი. ივერიაში: ლუბიონი, აგინა (აღიანი!), სურა (სურამი), არტანისსა (არტანისი=არტანი=არდაგანი), ზადისსა (ძალისი!), არმაკტიკა (პარმასტის=პარმოზიკა—არმაზციხე=არმაზ-თისი=არმაზი). აფხაზიაში: მდინარე სოანს შესართავს იქით აფონთა, უდონთა, ალვანიის კარები. კავკასიონის ქედსა და კერაუნს (ყორნის!) შორის ცხოვრობენ ტუსკი (თუში) და დიდური (დიდო), კასპიის ზღვის მხარეს—უდნი, მას აქეთ ჰერნი (ჰერი—ცერეთი), ალვანიას ზემო—სანარნი (წანარნი). დაბა-ქალაქები: ტელუბი (თელავი?), ქალაქი გელდა (შილდა?), ქალაქი აფვანა (ალვანი), ქალაქი გეტარა. ივერიასა და ალვანიას შორის არიან ქალაქები ტაკოდა, ბაკხია, სანუა, დეგლანე, ნიგა; სხვა ქალაქები: მოსეგა, სამუნისი (სამუხი?), იობულა, იუნა, აბლანა, მამეხია (მამრეხი?), ოსიკა, შიობა, ვარუა. ალვანის წყალსა და კესიოს (კისის?) ხევს შორის: ხაბალა და ხობოტა, მოზიათა, ხადახა, მისია, ალაში; კესიოს და ჰერრს (იორს) შორის: თაფნა

(თიანა—თიანეთი?), თაბილაკა; ჰერკსა და სოანას შორის: თილბის (თბილისი!).

ალონთას, ალონს იხსენიებს ვახუშტიც. იგი ამბობს: „ძველად კახეთს შეადგენდნენო ფშავ-ხევსურეთი, თიანეთი, ერწო, ირტოსხევი, პანკისის ხეობა, საყდრიონი და ალონი, ხოლო ბახტრიანსა და ლალისყურს შუა არისო ველი ალონად წოდებული“. ალონი იგივე ალვანია.—დიდური: ვახუშტი ამბობს, რომ ერი დიღოეთისა ჩამომავალი იმ ბუნთურქებისა, რომელნიც ესახლნენო ციხე-დიდს, სარკინეთს და სხ. ალბად, მათი სახელი დიდური წარმოსდგა სიტყვიდამ დიდი ციხე-დიდში ცხოვრების გამო.—ხაბალა უნდა იყოს იგივე სტრაბონის მიერ ხსენებული ალვანიის სამეფოს სატახტო ქალაქი კაბალიკა. დღევანდლაღე არსებობს ყაბალა (ნუხის მახრაში), კობალა (ხევია საინგილოში) და კაბალი (ხეობა და სოფელი ლაგოდების ახლოს).

თ ა ზ ი IV.

ორგამგეობის შემდეგი დრო

1. აშასპ ფარხმანისძე (182—186). აშასპი იყო გმირი კაცი. მის დროს დიდი მოძრაობა და სიმხნე გამოიჩინეს ოსებმა. ესენი უგრძნეულად გადმოვიდნენ დვალეთის გზით, რომლის მცველები, ალბად, დახოცეს, წამოვიდნენ ლიახვის ხეობით მცხეთისკენ; მათ განეზრახათ, აეღოთ მცხეთა, დაერბიათ იგი.

მეფეს არ შეეშინდა. ფიცხლავ მოიწვია ერისთავები კახეთისა, ხუნანისა, სამშვილდისა და მხედრობანი თავის სპასხეტისა, რომელიც იდგა ქართლში. ვიდრე ესენი მიეშველებოდნენ მეფეს, ოსნი ჩამოდგნენ მცხეთის ჩრდილოეთის კარს, მუხრანს.

მეფეს თან ახლდა დიდი ლაშქარი და იგინი ჩააყენა ქალაქის ციხეებსა და კარებში. ეს სულ მცხეთელთა ლაშქარი იყო და ამას გარდა კიდევ „გარე გამავალი“ ქვეითი ჯარი იყო 30,000 და მხედრობა კი 10,000. ქვეითობა მეფემ დააყენა არაგვის იმიერ და ამიერ ციხეებში, ხოლო თვითონ წაიყვანა მხედრობა და დადგა მცხეთის ახლოს, საფურცლეს. მის ლაშქარს იარაღად ჰქონდა შუბი, ოროლი (ლახვარი), შვილდისარი, ხმალი, ფარი და სხ. ოსნი მოვიდნენ. შეიბნენ. იბრძოლეს ორი დღე. ამასობაში მოვიდნენ ერისთავნიც. მტერი დაამარცხეს, მოსპეს. მოკლულ იქმნა ოსთა მეფეც. მაგრამ მეფე აშასპმა ეს არ იკმარა; ამგვარ თავხედობას და კადნიერებას იგი ვერ აპატიებდა ჩრდილოეთის ველურებს. მეორე წელსვე შევიდა შუაგულს ოსეთში, დაამარცხა, დაარბია, დახარკა, დაბრუნდა.

სამწუხაროდ, ამგვარმა ძლივამოსილებამ მეფე გააღალა, გააამპარტავნა. წარჩინებულ კაცების მუშაობას ქვეყნისთვის იგი აღარაფრად აგდებდა. მრავალნი დაამცირა, დაამდაბლა.

ამან გააგულისა ერისთავნი ეგრისისა, ოძრხისა, კლარჯეთისა, წუნდისა. ესენი შეითქვნენ და მეფის გადაყენება და სხვა მეფის დადგენა მოინდომეს. მოიწვიეს მათ ოსნი, რომაელნი და სომეხნი, გადმოვლეს თავკვერის გზა (რაქაშია) და დადგნენ გუთისხევს. ამზასპმა მოიშველია სპარსნი და დაეცა მტრებს, მაგრამ დამარცხდა და მოკლულ იქმნა. ერისთავებმა გაამეფეს რევი, მისი დისწული, ძე სომეხთ მეფისა.

2. რევ-მართალი (186—213). რევი იყო კაცი მოწყალე, მართალი, შემწე გაქირვებულთა. ეს სათნოებანი მას შეჰმატა ქრისტეს სახარების შესწავლამ.

მეფემ ცოლად შეირთო სეფელია, ასული ბერძნის ლოლოთეთისა. ამ მეფემ საბერძნეთიდგან მოიტანაო საქართველოში კერპი აფროდიტე. ეს აფროდიტე იყო ქალ-ღმერთი, მოტრფიალე ბალ-ვენახებისა და ყვავილებისა, მცხოვრები ქალებში, ქალღმერთი საამურ გაზახულისა, ტკბილად დროს გამტარებელი მაღალს მთაზე ქაბუკ აღონისთან ერთად. ამისთანა ღმერთის საკერპოს აღმართვით საქართველოში მეფეს, აღბად, სურდა აღენიშნა—ერთის მხრით, თავისი სიყვარული დედოფლისადმი და მეორეს მხრით, საქართველოს განახლება, აღყვავება, წარმატება. მაგრამ ამ ქალღმერთს ქართველები წინადაც თაყვანსცემდნენ, მეტადრე კოლხეთის მეფეების ფარნაკის, ასანდრის და პოლემონის ეამს.

რევი კაცთ-მოყვარე მეფე იყო. მან აღკრძალა კაცის შეწირვა უსულ-გულო კერპთათვის. მანამდე კი კაცის შესაწირავად ასრე ემზადებოდნენ: ივერიისა და ალბანიის (ქართლ-კახეთის) მიჯნაზე იყო ტაძრები მთვარისა, ზევსისა და მზისა. ქურუმის თანამდებობას ასრულებდა მეფის შემდეგ უპირველესი პატივცემული კაცი. ამას ექვემდებარებოდა მთელი წმინდა ადგილი, ვრცელი, დიდი, მკიდროდ დასახლებული და აგრეთვე საქურუმოებისა და სახატოების მოსამსახურენი, რომელნიც, ხშირად, ქადაგად დაეცემოდნენ ხოლმე. ამ ქადაგთაგან რომელიც იწყებდა ტყე-ღრეში უგზო-უკვლოდ სიარულს, მას

იქერდენ უპირველეს ქურუმის ბრძანებით, ფეხთ უყრიდნენ საღეთო დადიანს (ბორკილს), მთელს წელიწადს ჰკვებავდნენ, მერე ხსენებული ქურუმი სცხემდა ზეთს და საღეთო პირუტყვებთან ერთად სწირავდა ღმერთს. ხოლო სწირავდენ ასრე: მსხვერპლის გარშემო მდგომ დასიდამ გამოდიოდა ის, რომელსაც ხელში ეჭირა საღმრთო ლახვარი და ამ ლახვარს ასობდა გულში, მსხვერპლი რომ წაიქცეოდა, მის ძირს დაცემის მიხედვით ქურუმები იწყებდნენ მკითხაობა-წინასწარმეტყველებას. როდესაც განგმირულ გვამს მიასვენებდნენ დანიშნულ ადგილას, ამ გვამს ფეხს ადგამდნენ, რომ განწმენდილიყვნენ.

3. რევ-მართალის მომღვეწო მეფეებია. ოთხი მეფის ამბავისთვის ჩვენს მემატრიანეს მიუძღვნია მხოლოდ 15 სტრიქონი! იგი სწერს:

მოკვდა რევ, მეფე იქმნა ძე მისი ვაჩე (213—251) *

შემდგომად მეფე იქმნა ძე ვაჩესი ბაკურ (251—246)

შემდგომად ბაკურისა მეფობდა ძე მისი მირდატ (246—262)

შემდგომად მირდატისა მეფობდა ძე მისი ასფაგურ (262—262)

ამან ასფაგურ ალაშენა ციხე-ქალაქი უჯარმა.

და ამას კიდევ უმატებს: ასფაგური იყო უკანასკნელი ფარნავაზიანი. მის დროს სპარსეთში გამეფდა ქასრე ანუ შირვან სასანიანი, რომელმაც მოსრა წინანდელი სამეფო სახლი—აქლალიანი არდაშირი, ხოლო სომხეთში გამეფდა კოსაროსი; ასფაგური და ეს კოსაროს გადაეკიდნენ ქასრეს. ასფაგურმა მოიწვია ოსნი, ლეკნი და ხაზარნი, შეუერთდა კოსაროსს, შეეზა ქასრეს და დაამარცხა.

ეს მცირე ცნობებიც არეულ-დარეულობას წარმოადგენს.

ა. სასანიანი გამეფდა არა ასფაგურის ქვამს, არამედ 226 წ. და მან არდაშირი კი არ მოკლა, არამედ თვით არდაშირი იყო პირველი სასანიანი (იხ. ქვემო).

ბ. ამდროს, როდესაც ვითომ მეფობდა ასფაგური, სპარ-

*) ვახუშტის ანგარიშით.

სეთში მეფობდა არა ქასრე, არამედ შაბურ I (240—271), ხოლო ბერძენთა მწერლები ივერთა მეფე ასპაგურს და მისს თანამეფობ სავრომასს უჩვენებენ 368—374 წლებში შაბურ II-ის ეამს (309—380).

სჩანს, ჩვენის მატიანის გადამწერსა თუ შემმუშავებელს შაბურ მეორე მიუჩნევია შაბურ ჰირეგლად და მის თანამედროვედ გამოუცხადებია ასფაგური.

არის სხვა ცნობაც, რომ ასფაგურს, მართლაც, უმეფნია შემდეგ მირიანისა და არა მის წინად.

ა) შატბერდის მემატრიანე მირიანის მამად ასახელებს მეფე ლევის (მეფობდნენო: რეე-მართალი, ვაჩე, ბაკურ, მირდატ, ასფაგურ, ლევ-მამაჲ მირიანისი).

ბ) ასფაგური ითვლება მე-23-ე მეფედ, „ციხე-ქალაქის უჯარმის“ ამშენებლად. ვახუშტი თავისს გეოგრაფიაში „ციხე-ქალაქის უჯარმის“ აღმაშენებლად სთვლის მე-23-ე მეფესვე სეურმაგს.

ცხადია, რომ ეს ასფაგური და საურმაგი არიან ის ასპაკურ და სავრომაკი, რომელნიც საქართველოში ერთად მეფობდნენ 368—374 წლებში, შაბურ II-ის დროს. (იხ. ქვემო).

ეს არეულ-დარეულობა ირკვევა შემდეგი დროის ამბების მოთხრობითაც.

4. მესამე საუკუნის დასასრული და მირიანი.

ა. ქართლის ცხოვრებით. ასფაგური და კოსაროს რომ ებრძოდნენ სპარსთა მეფე ქასრეს, მაშინ სპარსეთში იყო სომეხთ მეფის მოლაღატე ანაკი. ამან მოახსენა ქასრეს, მე წავალ და შენს მტერს კოსაროსს მოვკლავო. წამოვიდა და ხილხ:ლ^ა ნახა მეფე კოსაროსს, თავი მეგობრად აჩვენა და მოჰკლა იგი არარატის მთაზე, საცა ერთად ნადირობდნენ. ქასრეს გაუხარდა, წამოვიდა, დაიპყრა სომხეთი და შემოვიდა ქართლს. ასფაგური გაიქცა ოსეთს და იქვე მოკვდა. მას დარჩა ასული აბეშურა.

მაშინ მცხეთაში იყო მაიყან სპასპეტი. მისას შეიყარნენ ქართველნი და დაიწყეს ბჭობა, თუ ვინ ამოერჩიათ მეფედ. მაიყანმა ყველას ურჩია, გვიჯობს სპარსეთის მეფის შვილი მეფედ დავისვათო. რჩევა მიიღეს და

მოციქულები გაუგზავნეს ქასრეს. მან მოიყვანა მცხეთას თავისი შვიდი წლის ვაჟი მირიანი, შერთო ასფაგურის ასული აბეშურა ცოლად, დაუდგინა მას ხელმძღვანელად მირვანოზი, მისცა მკველად 40,000 მეომარი—სპარსი, დაიპყრა კავკასიელთა ყოველი ხევ-ლელეები, გაუმაგრა სამეფო, დაავალა ბრძოლა ხაზართა და წავიდა სპარსეთს.

მირიანმა სიყრმითგანვე დიდი სიყვარული გამოიჩინა ქართველები-სა: ერთგულად ეწასხურებოდა მათს შვიდს კერპს და აგრეთვე თაყვანსცემდა ცეცხლს, მალე შეისწავლა მათი—უნა, შეამყო მათი კერპები, მღვდლებს (ქურუმებს) ხელი მოუშარათა, შეამყო ფარნაუზ მეფის საფლავი და წყალობა მოჰფინა ნთელს სამეფოს—ქართლს, კახეთ-ერეთს, მოქაქანს, სომხითს, ეგრისს (იმერეთს) მაგრამ 15 წლისა რომ შეიქმნა, ცოლი მოუკვდა და შეირთო მეორე ცოლი, ულიტორის ასული, რომელიც მოიყვანა პონტოთ.

ამის შემდეგ გაჩაღდა ბრძოლა ხაზარებთან, რომელთაც შეელოდნენ ლეკნი, ძურძუქნი, დიდონი. მაგრამ მირიანი მუდამ სძლევდა მტრებს და დიდის წარჩინებით ლაშქრობდა დარუბანდამდე.

მირიანი 40 წლისა რომ იყო, მამა მოუკვდა და სპარსეთს გამეფდა მისი უმცროსი ძმა ზარტამი. მირიანს, როგორც უფროსს ძმას და, მაშასადამე, ტახტის მემკვიდრეს, ეწყინა ძმის გამეფება, შეიყარა ჯარი და გაილაშქრა ბაღდადს (!). ძმები შეიბნენ ნასიბისს (ნისიბის) ხევეს. მაგრამ მოხუცებულნი შეიყარნენ და ძმები შეერიგეს. ბარტამი სპარსეთის მეფედ დარჩა, ხოლო მირიანის სამეფოს მიუმატეს ჯაზირეთი (შუამდინარე) და შამის (ასურეთის) ნახევარი და გამოისტუმრეს.

მის დაბრუნებამდე გადმოსულიყვნენ ოსნი და აეოხრებინათ ქართლი. მირიანმა პირდაპირ ოსეთს გაილაშქრა, დაიპყრა, დაატყვევა და გადაბეჭა ოსეთი ხაზართამდე. დვალეთის ვზით იგი დაბრუნდა მცხეთას.

რამდენიმე წელიწადი გავიდა. დარუბანდს გამოჩნდნენ ხაზარნი. მათ საბრძოლად წავიდა მირიანი. მაგრამ ამდროს საბერძნეთში შევიდა ბუმი-თბ მეფე და სთხოვა თავისთავ ბრძოლა კეისარსა. ამან ვერ გაბედა. იქ იყო მაშინ სომხეთის მეფე თრდატი, კაცი გოლიათი. ეს გავიდა საბრძოლად. დაამარცხა გუთთა მეფე და შეიპყრა. კეისარმა თრდატი განათავისუფლა ტყვეობიდან, ჯარი მისცა და გამოისტუმრა. მოვიდა-რა, სომხეთოდგან მირიანის ერისთავები გამოდევნა. მირიანმა ჯარი დაიბარა სპარსეთიდან. მოვიდა მეფეთა ნათესავი ფეროზ. ამას მირიანმა შერთო თავისი ასული და მისცა ქვეყანა ხუნანითგან ბარდავამდე, მტკვრის ორივე კერძი, და იქ დაადგინა ერისთავად. გაიმართა განუწყვეტელი ბრძოლა საქართველოსა და სომხეთს შორის. პირველს შეელოდა სპარსეთი, მეორეს—საბერძნეთი. ხან მირიანი სძლევდა, ხან თრდატი იმარჯვებდა.

ასრე იყო ბარტამის სიკვდილამდე *). შემდეგ კი სპარსეთს რომ გაჰყვდა ბარტამის შვილი **), მირიანმა და ამ ბარტამისძემ შეაერთეს თავიანთი ჯარები, დაიპყრეს სომხეთი, შევიდნენ საბერძნეთს და დაეცნენ კოსტანტინე (?), მეფეს ***). ამას (!) უთხრეს მახლობელთ: „ირწმუნე ქრისტე, წაიმძღვარე ჯვარი და სძლევ მტერსო“. ასრე ქნა კოსტანტინემ (?), და დაამარცხა მტრები ****). სპარსნი დაბრუნდნენ სპარსეთს. მირიანი მოვიდა ქართლს და რადგან ძალა აღარა ჰქონდა, რომ პასუხი გაეცა კოსტანტინესთვის (?), მიაგება მას მოციქულნი, აღუთქვა მსახურება და სპარსთა დახრცვა. კოსტანტინე (?) დაეზავა მირიანს, მისი შვილი ბაქარი მზევლად აიყვანა, შეარიგა თრდატი და მირიანი და ამზახლა იგინი: თრდატმა თავისი ასული სალომე ცოლად მიათხოვა მირიანის ძეს რეკს. ამას გარდა, მათ სამეფოების გამსაზღვრელ მიჯნად დასდო არეზი: ამ მდინარის სამხრეთი მხარე სომხეთისა იყოსო, ხოლო ჩრდილოეთისა—საქართველოსი.

მირიანმა თავისი შვილს რეკს საუფლისწულოდ მისცა კახეთი და კუხეთი და სამთავრო ქალაქად მიუჩინა უჯარმა.

აქ მოთხრობილი ამბები მხოლოდ ნაწყვეტებია იმ დიდდიდ ამბებისა, რომელიც საქართველოსა და მისს მეზობლობაში მოხდა თითქმის მთელის მესამე და მეოთხე საუკ. განმავლობაში. ჯერ მოგვყავს მე-III საუკ. ამბები.

ბ. საზოგადო წყაროების ჩვენებით.

ა. ზემოხსენებულნი გუთანი თავდაპირველად ცხოვრობდნენ აზოვის ზღვის პირად და მერე: მიტრიდატის დიდის უამს, გადასახლდნენ სკანდინავიას და იქიდგან იწყეს ქვეყნების პყრობა, დარბევა. მათ სათარეშო ბინად ითვლებოდა შავი ზღვის ჩრდილოეთი ნაპირი, საცა ჰქონდათ საკუთარი სამთავრო. მათ გაიჩინეს ძლიერი ფლოტი. 258 წელს იწყეს პირველი საზღვაოსნო ომი. მათი 15,000 მეომარი ნაგებით მოადგა აფხაზეთის ნაპირებს და შემოერთყა ბიჭვინტას, რომელიც თუმცა საკმაოდ გამაგრებული იყო, ჰქონდა მკვიდრი ზღუდეები, გუ-

*) ბარტამად იგულისხმება ვარანი ანუ ბარამი. სპარსეთში სამი ბარამი მეფობდა და უკანასკნელი მოკვდა 294 წელს.

**) იგულისხმება ნერსესი (294—303).

***) დიოკლეთიანეს.

****) 297—298 წელს.

თებმა მაინც აიღეს, და მერე დაეშვნენ სამეგრელოსკენ და მისი ზღვისპირის ნაწილები დაარბიეს და გააოხრეს. შემდეგ წამოვიდნენ ფოთს, გატარცვეს რიონის შესართავთან მყოფი მდიდარი ტაძარი და გასწიეს ტრაპიზონისკენ. ეს ქალაქი მაშინ ეკუთვნოდათ რომაელებს. იგი იყო ფრიად მდიდარი, მაგარი. გუთებმა აიღეს ტრაპიზონი, პირქვე დასცეს მისი შენობები, დაატყვევეს უამრავი მეომრები და მცხოვრებლები, ძვირფასეულობით დატვირთეს თვისი გემები და დიდის დევლით დაბრუნდნენ თავიანთ ბოსფორის სამთავროში.

ბ. 276 წელს აღანქებმა, რომელნიც მოსახლეობდნენ აზოვის ზღვის პირას, იმპერატორ ავრელიანეს მოწოდებით გაილაშქრეს სპარსეთს და მერე მივიდნენ საბერძნეთის მხარეს, რომ მიიღონ იმპერატორისაგან საჩუქარი. და რადგან დაპირებული ჯილდო ვერ მიიღეს, შეესივნენ პონტოს, კათაბადუკიას, კილიკიას და გალატიას, დაარბიეს, დაატყვევეს და დაბრუნდნენ რიონის გზით. ავრელიანეს მოადგილე ტაციტმა საკმაოდ დააშინა ეს აღანნი (ოსნი).

გ. რამდენიმე წლის შემდეგ იმპერატ. პრობმა პონტოს აღმოსავლეთ მხარეს დაასახლა ფრანკები. ამათ უნდა დაეცვათ იმპერიის მიჯნები. მაგრამ ხელში იგდეს რომაელთა გემები, გამოვლეს კლარჯეთი რიონის შესართავამდე და აქედგან წავიდნენ ევროპას, რომ შეუერთდნენ თავიანთ მოგვარე ფრანკებს, რომელნიც მოსახლეობდნენ რეინსა და ღონაიაზე.

დ. 298 წელს ქალაქ ნიზიბისს მოხდა ხელშეკრულობა რომაელებსა და სპარსთ შორის. ამ ხელშეკრულობას დიდი შედეგი ჰქონდა საქართველოს პოლიტიკურ მდგომარეობაზე *).

*) ამას ჩვენი მემბტიანეც მოიხსენიებს როგორც „ნასიბის ხეცს“ ბრძოლას და ზავს მირიანსა და სპარსეთის მეფეს შორის, და ამ მბტიანის აღწერითაც ეს „ნასიბის ხეცი“ სწორედ უნდა ყოფილიყო იმავე 298 წ. (მირიანი 40 წლისა იყო მაშინ; 266 წელს რომ გამეფდა, 7 წლისა იყო. ამ ანგარიშით იგი დაბადებულა 258 წ., ხოლო 258 + 40 = 298).

ე. კვიროს-დარიოზების დროინდელი მსოფლიო იმპერია სპარსებისა თანდათან დაძაბუნდა, დამცირდა და შეეღია პართიის სამეფოს. ეს სამეფოც რომაელებმა მრავალჯერ აიკლეს, დასჭრეს, დააწყლულეს. მესამე საუკუნის დასაწყისს (ქრ. შ.) იგი წარმოადგენდა სუსტ სახელმწიფოს. ამდროს სპარსეთის ქვეყანაში - ისტახარს—ცხოვრობდა ლარიბი სასანი, ჩამომავალი სპარსეთის ძველ სამეფო აქამენიდების გვარისა. მისგან და ბაბეკის ქალისაგან დაიბადა არდაშირი, დამფუძნებელი სპარსეთის ახალის—სასანიდების—სამეფოსა.

ზავის პაპის ბაბეკის სახლში არდაშირმა მიიღო დროის შესაფერი განათლება. მაშინ პართიაში მეფობდა არტაბანი. მის კარზე ნიჭიერმა არდაშირმა უმაღლესი სამსახური მიიღო.

ამდროს რომაელებმა დაამარცხეს არტაბანი, სპარსეთი აიკლეს და უნუგეშო მდგომარეობაში ჩაადგეს. ამით ისარგებლა არდაშირმა, მიიმხრო სპარსნი, მიესია არტაბანს, სამჯერ ზედიზედ დაამარცხა, მოკლა 226 წელს და თვითონ გამეფდა.

ამ ამბავმა თავზარი დასცა რომს და მის მფარველობაში მყოფ სომხეთის მეფეს ხოსროს, რომელიც არტაბანის ნათესავი იყო. მან შევლა ითხოვა რომაელებისაგან. არდაშირმა 400 წარჩინებული და წარმოსადეგი კაცი გაგზავნა რომს და იმპერატორ ალექსანდრე სევეროსს შეუთვალა: ჩემმა წინაპარ კვიროსმა პირველმა დაიპყრაო აზია ინდოეთამდე, ეთიოპიამდე და ეგეოსის ზღვამდე. იმავე დიდების აღსადგენად დღეს მე ვარ მოწოდებულიო. რომაელებმა ჩვენს სამფლობელოებს თავი დაანებეთ და მარტო ევროპით იკმარეთო.

ამისთანა დამცირებას ვერ აიტანდნენ რომაელები. სომხეთს ვერ დასთმობდნენ იგინი, რადგან ეს ქვეყანა იცავდა იმპერიის აღმოსავლეთ მიჯნებს. ალექსანდრე იმპერატორი დიდის ლაშქრით მოვიდა აღმოსავლეთს, ხოსროც შეიერთა და შეებრძოლა არდაშირს, მაგრამ რომაელთა ლაშქარი ზოგი ამოსწყვიტა არდაშირმა, ზოგი ინაცვალა ქირმა და შიმშილმა, მხოლოდ მცირეოდენი გადარჩა და უკანვე დაბრუნდა.

არდაშირმა სომხეთის მეფე ხოსროც მოაწამლვინა ანაკს. ხოსროს დარჩა მცირეწლოვანი შვილი ტირიდატი (თრდატი), რომელიც რომს გააქცია მისმა აღმზრდელმა. არდაშირმა დაიქირა სომხეთიც (233 წ.).

არდაშირის (არტაქსერქსის) სიკვდილის შემდეგ (240 წ.) გამეფდა მისი შვილი შაბურ I (იგივე საპორ, შაპუხი). ამან კარრისა და ნისიბის მეციხოვნე რომაელებისაგან გაწმინდა ეფრატის ნაპირები და თავზარი დასცა აქაურობას. რომის სიამაყეს დიდი, აუტანელი ქულილი გაუჩნდა. 260 წელს ეფრატზე გადმოდგა იმპერატ. ვალერიანე. ამან ამაყად გადაელო მდეფრეტი, მაგრამ შაბური შემოერტყა, თვით ვალერიანე დაიქირა, გალიაში ჩასო და რომაელთა ლაშქარსაც იარაღი აპყარა, რომაელების იმპერატორად გამოაცხადა ვილაც ანტიოქელი კირიადი და ტყვე რომაელებს უბრძანა თაყვანი ეცით კირიადს, როგორც თქვენს იმპერატორსო. ამ ამბავმა შეაძრწუნა რომი და მთელი მსოფლიო.

ამის შემდეგ, ვალერიანეს სიკვდილამდე, შაბური ცხენზე ისე არა ჯდებოდა, რომ გალიაში ჩასმულ მეფის ზურგზე ფეხი არ დაედგა.

ყრმობითგანვე რომში გაქცეულმა ტირიდატმა რომაელებისაგან შეისწავლა სამხედრო ხელოვნება. 286 წელს იგი გამოისტუმრეს სომხეთს, რომელიც მოუთმენლად მოელოდა თავის განმათავისუფლებელს. მას აღტაცებით დაუხვდნენ თავისუფლების მოწყურებულნი სომეხნი. ამდროს სპარსეთში უფლებისათვის იბრძოდნენ ორნი ძმანი, ნარსეს და ჰორმუზდი, ნარსესმა გაიმარჯვა, მერე ტირიდატს შემოება და განდევნა.

ამდროს რომის სამფლობელო ორად იყო გაყოფილი და აღმოსავლეთის იმპერატორად ითვლებოდა დიოკლეტიანე, რომელიც ანტიოქიას იდგა. მასთან მივიდა ტირიდატი. დიოკლეტიანემ ნარსესი დაამარცხა (298 წ.) და იძულებულ ჰყო მისთვის დაეთმო სომხეთი, შუამდინარე და ხუთი მაზრა მდინ. ტი-

გრის აღმოსავლეთით, ქუთისტანი და გორდიანა, ხოლო იმპერიასა და სპარსეთ შორის მიჯნად დაიღო მდინარე არეზი.

ვინმე პეტრე პატრიკი ამ ნიჭიბის ხელშეკრულობას, რომელიც შესდგებოდა სამის მუხლისაგან, უმატებს მეოთხესაც, რომელიც ამბობს: „ივერია იყო უნაყოფო (?) ქვეყანა, ხოლო მისი მცხოვრებლები. იყვნენ ბრიყენი და მესისხლენი, მაგრამ იცოდნენ ბრძოლა-ომი და ესახლნენ იმპერიასა და უფრო საშიშარ და მესისხლე ბარბაროსების შორის. მათ ეპყრათ კავკასიონის მთის ვიწრო შესავალ-გასავალები და მათზე იყო დამოკიდებული, შემოეშვათ თუ არ შემოეშვათ სარმატთა მაწანწალა ტომ-მოდგმანი, როდესაც ამ ბარბაროსებს აღედროდათ სურვილი, შემოსეოდნენ სამხრეთის მდიდარ ქვეყნებს. ივერიის შეუკების ღანიშენის უფლებამ, რომელიც სპარსეთის ხელმწიფემ დაუთმო რომის იმპერატორებს, ხელი შეუწყო რომაელთა ძლიერების განმტკიცებას აზიაში“.

პეტრე პატრიკის შენიშვნა შესახებ საქართველოს უნაყოფობისა და მის მცხოვრებთა მესისხლეობისა ჩვენ სარწმუნოდ არ მიგვაჩნია, ვინაითგან ჯერ ისევ სტრაბონი ალტაცებით იხსენიებდა საქართველოს ნაყოფიერებას და მის მოსახლეთა კეთილ-განწყობილებას, ხოლო რაიც შეეხება ნისიბის ხელშეკრულობას, ეს ოქმი ფრიად საყურადღებოა: ამ ხელშეკრულობაზე ამყარებდნენ, ალბად, თავისს უფლებას რომის (ბიზანტიის) იმპერატორები, როდესაც საქართველოს უნიშნავდნენ კურატალატებს.

298 წლითგან ვიდრე 339 წლამდე აღმოსავლეთში მშვიდობიანობა იყო და მხოლოდ 339—340 წლებიდან ასტყდა ბრძოლა რომაელებსა და სპარსებ შორის და ამ ომებში მონაწილეობა მიიღეს საქართველოს მეფე მერიბანმა (მირიანმა) და სომხეთისამ არშაკმა. ეს ამბავი მოთხრობილი იქნება მესამე განყოფილებაში.

განყოფილება III.

ქრისტიანობის მიღებიდან ძველი საუკ. დასასრულამდე.

თ ა ვ ი I.

ქრისტიანობის გავრცელება.

1. მრავალღმერთობა და ერთღმერთობა. ქრისტიანობის გამარჯვებამ ბოლო მოუღო ძველს წეს-წყობილებას, შეხედულებას ღმერთსა, კაცსა და მსოფლიოზედ.

წინად მრავალღმერთობა იყო. სწამდათ—ყოველი ღმერთი მფარველობს ერთს რომელსამე ოჯახს, გვარეულობას ანუ თემსო და მისთვის მხოლოდ არსებობსო. ეს იყო დრო საშინაო და საქალაქო ღმერთებისა. ამ რწმენაზე აშენდა უფლებაც, სამართალი; საკუთრება, მემკვიდრეობა, სასამართლო, კაცთა შორის ურთიერთობა—ყველა ეს განისაზღვრა სარწმუნოების მოთხოვნილებისა-და გვარად.

მაშინ სახელმწიფო იყო სარწმუნოებრივ საზოგადოებად, მეფე—უმაღლეს ღვდელმთავრად, დიდებული — უმთავრეს მღვდლად, კანონი—საღმთო ფორმულად; პირადი თავისუფლება არ არსებობდა, ადამიანი სახელმწიფოს მონა იყო სულით, ხორციით, სარჩო-საბადებლით; მამულის შეილობა ღვთისნიერებად, გმირობად ითვლებოდა, ხოლო მამულად—კარ-მიდამო მამისა, ბინა გვარეულობისა. გარეშე ამ მამულისა და ბინისა—თითქმის ყოველივე უცხოეთი იყო, შემეცნება სიმართლისა, მოვალეობისა და სიყვარულისა მამულისა და საკუთარ ბინის საზღვარს არ სცილდებოდა. მაგრამ ასრეთი ყოფა ველარ აიტანა საზოგადოებამ: მრავ-

ვალმა უსამართლობამ, დამცილებამ, პიროვნების შელახვამ ერთი დაჰბადა ურწმუნოება, გააღვიძა დიადი სურვილი განთავისუფლებისა. ამ ლტოლვილებას ხელი შეუწყო ქრისტიანობამ, რომელმაც გამოაცხადა, რომ ღმერთი—ერთია, ერთი ოჯახისა, თემისა, გვარ-მოდგმათა და მსოფლიოსთვის, რომ იგი კაცის ხელით გაკეთებული უსულო ნივთი კი არ არის, არამედ არსება უხილავი, გაძინელი ქვეყნისა, ყოვლის მპყრობელი, უკვდავი, მოწყალე, რომ მას ერთნაირად უყვარს ყოველი დაბადებული და მის წინაშე თანასწორია დიდი და პატარა, ღარიბი და მდიდარი, ხელისუფალი და მეფე, რომ იგი არ გაარჩევს ერთმანეთისაგან ურიას, ბერძენს, რომაელს, ბარბაროს სკვითს და ყველანი თანასწორ შეილება მიაჩნა.

ქრისტიანობამ შესცვალა ღვთისმსახურების არსებაცა და სახეც. სარწმუნოება შეიქმნა სულის, გონიერების საქმედ. ახალს ღმერთს, ძველ ღმერთებივით, საქმელი და სასმელი აღარ უნდოდა, არამედ ლოცვა თბილი, ტკბილი, საიდუმლო. ახალი სარწმუნოება აღარ ქადაგებდა მძულვარებას, უცხოელის შეუწყნარებლობას, არამედ ღიდებას ღვთისას, კაცთა შორის სათნოებას, ქვეყანასა ზედა მშვიდობას.

ქრისტემ სარწმუნოება განაცალკევა სახელმწიფო მთავრობისაგან. იგი ქადაგებდა „მიეცით კეისრისა კეისარსა და ღვთისა ღმერთსა“.

ყველა ამით ძლიერი იყო ქრისტიანობა, ყველა ამით მან დაამხო წარმართობა.

ბ. ქრისტიანობის გავრცელება მსოფლიოში. ქრისტემ თავის ამალგების წინად (ჰმ წ. ქრ. შ.) დაარიგა მოციქულები: წადით და მთელს მსოფლიოში გაავრცელეთ ჩემი სწავლაო, ქრისტიანობა უქადაგეთ ყოველს თესლსა და ტომს.— იგინიც ეგრე მოიქცნენ. დააარსეს—რა პირველი ეკლესია იერუსალიმში, გაიუანტნენ ყველა ქვეყნებში, უქადაგეს ყველა ერს სარწმუნოება ქრისტესი, სარწმუნოება სიყვარულისა, შებრალებისა, თანასწორობისა, სიმდაბლისა, ძმობა-ერთობისა.

დავრომიონი, დაჩაგრულნი, უუფლებონი, უძღურნი—ყველანი მოწინააღმდეგეობით ისმენდნენ მოციქულების სიტყვას, ინათლებოდნენ, უერთდებოდნენ ქრისტეს საყდარს და აძლიერებდნენ მას. ყველგან დაარსდა საყდრები, ყველგან გამრავლდა ქრისტიანეთა რიცხვი. თანდათან ახალი სარწმუნოების მომხრენი და აღმსარებელნი გაჩნდნენ ყველა წოდებაში: ქრისტეს შეუდგა ბევრი მოხელე, დიდებული, მდიდარი და კერპმსახური. მოციქულების შემდეგ მათი მოვალეობა განაგრძეს მათ-მიერვე დადგენილ ეპისკოპოსებმა, აგრეთვე სხვა მოძღვრებმა, მასწავლებლებმა და ლეღელ-მთავრებმა.

ქრისტიანობას თუმცა სასტიკად სდევნიდნენ წარმართობის დამცველი მეფეები და მოხელენი, მაგრამ მაინც დღითიდღე მისი ასპარეზი დიდდებოდა, ვრცელდებოდა, ასე რომ მეორე საუკუნის ნახევარს ქრისტიანობრივი საზოგადოებანი გაჩნდა სამსავე ხმელეთს—აზიას, ეპროპას და აფრიკეთს, და ყველგან აშენდა ეკლესიები.

მესამე საუკუნის გასვლამდეც ასრე წარმატებით მიდიოდა ქრისტიანების საქმე, თუმცა მათ უწყალოდ სდევნიდნენ, სტანჯავდნენ. ქრისტიანებს უფრო მეტად უწყობდნენ მეფეები და იმპერატორები, რადგან ქრისტიანობა წარმართობასავე მათ ღმერთებად ანუ ღმერთ-კაცებად არა სთვლიდა, არამედ ქადაგებდა, რომ ღმერთის წინაშე მეფეცა და უბრალო გლეხი და მონაც თანასწორიაო. ვიდრე ქრისტიანობა გაიმარჯვებდა (313 წ.), რომის იმპერატორებმა მის წინააღმდეგ ათჯერ აღძრეს საყოველთაო დევნა. პირველი დევნის დროს (64 წ.) იმპერატ. ნერონმა უბრძანა თავისს მოხელეებს ქრისტიანები გაეხვიათ საწვაებში, ჩამოემწყრივებინათ რომის ბალებში და მაშხალასაღიფ აენთოთ. იწოდნენ საცოდავები და არემარეს ანათებდნენ, აჩირალდნებდნენ.

უკანასკნელი და უმძვინვარესი დევნა ქრისტიანებზე იყო მე-IV საუკ. დამდეგს. იმპერატ. დიოკლეტიანმა ბრძანება გას-

ცა, დაენგრიათ ქრისტიანეთა საყდრები, დაელეწნათ მათი ჯვრები და ხატები, ქრისტიანები დაეთხოვნათ სამსახურიდგან. მისი ბრძანება რომ კედელზე გააკრეს, ერთი ქრისტიანე მივიდა და მოაძრო. ეს იწყინა იმპერატორმა, განძვინდა და ჯარს უბრძანა, უწყალოდ ამოეწყვიტათ და ეძარცვათ ყველა ქრისტიანები. მრავალი ქრისტიანე გაიჟლიტა, მრავალი უმანკო სისხლი დაიღვარა მცირე-აზიასა, ევროპასა და აფრიკეთს, მაგრამ ქრისტიანობა მაინც არ შეირყა.

305 წელს დიოკლეთიანე მეფობიდან გადადგა. რომში გაჩნდა ექვსი ხელმწიფე. ამათგან ერთი იყო კოსტანტინე კოსტანტინეს ძე. იმპერატორები იბრძოდნენ რომის დაჩემებისთვის. მაქსენციმ ოთხი მეტოქე დაამარცხა და კოსტანტინესკენ პირი იბრუნა. იგი აქამდის მათს ბრძოლაში მონაწილეობას არ იღებდა და იყო თავისთვის გალლიაში. ახლა კი (312 წელს) ლაშქარი წამოიყვანა და გამოაცხადა: რომს მივდივარ ქრისტიანების დასაცველად. მის ღროშაზე ჯვარი გამოსახულიყო. ეს ღროშა გაიძლოდა და მაქსენცის წინააღმდეგ გაეშურა. მაქსენცი ქრისტიანობის მოძულე და მღევნელი იყო, თუმცა მის ლაშქარში მსახურობდა მრავალი ქრისტიანე. კოსტანტინეს დაპირება რომ გაიგეს ქრისტიანებმა, მაქსენცის განუდგნენ და მიემხრნენ კოსტანტინეს. მაქსენცი დამარცხდა და მასთან ერთად წარმართობაც დაემხო: 313 წელს იმპერატორ კოსტანტინემ ბრძანება გასცა, რომ ქრისტიანობის აღვიარება ყველას შეუძლიანო, ყველა ქრისტიანს სამსახურში შესვლის უფლება ეძლევაო („მილანის ედიქტი“). ქრისტიანების სიხარულს საზღვარი აღარა ჰქონდა. მათს სიხარულში მონაწილეობას იღებდნენ იმპერატორი კოსტანტინე, მისი დედა ელენე, ცოლი ფაუსტა, სიდედრი და სხ. სეფეწულნი. ამის შემდეგ აშენდა მრავალი შვენიერი ეკლესია, დაინიშნენ ღვდელმთავარნი და ქრისტეს სჯული გახდა მთავარ სარწმუნოებად იმპერიაში.

გ. ქრისტიანობის მოყენა საქართველოში ქართველთა მოქცევამდე. თავის ადგილას უკვე ვთქვით, როგორ ეფინე-

ბოდა ქრისტიანობა საქართველოს თვით ქრისტესშობის დღით-
განვე. აქ უნდა მოვიყვანოთ კიდევ ზოგიერთი წვლილი.

საქართველოში ურიები, როგორც იყო ნათქვამი, გად-
მოსახლდნენ ძველადგანვე. მათი უბნები იყო ყველგან—მცხე-
თას, ურბნისს, ბოდს (ბოდბეს), კოდისწყაროს, ქინძარს და სხ.
ამ ურიებმა ქრისტეს დაბადების წელს იერუსალიმიდამ მიიღეს
ცნობა, რომ აღმოსავლეთიდგან მოვიდნენ მეფეები (ბრძენი
მოგვები) ახალდაბადებულის თაყვანსაცემლადო. შემდეგ 30 წ.
ანნა იერუსალიმელმა მოიწერა, რომ ქრისტე ღმერთობას ჩე-
მულობსო, მოდით მის ჯვარცმაზე დასასწრებლად, თანახმად
მოსეს სიტყვისა: „ვინც იტყვის ღმერთი ვარო, ჯვარს ეცვა-
სო“. გაგზავნეს ელიოს მცხეთელი, ლონგინოს კარსნელი და სხ.

ქრისტე რომ ჯვარს აცვეს, მისი კვართი წილად ხვდა
ელიოზს და მან მოიტანა იგი მცხეთას და გადასცა მოსაგებე-
ბლად გამოსულს თავისს დას სიღონიას, რომელიც, მიეკარა-
რა ღვთის სამოსელს, წამსვე გარდაიცვალა. ვერაუთარმა ძა-
ლამ კვართი ვერ განაშორა სიღონიას გვამს, რომელიც კვარ-
თიანად დამარხეს იქვე, საცა სული განუტევა სიღონიამ. აქვე
იდგა კვიპაროზი, რომელიც მოეტანათ ღიბანიდამ და ეხარე-
ბინათ მცხეთაში. მისი ფესვები გადაეწნა სიღონიას საფლავსა
და კვართს.

თითქმის უველა ეკლესია ჩემულობს ამ კვართს, უველა—სომ-
ხეთი, საბერძნეთი, ასურეთი და სხ. ირწმუნება—კვართი ჩვენა ეკ-
ლესიის წიადშიაო, და სხვადასხვა ნაირად გადმოგვცემს მის ისტო-
რიას და თავკარდასვალს, თითქმის უველანი კი მის ამბავს უკავში-
რებენ ღონგინოზის სახელს, იმ ღონგინოზისა, რომელიც ასის-
თავი იყო და ქრისტეს საფლავს დარაჯად უდგა. სომხურის წყა-
როებით, ასისთავმა ღონგინოზმა კვართი მიიტანა გალათიას, მეო-
რე ასისთავმა ლაზმა (ჭანმა) თავისი წილი კვართი მიიტანა სამე-
გრელოს სატახტო ქალაქ ფუდს *). ჩვენს შემატანეს კვართის ამ-

*) იხ. დაწერილებით ნ. ი. მარჩის Хитонъ Господень (СПБ.
1896 წ.).

ბავი აურ-დაურევია. ქრისტეს საულავის მცველი ასისტაფი ღონგინოზი კათბადუკიელი იყო. ამ ღონგინოზმა, ქრისტეს საულავზე მომხდარი სასწაულები რომ იხილა, წამოიძახა: „ტკეშმარიტად იგი არის ძე ღვთისა“. ღონგინოზი დაბრუნდა სამშობლოში და იწყო ქადაგება, როგორც ნამდვილ მოციქულმა. ჰილატემ ეს შეიტყო და მისწერა იმპერატორ ტიბერიოსს (14—37), რომ ღონგინოზი კათბადუკიელებს უქადაგებს—ქრისტე ღმერთიაო. ღონგინოზს თავი მოჰკვეთა ტიბერიოსმა და ეს თავი გაგზავნა იერუსალიმს, საიდგანად იგი კათბადუკიაში მოასვენა ვინმე ქალმა. ეს ღონგინოზი ჩვენს შემატანეს ღონგინოზ კარსნელად (მცხეთელად) მიუჩნევი და გაუხდია ამხანაგად ელიოზ მცხეთელისა: ამ გზით, კვართის მოტანა საქართველოში ადვილ-დასაჯერებელი იქნებოდა, რადგან თვით ღონგინოზის სამშობლო—კათბადუკია—როგორც უკვე იყო ნათქვამი, ქართველებით დასახლებული იყო.

სული წმიდის მოფენის დღეს რომ დაარსდა პირველი ეკლესია, მაშინ ამ ეკლესიის მოზიარედ ქართველებიც შეიქმნენ, ვინაითგან პეტრე მოციქულის ქადაგება სხვა ხალხების წარმომადგენლებთან ერთად მოისმინეს და ქრისტე ირწმუნეს აგრეთვე ქართველების წარმომადგენლებმაც. ეს ახალი მორწმუნენი იყვნენ პართეველნი, უფიკნი, ელამიტელნი, შუამდინარელნი, ურიანი, კათბადუკიელნი, პონტოელნი და ასიელნი.

ამათგან ქართველნი და ქართველთა გვარ-მოდგმისანი იქნებოდნენ უფიკნი, კათბადუკიელნი და პონტოელნი (ქანნი). უფიკეთი წმ. ნინოს ცხოვრებით იყო ქართლი და ქალაქი მცხეთა *).

ამავე დროს იერუსალიმში შეიყარნენ ქრისტეს ყველა მოციქულები და აგრეთვე ღვთისმშობელი მარიამი და წილი ჰყარეს, თუ რომელს მათგანს რომელი ქვეყანა ხედებოდა წი-

!) * შატბერდის ქრ., გვ. 10, 11.

ლად სახარების საქადაგებლად. მაშინ საქართველო ღვთისმშობელს ამოუვიდა წილად და, რომ დააპირა აქეთ გამომგზავრება, ანგელოზმა შეაჩერა და უთხრა: შენ დარჩი აქვე და შენ მაგიერ ივერიაში მოციქული ანდრია გაგზავნეო. ასრეც მოხდა.

35 წელს 50,000 ქრისტიანე მოეფინა მცირე-აზიას და მისი უმეტესი ნაწილი დაბანაკდა პონტოსა და კათბადუკიაში.

41 წელს კათბადუკიაში შემოვიდნენ მოციქულები ანდრია და პეტრე. იგინი ეწვივნენ ქალაქ თიანას მცხოვრებ ონისიფორს, აღადგინეს მკვდარი და მერე მოიარეს კათბადუკიის დაბა-სოფელნი, ყველგან ქადაგეს ქრისტე, მონათლეს და მოაქციეს მრავალნი. შემდეგ პეტრე შევიდა პონტოს, ეწვია ბაგრატ პონტოელს და მონათლა იგიცა და ბევრნი სხვანიც. მერე აქ დაადგინა ეპისკოპოსი (მაქსიმინე), ლეღლები, მთავრები და წავიდა კილიკიას ბაგრატიურთ. აქ ბაგრატი აკურთხა ეპისკოპოსად და გაგზავნა სირაკუზს და ტავრომანს. ესენი ბაგრატმა მოაქცია და მონათლა. მათ ეპისკოპოსად, როგორც მოწმობს მე-III ს. მწერალი დორროთეოსი, იყო ერმოგენი, ქრისტეს მოწაფეთაგანი *).

მეგრელებმა პირველ საუკუნეშივე მიიღეს ქრისტიანობა.

მე-II საუკ. პონტოში მოღვაწეობდა კოლხელი მარკიონი, ძე პონტოს ეპისკოპოზის პალმისა, რომელმაც თავისი შეილი შეაჩვენა ურწმუნოებისათვის.

107 წ. იმპერატ. ტრაიანემ მიიმხრო ქართველნი, სავრომატნი და ბოსფორელნი, მიესია ბაბილონს და აიღო. შემდეგ ამისა იმპერატორმა შეიტყო, რომ მისს ლაშქარში 10,000 მეომარი ქრისტიანე იყო.

მაქსიმიანეს მეფობაში (III ს.) კათბადუკიასა და სომხეთში თითქმის არც ერთი წარმართი აღარ იყო. მარტო კათბადუკიაში მაშინ იყო 50 საეპისკოპოსო (თიანას, კომანას და სხ.) და ბრწყინავდნენ აქ წმ. ბასილი, წმ. მაკრინე და სხ.

*) ტყ. ნაწ. სვინაქსარი მე-XI ს., № 222.

დიდებულნი მქადაგებლები. აქაურებივე იყვნენ წმ. გიორგი (წმ. ნინოს ბიძაშვილი), წმ. ორესტი, კვირიკე და ივლიტა-ორენტი და მისი 6 ძმა ჯერ დაამწყვდიეს ქალაქ სათლეველს — კერპების უარყოფისთვის და შერე გაისტუმრეს აფხაზეთს. ამათგან ზოგი დაიხოცა ქანეთ-კლარჯეთს, ზოგი ოსეთს, ხოლო ერთი — ლონგინოზი — მოვიდა აფხაზეთს, აქვე მოკვდა და დასაფლავებულ იქმნა ბიქვინტას. კვირიკე და ივლიტა აღესრულნენ 15 ივლისს და ამ თვეს ქართველებმა მათ პატივსაცემლად უწოდეს კვირიკობისთვე.

წმ. გიორგი (+ 305 წ. 23 აპრ.) წმ. ნინოს რჩევითვე გამოცხადებულ იქმნა საქართველოს მფარველად და პატრონად. იმთავითვე ქართველები მას სახაედნენ სამეფო ნიშნებზე, ალამებსა და მგომართა ჩაფხუტებზე. მის საოხად მთელს საქართველოში აშენდა 365 საყდარი, ე. ი. იმდენი, რამდენიც დღეა წელიწადში. ამას გარდა, ძველადვე წესად შემოვიდა, რომ ყველა ქართველებს ედღესასწაულნათ აგრეთვე 10 ნოემბერს და 23 აპრილს. 10 ნოემბერს წმ. გიორგის ურმის თვალზე შეყენების მოსაგონებლად. ამიტომ თვით ამ თვესაც (ნოემბერს) ქართველებმა უწოდეს მისივე სახელი — გიორგობისთვე. (ასრევე წარმოსდგა სახელები ზოგიერთ სხვა თვეებისა, რომელთაც აგრეთვე მიისაკუთრეს წმიდანების სახელები. ეს თვეებია: ივანობის-თვე (ივნისი), კვირიკობისთვე (ივლისი), მარიამობისთვე (აგვისტო), გიორგობისთვე (ნოემბერი), ქრისტეშობისთვე (დეკემბერი). „გიორგობა“ (10 ნოემბერი) სახელმწიფო დღესასწაული იყო. (ამ წმ. გიორგის ამბავს ისტორიკოსი გიბბონი სხვანაირად მოგვითხრობს (იხ. ქვემო „წმ. ნინოს ნათესავნი“).

ამავე ხანს ქრისტიანობა მოეფინა სპარსეთს, სომხეთს, საბერძნეთს, ბრანჯეთს, ქერსოვანეთს, საცა 301 წელს მოღვაწეობდნენ წმ. ეფრემი და წმ. ბასილი.

ქრისტიანობა სპარსეთს მოეფინა 270 წლიდგან. ამ ქვეყანაში იყო მრავალი ქრისტიანი, ჰყვანდათ ეპისკოპოსები თვით

სატახტო ქალაქ კტეზიფონში და სხ. მაგრამ გამეფდა-რა შაბურ II (309—381), ამოწყვიტა ქრისტიანობა.

სომხეთის განმანათლებელი იყო გრიგოლ პართელი, ძე იმ ანაკისა, რომელმაც მოკლა მეფე ხოსრო (232 წ.). გრიგოლმა განათლება მიიღო კათბადუკიაში. ტირიდატის ეამს (286—343) შევიდა სომხეთში და იწყო ქრისტიანობის ქადაგება. ტირიდატი ურჩევდა მას უარყო ქრისტე და მამაპაპის სჯულს დაბრუნებოდა, მაგრამ ვერას გახდა და უწყალოდ სტანჯა. ამდროს სომხეთს მოვიდა 102 კაცი (70 მამაკაცი და 32 ქალწული). მათ შორის იყვნენ გაჰანე, რიფსიმე და წმ. ნინო. ესენიც, გარდა წმ. ნინოსი, აწამა ტირიდატმა. ამის შემდეგ იგი შეიპყრო ბოროტმა სენმა. მისმა დამ ხოსროლუხტმა ურჩია, ისევ წმ. გრიგოლი გაგკურნავსო. წმ. გრიგოლი ამოიყვანეს ორმოდგან, რომელშიაც მეფის ბრძანებით ჩაეგდოთ და 15 წელიწადს იტანჯებოდა; წმიდანმა განკურნა მეფე და ამან და მისმა ერმა ირწმუნეს ქრისტე (301 წ.). სომხეთის მეორე ეპისკოპოსად იყო წმ. გრიგოლის შეიღო არისტაკესი, რომელიც დაესწრო ნიკიას მსოფლიო კრებას 325 წ. მის დაბრუნების შემდეგ წმ. გრიგოლმა მონათლა მეფის ნათესავი კამსარი, და გარდაიცვალა 333 წელს.

ბრანჯეთს ქრისტიანობა მოჰფინა თვით წმ. ნინოს მამამ ზაბილონმა. ეს ზაბილონი, ჩვენის მატეანის სიტყვით, იყო კათბადუკიის ქალაქ კოლასტიდამ. იგი მაქსიმიანეს სამსახურში შევიდა და მონაწილეობა მიიღო მის ლაშქრობაში წინააღმდეგ ფრანკებისა და ბრიტანებისა. ამათ წინააღმდეგ მაქსიმიანე იბრძოდა 287 წლითგან. მისმა სარდლებმა დაამარცხეს ფრანკებიცა და ბრიტანებიც, და ერთი ამ სარდალთაგანი, ალბად, იყო მთავარი ზაბილონი. ხოლო ფრანკთ (ბრანჯთ), როგორც იყო ნათქვამი (გვ. 139), საკუთარი სამთავრო ჰქონდათ აგრეთვე შავი ზღვის პირად და იქილგან ხშირად შემოესეოდნენ ხოლმე სამეგრელოს, კლარჯეთს და პონტოს. როგორც ქართლისცხოვრების მოთხრობილგან სჩანს, ზაბილონს

მთელი ფრანკის ქვეყანა კი არ მოუქცევია, არამედ მხოლოდ მისი ერთი ნაწილი, ბრანჯეთი, საცა იყო სოფლები: ხოზამა, ხოზაჲ, გაახლაჯაჲ, ხონებაგაჲ, ხონგირაგაჲ, ზაჯაჲ, ზაგაჲ, ზარდაჲ, ზამრაჲ და თმონი.

დ. კერპთაყვანისმცემლობა საქართველოში ქართველთა მოქცევის წინა წლებში. საქართველოში მირიანი „ალიზარდა მსახურებასა შინა შვიდთა მათ კერპთასა და ცეცხლისა... ჰმატა მან შემკობა კერპთა და ბომონთა, კეთილად იპყრა ქურუმნი კერპთანი, და ყოველთა მეფეთა ქართლისათა უმეტეს აღასრულებდა მსახურებასა მას კერპთასა. და შეამკო საფლავი ფარნაეაზისი“.

შვიდ კერპთაგან ერთი იყო არმაზი, მეორე მთვარე, მესამე ზადენი, მეოთხე გაცი, მეხუთე გა (გაიმ), მეექვსე ადინა და მეშვიდე დანანა. ეს ღმერთებია ნახსენები წმ ნინოს ცხოვრებაში. მაგრამ კვირის შვიდეულში, ღმერთების სახელები სხვა რიგად ჩაპყვებიან (იხ. ზემო, გვ. 83) და მათ შორის ნახსენებია აგრეთვე ღმერთი აფროდიტე. ამ აფროდიტეს კერპი საბერძნეთიდან მოიტანა მირიანის წინააღმდეგის მეფე რევმა. მაგრამ ეს მართალი არ უნდა იყოს, აფროდიტეს კერპი წინადაც უნდა ყოფილიყო საქართველოში და მას, როგორც ზემოთ განვმარტეთ, უნდა რქმეოდა ცა, ცაჲ, ვინაითგან მას აფრიკეთშიაც ერქვა ურანა, ე. ი. ცა. რევი მარტო სახელს შეუცვლიდა:—ცაჲ აფროდიტად გადასცვლიდა. ეს მტკიცდება მითაც, რომ წარმართულ დროინდელ ჩვენებურ ხუთშაბათის სახელს „აფროდიტისა“ უღრის მეგრული ცაშ-ხა და სვან. ცაჲშ (ცისა). ამას გარდა, იგივე ქალ-ღმერთი დიდს პატივდებაში იყო აგრეთვე დასავლეთს საქართველოშიაც—კათბადუკიის ქალაქ კომანას. მისი ტაძარი, როგორც ამბობს არიანე (100—160 წ. ქრ. შ.), იყო აგრეთვე რიონის შესართავის მარცხენა მხარეს, ზღვის პირას და იწოდებოდა „ფაზიანთა ქალღმერთად“. მას ხელში ეჭირა წინწილი და ტახტის ქვემო გამოქანდაკებული ლომები ედგნენ. ამიტომ საქიროება არ მოითხოვდა, რომ

რევს ანუ მის ცოლს სეფელიას აფროდიტის კერპი საბერძნეთიდან მოეტანა. იგი, ალბად, რევმა მხოლოდ სატახტო ქალაქ მცხეთას დაუახლოვა და მის არემარეზე დასდგა, რომ დედოფალს შესძლებოდა აფროდიტის ტაძარში სიარული და ლოცვა.

აფროდიტე (=ასურ. ასტარტა=აფრიკ. ურანია=ქართ. ცა) მაპროვნებელი იყო „დიდის დედისა“, ბუნების ქალღმერთისა, გამჩენელ ძალისა და სიცოცხლისა. მის დღესასწაულს ასრულებდნენ სილოდითა, თავაშვებულ მხიარულობითა, გმინვა-გოდებითა, საკრავების დაყვირებით მწუხრის ხმაზედ, თავაშვებულ ცეკვით და თავბრუ დამახვეველ ფერხულით, რომლის დროს ქალები ნებღებოდნენ ყველა მსურველს; მის კარს მოსული ვაჟები ისპობდნენ მამაკაცობას. მის საკერპოში იყო შვენიერი ტაძრები, საცა საღვთო წესებს ასრულებდნენ „კაცობა მოკლებული“ ქურუმები, ხოლო დღესასწაულს ესწრებოდა უამრავი ხალხი და ქალები, რომელნიც აქვე ჰყიდდნენ თავიანთ ტანს.

ასრეთ გარყენილების კერად იქცა აფროდიტე და მისი ტაძარი შემდეგში, თორემ თავდაპირველად იგი წმინდა სიყვარულის ღმერთქალი იყო.

შესაძრწუნებელი ამბები ხდებოდა აგრეთვე სხვა ტაძრებშიაც, ხოლო არმაზი და ზადენი „იყნოსდეს სულ-მყარლობითათასა სულსა ყრმისა პირმშოისასა“.

სამეფო ღმერთები იყვნენ კიდევ გაცი და გა. ამათ სწიწრავდნენ ერთს სეფეწულს, რომელსაც ცეცხლით სწვავდნენ და მის ნაცარ-მტვერს კერპს თავს გადააყრიდნენ ხოლმე.

ასრეთ ვაებაში იყო ხალხი. ნათელში დავდიოდითო და ბნელი კი გვერტყაო, აძობს ნინოს ერთი თანამედროვეთაგანი, ვიხარებდით შვებითაო და ვიუნჯებდით გლოვასაო, დაბადებულთა ვმსხარუბედითო და არა დამბადებელსა, თაყვანს ვცემდით ქვათა, ძელთა, სპილენძსა, რკინასა, რვალსა გამო-

ბერვით-გამოქედილსა, აგრეთვე ცეცხლსა და ესენი მიგვაჩნდაო ცისა და ქვეყნის შემოქმედებად.

ამდროსვე—ერთი მეფეთაგანი ასრე ჩიოდა: „ქრისტიანებმა ჩვენი უფლება შეურაცხვეს, ჩვენი ხელმწიფება დაიწუნეს, თაყვანს სცემენ ვისმე ჯვარცმულს, მომკვდარს. მეფეებს აგინებენ. ღმერთებს შეურაცხყოფენ. მზისა, მთვარისა და ვარსკვლავთა ძალსა ნათლისას არად შეპრაცხიან, არამედ ყველა ამას ჯვარცმულის გაჩენილად სთვლიან. მათ მთელი ქვეყანა არიეს, გადიბირეს. მე თვითონ შემოძულეს, არა წმიდად შემრაცხეს“.

თვით მირიანამდეც მიელწია ქრისტეს მოძღვრებას, იგიც ჩაეგდო საგონებელში ახალს სჯულს, მის გულს და გონებაჲ მძლავრად ამუშავებდა აზრი, თუ რომელი სჯულია მართალი, ახალი თუ ძველი. იგი ხშირად იწვევდა მცხეთელ ურიების მღვდელს აბიათარს და ეკითხებოდა, თუ რა სწერია ქრისტეს შესახებ ძველსა და ახალს წიგნებში და თვითონაც ჰქონდა „წიგნი ნებროთისა“, მამაპაპათაგან გადმოცემული, მასშიაც ეძებდა რაიმე ცნობას ღმერთკაცის შესახებ და აკვირდებოდა ამ წიგნის იმ ადგილს, საცა ნათქვამი იყო, რომ ჯერ ისევ ნებროთს ეუწყა ანგელოზისაგან მესსიის მოსვლის ამბავიო.

თ ა ვ ი II.

ქართველთა მოქცევა.

ა. წმ. ნინოს მშობლები და აღზრდა. წმ. ნინოს მამა ზაბილონი და დედა სოსანა კათბადუკიელები იყვნენ, ქალაქ კოლასტას (კოლასეს) მცხოვრებნი. სოსანასა და მის ძმას იობენალს მშობლები რომ გარდაეცვალნენ, იერუსალიმს წავიდნენ და იქ სოსანა მსახურად დაუდგა სარა ბეთლემელს, ხოლო იობენალი დევტალარად (ეკონომოსად) დადგა. ზაბილონი წარჩინებული კაცის, მთავრის, შვილი იყო, სამხედრო სამსახურში. შესვლა მოიწადინა. მაშინ იმპერატორი მაქსიმიანე (284—303) ებრძოდა ფრანკებსა (გვ. 139) და ბრიტანებს. ამ ბრძოლაში ზაბილონმა დიდი ვაშაკობა გამოიჩინა, დაამარცხა ფრანკების (ბრანჯების) ერთი განდგომილი მთავარი, დანათლა ეს დამარცხებული ერი და რომით იერუსალიმს წავიდა. იქ ნახა თავისი სოფლები, იობენალი და მისი და სოსანა. ეს უკანასკნელი ცოლად შეირთო და სამშობლოში დაბრუნდა. აქ დაებადათ ასული, რომელსაც ნინო დაარქვეს.

თავდაპირველი აღზრდა ნინომ მიიღო დედისაგან, რომელიც ასწავლიდა მას ღარიბთა და დავრდომილთ მსახურებასა და შეწყნარებას. თორმეტის წლისა რომ შეიქმნა ნინო, ზაბილონმა გაყიდა თავისი ქონება და ცოლშვილით იერუსალიმში გადასახლდა. ამის შემდეგ ზაბილონი გამოეთხოვა ცოლშვილს და წავიდა სამოღვაწეოდ იორდანეს ნაპირას. მისი ცოლიც დედათა ქსენონში შევიდა ღარიბების მოსაველეოდ, ხოლო ნინო მისმა ბიძამ იობენალმა მიაბარა ნიაფორა დვინელს, ბრძენს, ძველისა და ახალის აღთქმის ზედმიწევნით მცოდნეს.

ნიაფორისას ნინო დარჩა ორს წელიწადს და მისგან ისწავლა საღმრთო წერილი და თავგარდასავალი ქრისტესი. ნიაფორამ მოუთხრო ნინოს ცნობები შესახებ ქრისტეს დაბადე-

ბისა, აღზრდისა, ქადაგებისა, ჯვარცმისა, ამალღებისა და აგრეთვე იმისაც, რომ უფლის კვართი ერგოთ ჩრდილოელებს, რომელთაც წაიღეს მცხეთას, ხოლო მისი ტილონი ხვდა ლუკა მახარებელს, სუდარა კი პეტრე მოციქულს. ნინომ, მოისმინა რა ყველა ეს, მადლი და კურთხევა შესწირა ღმერთს და მერე ჰკითხა ნიაფორას: „სად არის ის ჩრდილოეთის ქვეყანა, სადაც ქრისტეს კვართია?“ ნიაფორამ მიუგო: „იმ ჩრდილოის ქვეყანას ჰქვიან ქართლი“. წმ. ნინომ, ჯერ ისევ 14 წლის ყრუმამ, გადასწყვიტა წამოსულიყო ქართლში ქრისტეს სარწმუნოების საქადაგებლად.

ბ. წმ. ნინოს გამომგზავრება. ქართლს წამოსვლას უკვე ემზადებოდა ნინო, რომ იერუსალიმს მივიდა ეფესელი დედაკაცი, კოსტანტინე იმპერატორის დედის ელენეს მხევალი. ამან ნიაფორასა და ნინოს უთხრა, ელენეს სურს ქრისტიანობა მიიღოს და მოინათლოსო. ნინომ სთხოვა ნიაფორას, მე წავალ და ქრისტეს სჯულს ვუქადაგებ ელენე დედოფალსო. ნიაფორმა მისი სურვილი გადასცა იობენალს, ნინოს ბიძას. მან მიიწვია ნინო, დალოცა და გამოისტუმრა.

ელენეს მხევალი და ნინო მოვიდნენ ეფესოს. აქ მაშინ იყო ქალწულთა მონასტერი, რომელშიაც მოღვაწეობდნენ სეფეწული რიფსიმე, დედამძუძე მისი გაიანე და 50 სული მათი სახლისწულობა. ყველა ესენი ქრისტიანები იყვნენ, მაგრამ ჯერ არ მონათლულიყვნენ. ამათ წმ. ნინომ ნათელსცა და თვითონაც იმათთანვე დარჩა ორს წელიწადს.

ამავე ხანს იმპერატორ დიოკლეტიანეს ეუწყა დიდ-შვენიერება რიფსიმესი და გადასწყვიტა, ცოლად შეერთო იგი. მაგრამ ქალწულებმა მალე შეიტყეს მისი განზრახვა და გამოიქცნენ სომხეთის ქალაქ დვინს და დაიმაღნენ საწნახელის ფარდულში. მაგრამ სომეხთა მეფე თრდატმა მიაგნო მათ და ყველანი, გარდა წმ. ნინოსი, დახოცა. მაშინ გაზაფხულის ეამი იყო, ვარდი ახლად აკოკრებულიყო და ამ ვარდის ბუჩქებში დაიმაღა ნინო თრდატისაგან. მერე კი გამოიპარა სამალაგიდ-

გან, გამოეშურა ქართლისკენ და მოვიდა ქალაქ ორბანთას, რომელიც სომხეთის და ქართლის საზღვარზე იყო. ამ ქალაქში ესაფლავა მოციქული ბართლომე, რომელმაც, მოაქცია რა ინდოელნი; მოვიდა შემდეგ ურბანთას და აქ გარდაიცვალა.

გ. წმ. ნინოს მოხვლა ურბანისს. ურბანთას წმ. ნინომ დაიზამთრა და შემდეგის წლის მარტს გამოვიდა ურბანთიდგან და იენისს მოაწია ჯაეახეთს და მოადგა ფანავრის (ტობორავანის) ტბასა და აქ დაჰყო ორი ღღე. ტბის მიდამოში მწყემსები იყვნენ. მათ ჰკითხა ნინომ: სადაურები ხართო? მიუგეს, ჩვენ ვართო ელარბინით, საფურცლით, ქინძარელნი, რაბატელნი და დიდის ქალაქის მცხეთისანი, იმ ქალაქისა, „საცა ღმერთნი ღმერთობენ და მეფენი მეფობენ“. ეს მწყემსები ხშირად იხსენიებდნენ თავიანთ ღმერთებს არმაზს და ზადენს. შემდეგ ნინომ იკითხა: „საით არის მცხეთა?“ მიუგეს: „ამ ტბის გარდამდინარე წყალი თანა წარვლის ქალაქსა მას მცხეთას“. ნინომ პირი იბრუნა ჩრდილოეთისკენ და დაინახა კავკასიონის მწვერვალნი, რომელნიც ჯერ ისევ თოვლითა და ყინვით იყვნენ შემოსილნი. ეძნელა შორეული გზის განგრძობა, იქვე ტბის პირს დაწვა, თავქვეშ ლოდი დაიდვა და მიიძინა. რომ ეძინა, მოეჩვენა კაცი, რომელმაც მისცა წიგნი შემდეგის წარწერებით:

ა. სადაცა იქადაგოს სახარებაჲ ესე, მუნცა იქადაგოს დედაკაცი ესე (მათე, 26, 13).

ბ. არცა შამაკობაჲ არს, არცა დედაკობაჲ, არამედ თქვენ ყველანი ერთ ხართ (ეპ. გალატ., 3, 28).

გ. წარვედით და მოიმოწაფენით ყოველნი წარმართნი და ნათელსკემდით მათ სახელითა მამისათა და ძისათა და სულისა წმიდისათა (მათ., 28, 19).

დ. ნათელი გამობრწყინებულ წარმართთა ზედა და დიდებულ ერისა შენისა ისრაელისა (ლუკ., 2, 32).

ე. სადაცა იქადაგოს სახარებაჲ ესე სასუფეველისაჲ, მუნცა ითქმოდეს ყოველსა სოფელსა.

ვ. რომელმან თქვენ შეგიწყნარანეს, მე შემეწყნარა, და რომელმან შე შემეწყნაროს, შეიწყნაროს მომაღლინებელი ჩემი (მათე, 10. 40).

ზ. რამეთუ ფრიად უყვარდა მარიამ უფალსა, რემეთუ მარადის ისმენდა მისსა სიბრძნესა კეშმარიტსა.

ც. ნუ გეშინინ მათგან, რომელთა მოსწყვიდენ კორცნი თქვენნი, ხოლო სულისა ვერ შემძლებელ არიან მოწყვეტად (მათე, 10. 28).

თ. ჰქუა მარიამს მაგდალინელსა იესომ: „წარვედ, დედაკაცო, და ახარე ძმათა ჩემთა“ (იოანე, 20. 16—17).

ი. და სადაცა მიხვიდეთ, ჰქადაგებდით სახელითა მამისათა და ძისათა და სულისა წმიდისათა (მათ., 28. 19).

ეს სიტყვები ძილში მოჩვენებულ კაცისა კი არ არის, როგორც გვარწმუნებს შემატანე, არამედ სახარების სიტყვებია, როგორც ჩვენ აღვნიშნეთ თავთავის ადგილას უოველი მუნღის ბოლოს. ეს სიტყვები ჩვენ გვარწმუნებენ, რომ, როგორც მოსალოდნელი იყო, საქართველოში გამომგზავრებულს ქაღწულს თან მოჰქონდა ან მთელი სახარება, ან ქრისტეს მოკლე დარიგება სახელმძღვანელოდ მის სჯულის მქადაგებულთათვის. ეს სახარების სიტყვები მოციქულს და მქადაგებულს სასოად და იმედად ექნებოდა უოველს გასაჭირში.

გაიღვიძა-რა ნინომ, გაჰყვა მდინარეს, გაიარა ძნელი, საშიში გზა, მხეც მრავალი ადგილები და იქ, საცა მდინარე აღმოსავლეთისკენ პირს იბრუნებს, შეხვდა მგზავრებს და მათთან ერთად მივიდა ქალოქ ურბნისს. აქ ნახა ერი, რომელიც თავი ვანსცემდა ცეცხლსა, ქვათა და ძელთა. ურბნისს დაჰყო ერთი ფვე ურიათა უბანში. აქ ყოფნისას იგი განიცდიდა ქვეყნის მღგომარეობასა და ძალას.

დ. წმ. ნინო არმაზის გორაზე. ამასობაში ერი შეუდგა მზადებას წასასვლელად სატახტო ქალოქ მცხეთას სავაქროდ და ზორვად *) წინაშე დიდის ღმერთის არმაზისა. ამ მლოცველებს გაჰყვა წმ. ნინოც. რომ მიაღწიეს მცხეთას, დაისად-

*) ზორვა—კერპთათვის შეწირვა, კმევა და მსხვერპლი. ამავე ფესვიდან წარმოსდგება სიტყვა ზვარაკი. სვანურში დღესაც იხმარება ნაშურუნ—საღრმთო, ლი-მზირე—კურთხევა.

გურეს მოგვთას, ხილთან. აქ ნახა ნინომ ცეცხლის მსახურთა მოგვობა და მათი საცთურება. ფრიად შეუძნდა. მერე დღეს დააყვირეს საყვირი, გაისმა ოხვრა ნესტვისა, შეიქნა ზარი და ზათქი. გამოვიდა ერი მრავალი, ვით ყვავილი ველისა. მცირე ხნის შემდეგ გამობრძანდა დედოფალი ნანა. ერი გაირღვა, გზა დაუთმო მას. დედოფალმა რომ გაიარა, ერი კვლავ გამოლაგდა და გზა და ფოლორცი შეამყო ყვავილებითა, ფურცლითა და მრავალფერ სამოსლებით. მერე გამობრძანდა მეფე შირიანი, საზარელითა და თვალშეუდგამითა სახითა. მას ქება შეასხა ყოველმა კაცმა. ნინომ იკითხა: „ყველა ეს რას მოასწავებს?“ იმასაო, მიუგეს, რომ ღმერთი ღმერთთა არმაზი თავის წინაშე იწვევს ერს სალოცავად და ზორვად.

ნინოც გაჰყვა მლოცველებს. მალე მოეფინა მთელს არმაზის მთას ერი, დროშებითა და სამკაულებით მორთული.

არმაზის-გორა ანუ არმაზთა მომრგვალო გორას თრიალეთის მთის მცხეთამდე წამოწეულს წიადში, მცხეთიდან ექვსი ვერსის მანძილზე. არმაზის ანუ აღმასის-წყლის დელეს რომ შეჰყვება კაცი და გაივლის კარგა მანძილს, დედე საკმაოდ ფართოვდება, მერე ისევ ვიწროვდება და შემდეგ განიერდება და აქ, ვითარცა ახლილ ქვაბის შუაგულს, აბურცებულა მომრგვალო გორა არმაზისა. ზედ გორაზე არის მაგარი ტიხე და დანარჩენი ნაშენობა მინგრეულ-მონგრეულია. მთის აქეთ-იქეთ აუუდებულა საკმაოდ მაღალი მთები. გორასა და სამხრეთის მთას შორის დრმა თუესკრულში ჩარბის შორეულ თრიალეთიდან ჩამომდინარი ანკარა წყარო — აღმასის-წყალი. დასავლეთის მხარე გორისა ბუნებრივი კლდის მიუწდომელი კედელია. გორის ჰირდაჰირ დასავლეთ-ჩრდილოეთის მხრივ კლდეში ნაპრალია და აქედგან ჩანს მთელი გორის ზედა ნაწილი. საზოგადოდ. მთელი ეს დედე იწროა, მიუსვლელი, მაგარი, მტრისათვის ძნელად შესასვლელი. ძველად ქვემო სიფართედგან არმაზის-გორის თავამდე შეფენილი უოფილა, მთელის ერთის ვერსის მანძილზე, ქალაქი ქართლი (არმაზი). აქ სხვა გზა-ბილიკიც ამოდის, ხიდის ცოტა ზემოდამ, მთა-მთა.

ნინომ ააჩქარა ფეხი და მლოცველებზე ადრე შევიდა ციხეში. იგი ზღუდის ზემოხსენებულს ნაპრალს შეეფარა და აქედგან დაინახა საზარელი სურათი: არმაზის გორის თავზე იდგა სპილენძის კაცი, რომელსაც ტანთ ეცვა ოქროს ჯაქვი, თავს ეხურა ოქროს ჩაფხუტი, რომლის სამხრეები იყო ზურმუხტისა და ბივრიტისა, ხელში ეჭირა ხმალი ელვარე და ბრწყინვალე და ამ ხმალს ხელში ატრიალებდა. ეს იყო ქართველების უპიველესი ღმერთი არმაზი, რომელსაც ვერავინ ეკარებოდა, ვერც მეფე და ვერც ერისაგანი ვინმე. ყველა შიშის ზარს შეეპყრო, თაყვანს სცემდნენ მას ძრწოლით და ამბობდნენ: „დამეცეს მე მახვილი არმაზისა, რომლისაგან ყოველსა ქვეყანას ეშინიან, თუ რაიმე დამეკლოს მის დიდებისათვის, ან შემეცოდოს მის მსახურთა წინაშე და ან ვრეულვიყო იმათ შორის, რომელნიც იხსენიებენ ვილაც დიდს ღმერთს და ძესა ღეთისა ზეცათაისა“. ამ ღმერთის მარჯვენით იდგა სხვა კერპი. ესეც ოქროსი იყო და ერქვა გაცი. აგრეთვე მარცხენითაც იდგა ვერცხლის კერპი და სახელი მისი იყო გა. ყველა ამათ უზორვიდნენ მეფე, დედოფალი, დიდი და პატარა.

შემდეგ ეს სურათი შეიცვალა: წმ. ნინო, ხელაპრობილი ზეცად, მხურვალედ ლოცულობდა. ცა გრგვინავდა, ჰქუხდა, სკექდა. დასავლეთის ქარტეხილს მოჰქონდა სიცივე, წვიმა და კოხის ოდენი სეტყვა. ერი გარბოდა დაბლა და იმალებოდა სახლებსა, ქვაბებსა და ფარდულებში. არმაზის-გორის ზედა-ნაშენობა ინგრეოდა, იღეწებოდა, იფანტებოდა, ცვიოდა, მიგორავდა ხევ-ხუვში.

მალე კიდევ იცვალა ფერი ბუნებამ: დელვა დაყუდდა, დამყუდროვდა. მზემ გამოანათა. ნელმა და საამურმა სიომ მოჰბერა. ნინო იდგა ნაპრალსავე, მაგრამ ველარ ხედავდა ქართველების ღმერთებს: იგინიც ქარტეხილსა და სეტყვას დაელეწა და უფსკრულში ჩაეყარა.

ყოველივე ეს მოხდა ექვს აგვისტოს, ქრისტეს ფერის-ცვალების დღეს. ნინომ მადლი შესწირა ღმერთს, ნაპრალიდ-

გან გამოვიდა და წამოვიდა დაბლა. ხევში იპოვნა არმაზის ჩაფხუტიდგან მოვარდნილი თვალი ბივრიტი, გამოვლო ხეობა და მოაწია გამოშვერილ კლდის ცხვირამდე, საცა არმაზისწყალი სპობს უკანასკნელს ფერდობს, გამოდის მტკვრის ვიწრო ხეობაში და ეშვება მტკვარში. აქ ძველად ციხე-ქალაქი ყოფილიყო. აქვე იდგა ერთი მაღალი, რტო-მრავალი და შეენიერი ბრინჯის ხე, რომელსაც ეწოდებოდა „ბარტამ მეფის (გვ. 111) საგრილი და განსასვენებელი“. აქ დარჩა ნინო ექვსი დღე.

მირიანი კი თავის ღიდებულებითა და ქურუმებით 7 აგვისტოსვე გამოვიდა ღმერთების საძებნელად და, რომ ვერ ნახეს იგინი მათს ადგილას, ფრიად გაიკვირვეს და თქვეს: „ქალდეველთა ღმერთი ითრუშან და ჩვენი ღმერთი არმაზი ერთმანეთის მტრები არიან. ოდეს-ღაც არმაზმა მასზე ზღვა მოაქცია და ახლა მან შური იძია და ესრეთი ყოფა დაახწია არმაზს“. სხვები ამ უბედურებას ქრისტიანეთა ღმერთს აბრალებდნენ, იმ ღმერთს, რომელმაც მეფე ტირიდატი ეშვად (ლორად) აქციაო და მერე ეშვობილამ ისევ კაცად მოაქციაო.

ბრატმან მეფის საგრილობელ ბრინჯის-ხის ქვეშ რომ იყო ნინო, ეწვია მას შროშანა, სეფექალი. ამან იწვია ნინო თავისს სახლში, მაგრამ იგი არ გაჰყვა. შროშანა შინ დაბრუნდა.

ე. წმ. ნინო მცხეთაში. დაჰყო-რა ნინომ ექვსი დღე ბრინჯის ქვეშ, მერე ადგა, გამოვლო ხიდი და მოვიდა მცხეთაში. იქ, საცა ეხლა სვეტიცხოველია, მაშინ იყო მეფის სამოთხე (ბალ-ვენახი). ნინო შევიდა ამ სამოთხის მცველის ქოხში. მიეგება წმიდანს მცველის მეუღლე ანასტასი, მოიკითხა, ეამბორა, ფეხი დაბანა, ზეთი სცხო, პური და ღვინო მიართვა.

ამ ქოხში ნინო დარჩა ცხრა თვი. ანასტას უშვილო იყო. ნინომ აქამა წამლები (წამლად, სხვათა შორის, იხმარა თუთია (მიწა) იმ ნაძვის ძირისა, რომელიც სამოთხის შუა იდგა და რომელზედაც აშვებულნი იყო ვაზი—ბაბილო), და ამიერიდგან ეშენენ მას ძენი და ასულნი. მათ ირწმუნეს ქრისტი.

შემდეგ ნინო დაბინავდა მაყელის ბარდნის ფარდულში, იქ, საცა ეხლა მონასტრის წინა ეკლესიის საკურთხეველია. აქ ვაზის ნასხლავის ჯვარი გაიკეთა, თავის თმებით შეჰკრა ეს ჯვარი, წინ დაისვენა და იწყო ლოცვა და ვედრება. ხშირად ურიათა უბანში მიდიოდა, კვართის ამბავს იკითხავდა, ჰკურნებდა წამლებით ავადმყოფებს, არჩენდა სასიკვდილოდ გადადებულთ. არწმუნა ქრისტე აბიათარ მღვდელს, მის ასულს სილონიას და ექვსს სხვა ურიას.

ამასობაში გავიდა სამი წელი და ნინოს სახელი, როგორც გამოჩენილ მკურნალისა, გაითქვა სატახტო ქალაქში. ამდროს ავად გახდა ნანა დედოფალი. ვერც ერთმა მკურნალმა ვერ განკურნა იგი სენისაგან. მაშინ დედოფალმა მოიწვია ნინო, მაგრამ ამან შეუთვალა: ჩემი წამლები ავადმყოფებზე მოქმედობენ მხოლოდ ჩემს მაყელოვანშიო. დედოფალი სარეცელზე დაასვენეს და მიასვენეს მაყელოვანში. ნინომ გაჰკურნა იგი და ამის შემდეგ სახელი უფრო განეთქვა.

მერე უკურნებელმა სენმა შეიპყრო ნანა დედოფლის დედის ძმა ხვარა. ეს ფრიად უყვარდა მირიანს და ამან შეველა ითხოვა ნინოსაგან, ნინომ მეფეს აუხსნა ძალი და ძლიერება დამბადებელის ღმერთისა და მისის ჯვარისა, მერე ხვარა წაიყვანა მეფის სამოთხეში, დააყენა ბაბილოიან ნაძვის ქვეშ, ულოცა, უწამლა და მოარჩინა სენისაგან.

ყველა ამან ვერ მოარბილა მირიანი. იგი. სარწმუნოების გამოცვლაზე კი არ ფიქრობდა, არამედ ყველა ქრისტიანეთა ამოელეტას იმუქრებოდა. მაგრამ იგიც მოინადირა შემდეგმა შემთხვევამ. 20 ივლისს იგი სანადიროდ გავიდა თხოთის მთაზე. შუადღისას მზე დაუბნელდა; გზა აერია, შეეშინდა და ითხოვა შეველა თავის ღმერთებისაგან. მაგრამ ეს ნიეთნი რას შეეწეოდნენ! მაშინ ნინოს ღმერთს შეევედრა და ამ დროს ქვეყანა განათლდა. მეფემ ირწმუნა ქრისტეს დიდება.

ვ. მირიანი ნინოს მაყელოვანში (20 ივლისს 323 წელს შაბათს). მირიანს მზე რომ კვლავ გაუნათლდა თხოთის მთაზე

და განბნეული მონადირენი მოეგებნენ, მეტად გაუხარდა და ლალად-ჰყო მათ მიმართ: „მიეციოთ დიდებაჲ ღმერთსა ნინოსსა“. შემდეგ ამისა მეფე და მისი მხლებელნი შესხდნენ ცხენებზე და მცხეთისკენ გამოეშურნენ. აქ მათი ამბავი წინათვე გაეგოთ. დედოფალი და ერი მეფის დასახვედრად გამოსულიყვნენ ქინძარს და ლართისკარს, ხოლო ნინო კი და მასთან ერთად მისი შაწაფენი (ამ დროს მათი რიცხვი უკვე 50-მდე იყო) მწუხრის ლოცვას ასრულებდნენ მაყლოვანში. მეფე რომ შემოვიდა ქალაქში, ხმა მალლა იძახოდა: „სადა არს დედაკაცი იგი, რომელ არს დედაჲ ჩემი და ღმერთი იგი მისი მხსნელი ჩემი?“ რომ უთხრეს—მაყლოვანშიაო, ცხენი იქით მიაბრუნა, მაყლოვანთან ჩამოხტა და ნინოს უთხრა: „აწ ღირს ვარ ვადიდო სახელი ღვთისა შენისა და მხსნელისა ჩემისა“. აქვე შემოგროვილი იყო ლაშქარი, ერი, დედოფალი და სხ. ნინომ აღმოსავლეთისკენ პირი მიაბრუნებინა მეფეს და უთხრა: ქრისტეს თაყვანი ეციო. მეფემ შეასრულა მისი რჩევა. გაისმა გრგვინვა და საერთო ტირილი, გამოწვეული დიდის სიხარულისაგან.

ზ. მოციქულების წარგზავნა საბერძნეთს (323 წ.). მეორე დღესვე მირიანმა და ნინომ მოციქულები გაგზავნეს კოსტანტინეპოლს და ითხოვეს მღვდლები ქართველთა მოსანათლავად. კოსტანტინე მეფესა და მის დედა ელენეს გაუხარდათ, რომ მათი სახელმწიფოს მეზობლად მოსახლე ერმაც ირწმუნა ქრისტე, და დაუყოვნებლივ გამოუგზავნეს ეპისკოპოსი იოანე, ორი მღვდელი, სამი დიაკონი, აგრეთვე ჯვარი, მაცხოვრისა და ღვთისმშობლის ხატები და სხ. საჩუქრები.

ც. სვეტიცხოვლის აშენება (323 წ.). ვიდრე საბერძნეთიდგან მოვიდოდა სამღვდლოება, ნინო და მირიანი შეუდგნენ საყდრის აშენების თავედრიგს. მეფე დაეკითხა ნინოს: „სად ავაშენოთ საყდარი?“ მიუგო: „სადაც გნებაესო“. მირიანმა უპასუხა: „აქ, შენს მაყლოვანშიაც კარგია საყდრის აშენება, მაგრამ ჩემს სამოთხეში კი მირჩევნია“. გადასწყვიტეს, პირველი ტაძარი აეგოთ ამ სამოთხეში. ნინომ შეუდგინა მე-

ფეს ტაძრის გეგმა. მოჰყვითეს ბაბილოიანი ნაძვი, მისის ტოტებით დასდგეს ბოძები (სვეტები) და შეამთავრეს მთელი შენობა. შუა სვეტმა იწყო მირონის დენა და ავადმყოფთა და უძლურთ კურნება. ამიტომ მას დაერქვა სვეტი-ცხოველი. ეს სვეტი მეფემ მოზღლდა და შეამკო. ამ ხის ფესვებში, როგორც მეფეს არწმუნებდა ნინო, ესაფლავა ელიოზის და სიდონია ქრისტეს კვართითურთ.

თ. ქართველთ მონათლვა (მ24 წ.). რომ მოვიდნენ მცხეთაში მოციქულები და სამღვდელოება, მირიანმა მოიწვია ერისთავნი, ჯარი და გლეხობა. ქართველობამ იწყო ნათლისღება. პირველად მოინათლა მირიანი ნინოს ხელ-ქვეშე, მერე მოინათლნენ დედოფალი ნანა, მეფისძე რევი მისის მეუღლით სალომეთი. შემდეგ შეამზადეს სანათლო ხიდთან, იმ ადგილის ახლოს, საცა იყო ცეცხლთაყვანისმცემელთა უმთავრესი ტაძარი, და აქ მონათლეს დიდკაცობა. ამ ადგილს სახელად „მთავართა სანათლო“ დაერქვა. ამის ცოტა ქვემოთ ორმა მღვდელმა მონათლა მდაბიო ხალხი. მოუნათლავად დარჩნენ მხოლოდ მთიელი ქართველები, აგრეთვე მირიანის სიძე ფეროზი, რანის ერისთავი. მცხეთის ურიათაგან მოინათლა მხოლოდ 50 სული, და მათ შორის აბიათარი და მისი ასული სიდონია, დანარჩენნი კი აქეთ-იქით წავიდნენ. მონათლულ ურიებს მეფემ მისცა ციხედიდი.

ი. ქრისტიანობის მიღების შემდეგ მირიანმა საბერძნეთს გაგზავნა ეპისკოპოსი იოანე და ერთი წარჩინებულთაგანი და ითხოვა კოსტანტინე მეფისაგან ხურონი და ნაწილი ძელის ცხოვრებისა, რომელიც ის-ის იყო აღმოეჩინა ელენე დედოფალს, ითხოვა აგრეთვე ბევრი მღვდლები, რომ წარგზავნოს იგინი დაბა-სოფლებში საქადაგებლად და ერის მოსანათლავად. კოსტანტინემ დააკმაყოფილა მეფის თხოვნა: იოანე ეპისკოპოსს და ზემო ხსენებულს წარჩინებულ ქართველს გამოაყოფა ხურონი და მრავალი მღვდელი და გამოატანა ქრისტეს ჯვრის ნაწილი და აგრეთვე ფიცარი, რომელზედაც ქრისტეს

დაულურსმეს ფეხები, და თვით ის სამსკვალნი (ლურსმანი), რომლებითაც დაუმსკვალეს მას ხელები, გამოატანა მათვე დიდი განძეულობა და დაავალა ტაძრების აშენება ქართლში. ერუშეთში რომ მოვიდნენ, იოანე ეპისკოპოსმა აქ დასტოვა ზოგი ხურონი და დაავალა ეკლესიის აშენება, თვითონ კი წამოვიდა მანგლისს და ტაძრის გება იწყო, აქვე დასტოვა წმ. ფიცარნი. ყველა ამან დაალონა მირიანი: იგი სწუხდა იმისთვის, რომ მისმა მოციქულებმა წმ. ნაწილები მცხეთაში არ მოიტანეს. ნინო მწუხარებას უქარვებდა მით, რომ უნეს სამეუფო ქალაქში ყველა სიწმინდეზე დიდი საუნჯე არისო—თვით ქრისტეს კვართი.

ია. ზემოსაყდრის (სამთავროს) აშენება. მალე მირიანი შეუდგა საყდრის აშენებას წმ. ნინოს მაყოლოვანზე და განასრულა კიდევ. მერე მის ახლოს ქვეთკირით ააშენა ზემო საყდარი და მასში გაიკეთა სასაფლაო. ერი სალოცავად ამ ეკლესიაში დადიოდა, რადგან სვეტიცხოველში შესვლისა ეშინოდა მის სიწმინდისა-გამო. თვით მირიანი ამბობს: „ქვემოსა ეკლესიასა (სვეტიცხოველს) ერქვა წმიდა-წმიდათა და ყოვლადვე ვერ ვიკადრებდი კართა მისთა განხუმად, თვინიერ ხოლო დღესა კვირიაკესა; არცა შესვლად ვინ იკადრებდა თვინიერ მღდელთასა, რომელნი გალობედ მას შინა“.

იბ. პატრიოსანის ჯვრის აღმართვა (7 მაისს 326 წ.). მცხეთაში, მიუვალ კლდეებში ხარობდა ერთი საკვირველი ხე. უენიშნულ იყო, რომ ამ ხის ფურცელი და ნაყოფი ჰკურნებდა დაქრილ ნადირს და ფრინველს. მეფისძე რევი, ეპისკოპოსი იოანე და ერი მივიდნენ, ის ხე მოსკრეს, ზეზე დგომელა მოიტანეს მცხეთაში და დასდგეს სვეტიცხოველთან. იყო 25 მარტი და იგი კი საამოდ გადაფურჩქნილი იყო და საამო სურნელებას ჰყენდა გარემოს. 37 დღემდე არ დაუქკნა ფოთლები. 1-ლ მაისს მისგან გააკეთეს სამი ჯვარი, რომელთაგან ერთი აღმართეს თხოთის მთაზე, იქ, საცა მირიანს მზე დაუბნელდა, მეორე გაგზავნეს ბოდბეს და მესამე კი მირიანმა, წმ.

ნინომ, რემა და მრავალმა ხალხმა გადიტანეს არაგვზე, აიტანეს მალალს გორაკზე და მისს წვერზე აღმართეს (7 მაისს). აქ წინად კერპი იდგა და ყოველ ღილა მცხეთელები მას თაყვანს სცემდნენ. ამალლებული ჯვარი ჰკურნებდა ავადმყოფთ, აღადგენდა დასუსტებულებს და მკვდრებსაც. მის თაყვანსაცემლად შორეულ ქვეყნებიდგანაც მოდიოდნენ. (სომხეთის კათალიკოს აბრაამმა სომხებს აუკრძალა (579 წ.) ამ ჯვრისა და მანგლისის ჯვრის თაყვანისცემა). ამავე გორის კალთაში ნინომ აღმოადინა სამკურნალო წყარო—ძუძუს-წყარო. გორის თავზე აღარნასე მეფემ ააგო (მე-VII ს.) დიდებული ეკლესია—ჯვრისსაყდარი.

იგ. სანუგეშო წერილი. ქართველობა რომ დიდს სიხარულს მისცემოდა, რომიდგან მოვიდა სანუგეშო წერილები პატრიარქის სილიბისტროსი და ბრანჯეთის მთავრისა. იგინი ლოცვასა და ქებას უძღვნიდნენ ნინოსა და მირიანს დიად ღვაწლისათვის, საქართველოს მოქცევისა და განათლებისათვის. და ამასთანავე წმ. ნინოსაგან ითხოვდნენ ლოცვა-კურთხევას. ბრანჯეთის მთავარი ამასთანავე იტყობინებოდა, რომ ნინოს მამის ზაბილონისაგან შემოტანილი ქრისტიანობა ჩვენს ქვეყანაში უკვე განმტკიცდაო და დღეს ყველანი ქრისტეს აღიდებენო. ეს წერილები მცხეთაში მოიტანა ბრანჯელ დიაკონმა პრიკსილამ და აქედგანაც ამანვე წაიღო საპასუხო წერილები ნინოსი და მირიანისა.

იპ. მთიელთა და კახელთ მოქცევა. ბრანჯელი დიაკონის გასტუმრების შემდეგ მირიანმა უთხრა ნინოსა და ეპისკოპოს იოანეს: „მნებაეს, რომ იძულებით, მახვილით მოვაქციო მთიელნი და სიძე ჩემი ფეროზი და დავამონო იგინი ქრისტესა და პატრიოსანს ჯვარს“. ნინომ უპასუხა: „ერის მოქცევა მახვილით ღმერთს არ უბრძანებია. სახარების ქადაგებით და ჯვარის სასწაულით მოვაქცევთ ყველასო და ვასწავლით ქეშმარიტს გზას. წმიდანმა თვითონვე ითავა ყველა ამათ მოქცევაც. მას გაჰყვნენ ეპისკოპოსნი იოანე და ერთი ერის-

თავი. მივიდნენ-რა წორბანს, მოუწოდეს მთიელებს, ქართალელებს, ფხოვლთ, გუდამაყრელთ და უქადაგეს სახარება. მათ ურჩობა იწყეს და არ მოინდომეს კერპების უარყოფა. მაშინ ერისთავმა დაანგრია მათი საკერპოები. იქიდან წამოვიდნენ ეალეთს, ერწო-თიანეთს. ამათ ნათელიდეს. ხოლო ფხოვლთ არ მოისურვეს სჯულის გამოცვლა და თუშეთს გაიქცნენ. არ მოიქცნენ კიდევ ბევრი სხვა მთიელები. ეს აცნობეს მირიანს. მეფემ ურჩთ დაუძძიმა ხარკი, მაგრამ ამანაც ვერ უშველა საქმეს, მთიელები ვერ მოინადირა და იგინი წარმართად დარჩნენ. ერწო-თიანეთიდან ნინომ ჩამოვლო კაწარეთს, მოაქცია სუჯეთი (კუხეთი—ივრის-ხეობა) და გადავიდა შიგნით კახეთს, გზადაგზა ახარა ერს სარწმუნოება ქრისტესი და მივიდა ქიციუს და დადგა ქცელთა (ქიციუელთა) დაბას ბუდს (ბოდბეს). აქ მოვიდა მრავალი ხალხი, ნინომ იგინიც მოაქცია. ნინოს უნდოდა წასვლა ფეროზისა და მის ერის მოსაქცევადაც, მაგრამ ეს ველარ მოახერხა.

ით. წმ. ნინოს ბარდაცვალება (14 იან. 338 წ.). მიძმე შრომამ მოღალა ნინო და დაასწულა. მისი ავადმყოფობის ამბავი მსწრაფლ მოედო მთელს საქართველოს და ყოველის მხრიდან მოიკრიფა ხალხი ბოდბეში, რომ გამოეთხოვოს თავისს მხსნელს, კეთილისმყოფელს დედას. მოვიდნენ რევ უქარმელი მისის ცოლით სალომეთი, აგრეთვე ეპისკოპოსი იოანე, მეფე მირიანი, დედოფალი ნანა. ყველანი ევედრებოდნენ ნინოს წაჰყოლოდათ მცხეთას, მაგრამ მან არ ინება: აქამდე მოვალწიე და აქვე უნდა დავლიო სულიო. 14 იანვარს 338 წელს ნინომ აკურთხა და დალოცა ერი და გარდაიცვალა. დღე იყო შაბათი.

კ. წმ. ნინოს დატირება და დასაფლავება (13 თებერ. პარასკევს). ბოდბეში მოზღვაებულმა ერმა, შეიტყო-რა ნინო გარდაიცვალაო, იწყო ტირილი და მწუხარება. ყველა სცდილობდა მიახლოვებოდა მისს სარცელს და ამბორის ყოფით გამოსთხოვებოდა მოციქულთა სწორ დედას. იგლოვეს ნეტა-

რი 30 დღე და იქვე, საცა სული განუტევა, დაასაფლავეს. მეფე მირიანმა ნეტარის საფლავზე დაიწყო და მისმა შვილმა განასრულა შვენიერი ტაძარი საოხად წმ. გიორგისა და მას-
შივე ეკვედერი საოხად წმ. ნინოსი.

ბოდბას ტაძარი თავიდაგანვე საქალებო მონასტერი იყო და აკრეთვე საქაისკობასო. აქაურ ღვდელმთავარს ემორჩილებოდა მთელი ქაზიუი კონდოლამდე და მახავამდე და ამ ქვეყნის დროშა ეხარა მას. ეკლესია დასდობილია ექვს სვეტზე, სიგრძით 9¹/₂, სიგანით, სიგანით—11 და სიმაღლით—15. ტაძრის დასავლეთი გულელი ცარედგან შემკულია მრავალფერად მოვარაკებულ აკურით.

კა. მირიანის დროსვე დაწესდა ნინოთა, ე. ი. დღესასწაული 14 იანვარს. ქართველთა სახლარი თავისს დამფუძნებელ ქალწულს უგალობს ასრე: „სიტყვისა ღვთისა მსახურთა თანა-მოსაგრეო და ანდრიას ქადაგებისა წარმართებაო, ქართველთა განმანათლებლო და სულისა წმიდისა ქნარო ნინო, ევედრე ქრისტესა ღმერთსა შეწყალებად სულთა ჩვენთათვის“.

კბ. მირიანს ჩვენი ეკლესიის გადმოცემა მიაწერს იერუსალიმის ქართველთა ჯვრის საყდრის აშენებას იმ ადგილას, საცა ლოთმა დარგო კვიპაროზი, რომლისაგან გამოქრილს ჯვარზე ჯვარსაცვესო იესო ქრისტე. გადმოცემა გვარწმუნებს, რომ ამ საქმისათვის მირიანი თვით იყო იერუსალიმშიო და საყდრის ასაშენებელი ადგილი თვითონ გამოსთხოვა კოსტანტინე იმპერატორსო. ისტორიის მსვლელობა გვიჩვენებს, რომ მირიანი იერუსალიმში ვერ წავიდოდა, ხოლო თვით გადმოცემა უსაფუძვლო არ უნდა იყოს, ვინაიდან მაშინ იმპერატორის სამსახურში იყო ქართველთა მეფისძე ბაკური, რომელიც პალესტინის საზღვრების ლაშქარს უჭეროსობდა. ალბად ამ ბაკურს შეეწია მირიანი ხსენებულ ტაძრის აშენებაში. ჯვრის მონასტერს მას აქეთ დიდი გავლენა ჰქონდა ქართველთა აღზრდა-განვითარებაზე. ამ მონასტერს დღესაც საქართველოში აქვს დიდი მამულები, რომლების შემოსავალი დანიშნული იყო ქართველ მოღვაწეების შესანახად იერუსალიმში და აგრეთვე

ყრმების აღსაზრდელად. მე-XV¹II საუკუნიდგან იგი დაიჩემეს ბერძნებმა.

კბ. საქართველოს საეკლესიო იერარქია. სამღვდელთ-
ებასთან ერთად ქართველებმა ბერძნებისაგან მიიღეს მათი საე-
კლესიო წესებიც და აგრეთვე შეიწყნარეს პირველი მსოფლიო
კრების (325 წ.) დადგენილებანი. ჯერ ისევ ნინოს გარდაცვა-
ლებამდე საქართველოს საყდარი საახსიეპისკოპოსოდ შეიქნა.
ეს მტკიცდება მით, რომ საქართველოს პირველს ეპისკოპოსს
იოანეს, კოსტანტინეპოლიდგან გამოგზავნილს, წმ. ნინო თა-
ვისს სიკვდილის წინად აჩხიეპისკოპოსად იხსენიებს. იგივე აჩ-
ხიეპისკოპოსი იოანე სხვა ეპისკოპოსებთან ერთად დაესწრო
ნინოს გარდაცვალებას. თვით მირიანი თავისს ანდერძში არხი-
ეპისკოპოსის იოანეს მოადგილეს იაკობს აგრეთვე იხსენიებს
აჩხიეპისკოპოსად.

კდ. არსებობს თქმულობა შესახებ ანტიოქიის პატრიარ-
ქის ეესტათის (325—331) მოსელისა საქართველოში საშემწე-
ოდ მირიანისა და ნინოსი. მაგრამ ეს თქმულება, გავრცელებული
მე-XII საუკუნითგან, ისიც ანტიოქიის გზით, საეპოდ
მიგვაჩნია. მართალი მხოლოდ ის არის, რომ საქართველოს ეკ-
ლესია თავდაპირველად მიეწერა ანტიოქიის საპატრიარქოს და
ამის გამო მისი გამგებელი ღღესაც იწოდება ივერიისადაც („პა-
ტრიარქი ღღეთის ქალაქის ანტიოქიისა, ასურეთისა, ივერიისა,
კილიკიისა, მესოპოტამიისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა“).

კე. ქართველთ განმანათლებელის სახელი უცხოელმა მწერ-
ლებმა და მათ შორას რუფინმაც (349—420) არ იციან. იცინო
მას ტუვედ სთვლიან. მხოლოდ ახლად აღმოჩენილ არაბულ-ეთიო-
პურ-კობტურ სკინაქსარში მოთხრობილია ამბავი ვილაც თეოგნოს-
ტესი, რომელსაც მოუქცევია ინდოეთი და ტუივერია, და ამ
ტუივერიას „ივერიასთან“ მსგავსებით ზოგოერთს თეოგნოსტა მიაჩნია
საქართველოს განმანათლებელ ტუვექაღის სხსელად. მაგრამ ეს თე-
ოგნოსტი თანამედროვე უოფილა იმპერატორუბის ჭონორისა და არ-
კადის, რომელნიც მეფობდნენ არა მეოთხე საუკუნის პირველ მეო-

თხედს, როდესაც, როგორც ამბობენ ჩვენი წყაროები და აგრეთვე ბარონია და სხვანი, გაქრისტიანდნენ ქართველები, არამედ იმავე საუკუნის დასასრულს (395—423). მაშასადამე, ვიდაც თეოგნოსტას საქართველოში შემოსვლა შესწენარებელი არ არის. მისი სასული სწორედ უნდა იყოს ის სასული, რომელსაც ქართველები იმთავითვე გამოსოქავებენ ნინოდ, ნინად, ნუნად, ნუნულია-დ, ნანო-დ. იგივე სასული ერქვა ქართველთა ღმერთებს აჲ-ნინას და და-ნინას. ამას გარდა, ლეკურად ნინო ნიშნავს დედას, ხოლო ქართული „ენა“ შეგარულსა და სუანურ გამოთქმაში იღებს ფორმას ნინა, ნინ. ენა, ს-ზოგადოდ, სიბრძნის, ენაშუობის იარაღად ითვლება და ნინოდაც თავდაპირველად აღბად, იწოდებოდნენ სიბრძნის ღმერთ-ქალები და მისნი მოსამსახურენა.

ნინოს ნათესავები. ა. მატიანის გადმოცემით, წმ. ნინო იყო დისწული იობენალი^ა, რომელიც იერუსალიმში წავიდა კათბადუკიიჯგან, იმსახურა ბევრი ხანი და ბოლოს იქვე გაპატრიარქდა. ჩვენი მკვლევარები იობენალ პატრიარქს იერუსალიმში ჰპოებენ მხოლოდ ერთს და ისიც 451 წ., ე. ი. ოთქმის 120 წლის შემდეგ ნინოისა. მაგრამ აქაურ პატრიარქთა შორის იობენალის ძებნა აშკარაა, ვინაიდან ნინოს ბიძას ეს სახელი (იობენალი) ერქვა ერისკაცობაში და პატრიარქობაში, ეკლესიის ჩვეულებებისამებრ, წინანდელ სახელს გამოიცივლიდა. ჩვენს შემატრიანეს შეცდომად უთვლიან იმასაც რომ იერუსალიმის საეპისკოპოსო კათედრამ სრული საპატრიარქო უფლებანი მოიპოვა მხოლოდ 451 წელს და იგი კი ნინოს ბიძას, მესამე საუკ. დასასრულის ღვდელმთავარს, პატრიარქად იხსენიებს. მაგრამ ეს შეცდომაც შეცდომად ჩასაგდები არ არი.: ჩვეულებისამებრ ყოველ საქრისტიანო ოლქის პირველი ღვდელმთავარი თითქმის მუდამ პატრიარხად (=მამადმთავარად) იწოდებოდა. თვით იაკობი, ძმა უფლისა, იწოდება იერუსალიმის პირველ პატრიარქად. ბ. ჩვენის ეკლესიის გადმოცემით, წმ. გიორგი ძღვევამოსილი, კათბადუკიელი, ითვლება წმ. ნინოს ბიძაშვილად და მისს თანამედროვე მოღვაწე-მეომრად (აგ. 150). შესაძლებელია, რომ გიორგი, მართლაც, ნინოს ნათესავი ყოფილიყო, მაგრამ შეუძლებელია, რომ იგი დაეღუპოს დიოკლეტიანეს (+ 305 წელს). წმ. გიორგი ჩანს იმპერატორის კოსტანტის მეფობაშიაც (317—361 წ.). მოგვეყვს მოკლედ მისი ცხოვრება გიბზონის მოთხრობით *). „გიორგი კათ-

*) ტ. 2, გვ. 574.

ბაღუკიელი დაიბადა ქალაქ ეპიფანიას მენაზდეს ქოხში. მონ'ს ჩამომავლობისა იყო, მაგრამ შეძენის ნიკი ჰქონდა და ხალხში გამოერია. მისმა მფარველებმა მიანდეს მას სასარგებლო საქმე—ლაშქრისთვის ლორის ზიდვა. მან სიმდიდრე შეიძინა ყალბობით და მოქრთამეობით. ყოველივე რომ გამოცხადდა, თავს უშველა გაქცევით და სამართალს დაემალა. შემდეგ მიიღო არიოზის სარწმუნოება. რომ თავი მეცნიერად გამოეჩინა, შეადგინა ძვირფასი ბიბლიოტეკა, რომელიც გაავსო ისტორიულ, რატორიულ, ფილოსოფიურ და საღვთისმეტყველო თხზულებებით. მოწინავე დასმა მიუბოძა მას თავისუფალი საეპისკოპოსო კათედრა ათანასესი. ახალი არხიეპისკოპოსი იქცეოდა მსგავსად ბარბაროს მპყრობელისა და ყოველი წუთი მისის მფლობელობისა აბილწებოდა უწყალო და ანგარებით აღსავსე მოქმედებით. თავისს ეპარქიაში იგი ყველას სისხლს წოვდა. ცხოვრობდა მდიდრულად, მაგრამ ბიწიერად. ალექსანდრიის ეპარქია დადარიბდნენ, რადგან მან მართამ ხელთიგდო გვარჯილას, მარილის, ეტრატის ეპარქია. კოსტანცის მეფობაში ხალხი აუღელდა და განაძევა. მგრამ სამხედრო და სამოქალაქო მთავრობამ იგი ისევ დაუბრუნა კათედრას. ივლიანე რომ გამეფდა (361 წ.), სამწყსომ ისევ დაამხო მთავარეპისკოპოსი და მის ორ მეგობართან ერთად ფეხით გათელა. მათი გვაგები აქლემებით დაქონდათ ალექსანდრიაში და მერე ზღვაში გადაყარეს. მის მეტოქე ათანასეს დასი უძღური იყო, ხოლო მომხრეთა (არიანელთა)—ძლიერი. ამათ მიზნისთვის გიორგი ძვირფასი იყო და წმინდა. მათ თვალთმაქცურ მართლმადიდებლობასთან ერთად კათოლიკე ეკლესიამ შეითვისა თაყვანისცემა გიორგისა. დამალეს-რა ყველა წვლილები შესახებ მისის სიკვდილის დროისა და ადგილისა, ამ საზიხლარ უცხოელს ჩაპოაცვეს ჩაჩი წამებულისა, წმიდანისა და საქრისტიანო გმირისა, და საძულველი გიორგი კათბაღუკიელი შეიქმნა სახელოვან წმ. გიორგი ინგლისელად,—მფარველად ლაშქრისა, გმირობისა და „შესაყრავ“ ორდენისა.—აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ თვით კათბაღუკიელ წმიდანებმა, ბასილიმ და გრიგოლმა არ იცოდნენ, რომ გიორგიც წმიდანი იყო. დასაუღეთში წმ. გიორგი წამებულთა შორის პირველად აღიარა პაპა ევლახიმ 491 წელს, თუმცა უარაყო მისი ცხოვრება, როგორც გ-მოგონალი ერეტიკოსთაგან. მალნეზი, მისანი ათანასე, მონსენებულნი წმ. გიორგის ცხოვრებაში, მე-IV საუკ. დასასრულის ისტორიული პირებია.

ქართველების მოქცევის ამბავს მოგვითხრობენ ქართველი და უცხოელი მწერლები. ქართველები იყვნენ თვით წმ. ნინო, რომლის სიტყვით, როგორც ირწმუნება მატთანე, ქარ-

თველთ განმანათლებლის თავგარდასავალი, მისივე კარნახით, დასწერეს მისმავე თანამედროვეებმა სალომემ (რევის ცოლმა) და პეროქავრი სივნიელმა. ნინომ ამათ უბრძანა:

„მოიხუენათ (მოიტანეთ) აღსაწერელნი წიგნისანი და დაწერეთ სიგლახაკი ჩემი და უღები ცხოვრებაჲ ჩემი, რათა უწოდინ შეიღთაცა თქუენთა სარწმუნოებაჲ თქუენი და შეწყენარებაჲ ჩემი“.

— „მაშინ მოხლოიხუენეს საწერელნი სალომე უჯარმელმან *) და სივნიელმან პეროქავრი. და იწყო სიტყუად წმინდაჲმან ნინო და იგინი წერდეს“.

ამავე საგნის შესახებ მოთხრობები და ცნობები დაუწერიათ აგრეთვე მღვდელს აბიათარს, მის ქალს სიდონიას და მეფე მირიანს. IX—X საუკ. ხელნაწერებში შეტანილია წმ. ნინოს ორი სიტყვა ამ სათაურით: ა) თქუმული წმ. დედისა ჩუენისა ნინოჲსი, რომელმან ქადაგა ქრისტე ქართლს შინა და ბ) საკითხავი, თქუმული წმ. დედისა ჩუენისა ნინოჲსი ნათლისღებისათვის უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა. მთელი ეს მწერლობა, რაღა თქმა უნდა, დროთა განმავლობაში შემუშავებულია, შეესებულა; ამგვარ შემუშავებლად იქნებოდა ლეონტი მროველი, იოანე დეკანოზი, ანტონი მროველი და სხ. მეფე არჩილის (+ 718 წ.) ცხოვრებაში სწერია: „ესე არჩილის წამება, მეფეთა ცხოვრება და ნინოსაგან ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან აღწერა და ახლა იოანე დეკანოზმან აღწერა“. აი სწორედ ეს ლეონტის წიგნია შეტანილი მეთვე საუკ. შატბერდის ქრონიკაში და ამის შესახებვეა შენიშნული:

„წიგნი „ქართლისა მოქცევისაჲ“, რომლითა ღმერთმან ნათელი გამოაბრწყინვა... ვითარცა ტალანტი, წინამ ძღვართაგან დაფარული, შემდგომად მრავალთა ჟამთა და წყლთა ვპოვეთ“.

თვით „ქართლისცხოვრებაჲ“ ცნობებს შესახებ ქრისტიანობის გავრცელებისა საქართველოში იღებს იმავე „ქართლის მოქცევადგან“ („ვითარცა წერილ არს ესე განცხადებულად მოქცევასა ქართლისასა“-ო).

*) უჯარმა=უჯარმა.

სუცხოელი მწერლები, რომლებმაც დასწერეს საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების ამბავი, ცხოვრობდნენ მე-IV—V—VII საუკ. ესენი იყვნენ რუფინი, სოკრათი, ერმი სოზომენი, თეოდორიტე კირელი, ბარონია და მ. ქორენელი. ამათი ნაწერი არსებითად არ განსხვავდება ქართველ მწერლების მოთხრობათაგან.

ერთის ძველი დროის მწერლის აზრით, საქართველოში მასაქცევად ღმერთმა განგებ აირჩია ბუნებით სუსტი არსება — ქალწული. ამ სუსტმა და უძლურმა არსებამ მოხეშა და მოინადირა მერმარი ქართველები და მით ერთხელ კიდევ დამტკიცდაო ქრისტეს სიტყვები — „ჩემი სიძლიერე ჩემს უძლურებაშია“. წმ. ნინო, მართალია, ღონით უძლური იყო, მაგრამ სულით, გონიერებით, ცოდნით, მკვერმეტყველობით, თავმდაბლობით, გამბედაობით და ყოველგვარ სათნოებით კი — ძლიერი, უძლეველი. იგი საქართველოში მოვიდა განსაზღვრულის გეგმით, მის ადგილ-მდებარეობისა და შინაურ მდგომარეობის შესახებ შეჰკრიბა ცნობები ჯერ ისევ იერუსალიმში, ამავე საგნის შესახებ ზოგი-რამ ცნობა მიიღო ჯავახეთშიაც და აგრეთვე ურბნისში. მას იქვე კარგად შეესწავლა მკურნალობა. სიტყვით, საქართველოში იგი მოვიდა, ვით „ხელოვანი მკურნალი“, „ქადაგი ძლიერი“, „მეცნიერი დაფარულთა გულის სიტყვათა“, „ქეშმარიტი მოძღვარი და „მოციქული ქრისტესი“,

ამას გარდა, ნინოს მოციქულობას ხელი შეუწყო იმანაც, რომ მის მოსვლის ხანს საქართველოს არემარეზე და მეზობლობაშიაც თითქმის ყველგან ღვიოდა ნაპერწყალი ახალის სარწმუნოებისა. ხოლო იმპერატორი კოსტანტინე მეტად გულმოდგინედ ეკიდებოდა საქრისტიანო საქმეებს. 313 წელს მან გამოაცხადა სარწმუნოების შეწყნარება, ქრისტიანებს ცხადლივ მიემხრო და თავისი შვილი აღსაზრდელად მიაბარა ქრისტიანეთა რიტორს ლაქტანციუსს. 315 წელს სამღვდელთა განთავისუფლა ხარჯ-ბეგრისაგან, აღკვეთა დამნაშავეების ჯვარ-

ცმა. 316 წ. გაანთავისუფლა მონები. 319 წ. აღკრძალა წარმართული მკითხაობა. 321 წელს ბრძანა უქმობა კვირა დღისა, რომელიც მანამდე მზე-ღმერთის დღედ ითვლებოდა და მისივე სახელი ერქვა. 324 წელს ცალკე ბრძანებით მიჰმართა ყველა ქვეშევრდომებს თხოვნით, რომ შეიწყნარონ ქრისტიანობა, სახარება. ყველა ამას, ვიმეორებთ, არ შეეძლო დიდი გავლენა არ ექონია ქართველებზედაც, ხელი არ შეეწყო ნინოს ქადაგებისა და შრომისთვის. მათიანე რომ აღნიშნავს კოსტანტინესა და ელენესაგან წერილების მიღებას მცხეთაში, აღბად, იგულისხმებს იმპერატორის 324 წლის ბრძანებას ყველა ქვეშევრდომთადმი შესახებ სახარების შეწყნარებისა და ქართველებმა ხომ სწორედ 324 წელს შეიწყნარეს ქრისტიანობა და მოინანინენ კიდევც.

თ ა ზ ი IV.

მირიანის მეფობის დასასრული და აღმოსავლეთის მდგომარეობა ამ დროს

1. მირიანის და მისს მემკიდრეთა ცხოვრების ქორონიკონები არეულია.

ვახუშტის ცნობით მირიანი გარდაიცვალა 342 წელს. იმავე წელს მოკვდა მისი ძე რევი და გამეფდა ბაკური. თვით ნანა დედოფალიც გარდაიცვალა 344 წელს. ხოლო მემატინათ, მირიანი გარდაიცვალა მის მოქცევიდგან 25 წელს, ვარიანტის ჩვენებით კი—35 წელს. მაშასადამე, საკიროა გამოირკვეს, რომელს წელიწადს მოიქცა მეფე მირიანი. ა) პირველი მსოფლიო კრება ნიკიას იყო 325 წელს და მაშინ მირიანი გაქრისტიანებული იყო; ბ) კოსტანტინე იმპერ. უორის დედა ელენე, რომელიც გარდაიცვალა 326 წელს, ცოცხალი იყო მირიანის მოქცევის დროს და გ) მირიანს რომ თვალთ დაუბნელდა თხოთის მთაზე, იელიისის 20 იყო, დღე შაბათი. 316—326 წლებ შუა 20 იელიის შაბათი ხვდება მხოლოდ 323 წელს. მაშასადამე, ამ წელიწადს მირიანს ურწმენია ქრისტე და ამ წელიწადიდგან დაწყებული გავრცელება ქრისტიანობისა დასრულებულა 326 წელს პატიოსანის ჯვრის აღმართებით. ეს უკანანკნელი ქორონიკონები ჩვენ უკვე თავთავის ადგილას აღენიშნეთ.—ვახუშტით, მირიანს უმეფნია სრული 77 წელიწადი (265—342). ბერძნულ წყაროებით მეფე მერიბანი (=მირიანი=მირიანი=მირიანი) ჩანს 361 წელსაც. ეს წელიწადი მირიანის სიკვდილის წლად რომ ჩავგდოთ, მისი გაქრისტიანება, ზემოხსენებულ ვარიანტის ქორონიკონის მიხედვით, ხვდება 326 წელს (361—35), ხოლო გამეფება—284 წელს (361—77).—ბ) რომ 342 წელს მირიანი არ მომკვდარა, ჩანს იქიდგანაც, რომ რევა თავისთვის ქვემო ეკლესიაში საფლავი (კუბო) ააშენა მე-23-ე წელს პატიოსანის ჯვრის აღმართებიდგან, და რადგან ეს ჯვარი აღმართეს 326 წ., რევი ცოცხალი უნდა ყოფილიყო 349 წელსაც. და რევი კი თავისს მამაზე წინად გარდაიცვალა.

ბრძოლა და კიშობა სპარსთა და ბერძენთა შორის, როგორც იყო ნათქვამი (გვ. 142), დასრულდა ნიზიბის ხელშეკრულებით 298 წელს. მშვიდობიანობამ აღმოსავლეთში გასტანა მხოლოდ 339 წლამდე.

კოსტანტინე დიდი რომ გარდაიცვალა (337 წ.), იმპერიას

დაუპატრონდნენ მისი შვილები — კოსტანტინე, კოსტანცი და კოსტანტი. კოსტანტინე მოკვდა 340 წ., კოსტანტი 350 წ. და სამეფო დაშთა კოსტანცის (337—361 წ) ამ კოსტანციმ თითქმის მთელი თავისი მეფობა მოახმარა სპარსეთის ხელმწიფე შაბურთან ბრძოლას. ეს შაბური იყო შვილიშვილი იმ ნარსესი, რომელმაც სპარსეთისათვის სამარცხვინო ხელშეკრულება დასდო ნიზიბისს (298 წ.). შაბურს სურდა დაერღვია ეს ხელშეკრულება, იმპერატორისთვის წაერთო ის, რაც მისმა პაპამ ნარსესმა დაუთმო რომს. შაბური იყო ხელმწიფე ახოვანი, გამბედავი, ჭკვიანი. იგი ჯერ შეებრძოლა არაბებს და დამორჩილა, მერე სომხეთში მომხდარ არეულობით ისარგებლა და მოინდომა დაეჭირა ატროპატენი (ადარბაღიანი), რომელიც რომაელებს წაერთოთ სპარსთა მეფეებისათვის. ტირიდატმა, რომელიც სომხეთში მეფობდა რომაელების მფარველობის ქვეშე, თავისს სახელმწიფოში ქრისტიანობა შემოიღო. ამით მას სურდა იმპერატ. კოსტანტინე დიდის გული მოეგო და იგი თავის მეგობრად გაესადა. მაგრამ ამით მან აიშალა დიდებულნი, რომელთაც არ სურდათ დაეთმოთ მრავალდემერთობა და მრავალცოლიანობა. ამ უკმაყოფილოების მხარე დაიჭირა შაბურმაც. საუბედუროდ, ტირიდატის ძე ხოსრო (343—353) უხასიათო კაცი იყო, დროს ატარებდა სასახლეში, რომელიც აშენებული იყო ტყეში. იგი ნადირობაში ერთობოდა და სახელმწიფო საქმეებს უურს არ ათხოვებდა. ამან ატროპატენა დაუთმო შაბურს და ხარკის ძღვევაც აღუთქვა, თუმცა იმპერატორის ლაშქარი უკვე უახლოვდებოდა ბრძოლის ველს — ტიგრის ნაპირებსა და შუამდინარის მინდვრებს. ამ ადგილებში 9-ჯერ შეიბნენ რომაელები და სპარსელები, რუებრ სისხლი დაიღვარა, ბოლოს შაბურმა აჯობა, რომაელები გაიქცნენ და ნიზიბისს გამაგრდნენ. ამ დროს ორივე სახელმწიფოს გამოუჩნდნენ სხვა მტრები — შაბურს მასსაკეტნი (ოსნი), რომელნიც დიდის ძალით შემოესივნენ სპარსეთს ჩრდ.-აღმ. მხრიდან, და კოსტანცის — გალლები. მტრები დროებით მორიგდნენ და გაიყარნენ.

359—361 წლებში ისევ გაჩაღდა ომი სპარსთა და რომაელთ შორის. შაბურმა, ამ „მზისა და მთვარის ძმამ“, მოსთხოვა კოს-

ტანცის სომხეთი და შუამდინარე. უარი შემოუთვალა. შაბურის ძლიერი ლაშქარი შევიდა შუამდინარეში. კოსტანცი იმპერატორმა ჯერ ამის წინათვე აღმოსავლეთის მეფეებსა და ერისთავებს გამოუგზავნა დიდი საჩუქრები და სთხოვა სპარსელებთან ომში რომაელების მხარე დაეჭირათ. ეველასზე უწინარეს კი რომაელებმა გადიბირეს საქართველოს მეფე მერიბანი და სომხეთისა—არშაკი. ესენი მოისყიდეს უძვირფასეს სცმელებით და ნაირნაირ საჩუქრებით. ესენიო, სწერს თანამედროვე მარცელინი, მაშინდელ ორჭოთა ყოფამდგომარეობაში დიდს ვნებას მოუტანდნენო რომს, თუ მიმხრობოდნენო სპარსელებს. შაბურმა ალყა შემოარტყა მაკარს ციხე ამიდას (დაარბექინს), სამს თვეს ებრძოლა, გასტეხა, აიღო და ამოხტაცა მეციხოვნენი. კოსტანცის ამასობაში აუჯანყდა ივლიანე, რომელიც ხარაქში იდგა, მის დასასჯელად წავიდა და მალე მოკვდა (361 წ.).

აქ მოხსენებული საქართველოს მეფე მერიბანი (Meribanes, Merihanēs) ჩვენ მიგვაჩნია მირიანად (=მირიანად). რა მონაწილეობას იღებდა ამ ომებში მირიანი, ჩვენის მატრიანეებილამ ცხადად არა სჩანს, მაგრამ უმონაწილეოდ კი არ უნდა დარჩენილიყო, რადგან 298 წლითგან ქართველთა მეფეების დანიშვნის უფლება მიენიჭათ იმპერატორებს და, ამას გარდა, ქრისტიანობის მიღებამაც ფრიად დაუახლოვა ერთმანეთს საბერძნეთი და საქართველო. მირიანს ხომ, როგორც ირწმუნება ჩვენი მემატრიანე, ხშირად საერთოეულო წერილებს სწერდნენ თვით კოსტანტინე დიდი და მისი დედა ელენე. ერთ ამგვარ წერილთან ერთად, მატრიანის სიტყვით, კოსტანტინემ მირიანს დაუბრუნა მისი შვილი ბაკური, რომელიც მზეველად იმყოფებოდა საბერძნეთში და თან მოსწერა მეფეს, აწ მზევალი საქირო აღარ არისო, ჩვენ შორის თვით ქრისტე ჩამოდგაო. იგივე მატრიანე გვარწმუნებს, რომ როდესაც ასტყდა ომი კოსტანტინესა და ყაენს შორის, მირიანი მიემხროო პირველს, „აღუთქვა მას მსახურებაჲ და მოწყვედა სპარსთა“.

მირიანი რომ დასნეულდა, იხმო დედოფალი ნანა, შვი-

ლი ბაქარი, დიდებულები და უთხრა მათ: „ემადლობ ღმერთს, რომ ეშმაკისაგან წარტყვენილი მიხსნა, ღირს მყო არა ჯოჯოხეთისა, არამედ თავისს მარჯვენით ყოფნისა. ნანა დედოფალო, თუ ჩემ შემდგომ შენ დაგკალდეს, ჩვენი განძი ორად გაჰყავ და ერთი ნაწილი მიუტანე ნინოს საფლავს, რომ მწიროდ არ დარჩეს“. მერე მეფე მიუბრუნდა ბაქარს და რქვა: „შვილო ჩემო, შენდა მომიცემია გვირგვინი მეფობისა ჩემისა. ღმერთმან ცისა და ქვეყნისამან განგამტკიცოს შენ სრულსა სარწმუნოებასა ზედა. სადაც იპოვნო ვნებანი ცეცხლის მსახურებისა და კერპნი, ცეცხლითა დაწვი და ნაცარი შეასვი იმათ, რომელნიც მათ ესვიდენ. იგივე მცნება დაუდე შენს შვილებსაც, ვინაითგან, ვიცი, კერპები კავკასიაში მსწრაფლ ვერ დაიღვეიან. პატიოსანის ჯვრის წარმძღვანებით ყოველს მტრებს სძლევე. პატივსცემდე სვეტსა ცხოველსა, ღვთივალმართებულსა მცხეთას“.

შემდეგ მეფემ აიღო წმ. ნინოს ვაზის ჯვარი და მასზე ჩამოჰკიდა სამეფო გვირგვინი. მერე ახლოს დაიყენა ბაქარი, პირჯვარი გადასახა, ჯვარიდგან გვირგვინი გადმოიღო და თავზე დაადგა. დაავირგვინა-რა მეფემ ბაქარი, გარდაიცვალა. იგი დაიტირეს და დამარხეს ზემო ეკლესიის (სამთავროს) საშუალო სვეტის სამხრით კერძ. მეორე წელიწადს აღესრულა ნანა დედოფალი და ესეც დამარხეს იმავე ეკლესიის საშუალო სვეტის დასავლით.

2. ბაქარის (ბაკურის) მეფობა (361—367). გამეფდარა ბაკური, მედგარად შეუდგა მამის ანდერძის სისრულეში მოყვანას. მამას ვერ მოეპცია ზოგიერთი კავკასიელი, ფხოელი და სხ. ბევრგან ისევ მრავალღმერთობა იყო. ბაკურმა იწყო ამ ღმერთების მუსრვა, წარმართების ნათლვა და მოქცევა. იგი რომ ამ საქმეში იყო გართული, მის წინააღმდეგ შეთქმულობა მოახდინეს მისმა ძმისწულებმა (რევის შვილებმა). ამათ, როგორც უფროსის ძმის შვილებმა, არ იკმარეს მეფობა კახეთში, ქართლის ტახტის დაქერაც მოინდომეს. მათ შემწე-

ობა ითხოვეს სომხეთის მეფისაგან, რომელიც ენათესაებოდათ (მათი დედა სალომე სომხეთის მეფის ქალი იყო). სომეხთა მეფემ დიდძალი ჯარი შემოიყვანა ჯაფახეთში. ბაკურმა შემწეობა ითხოვა არა საქართველოს მფარველ ბერძენებისაგან, არამედ შაბურისაგან, რომელსაც გული იმით მოუგო, რომ რანის ერისთავს ფეროზს დაუთმო ქვეყანა სამშველდითგან აბოცის თავამდე, ხოლო რანი და ბარდავი სპარსთა ხელმწიფის განკარგულებაში დასტოვა.

ყველა ამან ისევ აშალა აღმოსავლეთის საქმე. რევისშვილების მომხრეს სომხეთის მეფე არშაკს გადაეკიდა შაბური. ამდროს დასავლეთში იმპერატორობდა ქრისტიანობიდან გადამდგარი ივლიანე (361—363). მან თავისს სიკვდილის წინად ძლიერს მოიცალა აღმოსავლეთისთვის, რომელსაც უკვე დაპარონებოდა შაბური. ივლიანე დიდის ლაშქრით გადმოვიდა ევფრატზე, ზედიზედ დაამარცხა სპარსნი და შევიდა სპარსეთში. მაგრამ სასტიკის ბრძოლის შემდეგ გამარჯვება ისევ შაბურს დარჩა. ივლიანე იმავე ბრძოლაში დაიჭრა და მოკვდა. მისი მოადგილე იოვიანი შეურიგდა (364 წ.) შაბურს, რომელსაც დაუთმო ნისიბისი, შუამდინარე და ხელი აიღო სომხეთის მფარველობაზე.

შაბური უფრო გამხნედა. მან შეიპყრა სომხეთის მეფე არშაკი, ვერცხლის ჯაქვებით შებორკილა, ეკბატანას მიიყვანა და საპყრობილეში ჩააგდო.

ბაკურს ბერძენთა ღალატი და შაბურის მომხრეობა ძვირად დაუჯდა. იგი ხელში ჩაუვარდათ ბერძენებს და ტყვედ წაიყვანეს. ბაკური იქილგან აღარ დაბრუნებულა. იქვე იგი შევიდა იმპერატორის სამსახურში. 378 წელს იგი ებრძოდა იმპერატორ ვალენტის მტრებს გუთებს აღრიანოპოლთან, საცა წინამძღვრობდა მეისრეთა გუნდს; 394 წელს ახოვანად ებრძოდა იმპ. თეოდოსი დიდის მტერს ევგენიოსს 12,000 მეომრით. ბაკურის სიტყვით მისი თანამედროვე რუფინი გადმოგვცემს ცნობებს ქართველთა მოქცევის შესახებ.

პეტრე-ქართველი ბაკურს სთელის თავისს პაპად და ამბობს, რომ იგი იყო ქართველების პირველი ქრისტიანი მეფეო. ბაკური მართლაც პირველი ქრისტიანი მეფე იყო, ვინაითგან იგი დაბადებითვე ქრისტიანე იყო, ხოლო მარიანშაკი, წარმართის შვილმა, თითქმის ნახევარი თავისი სიცოცხლე წარმართობაში გაატარა.

3. სავრომაკი (საურმაგი) და ასპაკური (ასფაგური). 368 წელს ისევ ასტყდა ომი სპარსეთსა და რომაელებს შორის. მიზეზად ისევ საქართველოს და სომხეთის დაჩემება შეიქმნა. საქართველოში მაშინ მეფობდა რომაელების მიერ დადგენილი სავრომაკი. შაბურმა ეს გააგდო და მეფედ დანიშნა მისი ბიძაშვილი ასპაკური, ხოლო სომხეთის გამგებლად დაადგინა ვილაც ხადუმი კილაქსი და არტაბანი. ამით დაავალა დაეპყრათ ძლიერი ქალაქი არტაგერასი, საცა იყვნენ მეფის არშაკის მეუღლე ოლიმპიადა და მისი ძე. მაგრამ ამით ეს ქალაქი ვერ აიღეს და შაბურის შიშით გაიქცნენ და ლაზისტანის მიჯნაზე გამაგრდნენ. მათთან იყო არშაკისძეც პარა. შაბური თვითონ შემოერთყა არტაგერასს, აიღო იგი, დაატყვევა დედოფალი ოლიმპიადა და ხელთ იგდო დიდძალი განძეულობა. მერე მოციქული გაუგზავნა პარას და შეუთვალა, არა გრცხვენიანო, რომ მეფე კაცი ხარ და უგვარო კილაქსა და არტაბანს ემსახურებიო. პარამ ესენი დახოცა და მათი თავები შაბურს გაუგზავნა.

ამ დროს რომაელთა ძლიერი ლაშქარი მოიყვანა არინთეოსმა. შაბურმა იმპერატორს მოციქულები გაუგზავნა და მოახსენა: მე და იოვიანმა დავადგინეთ, რომ თქვენ არ მიემხროთ სომხებს.

ეს მოციქულები იმპერატორმა არ მიიღო. სავრომაკი, რომელიც განედევნა შაბურს, ერთის ლეგიონით ტერენტისთან ერთად წამოვიდა საქართველოსკენ. მტკვარს რომ მოუახლოვდა, ასპაკური გამოეგება მას, როგორც თავისს ბიძაშვილს, და სთხოვა ერთად ვიმეფოთო. საქართველოს გაყოფა მას თა-

ვისთვის სასარგებლოდ მიაჩნდა, ვინაითგან არც ტახტს დაპყარგავდა და არც რომაელების მხარეს დაიქერდა, რომ არ დაეღუპა თავისი შვილი ულტრა, რომელიც მაშინ სპარსელებს მზევლად ჰყვანდათ.

იმპერატორმა, სცნა-რა წინადადება ასპაკურისა, გადასწყვიტა საქართველო გაეყო ორ ნაწილად ისე, რომ მიჯნად ყოფილიყო მტკვარი, სავრომაკს რგებოდა სომხეთისა და ლაზისტანის მომიჯნავე ნაწილი, ხოლო ასპაკურს—ალბანიისა და სპარსეთის სამფლობელოების მომიჯნავე მხარე. შაბურმა უარი შეუთვალა და ჯარების მოკრეფას შეუდგა, რომ დაანგრძოს ყველა ის, რაც შეჰქმნეს და მოიმოქმედეს რომაელებმა თავიანთ სასარგებლოდ.

შაბურმა ააოხრა მთელი სომხეთი, გაძარცვა დიდებული და მდიდარი არტაკსატა, სომხეთის მეფეების სატახტო ქალაქი. ამ დროს ვილაც რომაელმა ულალატა პარას და მოჰკლა (374 წ.) თითქმის ოცის წლით სომხეთი სპარსთა საერისთაოდ შეიქმნა. მხოლოდ შაბურის სიკვდილის შემდეგ (+ 380 წ.) სომხებმა სპარსთა უღელი მოიხსნეს და ისევ მიემხრნენ რომაელებს.

თვით საქართველოს შესახებ შაბურს ორის წლის განმავლობაში მიწერ-მოწერა ჰქონდა იმპერატორ ვალენტთან, რომელსაც სთხოვდა, საქართველოდგან გაიყვანე შენი ლაშქარი და შენ-მიერ შეფედ დადგენილი სავრომაკი. ვალენტი სპარსეთის მეფის მონაწერს ყურადღებას არ აქცევდა. შაბურმა თავის ვეზირთ-უფროსი სურენაკ გაგზავნა რომს და რომ ამის მოციქულობაც უყურადღებოდ დასტოვეს, შაბურმა ომი დაიწყო (374 წელს) და იგივე სურენა მიუსია სავრომაკის მომხრე რომაელების ჯარს. სურენამ მტერი დაამარცხა და მთლად ამოსწყვიტა. იმპერატორი ვალენტი მაშინ ებრძოდა გუთებს და აღარ ეცალა აღმოსავლეთისთვის. შაბური დაუპატრონდა საქართველოსა და სომხეთს. ეს ასპაგური ჩვენ მიგვაჩნია ზემოხსენებულ ასფაგურად (გვ. 136), ხოლო სავრომაკი და ას-

პაგური იმ ასტაგურად და საურმაგად, რომელთაც იწყესო მე-23-ე მეფობა (გვ. 136). საერომაკი, ალბად, იყო ბაკურის შვილი და, როდესაც ბაკური განუდგა ბერძნებს და მიემხრო შაბურს, ეს არ მოიწონა საერომაკმა, განეზრახა ბერძნებს, მათი ლეგიონი შემოიყვანა საქართველოში და გადასცა მათ თვისი მამა, ხოლო იმპერატორმა მადლობა გადაუხადა მით, რომ გამოაცხადა იგი საქართველოს მეფედ, მაგრამ რადგან საქართველოს ნამდვილ პატრონად ამდროს იყო შაბური, ამან საერომაკის მეფობა უარჰყო და მეფედ გამოაცხადა თავისი მომხრე ასტაგური, ალბად, რევისძე, ვინაითგან იგინი (საერომაკი და ასტაგური) ღვიძლი ბიძაშვილები იყვნენ.

ამას ნათელს ჰყენს ქართლისცხოვრებაც. ჯერ ისევ მირიანის დროსვე დაწესდა ორგამგეობა: აღმოსავლეთში (კახეთს) მთავრობა იწყო რევა, დასავლეთში (ქართლში) კი მეფობდა მირიანი. შემატიანე იმსაც კი ამბობს, რომ რევს „სიციცხლესავე თვისსა მიეცა შეუობა“, მაგრამ ეს სწორე არ უნდა იყოს, ვინ: იგან ბაკურის ცხოვრებაში სწერია: „ვიდრემდის იყოს ნათესავი ბაქარისი (ბაკურის), რომელ ეძლოს ჰყოობაჲ მეფობისაჲ, მათი იყოს მეფობა, არაოდეს ძებნონ მეფობა ნათესავთა რევისთა... მაშინ მოიყვანნა ძმისწულნი (რევის ძენი), მისცა კუხეთი და დასხნა რუსთავს (ყარაიას) ერისთავად“.

~ / —

თ ა 3 0 V.

მეფენი ვახტანგ გორგასლამდე.

1. მეფე მირდატ (374—389). შაბურმა 374 წელს გააგდო რომაელების მომხრე სავრომაკი და იწყო ბატონობა საქართველოშიაც ისე, ვით სომხეთში. შაბური მოკვდა 380 წ. და, ალბად, მანამდე მის ხელმწიფობის ქვეშე იყო ქართლ-კახეთი, საცა, როგორც იყო ნათქვამი, მეფობდა ასპაგურ რევისძე, ყაენის ერთგული მომხრე. მეფე მირდატმა მან თითქმის მთელი თვისი სიცოცხლე გაატარა კლარჯეთში. აქ მანამდე ეკლესიები არ იყო. მან ააშენა საყდრები, ამათგან ერთი—თუხარისის ციხეში; მანვე გაამწესა ღვთაებები კლარჯთა სამოძღვრებლად. ამას გარდა, შეამკო ეკლესიები ერუშეთსა და წუნდას. ამავე დროს ქართველებმა იწყეს ჯვრების გამოქრა სვეტის ცხოველისაგან. ერთი ამისთანა ჯვარი მეფემ დაასვენა ერუშეთს, ხოლო თვით სვეტი-ცხოველს შემოავლო ქვითკირის სვეტი და მის თავზე აღმართა ძელი-განმანათლებელი.

ამ მირდატს მემბტიანე სთვლის ბაკურის შვილად. მაგრამ ნამდვილად კი იგი უნდა ყოფილიყო ძე სავრომაკისა (საურმაგისა). ქართლიდან გაგდებული საურმაგი იმალებოდა კლარჯეთში და რომ მოკვდა, მისი ტახტი დარჩებოდა მირდატს.

2. ვარაზ-ბაკური (389—425). ვარაზ-ბაკურის მეფობას ვახუშტი დასდებს 379—393 წლ., რადგან მას შეცდომით სთვლის თევდოსი დიდის (379—393) თანამედროვედ. ნამდვილად კი იგი იყო თანამედროვე თევდოსი მცირისა.

ვარაზ-ბაკურის შვილი მურვანოზი 12 წლისა იყო, რომ 422 წელს ასტყდა უთანხმოება თევდოსი მცირესა და სპარსეთის მეფე ბარამგურს (420—440) შორის. თევდოსიმ, როგორც საქართველოს მფარველმა, ვარაზბაკურს მოსთხოვა და-

ხმარება და დასარწმუნებლად რომ იგი მისი ერთგული იქნება, ითხოვა აგრეთვე მწვეალი. მეფემ წარგზავნა თავისი შვილი მურვანოზი და სხვა სეფეწულნი „მრავლითა პატივითა და დიდებითა“. თვედოსი, მისი მეუღლე ევლუკა და მთელი სამეფო პალატი გამოეკეპნენ. კოსტანტინოპოლს მისულ მეფისძეს და მის ამაღას. მეფე-დედოფალმა მოიკითხეს მურვანოზი, უამბორეს და სასახლეში მიიწვიეს მეფისძე აღმოსავლეთიდან მოსული.

ყოველივე ეს მოხდებოდა არა ადრე 421 წლისა, როდესაც თვედოსი მცირემ შვირთო ცოლად ევლუკია, და არა უგვიანეს 422 წლისა, როდესაც გაჩაღდა სპარს-ბერძენთა ომი და ბრძოლა. ამ ხანს მურვანოზი იყო 12 წლისა (ჩვენით— იქნებოდა მხოლოდ 10 წლისა. (იხ. გვ. 187) და ამ 422 წ. კი ვარაზბაკური კარგა ხნის მეფე უნდა ყოფილიყო, ვინაითგან შვირთო-რა რევის ძის თრდატის (ტირიდატის) ასული ცოლად, დიდხანს ვაჟიშვილი ანუ, როგორც ამბობს მემატრიანე, ძე-წული არ ეყოლა. ამიტომ შეცდომა არ იქნება, თუ ვარაზბაკურის მეფობის დასაწყისად დავდეთ 384 წ., ხოლო მის მამის მირდატისა—374 წ. (ამან, ვახუშტის ანგარიშით, იმეფა 15 წელიწადი. $374 + 15 = 389$).

იეზდიგერდ I-ის (+ 419 წ.) მეფობის უკანასკნელს წლებში სპარსეთის ქალაქ სუზას ეპისკოპოსმა დაანგრევინა საცეცხლე ტაძარი. ამისგამო მოგვები გადაეკიდნენ ქრისტიანებს და დაუწყეს მათ დევნა. ქრისტიანები გაიქცნენ საბერძენთს. გამეფებისავე უმალ იეზდიგერდის ძემ ბარამმა იმპერატორს მოსთხოვა გაქცეულები. მან უარი შეუთვალა. დაიწყო ომი. ორთავე მხრის ლაშქარმა ააესო მთები სომხეთისა და შუამდინარის მინდვრები.

ამდროს სომხებმა წინადადება მისცეს ვარაზბაკურს, შევერთდეთო, კავკასიონის კარი გავაღოთ, გამოვიყვანოთ ოსები და ლეკნი, ბერძენებს შევუერთდეთ ყველანი და ვებრძოლოთო სპარსებს. ესრეთი თხოვნა ქართველთა მეფემ არ შეისმინა,

აღბად, იმიტომ, რომ მაშინ სომხეთი უნუგეშო მდგომარეობაში იყო. მეხუთე საუკუნის დასაწყისშივე ძმათა შორის შუღლე და დასობანამ სომხეთი ორ ნაწილად გაფხრიწა, მისს აღმოსავლეთს ნაგლეჯს დაეპატრონა სპარსეთის მეფის მორჩილი ხოსრო, ხოლო დასავლეთისას—არშაკი, რომლის მფარველი იყო იმპერატორი არკადი. არშაკის გარდაცვალების შემდეგ რომაელებმა შეიერთეს მისი სამეფო, რომლის უმაღლესი მმართველობა ჩააბარეს სომხეთის მიჯნის სპასალარს, ხოლო შინაური გამგეობა დაუმორჩილეს ხუთს ერისთავს. აზნაურები და ყველანი, ვინც უკმაყოფილონი იყვნენ ამ წეს-წყობილებით, გადასახლდნენ არტაკსატას და დაემორჩილნენ ყაენის ერთგულ ხოსროს, თუმცა მისს ნაწილს სომხეთშიაც სუფევდა ლეღვა, შფოთი და შტრობა.

ამესგამო ვარაზბაკური ვერ მიიღებდა სომხების რჩევას და არ ჩაერეოდა ბერძენთა და სპარსთა შორის ატეხილს ომში. მან, გაგზავნა-რა თავისი შვილი შურვანოზი კოსტანტინეპოლს შხევლად, ამით დაუმტკიცა იმპერატორს თავისი ერთგულება, ხოლო თვითონ კი უკუ-ჰდა ხევსა-კახეთისასა, ხიდარს ააშენა ციხე, გაამაგრა ციხე-ქალაქები და ქრისტიანებს უბრძანა, ჯვრები დაემაღათ. იგი კარგად გრძნობდა, რომ თეოდოსისს მეგობრობას არ აპატიებდა მას ყაენი, თუ სპარს-ბერძენთა ომში გამარჯვება დარჩებოდათ სპარსელებს.

მეფის მოლოდინი გამართლდა. სპარსთა და ბერძენთ ომი, რამდენიმე შეტაკების შემდეგ, დასრულდა (422 წ.) მორიგეობით (ასის წლის ხელშეკრულებით).

ამ მორიგებამ ბარამგურს სიმხნევე მოუმატა. მან პირი იბრუნა სომხეთისა და საქართველოსკენ. სომხეთის მეფეს არტაშირს და ვარაზბაკურს შემოაწერა ხარკი. მეფე არტაშირი, ხოსროს მოადგილე, უთაოსნო მეფე იყო; იგი შეიძულა სომხეთის დიდკაცობამ. ყაენს შეასმინეს, არტაშირი გლალატობსო და იმპერატორს მომხრეობსო. ბარამგურმა გაასამართლა სომხეთის მეფე, გაამტყუნა, სამეფო ღირსება ახადა, მისი სამ-

ფლობელო სპარსეთს შეუერთა პერს-არმენიის (სპარსთა სომხეთის) სახელწოდებით. ამისგამო თეოდოსის ომის ატეხა უნდოდა, მაგრამ ბარამგური მორიგდა მასთან, სომხეთი თითქმის შუაზედ გაუყო და დასავლეთი ნაწილი არშაკიდების დიდებულ სამეფოისა მას დაუთმო (433 წ.).

ვარაზ-ბაკური რომ კახეთის-ხევში გამაგრდა, სპარსთა ერისთავი შემოვიდა სომხითს, ააოხრა იქაურობა და შემოვიდა ქართლს, დადგა სოფელ ტფილისს და აქ, რომ შეეკრა გზა მცხეთისა, ააშენა შურის-ციხე. ვარაზ-ბაკურმა ბრძოლას და სისხლის ღვრას დამორჩილება არჩია. იგი წარსდგა სპარსთა ერისთავის წინაშე და მშვიდობა ითხოვა. მან უთხრა: „რანი და მოვაკანი სპარსეთის საზღვრებზეა და ჩვენ უნდა დავგვითმო, აგრეთვე უნდა გვაძლიო ხარკი და ეხლავე გადმოგვცე რანის ერისთავის ფეროზის შვილნი“. მეფემ თანხმობა გამოაცხადა. სპარსთა ერისთავი დაბრუნდა.

შეიტყვეს-რა ეს კლარჯელებმა, ვარაზ-ბაკურს განუდგნენ და ბერძნებს მიემხრნენ. ბერძნებმა დაიპირეს უხარისის ციხე და მთელი კლარჯეთი არსიანამდე. ვარაზბაკურს დარჩა ცერეთი, ქართლი და ეგრისი (იმერეთ-სამეგრელო).

მისი შვილი მურვანოზი ბერძნებმა აღარ დააბრუნეს სამშობლოში. მის აღზრდა-განათლებლაზე იზრუნეს თეოდოსიმ და მისმა მეუღლე ევდუკიამ. ეს ევდუკია ფილოსოფოსის ლეონტის ასული იყო, ქალი ფრიად განათლებული და კეთილი. მან ქრისტიანობა მიიღო მხოლოდ 421 წელს, როდესაც მისთხოვდა იმპერატორ თეოდოსის. სამეფო სახლში იგი სწერდა სხვა და სხვა თხზულებებს და აგრეთვე ქება-ხოტბას ასხამდა თეოდოსის მის გამარჯვებების გამო სპარსელებზე. იგი ამასთანავე იყო მეტისმეტად ღვთისმოყვარე ადამიანი. რამდენიმეჯერ მოილოცა იერუსალიმი და აქვე დალია სული, ქმრისაგან გამოგდებულმა და მოძულეებულმა.

ამ დედოფლის კარზე გამოზდილმა მურვანოზმა ზედმიწევნით შეისწავლა ბერძნული და ასურული ენები, სრული ფი-

ლოსოფოსობა და კაცის დამამშვენებელი სათნოებანი. შემდეგ წავიდა იერუსალიმს ვინმე იოანესთან ერთად, უფლის საფლავზე ბერად აღიკვეცა პეტრეს სახელწოდებით და შეუღდა ქვეყნის სამსახურს. ააშენა მონასტრები და ქსენონი იერუსალიმში, მონასტრებივე იორდანის პირას, უდაბნოში. შემდეგ მოვლო ეგვიპტის უდაბნოები. დაბრუნდა-რა იერუსალიმს, აავსო თავისი მონასტრისა და ქსენონის საფქვილე, საცერცვე, საზეთე, საღვინე და საჭურჭლე. შეელოდა წმ. ადგილების მოსალოცავად მოსულ ქართველებს, ბერძნებს და სხ. თავის წმინდა ცხოვრებით განითქვა სახელი და ღირს იქმნა დაეჭირა შაიუმის საეპისკოპოსო კათედრა. ეპისკოპოსობაშიაც არ ივიწყებდა ღარიბებს, უძლურებს და დაერდომილთ. მთელი მისი ცხოვრება სარკე იყო სიქველისა, სიწმინდისა. აღესრულა 65 წლისა, 2 დეკემბერს, ჰარასკევს *), ზენონის მეფობაში.

მ. თრდატი და მისი მემკვიდრეები (425—442). ვარაზბაკური რომ მოკვდა, მას დარჩა სამი მცირეწლოვანი ვაჟი: რევისძის თრდატის ასულისაგან მირდატი და თრდატი, ფეროზის ძის წულისაგან, რომელიც შეირთო მირვანოზის მზევლად წარგზავნის შემდეგ, ფარსმანი. ამათ უსუსურობის გამო მეფობის თავი არ ჰქონდათ. და ამიტომ ქართველებმა ტახტზე დასვეს რევისძე თრდატი, კაცი ღრმად მოხუცებული. მასვე ჩააბარეს მისი ქალისაგან ნაშობი მეფისძენი მირდატი და თარდატი, ხოლო მეორე ცოლისაგან გაჩენილი ყრმა ფარსმანი აღსაზრდელად მისცეს სამშვილდის ერისთავს ფარსმანს. მეფე თრდატი (ტირიდატი) იყო კეთილი, მორწმუნე, ბრძენი და გონიერი. მან დაამშვიდა სპარსნი. ხარკის ძლევა განაგრძო. ფარაზბაკურისაგან დამალული ჯვრები გამოაჩინა ერისთავანსაცემად. შეამკო ეკლესიები, ააშენა ტემბრები ტუხსთავს (ყარაიას) და ნეკრესს. რუისს რუ გამოიღო.

*) 477 წ., როდესაც გარდაიცვალა მურვანოზი (412 + 65), 2 დეკემბერს, მართლაც, ჰარასკევი იყო.

მის შემდეგ გამეფდა ვარაზბაკურის ძე ფარსმანი, როგორც უხუცესი ძმათა შორის. ეს იყო კაცი მორწმუნე, კარგი ცხენოსანი, გამბედავი მეომარი. კეისრის შემწეობა ითხოვა, განუღვა სპარსებს და ხარკის ძლევა აღკვეთა. ააშენა ბოლნისის საყდარი.

მისი ძმა მირდატი იყო ქველი, მხედარი, შემმაერთებელი, ურწმუნო, უშიში ღვთისა, ლალი და ამპარტავანი. იგი მინდობოდა თავის ლაშქარს, არ ემსახურებოდა ღმერთს, საყდრებს არ აშენებდა, თავს არ უღრეკდა ბერძენთ, რომელთაც ედავებოდა კლარჯეთს, და ხარკს არ აძლევდა სპარსებს. ამათ ლაშქარს გულად შეება გარდაბანს, მაგრამ დამარცხდა და დატყვევებულ იქმნა. სპარსნი შემოვიდნენ ქართლს, ეკლესიები გარყვნეს. მეფის გვარეულობა დაიმალა კახეთის-ხევში. მირდატი წაიყვანეს ბაღდადს (?) და იქ მოკვდა.

ამ მეფეების ცხოვრებაც არეულია. ამათი მეფობის რიგი შატბერდის ქრონიკითა და ქართლის ცხოვრებით:

ქართ. ცხოვრებით	შატბ. ქრონიკით
ბაქარ მირიანისძე	ბაკურ რევისძე
მირდატ ბაქარისძე (374—389*)	თრდატ რევისძე
ვარაზბაქარ მირდატისძე (389—425)	ვარაზბაკური
თარდატ რევისძე (425—437)	ბაკურ თრდატისძე
ფარსმან ვარაზბაქარისძე (437—440)	ფარსმან ვარაზბაკურისძე
მირდატ ვარაზბაქარისძე (440—442)	მირდატ

ვარაზბაკურის დროს, ამბობს შატბერდის ქრონიკა, სპარსთა მეფის მარზაპანნი შემოვიდნენ სიენიეთს (ყარაბაღს), მეფე ხილარს წავიდა. ხოლო ქრამ-ხუარ-ბორ-ზარდი, სპარსთა პიტიახში, მოვიდა ქალაქ ტფილისის ციხეს. მის მოხარკედ შეიქმნენ ქართლი, სომხითი, სიქნიეთი (=სიონი) და გვასპურაგანი (ვასპურაკანი). ამავე დროს აზნაურებმა დაამთავრეს

*) ყოველი მეფობის წელთა რაოდენობა შეთანხმებულია ვახუშტის ქრონიკონებთან.

მცხეთის დიდი ეკლესია და მიათვალეს მას ზოგიერთი სოფ-
ლები.—მირდატის დროს კი სხვა პიტიანში ყოფილა—ვარაში,
რომელსაც იგი ბაღდადს (!) წაუყვანია.

ეს ვარაში უნდა იყოს იგივე ქართლისცხოვრების უბა-
რაბი: ხუცურის უცოდინარ გადამწერს ასოები არევია და
ვარაში უბარაბ-ად დაუწერია (ვით შიოში ბიობად, არდაში-
რი არდაბირად და სხ.). ვარაში (ანუ ვარანი ანუ იეზდი-
გერდ II) მეფობდა სპარსეთში 440—457 წლ. ამიტომ ხსე-
ნებულ მეფეების ხელმწიფობა დაახლოვებით უნდა დასრულე-
ბულიყო ზემო ნაჩვენებ წლებში.

4. მეფე არჩილ მირდატისძე (442—466). დაიპყრეს-რა
სპარსებმა ქართლი, ყოველს ეკლესიაში ალაგზეს ცეცხლი,
გააჩაღეს ცეცხლის მსახურება. ქრისტეს მორწმუნეებმა დამა-
ლეს ხატები და ჯვრები, ფარულად იწყეს თავის სარწმუნოე-
ბრივ წესების აღსრულება. მესამე წელს ამის შემდეგ სპარ-
სეთს გამოუჩნდნენ მტერნი აღმოსავლით და მათ მოგერებას
მოუხდნენ. ამით ისარგებლეს ქართველებმა. შეიყარნენ აზნა-
ურები, კახეთის ხევიდგან მოიყვანეს არჩილი მცხეთას და მე-
ფედ დასვეს.

ხსენებული „მტრები სპარსეთისა“ იყვნენ ჰუნნები. ამა-
თი ძლიერი დასი შეესია სპარსეთს (441—442 წ.), მიდის
მიჯნაზე შეება ყანის ლაშქარს, თავზარი დასცა იქაურობას,
გადაიარა ტიგრი და ეფფრატი, გავლო ასურეთი, შეაძრწუნა
ანტიოქია და ძლიევამოსილებით დაბრუნდა უმთავრეს ურდოს.

ეს ჰუნნები, ევთალიტები და სხ. ველურები მოსვენებას
არ აძლევდნენ სპარსეთს. ამით ისარგებლა არჩილ მეფემ, მო-
სრა და განდევნა ცეცხლის მსახურნი, განუდგა სპარსეთს,
მოიშველია ბერძენნი და იქიდგანვე მოიყვანა მარიამი, ასული
იოვიანთა გვარისა *), და შეირთო ცოლად.

მაშინ ქართლის გამგეობა სპარსეთის მეფეს მიენდო რან-

*) იოვიანი საბერძნეთში მეფობდა 364 წ. (იხ. გვ. 179).

მოვაკნის ერისთავისთვის. ამან მოიწვია ჯარი რანისა, მოვაკნისა და აღარბადაგნის და მოჰმართა არჩილ მეფეს. მდ. ბერდუჯის ნაპირზე შეიბნენ. არჩილმა დაამარცხა, მრავალი დაატყვევა, მერე შევიდა რანს, იქაურობაც წარმოტყვევნა და დაბრუნდა.

გახარებულმა მეფემ ერს სთხოვა: მტკიცედ იყავით თქვენს სარწმუნოებაზედ, ნურავის შიში ნუ გექნებათო. ერმაც მადლობა შესწირა ღმერთს, იწყო ეკლესიების განახლება, ჯვრების გამოჩენა. თვითონ მეფემაც ააშენა სტეფანწმინდის საყდარი მცხეთას, „კართა ზედა არაგვისათა, იქ, საცა იყვნეს კუბონი მტკიცენი საბრძოლნი, რომელნი მასვე აღეშენნეს“.

5. მეფისძე მირდატი (446—478) მამასავით მხნე, ქველი და მეომარი კაცი იყო. ამან აღარ მოასვენა რანი და მოვაკანი, საცა მაშინ ერისთაობდა ბარზაბოდი. ამ ბარზაბოდს ჰყვანდა ასული სანდუხტი, ქალი შეენიერი, კეთილი. მირდატმა მოინდომა შეერთო იგი ცოლად. მამას მოახსენა თავის გულის ნადები და ისიც დათანხმდა: ბარზაბოდთან დანათესავებით კარგს საიმედო მეგობარს შევიძენთო. არჩილმა მოციქულები გაუგზავნა ბარზაბოდს და მისი ქალი ითხოვა. რან-მოვაკნის ერისთავს გაუხარდა და თავისი ასული დიდებით და დიდის მზითვით მცხეთას გამოგზავნა. ქმნეს ქორწილი, შვება და განცხრომა მრავალს დღეს. მეფემ მირდატს მისცა სამშვილდის საერისთაო. სამშვილდეში რომ დასახლდენ, სანდუხტი ჯერ ისევ ცეცხლის მსახური იყო, თუმცა იძიებდა და იკვლევდა ქრისტეს სჯულსაც. მისის სურვილით გადაუთარგმნეს მას (აღბად, მოვაკნურს ენაზედ) სახარება. გაეცნო-რა ამ წიგნს, ირწმუნა ქრისტე და მოინათლა.

მირდატს, რომელიც მამის შემდეგ გამეფდა, სანდუხტისაგან ეშვნენ ქალები ხვარამზე და მირანდუხტი და ვაჟი ვახტანგი *). ვაჟის დაბადება იღღესასწაულა მეფემ. მოიწვია ყვე-

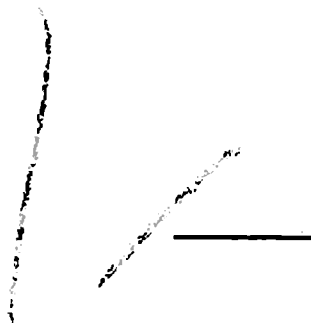
*) ვა(რან) ხ (ვასრო)თანგი.

ლა ერისთავები. ლარიბ-ლატაკებს დაურიგა დიდძალი ოქრო, ვერცხლი. რამდენიმე დღეს ლამისთევით ილოცეს, მერე შეფემ მიიპატივა ყველა წარჩინებულნი, გაუმართა პურობა, განცრომა-შვებამ გასტანა რამდენსამე დღეს. სტუმრობის დასასრულს შეფემ თავისი შვილები აღსაზრდელად მისცა: ვახტანგი — ქართლის ერისთავს და სპასპეტს საურმაგს, მირანდუხტი — კასპის ერისთავს.

იმთავითვე წესად იყო საქართველოში: შეფეების შვილებს თავანთ სახლში წაიყვანდნენ ხოლმე დიდებულნი და გამოზრდიდნენ უოველის ზრუნვითა და ერთგულობით: აწაყვლიდნენ სამეფო საქმეებს, საომარ ხელოვნებას, წერაკითხვას და სხ. ამგვარადვე დიდებულთა და მთავართა შვილებსაც კაიბარებდნენ ხოლმე მათნივე აზნაურნი და თავადნი, ხოლო ამათ შვილებს — მათივე შეიღებული გლეხები. აღმზრდელებ' ერქვათ: მამაკაცს — მამამძძქე, დედაკაცს — დედამძძქე, ხოლო ერთის ძუძუთი აღზრდილ ძმებს, მაგრამ სხვა და სხვა მამების შვილებს, ძუძუსმტე. ეს მამამძძქეობა და ძუძუსმტეობა ჩვენში ისეთივე მტკიცე ნათესაობა იყო, როგორც სისხლით ნათესაობა. აღსაზრდელად გამოზადებულ ერმას დიდის ამბით წაიყვანდნენ ხოლმე მისს მამამძძქის სახლში, და ამ სახლში დაბინავების დღიდან იგი უნათესავედობდა არათუ მარტო აღმზრდელის ოჯახს, არამედ მთელს გვარსაც, რომელსაც ეკუთვნოდა თვით მამამძძქე.

ეს წესი ამავე სახით დღესაც არსებობს აფხაზეთში, საცა აბაძძი (მამამძძქე) და ანაძძი (დედამძძქე) კაიბარებენ ხოლმე სხვათა შვილებს, მომეტებულად გავლენიან და შეძლებულ კაცების ერმებს, რათა შით თვითონაც შეიძინონ გავლენა და აკრეთვე გაიზინონ თვისის ოჯახის მფარველი და მოსარჩლე. დაიბადება-რა ერმა, მშობიარეს სახლში იმართება დიდი სტუმრობა, რომელსაც ესწრებიან მამამძძქე და დედამძძქე. შემდეგ მათ აბარებენ ჩვილს, აძლევენ საჩუქრებს, სააგნე მორთულობას, ქვას და ისტუმრებენ. ერმა რჩება მათს სახლში 8—9 წლამდე. მამა-დედამძძქეობა აფხაზეთსა,

სვანეთსა და სხ. ისეთ საჭიროებად შექმნილა, რომ, ხშირად, დიდებსაც იუფანენ ძუძუსმტედ *). ვისმე გაუღენიან კაცს იწვევენ სახლში, პურობას უმართავენ, დიასახლისის ძუძუსე კბილს ადგმეფინებენ და ამ დღიდგან მოწვეულსა და მწვეველებ შორის მუარდება მტკიცე ნათესაობა.

*) მტე—სმისა და საკმლის მოზიარე (ლექსიკ. საბა ორბ. მტე—რძისა ან საკმელის მოზიარე, თანა მეინახე (ლექსიკ. ჩუბინ.). მტე 1035 წელს გადაწერილს ხელნაწერში იხმარება ტე—დ: პურისტე=პურისტე (მწერლობა, გვ. 204 და სხ.).

თ ა ზ ი VI.

ძველი საუკუნოების დასასრული.

ძველი საუკუნოების დასასრული თითქმის ყველგან აღინიშნება: აღმოსავლეთიდან გამოსულ ველურ ერთა მოძრაობითა და მპყრობელობით, რომის დასავლეთ იმპერიის დანგრევით (476 წ.), ახალ სამეფოების დაარსებით, ქრისტიანობისა და წარმართობის ურთიერთ შორის ბრძოლით და პირველის საბოლოო გამარჯვებით. ასრეთივე დიდ-დიდი ამბები შეინიშნება აღმოსავლეთშიაც: სპარსთა და ბერძენთ ვერაგობით იპობა მეფობა არშაკიდებისა (433 წ.) და სომხეთი, სამეფო ძლიერი, მდიდარი, დროის შესაფერად განათლებული, ჰყარგავს თავისუფლებას, საქართველოსა და სომხეთის ქრისტიანობას სასტიკად ებრძვის სპარსთა ცეცხლთაყვანისმცემლობა და გამარჯვება რჩება ქრისტიანობას, რომლის მოთავედ საქართველოშიაც, მალე ამის შემდეგ ვით მანამდე სომხეთში, ჯდება კათალიკოზი, მეფდება ვახტანგ გორგასალი (478 წ.) და იწყება განახლებისა და გაძლიერების ხანა.

აკრედ-წოდებული უდიდესი გადასახლება ერთა დაიწყო 375 წ. მოძრაობა დაიბადა აზიაში. აქ, ალტაის მთა-ღეღეუბში უხსოვარ დროითგანვე ცხოვრობდა მანღულის (მონგოლის) ტომის ხალხი, ფრიად ველური, უმსო შესედელობისა, მაგრამ შემომარი, მხნე და გამბედავი. ამ ერის შაშით ჩინეთის ხელმწიფეებმა თავისს სამეფოს მიჯნაზე გაავლეს აკრედ-წოდებული „ჩინური-კედელი“, მაგრამ ამით მაინც ვერ დაიფარეს სამეფო მის აკლუბისა და ახსრებისგან. ხარკითა და საჩუქრებით ძლავს იოკებდენ და ამოშმინებდენ ამ ველურების „ტანჯუს“ — მუფეს. ბოლოს მათი ურდოები გადაიკიდნენ. ამით ისარკებლეს ჩინელებმა და მათი უღელი მოახსნეს (მეორე საუკ. ქრ. შ.) და ზოგიერთი მათი ურდოებიც დაიმარჩილეს, დასარკეს და ანუ თავიანთ მიჯნების მცველობა დააქისრეს. მა-

თი უმეტესობა კი, უფრო ველური ჭუნნები წინათვე დაიძრენ და თავიანთ ცხენ-ჯოგებით დასავლეთისკენ წამოვიდნენ. ამათი ერთი ნაწილი—ევთალიტები ანუ „თეთრი ჭუნნები“ ოქსუს და იაკსარტის მინდორ-ველებში ჩადგნენ, დაუწყეს ბრძოლა სპარსეთსა და მიდიას და საქართველომდისაც მოაწიეს ბუნ-თურქთა ანუ ჭუნ-თურქთა სახელწოდებით, მეორე ნაწილმა კი გადმოიარა ურალის მთები და ვოლგის ნაპირებზე დადგა. მე-IV ს. ქრ. შ. მათ მოაწინენ ახალი ურდოები და იგინი კვლავ დაიძრენ. მაშინ ვოლგასა და დონს შუა ადგილი ეჭირათ აღანებს (ოსებს), ერს ფრად ვაშაკს, მეომრობის დმერთის თავუანისმცემელს. ამათი ნაწილი კავკასიის მთებს შემოეთყარა, ნაწილი კი შეუერთდა ჭუნნებს. ველურები დაეცნენ გუთების შეფს გერმანრიხს, რომელსაც დაეპყრა გერმანთა და სარმატთ ხალხნი და თავისი სამეფოს აღმოსავლეთი მიჯნა დონისთვის მიუბჯინა. გერმანრიხი დამარცხდა. გუთების ნაწილი გაიქცა დნესტრსა და დუნაის სამხრით, ნაწილი კი დაემორჩილა ჭუნნებს. თანდათან ესენი უფრო გაძლიერდნენ და თავზარი დასცეს ორივე იმპერიას — კოსტანტინეპოლისას და რომისას. თეოდოსი მცირის დროს (414—453) ჭუნნების მეფედ იყო ატტილა—„შოლტი ღვთისა“. 442 წელს ატტილას ურდოებმა დაარბიეს სომხეთი, შუამდინარე, ასურეთი და თავზარი დასცეს არმარეს. 447 წ. თვით ატტილა შევიდა ილირია-თრაკიას, დასწვა, გადაბუკა, მოსტუკუნვა ქვეყანა. თეოდოსი მცირემ „ღვთის შოლტს“ დაუთმო დუნაის სამხრეთი ნაპირი, უოველ წლივ ხარკად განუკვეთა 2,100 გირვანქა ოქრო და მრ. სხვა საჩუქრები და ამით დაამშვიდა და შეირიგა.

ატტილამ, დახარკა-რა აღმოსავლეთის იმპერატორი, პირი იბრუნა დასავლეთისკენ. 450 წელს 500,000 მეომრით გაილაშქრა დასავლეთ იმპერიის დასაპყრობად. ჭუნნებმა გადალახეს და გადალექეს ბევრი წვრილი სამეფო-სამთავროები და დაეცნენ (451 წ.) აეცის, იმპერიის მსედართმთავარს. ასტუდა საშინელი ბრძოლა კატალაუნის ველზე. ორივე მხარეს დაეხრცა 162,000 მეომარი. გამარჯვება აეცის ერგო. მაგრამ მეორე წელსვე ატტილა უკვე იტალიაში მოქმედებდა და რომზე იერიშის შიტანის თავდარიგში იყო

და იმპერატორ ვალენტინიანსაც მორჩილება და მის უგულა თხოვნის აღსრულება გამოუცხადა. ატილა მოკვდა 453 წ. მისს სამპურობელს ნანგრევებზედ დაარსდა ახალი სამეფოები, გაჩნდა გერმანელთა და სკვითთა ერების თავისუფლება. გერმანელთა მთავარმა ოდოაკრმა, რომელსაც ატილა პატივს არ აკლებდა, დააპყრა რომის იმპერია (475 წ.).

ჰუნების მოძრაობას ვერ გადურჩა აღმოსავლეთიც. როგორც უკვე იყო ნათქვამი (გვ. 57), ბუნთურქნი ანუ ჰუნთურქნი საქართველოში გამოჩნდნენ მე-IV საუკ. ქრ. წ. ჯერ მოვიდა მათი ურდო ბუნთურქობა და დასახლდა მტკვრის პირას, მერე მათ მიემატა მეორე ურდო—ჰონნი. ესენი გურგანის (კასპიის) ზღვის იქით მხრიდგან მოვიდნენ. ალბად, იგინი გამონაყოფნი იყვნენ იმ ჰუნების ეთნალიტებისა, რომელნიც იწოდებოდნენ „თეთრ-ჰუნებად“ და მოსახლეობდნენ ოქსუსსა და იაკსარტზე. საქართველოში შემოსულ ჰუნებსა და საზოგადოდ ყველა ჰუნებს ერთნაირი ჩვეულება ჰქონდათ. ჩვენის მატთანის სიტყვით, ბუნთურქნი იყვნენ სასტიკნი, ყოველს სულიერს სკამდენ, აგრეთვე მკვდარსაც, მკვდრის დამარხვა არ იცოდნენ. არც ცოლქმრობა. ქართველ-ბერძნებმა რომ დაამარცხეს, ესენი შეიძალნენ კავკასიონის მთებში. მემატთანის განმარტებით, ეს ბუნთურქნი იყვნენ იგივე ყივჩაყნი და მთვანვე წარმოსდგნენ დიდოელნი. ყივჩაყნი ცხოვრობდნენ მდ. თერჯოლის-ზემო ვოლგამდე, ხოლო მათ დასავლეთით იყვნენ ალანნი (ოსნი), პაქანიკნი (=პეჩენგნი), სამხრეთით—მთებში—~~ლეკნი, დიდონი, ლლილენი~~ და ჩაჩნნი (ნახჩნი). ყველა ამათ, მეტადრე ალანებს (ოსებს) დიდი გავლენა ჰქონდათ აღმოსავლეთის საქმეებზე. მე-V ს. პირველ ნახევარს კასპიის კარები ეჭირა ჰუნს ანბაზუსს, რომლის მოსახლევე ანბაზუკი და მისი ძმა ბაზუკი ქართველების მოწვევით ებრძოდნენ სომხებსა და პართველებს 1-ლს ს. ქრ. შ. ბაზუკივე იყო წინამძღოლი ჰუნების იმ ჯარისა, რომელიც არკადი მეფის დროს (395—408) კასპიის ზღვის ნაპირებით შევიდა სომხეთს, სპარ-

სეთს, შუამდინარეს, დაარბია იქაურობა, თავზარი დასცა ანტიოქიას, ეგვიპტეს, კათბაღუკიელებს წაართო შეენიერი ცხენები და ევროპას დაბრუნდა.

ალანებს ექირათ ჩრდილოეთის ყელი დარიალისა, რომელსაც ძველად, როგორც იყო ნათქვამი, ერქვა დარლ-ალანთკარი (ალანთ გრძელი კარი). ჩრდილოეთის მხრივ ამ გრძელი კარების *) მცველები ანუ დამკვეთავ-გამღებელნი იყვნენ ალანნი. მათი მეგობრობა ქართველთათვის მუდამ საკეთილო იყო. მათ და მათ მეზობლების დახმარებით ქართველები არათუ იგერებდნენ მოსიულს მტერს, არამედ, ხშირად, შორეულს მიდიასა და პართიაშიაც ლაშქრობდნენ. მეოთხე საუკუნეში ეს ალანები საკმაოდ ძლიერი იყვნენ. თანამედროვე ამჟიან მარცვლინი (დაიბადა 330 წ. ქრ. შ.) მათ შესახებ სწერს:

„ველური ჭუნუბი მოვიდნენ ალანების (მასსაკეტების) ქვეყანაში. ალანები სარმეტებისა და სკვითების მეზობლები არიან. ამ ალანებმა დამორჩილეს მეზობელი ხალხები და მათ მიაჩემეს თავიანთი სახელი. მათ შორის შუა ადგილი უჭერთათ ნერვებს შემდეგ არიან ვილინები და გელონნი. ესენი მეტად ველურნია. მოკლე მტრის კანისაგან იკეთებენ ტანისამოსს. ამათი მეზობლები აგათირსნია, მერე მელანხლონი და კაცის მჭამლები. ამაზანების მომიჯნავედ ცხოვრობენ ალანნი. ესენი მსუნელ-მთესველნი არიან. ივეებებიან ხორციით და უმეტესად კი—რძით. სახლები არა აქვთ. ცხოვრობენ ხის ქერქით გადახურულს ორთაღიანს მარხილებში. მინდვრები აქ გრცელია. ერსს ადგილს რომ შემოაკლდებათ სძოვარი, იურებიან და სხვა ადგილას გადადიან. მარხილებში მრავლდებიან და მარხილებშივე იზრდებიან. მარხილება— მათი სამშობლოა. ადგილიდგან ადგილას გადასვლის დროს წინ მიერეკებიან თავიანთ ნახირებსა და ფარებს, აგრეთვე ჯოგებს. იგანი ყველანი კარგი მხედრებიან. ალანები თითქმის ყველანი წელ-წერწე-

*) პროკოპიოსით ამ კარების-გასაყალის სიგრძე იყო 50 სტადიონი, ხოლო გიბზონის გამოანგარიშებით—6 მილი.

ტნია, ლამაზნი, წაბლითურ თმიანნი, საშიშარნი თკისის მრისხანე თვალებით, და მეტად მოძრავნია. უველაფრით ჰუნსებს ემსგავსებინ, თუმცა მათზე უფრო ღმობიერნია. სანადიროდ და საძარცვავად იგინი მიდიან აზოვის ზღაჳმდე, ბოსფორამდე და აგრეთვე სომხეთამდე და მიდიამდე. როგორც წენარ და მშვიდობიან მცხოვრებლებისთვის სანატრელია შეუდროება და სიმშვიდე, ისე მათთვის სანუკარია შეთთი და ბრძოლა, ბედნიერად იმას სთვლიან, რომელიც ბრძოლაში იღუპება, უბედურად იმას, ვინც კვდება შინ. მათში საკვებურია, ვისაც ბევრი კაცი მოუკლავს. მოკლულს ჰურიან არა თუ მარტო იარაღს, არამედ სჭრიან თავსაც. მათ არა აქვთ არც ტაძრები, არც სიწმინდენი, არც ჩაღით გადახურული ქახები. მიწაში ჩაურჭობენ ხმაღს და მას თაუვანსცემენ, ვით მეომრობის ღმერთს მარსს. მონობა რა არის, მათ არ იციან, ვინაითგან იგინი უველანი ჩამომავლობით კეთილშობილნი არიან. მსაჯულებად ირჩევენ იმათ, რომელთაც სახელი გაითქვეს ომში“.

ასეთები იყვნენ ეს ალანები (ოსები) მე-V საუკ. გასულს,—როდესაც ისარგებლეს ვახტანგ გორგასლის მცირეწლოვანობით და შემოესივნენ საქართველოს.

დიდი რიხი და ძალა ჰქონდათ ამავე დროს კასპიის იქითა მხარეს მოსახლე ჰუნებს—ეთთალიტებს, სპარსების დაუძინებელ მტრებს. ამათთან ბრძოლამ დიდხანს დააბანდა სპარსთა მეფეები აღმოსავლეთში და ვიდრე იგინი მოიცილდნენ, გორგასალმა კიდევ შემუსრა ალანთა ძალა.

ქრისტიანობამ ამ ხანს თითქმის ყველგან გაიმარჯვა, და ბევრგან სახელმწიფო სარწმუნოებად შეიქმნა. მესამე საუკუნის დასაწყისშივე გაქრისტიანდნენ, ქართველებსა, სომხებსა, ბერძენ-რომაელებსა და აბაშელთ გარდა, აგრეთვე ზემო ხსენებულნი გუთნი. ამათ მოციქულად შეიქმნა ულფილა კათბაღლუკიელი, რომელიც ტყვედ წაიყვანეს თავიანთ ქვეყანაში. ქრისტიანობა მოედო აგრეთვე სპარსეთსაც, საცა დაწესდა საეპისკოპოსოები. მიუხედავად ამისა, ქრისტიანობას გამოუჩნდნენ მძლავრი მტრებიც. დასავლეთში ქრისტეს სარწმუნოების მოს-

პობა და მრავალღმერთობის აღდგენა მოინდომა იმპერატორ ივლიანემ (+ 363 წ.), ხოლო აღმოსავლეთში იმავე სარწმუნოების დამხობას შეეცადა შაბური, რომელმაც ამოხოცა (343 წ.) კტეზიფონის ეპისკოპოსი სიმეონი და მისნი მიმდევარნი. თვით ქრისტიანეთა შორისაც აქა-იქ იფეთქა უთანხმოებამა და მწვალებლობამ, რომელთაგან უმთავრესი იყო სწავლა არიოზისა *) და ნესტორისა **). თუმცა მოწინააღმდეგეთა და განდევილთა მოსარიგებლად და საეკლესიო წეს-წყობილების გასაერთგვარებლად შესდგა მსოფლიო კრებები—ნიკიას 325 წ., კოსტანტინეპოლს 381 წ., ეფესოს 431 წ. და ქალკიდონს 451 წ., მაგრამ ამ კრებებმაც უთანხმოება ვერ მოსპეს. ასურეთი, სომხეთი და ეგვიპტე გამოიყვნენ კრებების მიერ აღვითარებულ სარწმუნოებიდამ და მონოფიზიტობა (ერთბუნებოვანობა) იწამეს. ამ მწვალებლობის მიღება სასარგებლოც იყო სომხეთის ერისათვის, ვინაითგან სპარსეთის მეფეები სასტიკად არ სდევნიდნენ მხოლოდ იმ ქრისტიანებს, რომელთაც არ იწყნარებდნენ იმპერატორები.

ამ რყევა-განხეთქილებამ ქრისტიანეთა შორის დაბადა მრავალი შესანიშნავი მქადაგებელი, სასულიერო მწერალი, მოღვაწე და ღვთისმეტყველი (ბასილი დიდი (+ 379), გრიგოლი ნისელი (394 წ.), გრიგოლი ნაზიანზი (+ 390), ათანასი ალექსანდრიელი და მრ. სხ). ამავე დროს შემოვიდა ბე-

*) ძე ოდესღაც ღვთიურ ნებისა მიერ შექმნილია არარაისაგან, იგი არს პირველი ქმნილება უწინარეს ყოველთა ჟამთა და არსთა, შემოქმედი ხილულ ქვეყნისა. ამიტომ მას შეიძლება ვუწოდოთ ღმერთი, მაგრამ იგი არის არსება შამისაგან დამოკიდებული, როგორც დასაბამი ქმნილება შემოქმედისაგან.

**) ნესტორი 428 წ. კოსტანტინეპოლის პატრიარქი იყო. იგი ამბობდა: ქალწულ მარიამს არ უნდა ეწოდოს ღვთისმშობელი, კაცობრიული ბუნება ქრისტესი განსხვავდება ღვთიურისაგანო: იგინი მხოლოდ ერთად მოქმედებდნენ ჩვენის ხსნისთვისაო.

წმბა. პირველი განდევილი—ბერი იყო ანტონი ეგვიპტელი (+ 350 წ.), მის შემდეგ ბერობა სწრაფად გავრცელდა. ბერმონაზონთა შორის ყველაზე მეტად განითქვა—განდევლის ცხოვრებით—სვიმეონ მესვეტე (395—451 წ.), რომელმაც განმარტოებით მალაღს სვეტზე გაატარა 30 წელიწადი.

საქართველოში თუმცა ქრისტიანობა გამოცხადდა საერო სარწმუნოებად (323 წ.), მაგრამ წარმართობისა და მრავალმერთობის ძალა ერთბაშად არ აღმოიფხვრა ყველგან. მთიელ ქართველობამ (ფშავ-ხევსურ-თუშებმა), სვანებმა, (აფხაზებმა) და ზოგიერთ მიყრუებულ ადგილებში მოსახლეებმა ან სულ არ მიიღეს ქრისტიანობა ან და ზერეულად შეთვისებულ საქრისტიანო წესებთან ერთად შეინარჩუნეს თვისი უწინდელი წესებიც. კოლას მცხოვრებნი ყრმათა კოლაელთა წამებამდეც წარმართნი იყვნენ. ბერძენ მწერლების ცნობით, თვით ქართველთა, სომეხთა და სპარსთაგან ზოგიერთნი მოაქცია და მონათლა (432 წ.) ზემოხსენებულ სვიმონ მესვეტემ, ხოლო პროკოპი კესარიელი, თანამედროვე მწერალი, ირწმუნება, რომ ზანები (ქანები) რომაელებმა მოაქციესო 522 წელს. ამავე პროკოპის სიტყვით, მე-V საუკ. არც ერთი ერი არ ივერიელებისებრ საქრისტიანო სარწმუნოების წესების წმიდად შემნახავი. ივერიელთა ქრისტიანობაზე, უეკველია, დიდი გავლენა ექნებოდა საქართველოს ბერობა-მონაზონობის მოთავეს—ზემოხსენებულს მურვანოზ (პეტრეს) ვარაზბაკურისძეს, იერუსალიმისა, ეგვიპტისა და მაიუმის მოღვაწეს, მაგრამ მაინც პროკოპისავით ვერ ვიტყვი, რომ საქართველოს ქრისტიანობა ბრწყინვალე მღვდმარეობაში იყო. ამ ქვეყნის მეზობლად მაშინ მძინვარებდენ სპარსთა მეფეები, დაუძინებლნი მტერნი მართლმადიდებლობისა. მათი სურვილი მუდამ ის იყო, რომ დაეთრგუნათ, ამოეგდოთ ქრისტიანობა და ეს რომ ვერ შესძლეს, შეიწყნარეს მხოლოდ ნესტორიანობა, მონოფიზიტობა და დევნა დაუწყეს იმპერატორების ერთ-მორწმუნე ქრისტიანებს და მეტადრე კი—ქართველებს, რომელთა მფარველობა-

სა და პატრონობაზე ხელს არ იღებდენ საბერძნეთის ხელ-
მწიფეები. ქრისტიანობა—სხვა და სხვა ერთა შემაერთებელ სახ-
სრად მიაჩნდათ. ამიტომ ამ ქრისტიანობის გასანადგურებლად
საქართველოში გზავნიდენ მოგვებს, ცეცხლის-მსახურებს.

II

საშუალო ხანა.

—

განყოფილება I.

საშუალო საუკ. დასაწყისიდან არაბების შემოსევამდე.

თ ა ვ ი I.

მეფე ვახტანგ გორგასალი (გურგენი).

ქორონიკონები. ყოველ ამბავს, ყოველ შემთხვევასა და ნამოქმედარს უნდა ემოწმებოდეს ქორონიკონი, რომლის აღუნიშნავად თვით ღიდებული კაცის ცხოვრებაც საარაკოდ, საზღაპროდ ხდება. ვახტანგის ცხოვრებაში ბევრი ქორონიკონებია ნაჩვენები, მაგრამ ეს ქორონიკონები ჩვენს მემატრიანეს (ვახუშტი ბატონიშვილს) ჯეროვნად ვერ გაუგია და ამ მეფის ცხოვრება მოუქცევია არა 461—532 წლებ შუა, არამედ 439—499 წლებ შუა. ესრეთი შეცდომა ვახუშტს მოსვლია ამისთვის. ჩვენს მატრიანეში არის ერთი ადგილი, საცა სწერია: „მირიან მეფისითგან ვიდრე ვახტანგისამდე გასულ იყო 157 წელიწადი“. ეს ჯამი ვახუშტს მიუმატებია 342 წლისთვის (ამ წელს, მისის აზრით, გარდაიცვალა მირიანი) და ვახტანგის სიკვდილის წლად მიუჩნევია 499 წელიწადი ($342 + 157 = 499$). ეს ქორონიკონი შეუსაბამოა.

ა. თვით 157 ქორონიკონი დასმულია ვახტანგის ცხოვრების დასაწყისშივე (გვ. 121), შემდეგ მის დაბრუნებისა ოსეთის ლაშქრობიდან, როდესაც იგი, როგორც იქვე იუწყება

ქართ. ცხოვრება, იყო 22 წლისა და მირიანითგან აქნობამდე გარდაცვალებულ იყო რვა მეფე, ხოლო ვახტანგის ცხოვრების დასასრულს (გვ. 145), მის მიერ კათალიკოზის დადგენის წელიწადს ქორონიკონი იყო 170, მეფობა ათი. თუ ვახტანგი მომკვდარი ყოფილიყო 157 ქორონიკონს, 170 ქორონიკონს როგორღა დააწესებდა კათალიკოზობას ან და ამ წელიწადს როგორღა იქნებოდა რვის მაგიერ ათი მეფობა!

ბ. ვახუშტით, დაჩი გამეფდა 499 წელს, ხოლო მატინის ვარიანტით (ბარათაშვილების „ქართლისცხოვრებით“) ვახტანგი დაიბადა 457 წ., გარდაიცვალა 517 წ. და ამავე წელს გამეფდა მისი მემკვიდრე დაჩი.

გ. ქორონიკონების არეგ-დარევა კიდევ იმიტომ მომხდარა, რომ ვახტანგის ცხოვრების დასასრულს ფრაზისტეის „მოკვდა ბერძენთა მეფე, ვახტანგის სიმამრი“, შემდეგ მიუმატებიათ სიტყვები - დაჯდა ზენონ, ძე მისი, მეფედ“. და იქვე განუმარტიათ: „ვახტანგისა სიმამრი ლეონ მაკელი“.

აქ ყველა შეცდომებია: ა) ლეონ მაკელი (457—474 წ.), ბ) ზენონი (474—491). ეს ზენონი ლეონის შვილი კი არ იყო, არამედ მის ქალის არიადნას ქმარი. გ) ლეონი ვახტანგის სიმამრი ვერ იქნებოდა, ვინაითგან მის ორ ქალთაგან ერთი მისთხოვდა ზენონს და მეორე მარკიონს. ამას გარდა, ლეონის ასულებს ერქვათ არიადნა და ლეონტია, ხოლო ვახტანგის ცოლს ელენე. დ) ვახტანგის პირველი საქმე, ოსების დარბევის შემდეგ, იყო ლაშქრობა, ყაენთან ერთად, წინააღმდეგ ბერძნებისა, ხოლო ამ ბერძენთა და სპარსთ შორის პირველი ბრძოლა, 422 წლის ხელშეკრულების შემდეგ, იყო 502 წელს*)

*) 422 წელს ბერძნებსა და სპარსებ შორის დაიდო ასის წლის სამშვიდობო ხელშეკრულება (ხემა გვ. 185). ეს ხელშეკრულება ორივე მხარეს არ დაურღვევია 80 წლის განმავლობამდე (გიბბონი, ტ. III, გვ. 531 და ტ. IV, გვ. 367). მ: შასადამე, პირველი შეტაკება ამ ორს ერს შორის, 422 წლის ხელშეკრულების შემდეგ, მოხდებოდა არა აღრე 502 წლისა (422 + 80).

ე) თვით ქართლისცხოვრებაც აღნიშნავს, რომ ვახტანგი მე-60 წლის მიღწეული იყო, რომ მას შემოება ყენი ხოსრო, ხოლო ჰირველი ხოსრო გამეფდა 13 ენკ. 531 წელს და 532 წელს კი ქართველ-ბერძნებთან ომი დაასრულა და სუკუნო ზაფი დაიღო სპარსეთსა და იმპერიას შორის. ამ ხანს კი (531 წელს) ვახტანგი იყო მე-60 წლისა, მაშასადამე იგი დაიბადებოდა 471 წელს, დაობლდებოდა 478 წელს, გამეფდებოდა 486 წ. ამ შემთხვევაში სწორედ მოდის 170 ქორონიკონი, როდესაც გარდაცვალებულ იყო ათი მეფე (მირიანი, ბაკური, მირდატი, ასფაგური (და საერომაკი), ვარაზბაკური, თრდატი, ფარსმანა, მირდატი, არჩილი, მირდატი): $361 (+ \text{მირიანი}) + 170 = 531$, ანუ $361 + 157 + (170 - 157) = 531$.

ამას უნდა დავუმატოთ ისიც, რომ ბერძენ-რომაელთა მწერლების ჩვენებით სწორედ ამდროს საქართველოში მეფობდა გურგენი, თანამედროვე იმპერატორების ანასტასისა (491—518), იუსტინესი (518—527) და იუსტინიანესი (527—565) და ეპენების ბალატისა (488—491), კობადისა (491—531) და ხოსრო I-ისა (531 13 ენკ.—579)... ეს გურგენი (=კურკენი=გორგენი), რასაკვირველია, იგივე გორგასალია ანუ გურგასარი, ე. ი. მეფე (=სარ) გურგთა, გურჯთა —ქართველებისა).

დედოფალი სანდუხტ (478—486 წ.). მეფე მირდატმა, როგორც იყო ნათქვამი (გვ. 190), თავის სიციოცხლეშივე ვახტანგის აღზდა დაავალა ლაშქრის წინამძღოლს სპასპეტს საურმაგს. ეს საურმაგი რომ მოკვდა (481 წ.), ვახტანგის ხელმძღვანელობა სანდუხტ დედოფალმა მიანდო სპასპეტ ჯუანშერს. ამათგან ვახტანგმა ისწავლა სამხედრო საქმეები, ხოლო დედის სანდუხტისა და ეპისკოპოს მიქელისაგან — კეთილი ზნე-ჩვეულება, ასე რომ 15 წლის ქაბუკი „ფილასოფოსთა თანა“ აღზდილს დაემსგავსაო.

ვიდრე იგი 15 წლისა გახდებოდა, საქართველოს ჰმარ-

თავდა მისი დედა სანდუხტი. ამ ღროს ქვეყანა დიდს უბედურებაში ჩავარდა. 481 წელს ქართლს შემოესივნენ ოსები, მოსტყვენვეს იგი მტკვრის სათავიდგან ხუნანამდე, მოაოხრეს მინდორ-ველნი, შემუსრეს ქალაქი კასპი, მცხოვრებნი დაატყვევეს, აგრეთვე ვახტანგის დაი მირანდუხტი, გასწიეს რან-მოვაკნისკენ, ეს აღგილებიც მოარბიეს, კასპიის კარი გავლეს და მივიდნენ თავიანთ სამშობლოში.

ამავე ღროს ბერძნებმა, რომელთაც ექირათ კლარჯეთი და აფხაზეთი, დაიჭირეს აგრეთვე მთელი სამეგრელო ეგრისწყლითგან ციხე გოჯამდე.

დედოფლის სანდუხტის მფარველები იყვნენ მისი მამა ბარზაბოდი და მისი ძმა ვარაზ-ბაკური, ბიძა ვახტანგ გორგასლისა, რომელნიც მთავრობდნენ რანსა და მოვაკანს (ბერდუჯიდგან ალაზნის შესართავამდე და იქიდგან კავკასიონამდე).

ეს ვარაზბაკური და მისი მამა ბარზაბოდი, მართალია, საქართველოს მფარველებად ითვლებოდნენ, მაგრამ მის გაძლიერებისთვის კი არ ზრუნავდნენ, არამედ მისი დასუსტება და დამცირება უფრო ეწადათ. ბარზაბოდმა თავისი ქალი სანდუხტი გამოაცხადა საქართველოს გამგებელად, მაგრამ ნამდვილად კი ქართლ-სერეთის მართვა ჩააბარა თავის მიერვე დანიშნულს მცხეთის მთავარეპისკოპოსს გლონოქორს; ასე რომ ეს გლონოქორი ერთსა და იმავე ღროს ღედელმთავარიც იყო და ქართლ-სერეთის ერისთავიც.

ამავე ბარზაბოდმა ფრიად შეაფიწროვა ქრისტიანობაც.

ვიდრე ქმარი ცოცხალი ჰყვანდა, სანდუხტ დედოფალი თავისუფლად აღიარებდა ქრისტიანობას და არ ეშინოდა, რომ ამისათვის მამა დასჯიდა. ქმრის სიკვდილის შემდეგ კი ყოველ წამს მოელოდა ცეცხლისთაყვანისმცემელ ბარზაბოდის წყრომას და ზისხვას. ამიტომ მცირეწლოვანი ვახტანგი ჩააბარა ერისთავებსა და სპასპეტ საურმაგს, თვითონ კი წავიდა რანის სატახტო ქალაქ ბარდავს, წარსდგა მამის ბარზაბოდის წინაშე, ძუძუებ-ამოყრილი, დავარდა მის წინაშე, მის მუხლებზე თავი

დაანდო და ითხოვა შეწყალება, შენდობა და მტარველობა ვახტანგისა. ბარზაბოდმა შეიწყნარა დედოფლის თხოვნა, ხოლო ესეც უთხრა, რომ ძალით სჯულს არავის დაგატევებინებთო, მაგრამ თუ ვინმე თავის ნებით უარპყოფს ქრისტიანობას, ნურც თქვენ დაუშლითო. დედოფალი ქართლს დაბრუნდა და ბარზაბოდმაც მცხეთას გამოგზავნა ცეცხლის მსახურნი და მათ ეპისკოპოსად ბინქარი:

ძველს მოგვთას (მცხეთაში) ისევ აღიგზო ცეცხლი, ისევ გაჩაღდა ცეცხლის მსახურება. მატურ ბინქარის ქადაგებამ გასკრა: მრავალმა მდაბიო ხალხმა ცეცხლისმსახურება ირწმუნა. ქრისტიანობის დაცვა დედოფალ სანდუხტმა დაავალა მთავარეპისკოპოსს მიქელს. ეს მიქელი განათლებული კაცი იყო და ქეშმარიტი ქრისტიანე. იგი მედგრად შეუდგა ცეცხლის მსახურთა მხილებას და მათ ეპისკოპოზის ბინქარის საცთურებით აღსავესე ნაწერები ცეცხლში დასწვა.

ლაშქრობა ოსეთს (487 წ.) დამცირება მამულისა აშფოთებდა ყველა გაგებულ ქართველობას, დედოფალსა და ვახტანგს; მაგრამ შეელა არსაიღამ იყო. ჩრდილოეთიდან ქართლს ემძლავრებოდნენ ოსები, დასავლეთიდან ბერძნები, აღმოსავლეთიდან რან-მოვაკის ერისთავნი.

ვახტანგი უკვე 15 წლისა იყო. მისი გული მწუხარებით ილიოდა, რომ საყვარელი მისი და მირანდუხტი ტყვეობაში იტანჯებოდა, რომ მამულს უნგრევდნენ და უოხრებდნენ ჩრდილოეთის ველურები. ქაბუკმა მეფემ ველარ მოითმინა, მოიწვია ერი ქალაქებიდამ და სოფლებიდამ, დაიდგა ტახტი ერთს დიდს სახლში, გვერდით ტახტებზევე დაისხა სპასპეტი ჯუანშერ და ორნი ეპისკოპოსნი (ერთი ქრისტიანი და მეორე ცეცხლის მსახური), ერისთავები დასხა სელებზე, ათასისთავნი და ასისთავნი და ყოველი ერი წინ დაიყენა, და ამ დიდებულს შეარებულებას მოახსენა:

„მეფეთა და ერთა ზედა მოიწვევის განსაცდელი და ქი-

რი... მოსათმენი არ არის, რაც ოსებმა უბედურება მოაწიეს ჩვენზედ. ამ სირცხვილის დათმენას სიკვდილი გვიჯობს“.

ჯუანშერ სპასპეტმა მეფეს მოახსენა: „ცხონდინ, მეფეო, უკუწისამდე დიდებით და მტერთა შენთა ზედა ნება-აღსრულებით. ქეშმარიტი ბრძანე, რომ დიდს ქირსა და მწუხარებაში ჩაგვყარეს ოსებმა ნ წლის განმავლობაში და საქიროა ჯავრის ამოყრა. შენ თუმცა მეფობა შეგიძლიან, მაგრამ მხედრობისა და წყობათა (ლაშქართა) გაძლოლისათვის ჯერ პატარა ხარ. დედის შენის ნებართვით, ჩვენგან ერთი ლაშქრის წინამძღოლად გამოირჩიე და წარგვგზავნე საომრად, შენ კი შინ დარჩი“. ყველა ერისთავები დაეთანხმნენ ჯუანშერს. მეფემ არ მიიღო მათი რჩევა და სარდლობა თავს იღო.

შეუდგნენ მზადებას ოსეთს გასალაშქრებლად.

შეიყარა დიდი ლაშქარი (ცხენოსანი და ქვეითი) მუხრანს და მცხეთის ზემო არაგვის ამიერ და იმიერ. ვახტანგის თხოვნით, მისმა ბიძამ რანის ერისთავმა ვარაზბაკურმა გამოგზავნა აგრეთვე 12,000 მხედარი. ესენიც ქართველ რაზმებთან დადგნენ. მათ სანახავად გავიდა ვახტანგი. ლაშქარი შეიარაღებულიყო ოროლით (ლახვრებით), ხმლით, შვილდისრით (შვილდის სიგრძე 12 ტკაველი იყო, ხოლო ისრისა—6), ფარით, ჯავშნით, ჩაბალახით; ცხენები შეეკაზმათ ჯავშნებით; საკრავებად ჰქონდათ ბუკი და დაბდაბი. თვით ვახტანგს ფარი ჰქონდა ვიგრის (ვეფხის) ტყავისა. მეფეს მოეწონა მეომრების განწყობილება, ცხენ-კეთილობა და მოკაზმულობა. ყოველნი დახვდნენ მხიარულად და აღტაცებით. ლაშქრის სიმამაცემა და სიკისკასემ მეფეც გაახარა. იგი დაბრუნდა მცხეთაშივე და შემდეგი განკარგულება მოახდინა.

სამეფოს გამგებლად დაადგინა თავისი დედა სანდუხტი და დაი ხვარამზე. ამასთანავე დედას დაავალა, თუ მე ომიდგან ველარ დავბრუნდე, ხვარამზე მიათხოვე ცოლად მირანს და ეს გაამეფეო.

ეს მირანი (==მიჭრანი==მირიანი) და ძმა მისი გრიგოლი ჩა-

მომავალი იუვენ ჰირანისძის რევისა, ცხოვრობდნენ რუსთავს (უა-
რასს) და განაგებდნენ კუხეთს.

ვახტანგმა სასიძო მირანიც მცხეთაში დასტოვა და თვი-
თონ წავიდა თიანეთს. აქ მას შემოაუერთდნენ კავკასიის მეფე-
მთავარი 40,000 მხედრით.

მეფე მაშინ იყო 16 წლისა. დიდძალის ჯარით ვახტანგი
მიადგა თერგის ნაპირს. მეორე მხარეს იდგა ოსების ძლიერი
ლაშქარი. ხაზარებიც მათ შევლოდნენ. ჯერ იბრძოდნენ ორი-
ვე მხრის გმირ და გოლიათ კაცებმა. თარხან-ხაზარმა დაამარ-
ცხა და მოჰკლა მეფის გოლიათი ფარსმან-ფარუხი. მერე თვით
ვახტანგმა ოროლი დაასო თარხანს და მოჰკლა. მოჰკლა მეფემ
აგრეთვე გამოჩენილი გოლიათი ოს-ბაყათარი. მეფეს შეასხეს
ქება-დიდება. მერე მიესივნენ ოსებს მეფის სპანი—ცხენთორო-
სანნი და ჯაჭვჩაბალახოსანნი, წინა კერძო მიდიოდა ქვეითო-
ბა და მას მიჰყვებოდა ცხენოსნობა. ოსები მალლობს ქარაფ-
ზე იდგნენ და ქართველებს ისარს სეტყვასავით აყრიდნენ. მე-
ფე ამხნევებდა ჯარს. მას თან დაჰყვებოდნენ მისი ძუძუსმტე
არტვაზ საურმაგისძე და სეფე წული ბივრიტიანი. მტერი და-
მარცხდა და გაიქცა.

ვახტანგმა დაიჭირა დარიალის ვიწრო გასაყალი, კარი
შეება, მაზე მალალი გოდლები ააშენა, მცველად დააყენა იმ
ადგილის ახლო მცხოვრები მთიულები, და თვითონ შევიდა
პაქანიგეთს, რომელიც იმავე თერგის ნაპირზე იყო და მის მე-
ზობლად კი—ჯიქეთი. ესენი დაამარცხა და ოსეთს მოუბრუნ-
და. ოსების მეფეები დამორჩილდნენ და მზევლები მისცეს მე-
ფეს, აგრეთვე გაანთავისუფლეს მისი და მირანდუხტი და
350,000 ტყვე ქართველი.

ეს ტყვენი და თავისი და მირანდუხტი მეფემ გამოგზავნა
დარიალის გზით, თვითონ შევიდა აფხაზეთში და ძლევა მო-
სილად დაბრუნდა მცხეთას.

დაბრუნებისავე უმაღ მეფემ დიდი საჩუქრები გაუგზავნა
თავის ბიძას ვარაზბაკურს და აგრეთვე სპარსეთის ყაენს, რომ-

ლისაგან ცოლად ითხოვა მისი ასული ბალენდუხტ. ყაენმა სიხარულით მიიღო საჩუქრები, დაუმორჩილა მას კავკასიის ყველა მთაწარები და აგრეთვე გამოუგზავნა თავისი ასული ბალენდუხტ საქართველოს დედოფლად.

ეს ლაშქრობა ვახტანგისა შემატანეს გარდაშეტებულად შეუმკია და გაუზოფადებია. დაუჯერებელია, რომ ვახტანგს დატევევოს 30,000 ოსი და ესენი შერე გაენთავისუფლებინოს, წაერთვას მათთვის 350,000 ტუვე ქართველი და, ამათ გარდა, საქართველოში წამოეყვანოს 650,000 ტუვე ოსი და საჩუქრად გაეგზავნოს ა) თავის ბიძის ვარაზბაკურისთვის 1000 მონა, 1000 ცხენი სახელარი, 1000 ცხენი ხრდალი და ბ) სპარსთა მეფისთვის 10,000 მონა და 20,000 ცხენი. ისიც დიდი რიცხვი იქნებოდა ვახტანგის დროისთვის, თუნაჩვენები რიცხვების შეათე ნაწილიც დატევევა. ანდა ძღვსად გაეგზავნა.

მიუხედავად ამისა, რომ ვახტანგის გამარჯვება ოსეთსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში ერთი რამ დიდი შემთხვევა ყოფილა, მტკიცდება მით, რომ დღესაც იქაურები (ჩერქეზები) ვახტანგს ქება-შესხმით იხსენიებენ და თვით ჩვენი მდებარე ხალხიც ოსეთზე ლაშქრობას ასრე გადმოგვცემს:

ვახტანგ მეფე დმერთს უეგარდა:

ციდან ჩამოესმა რეკა:

იალბუზზედ ფეხი შედგა,

დიდმა მთებმა იწიეს დრეკა.

ოსებში გადაიარა,

ჩერქეზები გადარეკა.

უფრო საყურადღებოა შემდეგი სახალხო ლექსი, რომელიც შეეხება ოსეთის მეფეების მიწა-წყალს, ვახტანგისა და ბაყათარის (ოსურ. ბაყათარ—გმირი) ბრძოლას:

ჩვენ ვიუჯით ცხრანი ძმანი—ჩარჯონიძე-ჭარხილანი: ოს-ბაყათარ, დავით-სოსლან—ოთხ სსმეფოთ მებრძოლანი; ფიდაროს, ჯადაროს, საყურ—მტერთა რისხვით შემხედვარნი; გიორგი, ისაკ, რომანოზ—იქმნენ ქრისტეს ვარგნი უმანი. ჩვენ გვიწირავს მიმა-

ვალთა ოსების კუთხის იწრო გზანა; კასრს სამკრე მატქს, საბაუო, აქ მიწირავს ხადის კარი, საჩქიოს მოიმედე, საჩქაოს კარგა მდგარი. ოქროსა და გერცხლის მაწა იმდენი მატქს, ვითა წყალი. კავკასიონი დაფიჰვარ, ოთხს საშეუთს გავუმკლავდი, ქართუელ მეფეს და მოუტაცე *), არ დაფაგდე ჩემი გვარი; მამწვდა, ფიციით შიდალატა, მან დაიდვა ჩემი ბრადი: ბაკათარ წყალსა მიეცა, აღიხოცა ოსთა ჯარი. ვინც ესე ლექსი იხილთ, მცირედ ბრძანეთ შენდობანი.

ბრძოლა ბერძნებთან (502—504 წ.) ოსეთის ლაშქრობილამ დაბრუნებულ ვახტანგს ყაენმა „მოუწერა ბრძოლაჲ კეისრისა, რამეთუ კეისარი ბრძოლად განსრულიყო სპარსთა“. ეს კეისარი იყო ანასტასი (491—518): ამან ზირველმა დაარღვია სპარსთა და ბერძნეთ შორის 422 წელს დადებული ხელშეკრულება და ომი გამოუცხადა (502 წ.) ყაენს კობადს (491—531). სპარსეთი მაშინ და მის წინათ დიდს განსაცდელში იყო ჩაყარდნილი, ამიტომ არა თუ არ უშლიდა ვახტანგს დაეპყრა ჩრდილოეთის ველურები და ოსები, პირიქით, ხელსაც უმართავდა, რომ იგივე ველურები არ შესეოდნენ სპარსებსაც, რომელნიც მაშინ ეომებოდნენ საშიშარს და საშინელს მტერს თავიანთ სამშობლოს აღმოსავლეთ მხარეს.

სპარსთა წინააღმდეგ იბრძოდნენ ევთალიტები ანუ ნეფტალიტები. ამ ევთალიტების დედაქალაქი იყო გორგო (ჯორჯანი), რომელიც მდებარებდა კასპიის ზღვის პირად. თვით ევთალიტები—ჰუნები თეთრი კანის ხალხი იყო, მეომარი და ვაშაკცი. ყაენი ფირუზი შეებრძოლა მათ, მაგრამ დამარცხდა. იგი შეიპყრეს ევთალიტებმა და გაანთავისუფლეს მაშინ, როდესაც მათს მეფეს თაყვანისცა და პირობა დაუდო, არას დროს აღარ გეომებიო. მაგრამ სპარსეთის მბრძანებელმა ჯავრი გულში ვერ ჩაიკლა. მალე ისევ შეაგროვა დიდი ლაშქარი, მოიწვია მეზობელი მეფეები და შეება იმავე ევთალიტებს, რომ-

*) ვახტანგის და მირანდუხტი კასპილამ გაიტაცეს.

ლებმაც ახლა იგი არათუ მარტო დაამარცხეს, არამედ მოკლეს კიდევ მისის 30-ის შვილითურთ და ამოუულოტეს მთელი ლაშქარიც. სპარსეთს დაედო ევთალიტების უღელი (488 წ.).

ფირუზის მაგიერ სპარსეთში მეფედ გამოაცხადეს ბალატი (=ვალენტი=ვალარში), მოკლულის მეფის ფირუზის შვილი კობადი კი, ჯერ ისევ მცირე წლოვანი ყრმა, მტრებმა შეამწყვდიეს „დავიწყების ციხეში“. მაგრამ კობადი მალე გაიპარა ციხიდან და მივიდა ევთალიტების ქვეყანაში, შეერთო მათი მეფის ქალი, მათი ლაშქარი წამოიყვანა, სპარსეთში შემოვიდა, მტრები დაამარცხა და გამეფდა (491 წელს). ამის შემდეგ 10-ის წლის თავზე მას დიდძალი ფული უნდა მიეცა ევთალიტების მეფისთვის. ეს ფული თვითონ არ ჰქონდა და სესხად ითხოვა იმპერატორის ანასტასისაგან. ამან უარი შეუთვალა. ეს შეიქმნა ომის დაწყების (502 წ.) მიზეზად. კობადმა, როგორც იყო ნათქვამი, მოსწერა ვახტანგს ქართველთა ლაშქრით შეჰსეოდა საბერძნეთს. ვახტანგიც ამისთანა წინადადებას სიხარულით მიეგება, ვინაითგან მის მცირეწლოვანობის დროს ბერძნებმა დაიპყრეს საქართველოს ნაწილები—სამეგრელო და კლარჯეთი.

ვახტანგმა მოიწვია ყველა კავკასიელნი და შეჰყარა 200,000 მეომარი. ყაენის ბრძანებით მოვიდა აგრეთვე ვახტანგის დედის ძმა ვარაზ-ბაკური რანისა, მოვანისა და ადარბადაგნის ცხენოსან ლაშქრით, სულ შესდგაო 400,000 მეომარი. ამ ლაშქარს გაუძღვა ვახტანგი და შევიდა სომხეთს და მივიდა ქალაქ პეროქაფარს, რომელიც მეფე ფირუზს აეშენებინა. აქ მოეგებნენ სომხეთის ერისთავები—სიენელი არევი, ასფორაჯელი ჯვანშერ, ტაროვნელი ამზასპ და გრიგოლის ქალაქითგან თრდატი. აქედგან მეფე წავიდა და შემოერთა კარახზოლს (კარნუქალაქს=არზერუმს), მაგრამ ვერ აიღო, რადგან ქალაქს სამ-რიგი მაღალი და მაგარი ზღუდე ჰქონდა. აქ დასტოვა 12,000 მეომარი, თვითონ წავიდა, აიღო ქალაქები ანძიაძორი, ეკლეცი და დასტერი და ძლევა მო-

სილად გავლო პონტო ზღვის პირამდე. გზადაგზა სპარსთ მეომრები ჰხოცავდნენ ქრისტიანებს, ვახტანგმა ჯარს აუკრძალა ქრისტიანეთა კვლა-ზოცვა. ამის მსმენი მოწესები და ეკლესიის მსახურნი სამალაევებიდან გამოვიდნენ და მალლობა შესწირეს მეფეს. ამ მოწესეთა შორის იყვნენ პეტრე, რომელიც გრიგოლ ღვთისმეტყველის საფლავზე მღვდელობდა, და სამოელ მონაზონი. ესენი სთხოვდნენ მეფეს ყენი და კეისარი შეარიგეო, ამასთანავე პეტრე მღვდელს ხანგრძლივი საუბარი ჰქონდა მეფესთან შესახებ საქართველოს ეკლესიისა და კათალიკოზობისა. პეტრემ დაარწმუნა ვახტანგი, რომ მას, როგორც ქრისტიანს, არ შეშვენის ცეცხლის მსახურ სპარსთა მომხრეობა. მეფე ვახტანგმა კეისართან მოსალაპარაკებლად გაგზავნა თავისი ძუძუსმტე ვარაზ-მიჰრი და სამოელ ბერი, თვითონ უკან დაიხია და გაჩერდა ზღვის კიდებზე, ხერთვისს. მასთან მოვარდა მისი ბიძა ვარაზ-ბაკური და უთხრა: „ჭ გველო, შენ ბერძნების სიყვარული გაქვს და ჯვარზე მომკვდარ კაცის სჯული გიპყრია და გსურს ბერძნებს დაგვაქერინო“. მეფემ მოახსენა: „აი შენ და ბერძენნი. მომკვდარის კაცის ძალასაც იხილავ და შენის ცეცხლისასაც განიცდი“. ვარაზ-ბაკური დაბრუნდა. მეფე თეთრს სპილოზე შეჯდა, რომ მალლიდგან დაათვალიეროს ბრძოლის ველი.

მალე შეიბნენ ბერძენნი და ვარაზ-ბაკური. ბერძნებმა გაიმარჯვეს და ამოწყვიტეს სპარს-სომხითარნი და მათ შორის მოიკლა თვით ვარაზბაკურიც (ვახტანგის ბიძა), ლეკთა მეფე იპაჯაჯი, ბორზო მოვაკნელი და სხ.

ამავე დროს თვით კობადი შესულიყო ჯაზირეთს (შუამდინარეს) და არბევდა იქაურობას. მას აეღო ქალაქი მარტიროპოლი, გადაეწვა თეოდოსიოპოლი (არზერუმი) და ალყა შემოერტყა ქალაქ ამიდასთის. ეს ქალაქი დიდხანს უმაგრდებოდა მტერს, რომელსაც შეელოდა აგრეთვე ფრიად მამაცი და ვაშკაცი ფარსმან კოლხელი ქალაქის მალალ კედლებიდან ამიდელი ქალები თავიანთ სასირცხოს აჩვენებდნენ სპარსელებს

და აბრაზებდენ. ბოლოს კობადმა ეს ქალაქიც აიღო. ანასტასი იძულებულ იქმნა შერიგებოდა მტერს და მიერთშია მისთვის დიდძალი ოქრო. ამ ომში კობადს დაეხოცა 50,000 მეომარი, ხოლო ბერძნებს 80,000.

ქართლის ცხოვრებით საქმე ესრე იყო. ბერძენთა რაზმის წინამძღოლ პალეკარტოსმა რომ მოკლა ვარაზბაკური და მისი ლაშქარიც ამოელიტა, მაშინ ვახტანგი შეება თვით პალეკარტოსს, როგორც თავისს ბიძის ვარაზბაკურის მკვლელს, და მოჰკლა იგი. ბერძენთა მხრიდგან დახოცილთა რიცხვი აღმოჩნდა არა 80,000, როგორც საზოგადო ისტორია ამბობს, არამედ 72,000, ხოლო ქართველ-სპარსთა მხრიდგან არა 50,000, არამედ 43,000. ამას გარდა დატყვევებულ იქმნა 780,000, რომელიც ვახტანგმა განათავისუფლაო. ამდენი სული ტყვე, აღბად, იყო ყველა მამაკაცობა და დედაკაცობა ვახტანგ-კობადისაგან დაპყრობილ დაბა-ქალაქებისა და ადგილებისა.

შემდეგ ამისა ვახტანგმა დაიტირა თავისი მოკლული ბიძა ვარაზბაკური, მისი გვამი შეამურინა შარითა და მურითა და გამოგზავნა ბარდავს.

იმპერატორმა ვახტანგს სპარსელებთან ბრძოლაში დახმარებისთვის გამოუგზავნაო ჯვარი, გვირგვინი და სამეფო საცმელი, დაუთმო კლარჯეთი არსიანამდე, სამეგრელო და, საზოგადოდ, საქართველოს უწინდელი საზღვრები.

კობადი და ანასტასი შერიგდნენ შვიდის წლის ვადით (504 წ.). ქართლისცხოვრების სიტყვით, ყაენსა და იმპერატორს შორის ზავის დადებას ხელი შეუწყო ვახტანგ მეფემ სპარსელებთან ბრძოლის შემდეგ ტფილისის არემარეს.

ბრძოლა სპარსელებთან ტფილისში. ვახტანგი დაბრუნდა სამშობლოში კლარჯეთის გზით. ამ კლარჯეთის შუა ადგილას იყო სიმაგრე არტანუჯი. გამოვლისას მეფემ აქ ერისთავად დაადგინა არტვაზი, თავისი ძუძუსმტე (ძუძუთი ძმა), და უბრძანა—აეგო ციხე არტანუჯს და აგრეთვე ეკლესიები და მონასტერი მოხერხებულს ადგილას. „ეს ადგილები ჩვენი

თავსაფარი იქნებაო“, ეუბნებოდა მეფე არტვას, „თუ სპარსნი გაგვიძალიანდნენ და შემოგვებრძოლენო“.

მეფის დავალება არტვასმა შეასრულა. არტანუჯში ააშენა ციხე და მონასტერი, ააშენა საყდრები დაბა მერისა, შინდობისა და ახიზისა. ამასთანავე განაახლა ახიზის ციხე, რომელიც ქვაბად აქცია.

კობადი უწყრებოდა ვახტანგს ბერძნების მომხრეობისთვის და იმისთვისაც, რომ ცეცხლის-მსახურნი საქართველოდგან გაერეკნა და ცბიერი ბინჯარი საპყრობილეში ჩაეგდო (ეს ბინჯარი საპყრობილიდგან გაიპარა სპარსეთს მეფეზე საჩივლელად და იქიდგან დაბრუნებისას ქართლის მიჯნაზე მოკვდა). ყოველივე ეს მეფემ კარგად იცოდა და ემზადებოდა დაუძინებელ მტერთან საბრძოლად.

ვახტანგმა 100,000 ცხენოსანი და 100,000 ქვეითი ჩააყენა დიღომსა და ქართლის-კარს შორის ვიწროებში. მოგვთას ხიდიც გაათართოვა, რომ ჯარს ადვილად ევლო. თვით მეფე და სპასპეტი ჯუანშერ გამარჯრდნენ მცხეთაში; არმაზის შხრის ჯარების უფროსობა მეფემ ჩააბარა ნასრს და მირდატს.

სპარსთა დიდი ლაშქარი მოვიდა და დადგა მტკვრის მარცხენა მხარეს, ცხენის ტერფს (დიღუბეს) ქვეით, „ველსა კალისასა, ხოლო სოფელი ტფილისი და კალაცა მოოხრებულ იყო მაშინ“ და ქართლშიაც გაიფანტა. ამ ქართლის რაზმმა, სხვათა შორის, შეიპყრა რაქდენი.

ჯერ ომი არც კი იყო გაჩაღებული, რომ ბერძენთა მაველი რაზმი ჯაფახეთს შემოვიდა. ეს რომ გაიგო ყაენმა, მშვიდობაზე ლაპარაკი ჩამოაგდო. ვახტანგმა მიიღო მისი წინადადება, მიიპატიჟა სპარსნი სოფელ ტფილისს და ყაენს უძღვნა 1000 მხევალი, 500 მონა, 500 სტავრა-საკრამანგი, 500 ბიზიონი-რუზმა, 10000 ხდალი ცხენი, 500 ბარგის ცხენი, 300 ჯორი, 400 ძროხა, 10000 ცხვარი. აქვე იყო მაშინ იმპერატორის მოციქული ლეონი. ვახტანგმა სთხოვა ყაენს შერიგებოდა იმპერატორს. მან უთხრა: დასაბამითგანვე შამი (ასურე-

თი) ჩემია, ჯაზირეთის (შუამდინარის) ნახევარი შენია და ნახევარი ჩემი, ამას გარდა ჩვენია შავი ზღვის მოღმართიც ეხლა ბერძნებს ყველა აქაური ქალაქები აუოხრებიათ, ჯაზირეთსა და შამს იჩემებენ. ჩემი ხვედრი ჯაზირეთი დამიბრუნონ და შენი ნაწილისა შენ იცი“. იმპერატორის მოციქულმა (ლევონმა) ყაენს მოახსენა, რომ ხუთს ქალაქს გიბრუნებთო და მშვიდობას ვითხოვთო. დასწერეს ზავის ქარტაჲ და სპარსეთსაბერძნეთის მიჯნებად აღიარეს ის მდგილები, რომელიც მოხსენებული იყო იმპერატორ ივბიმიანოზის და ყაენის შაბურის შორის დადებულს (363 წელს) ხელშეკრულებაში.

ეს გამწვავებული მდგომარეობა ორს იმპერიას შორის ვახტანგმა დააცხრო. ამისთვის ყაენმა მადლობა გადაუხადაო: უძღვნა მას 3000 ლიტრა აღვა, 500 ლიტრა ამბრი, 500 ლიტრა მუშკი, 1000 ხვასროიანი სამოსელი და 3000 საზდი, ითხოვა მისგან ცოლად მისი და მირანდუხტი და დააკისრა მიშველებოდა მას დასაძლევად სპარსეთის მოსისხლე მტრებისა, რომელნიც მოსვენებას არ აძლევდნენ საყაენოს აღმოსავლეთ მიჯნებს. ვახტანგმა ყაენს მისცა ცოლად თავისი და მირანდუხტი და გაისტუმრა სპარსეთს, თვითონაც, ყაენის თხოვნით, შეუდგა სალაშქროდ მზადებას მის საშველად.

ინდოეთის ლაშქრობა. შორეულ მხარეს გალაშქრების წინად მეფემ მოახდინა სხვა და სხვა განკარგულება.

ამ დროს მეფის მემკვიდრე დაჩი ჯერ ისევ მცირე წლოვანი ყრმა იყო. დედოფალი ბალენდუხტი ამ დაჩისა და მის დის მარჩბივად მშობიარობაზე მომკვდარ იყო. ეს დაჩი მეფემ ჩააბარა თავისს დიდებულებს.

მაშინ შიდაქართლი ეპყრა ჯუანშერს, ვახტანგ მეფის აღმზდელს. იგი ამასთანავე იყო სამეფოს ლაშქრის სპასპეტი (უფროსი) და ყველა დანარჩენ ერისთავების მფლობელი (მბრძანებელი); კახეთ-კუხუთი ებარა დემეტრე ერისთავს, ხალხოჭყრეთი—გრიგოლს, ხუნანი—ნერსარანს, სსმშვილდე—ადარნა-

სეს, ეგრისი და სვანეთი სამანღირს, მარგვისი (არგვეთი) და თაყკვერი—ბაკურს, კლარჯეთი—არტვანს, წუნდა—ნასარს და თძახე—ბივრიტიანს სეფე წულს.

ყველა ესენი მოიწვია ვახტანგმა, თავის შვილს დაჩის . თავზე სამეფო გვირგვინი დაადგა და მეფედ გამოაცხადა, მერე იგი და მთელი სამეფო ჩააბარა ზემოხსენებულ 7 ერისთავს (ჯუნშერს, დემეტრეს, გრიგოლს, ნერსარანს, ადარნასეს, სამანღირს და ბაკურს), ხოლო თვითონ-კი თან წაიყვანა არტვან ერისთავი და „თავი კლარჯეთისა“, ნასარ ერისთავი, ბივრიტიანი, საურმაგ ეჯიბი და 10,000 დარჩეული მხედარი და წავიდა სპარსეთს. მეფეს თან გაჰყვნენ აგრეთვე მისი დედა სანდუხტ დედოფალი და დაი ხვარამზე.

მეფემ ლაშქარი შუამღინარეს გაგზავნა, თვითონ კი დედით და ღით იერუსალიმს წავიდა, მოილოცა იქაური სიწმინდენი და დაბრუნდა შუამღინარის ქალაქ ურას, საიდანაც თავის ლაშქრით-ღრთ მივიდა სპარსეთის სატახტო ქალაქს. ყაენისა და მეფის დის მირანდუხტის ქორწილის შემდეგ სანდუხტი და ხვარამზე ქალაქ ურას დაბრუნდნენ, ხოლო ყაენი და მეფე წავიდნენ სპარსეთის წინააღმდეგ მებრძოლ მტრების დასასჯელად.

სპარსი და ქართველნი პირველად შევიდნენ ჯორჯანს (=გურჯანს=ვირკანს), აიკლეს, დახარკეს, მათს ქვეყანაში ჩაასახლეს სპარსნი და ელამიტელნი. შემდეგ სამის წლის განმავლობაში ეომნენ ინდოელებს, დაამარცხეს, ხარკი დაადეს, აუარებელი თვალ-მარგალიტი, საქონელი და სიმდიდრე ხელთ იგდეს; იქიდგან შევიდნენ სინდიას. აქ ვახტანგს მოუკლეს საურმაგი, ძმასებრ საყვარელი კაცი, მეფის ერთგული და ქველი. მაგრამ ეს ქვეყანაც დახარკეს და მეოთხე წელიწადს შევიდნენ აბაშეთს, აქაური ერის ნახევარი (ათასი სახლი) ყაენმა აპყარა და გადმოასახლა სპარსეთს. მათგან წარმოსდგნენ ქურთნი.

მერვე წელიწადს (512 წ. სამშობლოდგან წასვლის შემდეგ მეფე ვახტანგი დაბრუნდა საქართველოს შუამღინარის

გზით და ურას ქალაქილამ გამოვლისას თან წამოაყვანა თავისი ღედა და ხვარამზე.

კათალიკოსის გამწესება (512 წ.) და ყაენის რისხვა. თავისი აზრი საქართველოს ეკლესიისთვის კათალიკოსის დადგენის შესახებ მეფე ვახტანგმა პირველად განუცხადა პეტრე მღვდელს. რომელსაც შეხვდა პონტოში სპარს-ბერძენთა ომის დროს (502—504 წ.). ეს პეტრე, როგორც ვთქვით, გრიგოლი ღვთისმეტყველის საფლავზე ღვდლობდა. პეტრე და სამოელ მონაზონი წარსდგნენ ვახტანგის წინაშე და ითხოვეს ტყვე-ქრისტიანების შველა, ატეხილ ომის დაცხრობა, ცეცხლის-მსახურ ყაენის უგულვებელ ყოფა და ქრისტიან იმპერატორის მომხრეობა. მეფემ იქვე „სიზმრად“ ნახაო შემდეგი:

წმ. ნინოს თანდასწრებით მისი მარჯვენა ხელი ეჭირა პეტრე მღვდელს და მარცხენა—სამოელ მონაზონს; მეფე ეამბორა გრიგოლი ღვთისმეტყველს. ამან შეუფს გადასტა გვირგვინი და უთხრა: „დაარქე *) ეგე პეტრეს“ შერე პეტრემაც აიღო სსხვა, უდარესი გვირგვინი და თავზე დაადგა სამოელს. შემდეგ გამოჩნდა კეისარი, რომელმაც მოიტანა გვირგვინი ჯვრისა და თავზე დაადგა ვახტანგს, რადგან ამან წინადვე აღუთქვა—შენი ერთგული და შემწე ვიქნებოა, ხოლო შენის მტრისა-კი ორგულიო. ეს „სიზმარი“ მეფეს იქვე განუმარტა იმავე პეტრემ: „შენი სიზმარი ამას ნიშნავსო, რომ ააშენებ ეკლესიებს, განაწესებ ეპისკოპოსებს და მოაჯარებისკოპოსებს. მე მომცემ მთავარეპისკოპოსობას, ხოლო მე ეპისკოპოსად დავადგენ სამოელს. კეისარი შენ მოგცემს ცოლად თავის ასულს, დაკიბრუნებს ქართლის მიწებს მის ძველ საზღვრებამდე. გვირგვინი ჯვარისა კიდევ ის არის, რომ შენ მიერ ქართლის კათალიკოსისა და ეპისკოპოსებისაგან დაემტკიცება ჭეშმარიტება, შენ სძლეე მტრებს და წამებულას გვირგვინით აღესრულება“.

ყოველივე ეს მართლა სიზმარი კი არ იყო, არამედ სინამდვილე. იმავე ომის დასასრულს (504 წ.), როგორც იყო

*) დაადე.

ნათქვამი, მეფემ დაიბრუნა კლარჯეთი, საჰეგრელო. იმპერატორმა ვახტანგს აღუთქვა თავისი ქალის ელენეს მოცემა ცოლად და აგრეთვე ეგრის წყალსა და კლისურას შორის მდებარე ქვეყნისა მის მზითვად. დანარჩენი „ნასიზმრიც“ მეფემ განახორციელა ინდოეთის ომებიდამ დაბრუნების შემდეგ, თუმცა ამისთვის დასჭირდა დიდი ბრძოლა სპარსებთან.

ყენი კობალი, დაუძინებელი მტერი ქრისტიანობისა, დიდი მფარველი იყო ცეცხლის მსახურობისა. ამ ცეცხლის მსახურობის უარყოფისთვის მან აწამა ზემოხსენებული რაჟდენი.

ეს რაჟდენი ჩამომავლობით სპარსი იყო, აღმზდელი ყენის ქალის ბალენდუხტისა; ეს ბალენდუხტი რომ ვახტანგს მისთხოვდა ცოლად, მასთან გამოჰყვა რაჟდენიც, რომელმაც მცხეთაში ქრისტიანობა მიიღო. ყენის გამოლაშქრებისას რაჟდენს მალაღი თანამდებობა ექირა და დიდი მამულები ჰქონდა. კობალის ერთმა რაზმმა რაჟდენი შეიპყრა სოფ. წრომს, ჯვარსაცვა და ისრებით დახვრიტა.

ვახტანგის სურვილი, რომ გაამწესოს კათალიკოზი, აღეღებდა არა თუ მარტო ყენს, არამედ საქართველოს მთავარეპისკოპოსს მიქელსაც.

მეფე რომ დაბრუნდა „ინდოეთის ლაშქრობიდან“, ამ მიქელმა იწყო ამბოხება, მეფეს კაცი აახლა და უსაყვედურა: „შენ ქრისტე დაგიტყვებია და ესავ ცეცხლსაო“. მეფემ შემოუთვალა: „უბრალო ვარ მე, ღმერთმა იცის. ეს კია, რომ მოციქული გამიგზავნია კათალიკოზისა და ეპისკოპოსების მოსაყვანად“. მიქელმა შეაჩვენა მეფე და მისი ლაშქარი. მაგრამ ვახტანგი არ შეუშინდა თავხედ ბერძენს და მივიდა მის სანახავად. ბრაზმორეულ მიქელმა ფანდაკი ჰკრა და ერთი კბილი ჩაუმტვრია მეფეს. ვახტანგმა მიქელი ჩააბარა დესპანებს, წარგზავნა კოსტანტინეპოლს და ითხოვა ზემოხსენებულნი—პეტრე—კათალიკოზად, სამოელი—მთავარეპისკოპოსად და კიდევ სხვა 11 ეპისკოპოსი. მიქელი პატრიარქმა გაასამართლა და მღვიძარეთა მონასტერში შეამწყვდია. ხოლო მეფის სათხოვარი პა-

ტრიარქმა და კეისარმა შეიწყნარეს, პეტრე და სამოელი წარუგზავნეს ანტიოქიის პატრიარქს, ვინაიდან მას ექვემდებარებოდაო საქართველოს ეკლესია, და შეუთვალეს: „საქართველოს საყდარს იმთავითვე ემორჩილება ქართლი, აღმოსავლეთი და ჩრდილო, ეს ორნი აკურთხე და აგრეთვე 11-ნი სხვანი, მერე ისევ ჩვენ წინაშე წარმოგზავნე, რომ საქართველოში გავგზავნოთ „დიდითა ნიჭითა და სახმრითა“.

ანტიოქიის პატრიარქმაც აკურთხა 12 ეპისკოპოსი და პეტრე კათალიკოზად და კოსტანტინოპოლსვე გაგზავნა. კეისარმა უბოძა მათ დიდი საჩუქრები და გამოისტუმრა. მათვე გამოაყოლა დიდი ჯარი, აგრეთვე ვახტანგის საცოლო ელენე. ჯარმა გამოაცილა იგინი სომხეთის საზღვრამდე. აქ დაუხვდა მათ მეფე ვახტანგი, იმპერატორის ჯარი დააბრუნა, ხოლო ელენე, კათალიკოზი პეტრე და 12 ეპისკოპოსი წამოიყვანა და მოვიდა მცხეთას, საცა დაუხვდნენ დიდის ამბით. მეფემ ჯვარი დაიწერა ელენეზე.

კათალიკოზის მოსვლამდე ვახტანგს აეგო დიდი საყდარი — სვეტიცხოველი და მის სამხრეთ სვეტში ეკლესია სიონი. აქ პეტრე დასვეს კათალიკოზად და განაწესეს მწყემსთმთავრად და მამათმთავრად, მთავრად ყოველთა ეკლესიათა, მღვდელთმთავართა და ეპისკოპოსთა. სამოელი-კი დასვეს მცხეთასვე, ზემო-ეკლესიას (სამთავროს), დანარჩენნი წარგზავნეს ეპისკოპოსად: ერთი აზიზს (კლარჯეთს), მეორე არტანს (ერაზმეთს), მესამე წუნდას (ჯავახეთს), მეოთხე მანგლისს, მეხუთე ბოლნისს, მეექვსე რუსთავს (ყარაიას), მეშვიდე ნინოწმინდას (უჯარმის კარსა, რომელიც გორგასალს აეშენა), მერვე ჭყაშს (ესეც და იქვე ქალაქიც გორგასალსვე აეშენა), მეცხრე ჩეღეთს, მეათე ხონახუჯს (ქიზიყს), მეთერთმეტე აგარაკს (რომელი არს ხუნანის გამართებით სომხეთს). შემდეგში ერთი ეპისკოპოსიც მეფემ დასვა სოფელ ნიქოზს (აქ მას წრომიდამ გადმოგვსვენებინა წმ. რაქდენის გვამი და მაზედ აეგო დიდი საყდარი).

სწავლა მას არ გაუძნელდებოდა, ვინაითგან დიდხნობით უხდებოდა ყოფნა სპარსეთსა და საბერძნეთში და, ამას გარდა, ცოლებიც უცხოელები ჰყვანდა—ბალენდუხტი სპარსი იყო და მეორე ცოლი ელენე—ბერძენი. თვით სამღვდელოების წარმომადგენელნიც აგრეთვე ბერძნები იყვნენ. ვახტანგის მიერ შეენიერად შემკობილი სახარება შემდეგში გადაეცა შიომღვიმის მონასტერს. საქართველოში კათალიკოზის დადგენის შესახებ დარჩენილა ასრეთი ცნობა: „იუსტინიანემაო, — ამბობს ანტიოქიის პატრიარქი ვალსამონი, — დაადგინა რამდენიმე დამოუკიდებელი ავტოკეფალობა და მათ შორის ივერისსა და სუდრისსა“. ეს, ჩვენის მოსაზრებით, უნდა მომხდარიყო 532 წელს, როდესაც იუსტინიანე და ხოსრო I შერიგდნენ და თვის შორის დადებულ ხელშეკრულებაში შეიტანეს მუხლი, რომ სარწმუნოებისთვის განდევნილ ივერთ ნება მიეცეთ სამშობლოში დაბრუნდნენო.

საქართველოს საყდრისთვის ავტოკეფალობის მინიჭება უმთავრესად გამოიწვია არა კერძო პირთა სურვილმა, არამედ აუცილებელ საჭიროებამ და ეს საჭიროება კი შეჰქმნა აღმოსავლეთის მართლმადიდებლობის აუტანელ მდგომარეობამ წარმართთა და მწვალებელთა შორის (იხ. ქვემო, თავი III).

თ ა ვ ი II.

მეფეები გორგასლიდამ ბაგრატიონთ გამეფებამდე.

1. სპარსთა და ბერძენთ მძლავრობა. ვახტანგ გორგასალმა თავის სიკვდილის წინად საქართველოს სახელმწიფო ორ სამეფოდ გაჰყო: ამერეთი უანდერძა დაჩის, დასავლეთი საქართველო მესხეთიანად მისს ძმებს ლეონსა და შირდატს. პირველი—დაჩი—ყაენის ქალის ნაშობი იყო, მეორენი—იმპერატორისა. ამ ნათესაობით და ქვეყნის ამგვარ განაწილებით თავშივე აღინიშნა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს პატრონად და მფარველად შეიქმნებოდა ყაენი, ხოლო დასავლეთ საქართველოისა—იმპერატორი. ეს იქნებოდა ვახტანგის დიდი და შეუნდობელი დანაშაული სამშობლოს წინაშე, თუ ქვეყნის ესრეთი დანაწილება მას მოეხდინა ნებსით და არა მძლავრ და სასტიკ გარემოებათა იძულებით.

მაშინ ანდერძისამებრ დაჩი დარჩა მცხეთას, ხოლო ქრთვი დედოფალი ელენე და მისი შვილები ლეონი და შირდატი წავიდნენ წუნდას და ოძრხის ერისთვის. ბივრიტიანის, კლარჯეთის ერისთავის არტვაზის და წუნდის ერისთავის ნასარის შემწეობით დაიპყრეს მთელი მესხეთ-კლარჯეთი და გამთავრდნენ. ზაფხულობით ცხოვრობდნენ წუნდას და ზამთრობით ოძრხეს. იქიდგანვე უვლიდნენ აგრეთვე თავიანთ დედის სამზითვო ქვეყანას,—ეგრისწყალსა და კლისურის შორის მდებარეს. სპარსთა შემოსევისაგან აოხრებული იყო ქართლი. მის შენებას შეუდგა დაჩი მეფე. მანვე დაამთავრა ქალაქ ტფილისის ზღუდის და სხვა შენობათა აგება. განასრულა-რა, სამეფო ტახტი მცხეთიდგან ტფილისს გადმოიტანა. მის შემდეგ ტფილისი უფრო გადიდდა, გალამაზდა და შეიქმნა საქართველოს დედაქალაქად, საეპრო და სამმართველო შუაგულად. მის დროს კახეთის მთიელები ისევ წარმართნი იყვნენ. დაჩიმ სთხოვათ—ირწმუნეთ ქრისტიეო. მათ არ ინდომეს და განდგენ

შემდეგ ამისა მეფემ თავის მემკვიდრეს დაჩის მისცა კახეთის ქალაქები ქერაში, ნეკრესი, კამბეროვანის ქალაქი ხორნაბუჯი და მთელი ქვეყანა მტკვრამდე. თვით დაჯდა უჯარმას, საცა ძლიერი ციხე-სიმატე იყო.

მეფე რომ ქვეყნისთვის ზრუნვაში იყო, უცბად შემოიჭრა ყაენი კობადი. ამის მიზეზად უმთავრესად, როგორც ამბობს პროკოპი, შეიქმნა შემდეგი გარემოება.

მე-V საუკ. დამდეგს ივერიის კარები (დარღალანთ-კარი) დაიჭირა ჰუნთა მეფემ ანბაზუკმა. საზოგადოდ, ჩრდილოეთ კავკასიის ჰუნნობა და მეფე დარუბანდისა სპარს-ბერძენთა ომების დროს შეელოდნენ სპარსებს. ახლა ანბაზუკმა, რომელსაც ეჭირა ვრცელი მიწები დონამდე და აზოვის ზღვამდე, მეგობრობა გამოუცხადა იმპერატორ ანასტასის და, რადგან ძლიერ მოხუცი იყო, შეაძლია მას ხსენებული კარები და ფული ითხოვა. ანასტასის ეშორებოდა ივერიის კარები და მოთხოვნილი ფულიც ვეზერებოდა. ეს რომ შეიტყო კობადმა, მეტად განძინდა. ლაშქრით შემოიჭრა და კავკასიის სიმატე იყო ძალით დაიჭირა, ვინაიდან ეს ივერიისა და ალვანის (კასპიის) კარები ჩრდილოეთის ველურებს უკეთავდნენ ყველაზე მოკლე გზას.

ამის შემდეგ მალე იმპ. ანასტასი გარდაიცვალა (518 წ.) და გამეფდა იუსტინე გორგასალი (გურგენი) კვლავ კობადის ხელში ჩაეარდა. ყაენმა უბრძანა მეფეს, აესრულებინა სპარსეთის სარწმუნოების ყველა წესები, მკვდრები არ დაემაჩხა, არამედ გადაეყარა ფრინველების საწიწქნად და ძაღლების სახრავად. ამას ვერ აასრულებდნენ მეფე, რომელსაც ჰყვანდა ძლიერი სამღვდლოება და ერი, რომელიც, როგორც ირწმუნება თანამედროვე პროკოპი, ყველა ქრისტიან ხალხებზე წმიდად იცავდა ქრისტეს სარწმუნოების წესებს. გურგენი (გორგასალი) იუსტინეს მიემხრო (521 წ.) და სთხოვა, საქართველო კობადის ხელში არ ჩაეგდო. იუსტინემ ბოსფორს გაგზავნა ფული ჰუნებთან მათველი რაზმის წამოსაყვანად საქარ-

თველოში. მაგრამ აქედან არა გამოვიდა-რა. შემდეგ იმავე იმპერატორმა ლაზისტანს გამოგზავნა სპასპეტი პეტრე საშველად გურგენისა, რომელიც აქაურ სიმაგრეებში, ალბად, არტანუჯს, იღვა. კობადმაც შეფეს დაადევნა კაიძალი ლაშქარი. გურგენმა დაატყო, რომ მტერს ვერ გაუმაგრდებოდა, აიყარა და გაიქცა (521 წ.) ლაზისტანს თავის წარჩინებულებით, დებითა, ცოლითა, შვილებითა და ძმებით, რომელთაგან ყველაზე უფროსი, როგორც იუწყება პროკოპი (გვ. 58), იყო პერანი.

გორგასალს ორი ძესული ძმა (==ძესუმტე) ჭყვანდა:—ერთი იყო არტვასი ჭყანშერისძე და მეორე საურმაგი ჭყანშერის ძმისწული. დაც ორი ჭყვანდა. პირველი ცოლისაგან მას ჭყვანდა დანი და ერთი ქალი, მეორისაგან სამი ვაჟი და ორი ასული. გორგასალი რომ მოკვდა, მას მეორე ცოლისაგან ორი ვაჟი დარჩა (ლეონი და მირდატი); სჩანს, ლაზისტანს გაქცევის შემდეგ უფროსი ვაჟი მოჰკვდომია. პროკოპის მიერ ხსენებული პერანი ვახტანგის ძმა კი არ იქნებოდა, არამედ ბიძაშვილი მირანი, რომელიც ოსეთს გადაშქრებისას თავის მოადგილედ წასტოვა. პერანი ლაზიკას გაქცევის შემდეგ სამშობლოში აღარ დაბრუნებულა; იგი იუსტინესა და იუსტინიანეს სამსახურში შევიდა, მხედართ-მთაწრობა მიიღო და მოკვდა 543 წ. (პროკოპ., 282). ეს პერანი და პეტრე ხოსროს ებრძოდნენ ედესას. ბერძნებმა რომ მშვიდობა ითხოვეს, ხოსრომ შეუთვალა: მომეცით ჩემი უმეტი პეტრე და პერანი და ედესას გავეცლები (იქვე, 274).

ამავე დროს საბერძნეთს მივიდა კობადის მოციქული და გამოუცხადა იმპერატორს, რომ უსამართლოდ გიქერიათო ლაზიკა და უსამართლოდვე იქაურ კანონიერ მეფეებს ნებას არ აძლევთ იმეფონო.

ამ გარემოებამ დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია სპარსთა და ბერძნთა შორის. კობადმა მუქარა შეუთვალა იმპერატორ იუსტინეს, მაგრამ ეს იუსტინე მალე მოკვდა (527 წ.). გამეფდა ისტვინიანი. ამავე წელიწადს კობადმა ომი გამოუცხადა

ბერძნებს, მაგრამ ეს ომი დაასრულა (532 წელს) მისმა შვილმა ხოსრომ, რომელიც გამეფდა 13 ენკენისთვის 531 წელს.

მეორე ბრძოლა სპარსებთან. „ქართლისცხოვრება“ ამ ომის დასაწყისს და დასასრულს ასრე გვიამბობს: მოკვდა ხოსრო (=კობადი) და გამეფდა მისი ძე ხოსრო. სპარსნი მაშინ გაძლიერებულ იყვნენ, ყოველნი მტერნი დაემორჩილებინათ. იგი წამოვიდა ბრძოლად ბერძენთა, მაგრამ წინათვე მოციქულის პირით შემოუთვალა ვახტანგს: „მოკვდა მამა ჩემი. მეფედ მყო მე ერმან მისმან საყდართა (ტახტზე) მისთა ზედა, და ესრეთ მიბრძანეს მოხუცებულთა ჩემთა, რათა მოვიდე შენს წინაშე შესვლასა ამას ჩვენსა საბერძენთს. მომეც ასული შენი ცოლად, რათა ვიყო მე ვითარცა ერთი შვილთა თქვენთაგანი“.

ჩვენის მატიანის აქ ნათქვამის გასაგებად საჭიროა მოვიყვანოთ პროკოპის სიტყვები შესახებ იმისა, თუ როგორ გამეფდა ხოსრო I (ნუშირვანი).

521 წელს კობადს ფიქრად მოუვიდა, ვაი თუ ჩემის სიკვდილის შემდეგ აუჯანყდნენ ჩემს სახლობას და ამოსწყვიტონო. ასრეთი აზრი იმიტომ დაებადა, რომ მას არ სურდა, ტახტი გადაეცა თავის უფროს ვაჟის კახსთვის, არც მეორე ვაჟის ზამისთვის, რომელიც ბრმა იყო, არამედ გულისთ უნდოდა, — სპარსეთის ტახტი დაელოცნა თავის უმცროს ვაჟის ხოსროსთვის, რომელიც უშვა მას ასპეკედის (სპასპეტის) ქაღმა. იმიტომ მან სთხოვა იმპერატორ იუსტინეს — ჩემი ხოსრო იშვილეო და ჩემ შემდეგ გაამეფეო. ამისთანა თხოვნამ კონსტანტინოპოლის დიდკაცობა გაახარა და ამისთანავე გააკვირვა; კობადს უარი შემოუთვალეს იმ მოსაზრებით, რომ ვაი თუ ნაშვილობეგ უაქნმა იუსტინეს შემდეგ მისი ტახტიც მითხოვოსო. უაქნს და მის შვილს ხოსროს ძლიერ ეწეინათ, რომ უარი შემოუთვალეს, და სპარსნი შეუსიეს ლაზიკასა და იმპერატორის ქვეყნებს. ბრძოლა ჯერ არ იყო მოსპობილი, რომ კობადი მოკვდა (531 წ.). მის უფროს ვაჟმა კახსმა ტახტზე დაჯდომა მოინდომა, მაგრამ დიდებულებმა იგი გადააყენეს და ხოსრო გაამეფეს. ამან

გამოიწვია ბრძოლა ძმათა შორის. წარჩინებულთ და მოხუცებულებს ზამისა და მის ძის კობადის მხარე ეჭირათ, სხვებს კაოსისა და ზოგს ზოსროსი. ეველას აჯობა ზოსრომ: მოწინააღმდეგენი ამოუღიო და თვითონ შეეუღლ დარჩა.

ამ შლილოზას (სპარსეთის სამეფო გვარეულობაში) ნათელს ჰყენს ჩვენი მატიანის სიტყვები: „მე (ზოსრო) ვრმა დამსოჩემი მამის საყდარზე; მოხუცებულთა მიბრძანეს (ზოსროს) შენს (ვახტანგის) წინაშე მოსვლაო, რომ წარმიძღვე საბერძნეთს; მომეცი ასული ცოლად, რომ ვიყო ვითარცა ერთი შეილთა შენთაგანიო“.

ეს ზოსრო ასპევედის (სპასპეტის) დისაგან ნაშობი იყო, ხოლო კობადს ცოლად ჰყენდა ვახტანგის და მირანდუბტი. ინდოეთის ლაშქრობაში, თანახმად ჩვენის მატიანისა, მთელის სპარს-ქართველების ჯარის ასპევედად (წინამძღოლად) იყო მეფე ვახტანგი. ჰკუაზედ ახლოა, რომ თვით ზოსროც ყოფილიყოს ვახტანგის დის მირანდუბტის შეილი.

შემდეგ შემატიანე განაგრძობს: „ვითარცა მოვიდა მოციქული ვახტანგ მეფისადა, მაშინ იგი აშენებდა ქალაქსა ტფილისისა და საფუძველი ოდენ დაედვა, და ვითარცა უთხრა მოციქულმან შეთვალულობა ხვასროსი, ჰკრქვა მეფემან: „ამისი თქვიან: მსკედელო, განმასხვე მასვილი შენი, რათა მსწრაფელ განეწონოს ასოთა შენთა“. მაშინ მეფე მიწვევდა იუდ ვითარ სამეოცისა წლისა. უთხრა მოციქულს: „ესრეთ უთხართ მეფესა ხვასროს: ჰირევეად განემზადე ბრძოლად ჩემდა და ეგრე შევედ საბერძნეთად“. ეს იყო 531 წ.

ამ 531 წელს ვახტანგმა ქალაქის საფუძველი დასდო, ხოლო მანამდე კი აქ იყო სოფელი ტფილისი, რომელსაც ჩამოუდგოდა სოლოლაქის ხევი და რომლის ზემო, მთაზე იყო სიმაგრე შურისციხე და მას იქით ორთაქალა და კრწანისი. ტფილისის პირდაპირ, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე იყო ავლაბარი, კალისი და ისნი (ისანი), ხოლო ამათ ზემო ჩუღუბეთი, მერე კუკია და დიდუბე (=ცხენის-ტერფი), ხოლო კუკიისა და დიდუბის პირდაპირ მტკვრის მარჯვენა მხარეს—გეგრა, ყველა ეს ადგილები და აგრეთვე აქაური მთა-გორები, სოლოლაქი, კრწანისი, ავლაბარი, ნავთლუხი დაფარული იყო ხშირის ტყით. ამ ტყეებში, როგორც ამბობს ზეპირ-გადმოცემა, ერთხელ ნადირობდა ვახტანგ გორგასალი. მეფემ ქორი მიუტინა ხოხობს და ორივე ფრინველნი მალე გადიკარგნენ. მეფე ამალითურთ ფრინველებს მიჰყვა და იგინი აბოვნა წყალში, რომელშიაც ჩახარშულიყვნენ. მეფეს ეს არემარე მოეწონა, თვით

თბილი წყლის სამკურნალო თვისებაც სცნა და ამიტომ აქ ააშენაო ქალაქი, რომელსაც უწოდა ტფილისი ანუ თბილისი. (ბერძენთა მწერლებით იგია ტიფლისი); ტიფლისი უნდა იყოს თავდაპირვანდელი სახელი საქართველოს დედაქალაქისა, ვინაიდან ეს სახელი წარმოდგარა სიტყვიდამ თბილი, ხოლო ამ თბილს უდრის მეგრული ტიბუ, სვანური ტებდი (=თვი). ამიტომ თავდაპირველად იქნებოდა ტიბილისი=ტიფილისი და მერე თბილისი=ტიფილისი).

ყაენის მოციქული რომ გაისტუმრა მეფემ, სოფლად და დაბად გაგზავნა ქადაგი და ყველას შეუთვალა შეხიზნულიყენენ სიმაგრეებსა და კავკასიონის მთებში, აგრეთვე კახეთს, რომელიც ტყით დაბურულიყო და მტრისთვის შეუვალა. მეფისძე დაჩი და მისი დისწული შევიდნენ ლოპოტის ხევს, რომელიც კლდეებით მოზღლდულიყო. ეს ხევი საესე იყო მცხოვრებლებით, რომელნიც თაყვანსცემდნენ ცეცხლსა და წყალს. თვით მეფე ვახტანგი, მისი ცოლი და დანარჩენი შვილები შევიდნენ ქალაქ უჯარმას. აქ, ქალაქის წინა-ციხეში დადგნენ მეფე, სპასპეტი ჯუანშერ და აღარნასე ერისთავი, ხოლო მცხეთაში ჩადგნენ ერისთავნი დემეტრე, ნერსე და ბივრიტიანი. მეფის ლაშქარი (140,000 მეომარი) გაიშალა უჯარმის წინაველზე იორამდე და აგრეთვე დადგა ციხე-ქალაქის გარეშემო. კათალიკოზი და ეპისკოპოსნი მეფის ბრძანებით შევიდნენ წმ. რაქდენის ეკლესიაში, რომელიც ვახტანგს აეგო შიგ უჯარმაში.

ახალგაზდა ყაენი გაცეცხლდა, მოციქული რომ მიუვიდა ვახტანგისაგან. ფიცხლავ შეჰკრიბა დიდი ლაშქარი (მატიანის სიტყვით 740,000 კაცი) და განჯის მხრით გადმოვიდა კახეთს, შემუსრა ქიზიყის (კამბეჩიანის) ქალაქები, აგრეთვე ქერმისა და ველის ციხეები, და მერე გადმოვიდა იორზე და დაიბანაკა. მეფემ სამად გაჰყო თავისი ლაშქარი: ქვეითობა კლდის მხარეს დააყენა, მეორე ფრთა ჩააბარა პატიახშებს და სპასპეტებს, თვითონ კი დადგა ხოსროს კარავის პირდაპირ და თავისთან დაიყენა 100,000 მეომარი.

ნისლიანი ღამე იყო. მეფემ გამოუცხადა ლაშქარს: „ყო-

ველი კაცი, რომელი დარჩეს სიკვდილისაგან და მტერთა ჩვენ-
თაგანისა თავი ანუ ხელი არ გამოიტანოს, სიკვდილითა მო-
კვდეს ჩვენ მიერ“. დილის ცისკარზე მეფე და მისი ლაშქარი
მიესივნენ სპარსებს. თვით მეფემ ფიცხლად მიაქენა ცხენი ხოს-
როს კარავამდე და მოჰკლა მისი ვაჟი ბარტამი. ამ დროს ერ-
თმა სპარსმა მეფეს მკერდში დაასო ისარი. სასტიკი და უწყა-
ლო ომი გაგრძელდა შუადღემდე. სპარსელების მხრივ მოკვდა
130,000, ხოლო ქართველებისა—28,000. ამას გარდა, ქარ-
თველებმა შეიპყრეს მრავალი ტყვე და მტრის მხრიდგან გა-
მოირეკეს 100,000-მდე ცხენი.

ხოსრო დაიწია რუსთავისკენ (ყარაიას). მეფემ ქართლის
სარდლებს კაცი გაუგზავნა და უბრძანა, არ შეუშინდეთ
მტერს და გულადად ეომეთო, თვითონ კი უჯარმაში შევიდა,
რადგან მტრის ისარს ფილტვამდე გაეგმირა მისი ფერდი.

ყენი რუსთავიდგან მტკვარს აჰყვა, მოაოხრა ტფილისი,
არმაზი, მუხრანი, არაგვისპირი და წავიდა კარნუ-ქალაქს (არ-
ზერუმს) და იქ შეება იმპერატორის ისტვინიანეს ლაშქარს.
ორივე მხრით დაიხოცა მრავალი, მაგრამ ერთმა მეორეს ვერა
სძლო, გაიყარნენ და თავ-თავისას წავიდნენ.

ასრეა ჩვენის მატიანით. საზოგადო ისტორია კი გვაუწყ-
ებს, რომ ხოსრო თავის გამეფების წელსვე შეება ბერძნებს
ქალაქ დარას, მერე მათ შეურიგდა (532 წ.) და იმპერატორ
ისტვინიანესთან დასდო შემდეგი საუკუნო ხელშეკრულება:

ა. ორივე მხარეს დაუბრუნდეს ამ ომში წართმეული ქვეყნები
და ადგილები. ბ. არც ერთი სარდალი არ დარჩეს ტიხე-ქალაქ და-
რას; გ. ივერთ მიეცეს უფლება—დარჩნენ ვიზანტიას ანუ დაბრუნ-
დნენ თავიანთ სამშობლოში *). დ. იმპერატორ ისტვინიანესგან
მიეცეს ხოსროს 111 კენტინარი. (=11,000 ლიტრა ოქრო=
1.192,000 ფრანკი).

*) ეს ის ივერია, რომელნიც 521 წ. გურგენთან ერთად ლაზიკას
გაიქცნენ.

ვახტანგის სიკვდილი. ისრით განგმირულ მეფეს წყლული გაუავდა. მან სიკვდილის მოახლოვება იგრძნო, ამიტომ-მოიწვია კათალიკოზი პეტრე, ცოლი თვისი ელენე, ძენი და ყოველნი წარჩინებულნი და უთხრა: „ქართველებო, კეთილად მომიხსენეთ, ვინაითგან მე გადიდეთ თქვენ, სახლსა ჩემსა ნუ შეურაცხყოფთ, სიყვარულსა ბერძენთასა ნუ დაუტყევთ“. მერე უთხრა დაჩის: „შენ ხარ პირმშო შვილი ჩემი, შენ გაძლევ ჩემს გვირგვინს, ხოლო შენს ძმებს (ლეონს და მირდატს) ვაძლევ ქვეყანას ტაშისკართგან და წუნდითგან სომხითამდე და საბერძნეთამდე; მათვე და მათს დედას ელენეს ეკუთვნით ეგრისწყალსა და კლისურის შორისი ქვეყანა. ეს ქვეყნები ჰქონდეთ მათ, აქ იყვენ იგინი ერისთავებად, მაგრამ შენ გემორჩილებოდნენ“. შემდეგ მეფემ იხმო წუნდის ერისთავი ნასარ, კლარჯეთის ერისთავი არტვაზ და ოძრახის ერისთავი ბივრიტიანი და ამათ ჩააბარა თვისი ცოლი ელენე და მისგან ნაშობი შვილები ლეონ და მირდატ.

ამის შემდეგ მეფე გარდაიცვალა *). შეიქმნა გლოვა და ტირილი მთელს სამეფოში, ასე რომ „ხმისაგან გოდებისა იძროდა მთელი ქვეყანა“. დატირების შემდეგ მეფის გვამი დამარხეს მცხეთის საპატრიარქო ტაძარში, საკათალიკოზო სვეტთან, და დაადგეს ქვის ძეგლი მის სახის ზედ-გამოქრით.

ვახტანგი საკმაოდ ნიჭიერი მეფე იყო. მან საქართველოს თავისუფლება იხსნა განსაცდელისაგან, ორს ძლიერს მტერს არ გააჰყლეთინა და არ გაასრესინა ქვეყანა. ამას გარდა, მედგრად დაიცვა ეროვნული სარწმუნოებაც და მას მოუპოვა თვითარსებობა—კათოლიკოსობა. ვახტანგი ზრუნავდა საყდრების შესამკობად და ხალხის გასანათლებლად. მეფეს კარგად უნდა სცოდნოდა ბერძნული და სპარსული ენები. ამ ენების შე-

*) 532 წელს, ვინაითგან ამ წელს დასრულდა სპარს-ბერძენთა (და ქართველთა) ომი.

ყველა ნოპაპატელნი. ამავე ხანს მოკვდა დაჩის ძმა ლეონი და დასავლეთ საქართველოს დაუპატრონდა მისი ძმა მირდატი. ამას დაჩიმ დაუთმო ჯავახეთი და ნაცვლად მისგან მიიღო ქვეყანა ეგრისწყალსა და კლისურას შორისი. მირდატი შეიქმნა მთავრად მთელის სამცხე-კლარჯეთისა ფანავარ-ტაშისკართგან მოკიდებული სპერის ზღვამდე. მირდატმა ააშენა წყაროსთავის საყდარი.

დაჩის შემდეგ მცირე ხანს მეფობდა მისი ძე ბაკური და მერე ამის შვილი ფარსმანი. ამ მეფის დროს მოვიდნენ სპარსნი, მოაოხრეს ქართლი, ხოლო საყდრები აღარ დაანგრის, რადგან ფარსმანი დაემორჩილა მათ, აღუთქვა ხარკი და მსახურება. ყაენი დაბრუნდა. ამის შემდეგ დაჩისძენი ემორჩილენ ბოდნენ სპარსთა და მირდატისძენი ბერძენთა.

ფარსმან ბაკურისძე მოკვდა უშვილოდ და გამეფდა მისი ძმისწული ფარსმანი. მის დროს უშამდინარიდგან მოვიდნენ 14-ნი მამანი. აფხაზთა საზღვარზე გამოჩნდნენ ახალი მპყრობელები—ხასკუნნი; ესენი დაიმორჩილა ფარსმან მეფემ, მათი მოთავეები შეიჭრა და იუსტინიანეს წინაშე წარგზავნა. ამავე იუსტინიანეს სახლში იყო საქურისი აფხაზი ეფფრატი. იგი გამოგზავნა იმპერატორმა აფხაზეთს ქრისტიანობის საქადაგებლად. მან და ისუტინიანემ აფხაზეთში ააშენეს ბიქვინტის ღვთისმშობლის ტაძარი და მასში დაადგინეს სამღვდელოება.

გამეფდა ბაკურ ფარსმანისძე. სპარსეთის ხელმწიფე ურმიზდმა თავისი შვილი ხოსრო ამბარვეზი გამოგზავნა ბარდავს და დაუმორჩილა მას რანი და მოვაკანი. ეს ხოსრო ცბიერი კაცი იყო. მან ქართლის ერისთავებს აღუთქვა დიდი წყალობა და კეთილი, საერისთავო მამულები საშვილი-შვილო საკუთრებად დაუწერა, ამით მიიბირა იგინი და ბუნებრივ მეფეს გაუორგულა. ყველა ერისთავები ცალკ-ცალკე განდგნენ, ხოსროს დაემორჩილნენ, მისი მოხარკეობა იკისრეს. ბაკურის შვილები კახეთის მთებში დარჩნენ, ხოლო ვახტანგის ძის მირდატის ნათესაენი გამაგრდნენ კლარჯეთის სიმაგრეებში. აქედგან

იგინი განაგებდნენ ჯავახეთსა და კლარჯეთს. ხოსრომ დაიპყრა ქართლი, სომხეთი და ასფურაგანი, შეებრძოლა ბერძნებს. მაგრამ ეს ომი მალე შესწყვიტეს სპარსებმა, ვინაიდან ამ დროს აღმოსავლეთის მხრიდან სპარსეთს შემოესივნენ თურქნი. ხოსრო რანსა და მოვაკანს ველარ გაჩერდა, სწრაფად წავიდა სპარსეთს თურქების წინააღმდეგ საბრძოლად.

ეს მოკლედ მოთხრობილი ამბები გვაძლევენ შეძლებას, აღვადგინოთ ქორონიკონები იმ დროისა, როდესაც მეფობდნენ ზემოხსენებული მეფეები და იმ შემთხვევათა, რომელნიც მოხდნენ საქართველოსა და მის მეზობლობაში.

ვახუშტის ქორონიკონები არც ერთი სწორე არ არის—ბაკური იყო თანამედროვე ეაენის ურმიზდის რომელიც გამეფდა 579 წ. და მოკვდა 590 წ. ვახუშტს კი ბაკურის ცხოვრება მოუქცევია 557—570 წლებ შუა, და ამ დროს კი ურმიზდი ჯერ არ იყო გამეფებული. ბაკური ურმიზდის შვილს ხოსროს მეფობასაც დაესწრო. ეს ის ხოსროა (591—628), რომელიც ქართლისცხოვრების ცნობით და საზოგადო ისტორიის მოწმობით შეებრძოლა ახლად გამოჩენილ მტრებს—თურქებს.

საზოგადო ისტორიის ჩვენებით საქართველოსი, სპარსეთისა და ბერძნების ურთიერთშორისი დამოკიდებულება და განწყობილება, ვახტანგ გორგასლის შემდეგ, ასრეთი იყო.

II. სპარს-ბერძენთა ომები ლაზიკის დაჩემებისთვის. ამ დროს დასაწყისშივე საქართველოს მეზობლად ორი უძლიერესი და უნიკიერესი კაცი ხელმწიფობდა—საბერძენთა იუსტინიანე (527—565) და სპარსეთში ხოსრო I (531—579). ორთავე ხელმწიფეები იყვნენ აღმაშენებელნი, სჯულისმდებელნი, ქვეყნების დამპყრობელნი. ხოსროს ნართაული სახელი იყო ნუსირვანი—მოსამართლე. მას უყვარდა მეცნიერება, მფარველი იყო ფილოსოფოსებისა. სუზის ახლოს მან გამართა სამკურნალო სასწავლებელი, რომელშიაც აგრეთვე ასწავლიდნენ მგოსნობას, ფილოსოფიას, რიტორობას. მის ბრძანებით შეიკრიბა ძველი მატრიანეები, გადმოთარგმნილ იქმნა ბერ-

ძნებისა და ინდოელების გამოჩენილი მწერლების ნაწერები. მის დროსვე ინდიურ წყაროების მიხედვით შეადგინეს არაკეზის კრებული ბიდჰაისა, რომელიც შემდეგში გავრცელდა ევროპიის ხალხებში. ნუშირვანი მფარველობას უწევდა არათუ მართო სპარსელ სწაველოლებს, არამედ უცხო ქვეყნებისასაც. მან ჯამაგირი დაუნიშნა იმ ფილოსოფოსებს, რომელნიც იუსტიანიანემ გამოაჩეკა ათინიდან. ამ ორ ხელმწიფეს შორის განუწყვეტელი მტრობა ჩამოვარდა ლაზიკის გამო.

უკვე იყო ნათქვამი (გვ. 103). თუ რომაელებმა როგორ დაიპყრეს მიტრიდატის პონტოს სამეფო და როგორ დაიშალა ამ დიდებული მპყრობელის ვრცელი სახელმწიფო. მას აქეთ თითქმის განუწყვეტლად პონტო შეადგენდა რომაელების (და მერმე ბიზანტიელების) კუთვნილებას. იგინი აქ ამწესებდნენ ადგილობრივ მეფეებს და ხშირად კი, მეფეების მაგიერ, თავიანთ მოხელეებს ნიშნავდნენ. პონტოს ნაწილს შეადგენდა ჭანეთიც. ჭანებს ბერძნები უწოდებდნენ სანნი, ზანნი, სანიგი, ჭანიკი, ჭანი (tzani) და ლაზი, ხოლო მათს ქვეყანას იხსენიებდნენ ჭანიკად და უფრო მეტად კი ლაზიკად. (ლაზიკა=ლაზისტანი=ჭანეთი). ეს ლაზიკა და მთელი იმერთ-ამერთი სპარსეთში სასანიანთ გამეფების შემდეგ (226 წ.) ბერძენთა და სპარსთ შორის საცილობელ საგნად შეიქმნა: იმარჯვებდნენ იმპერატორები—საქართველო-ჭანეთს ბერძენთა მფარველობა ეკისრებოდა, იმარჯვებდნენ სპარსნი—ყაენების უღელი ედებოდა ამ ქვეყნებს. ბერძნების გავლენა უფრო მეტად დაეჩნია ჭანეთს 298 წლითგან, როდესაც ნისიბისში დადებულ ხელშეკრულობით საქართველოს მეფეების დანიშვნის უფლება ყაენებმა დაუთმეს იმპერატორებს. ეს უფლება იმპერატორებს ეკუთვნოდათ 363 წლამდე. ამ წელს შაბურ I-მა იმპერატორის მიერ დადგენილი ივერიის მეფე სავრომაკი გადააყენა და მეფედ დანიშნა მისი ბიძაშვილი ასფაგური. ამ ხნიდგან იმპერიასა და საყაენოს ცილობა საქართველოს დაჩემების შესახებ უფრო გამწვავდა. ყაენები თითქმის დაუპატ-

რონდენ ამერეთს, რომლის მეფეების ზედამხედველობა ჩააბარეს თვისს მიერვე დადგენილ რან-მოვაქნის ერისთავებს. მათმა მეტოქე ბერძნებმაც თვისი უფლება განამტკიცეს ლაზიკაში. ვახტანგ გორგასლის დროს ბერძნებს უკვე ეკირათ თათქმის მთელი იმერეთი და აფხაზეთი და მთელს ამ სამეფოებულს უწოდებდნენ ლაზიკად ანუ კალხიდად. თვით ვახტანგ გორგასლის ანდერძიდან სჩანს, რომ საკუთრად იმერეთსა და სამეგრელოს გარდა დანარჩენი ადგილები—ჯავახეთი, მესხეთი, კლარჯეთი, ქანეთი და აფხაზეთი ცალკე სამთავრო იყო. ამ ვრცელს ქვეყანაში უმეტესი გავლენა ზოიპოვეს ლაზიკის მთავრებმა, რომელნიც თუმცა ემორჩილებოდნენ ბერძნებს, მაგრამ მხოლოდ გარეგნულად, პოლიტიკურად; ქანებს ჰქონდათ საკუთარი კანონები, საკუთარი შინაური წეს-წყობილება. მათი ქვეყანა მწირი იყო და იმდენ მოსავალს არ იძლეოდა, რომ ამ მოსავლით გამოკვებილიყო ხალხი. ამიტომ ლაზები ხშირად შეესეოდნენ ხოლმე მომიჯნავე ქვეყნებს და არბევდნენ. იმპერატორი მათ ყოველ წლივ უგზავნიდა ოქროს, რომ არ დაერბიათ ბერძნების მიწები. მაგრამ იგინი მაინც არ ისვენებდნენ და, ხშირად, თვით იმპერატორების ჯარსაც შეებმოდნენ ხოლმე. 522 წელს, როგორც ამბობს პროკოპი, ლაზებმა (საკუთრად—ზანებმა—ქანებმა) მიიღეს ქრისტიანობა, და, მიუხედავად ამისა, იგინი ემხრობოდნენ ხან სპარსებს და ხან ბერძნებს, მაგრამ ორთავეს უღელი კი მუდამ ემძიმებოდათ. ლაზების (ქანების) ქვეყნის აღმოსავლეთ მიჯნად ითვლებოდა ქოროზი, მაგრამ მათმა მთავრებმა გურია-იმერეთისკენაც დაიწიეს და ეს ქვეყნებიც დაიჭირეს. მათი ძლიერი ციხე-ქალაქები იყო პეტრა (ქაჯთა ქალაქი, ფოთსა და ბათოშს შორის ზღვის კიდებზე), ნაქალაქევი, ქუთაისი, სკანდა, შორაპანი, ბიკვინტა, მუხირეზისი (თუხარისი?). 457 წელს მათმა მთავარმა გუბაძემ თავისი თავი ლაზიკის მეფედ გამოაცხადა და სვანებს წაართვა რამდენიმე დაბა. სვანებმა შემწეობა სთხოვეს ყაენს და მისგანვე შეველა ითხოვა გუბაძემაც წინააღმდეგ იმ-

პერატორისა, რომელსაც გუბადეს გაძლიერება აზინებდა. ყაენი ვერც ერთს ვერ შეეწია, რადგან ჰუნ-კიდარიტებთან ომობდა. მაშინ გუბადემ იმპერატორს სთხოვა, — ჩვენ წინააღმდეგ ბრძოლა მოსპე და შენს ნებას აღვასრულებო. მან გვირგვინი დაულოცა თავისს შვილს ძამნაკეს და თვითონ წავიდა კოსტანტინეპოლს (461 წ.). მას ეცვა სპარსული ტანისამოსი. თან ჰყვანდა მცველები. საქრისტიანო სიმბოლოს აღვიარებით იმპერატორის ყურადღება დაიმსახურა.

520—521 წელს ყაენის კობადის მოციქულ სეოსმა იმპერატორ იუსტინეს მოციქულებს განუცხადა, რომ თქვენ უსამართლოდ დაგიქერიათო კოლხეთი, რომელსაც დღეს ლაზიკა ჰქვია. ამან უსიამოვნება დაჰბადა სპარსეთსა და საბერძნეთს შორის. ეს უსიამოვნება დიდ უკმაყოფილებად გარდაიქცა 527 წელს, როდესაც ლაზთა მეფე ქათი (Tzathios) თავის მამის ძამნაკის სიკვდილის და დამარხვის შემდეგ, კოსტანტინეპოლს წავიდა და ითხოვა — იმპერატორს მიეღო იგი თავის მფარველობაში, ლაზების მეფედ დაედგინა და დაეგვირგვინებინა ქრისტიანულ წესით. იმპერატორმა იუსტინემ მისი თხოვნა სიხარულით შეასრულა. ქათიმ ქრისტიანობა მიიღო და გამოცხადებულ იქმნა ლაზთა მეფედ. მან შეირთო ბერძნის პატრიკის ონინის შვილიშვილი ვალერიანა და დაბრუნდა. ქათის ეცვა აბრეშუმის თეთრი მანტია, ეხურა რომაული გვირგვინი, ძაწეულის მაგიერ გაკეთებული ჰქონდა სამთავრო ფირფიტანა, რომელზედაც ლურჯის წამლით გამოსახულიყო იმპერატორი იუსტინე. მისი წაღები, ეროვნულ წესისამებრ, წითელი ფერისა იყო, მომარგალიტებული. ქამარიც აგრეთვე მომარგალიტებული ერთყა. წამოსვლისას მან და მისმა ცოლმა ძვირფასი საჩუქრები მიიღეს იმპერატორისაგან.

ყველა ეს ამბავი შეიტყო კობადმა და მოციქულის პირით იუსტინეს შეუთვალა: მე და შენ შორისი მეგობრობა შენ დაარღვიეო. ჩემს ქვეშევრდომ ქათის მეფობა მიეცი, გვირ-

გვინი დაადგი, იგი თქვენი ქვეშევრდომი არასდროს არ ყოფილა“.

იმპერატორმა უპასუხა: „აქ იყო ვილაც ქათი, ფეხ ქვეშ დაგვივარდა, ბილწ წარმართობიდან, უწმინდურ საღრმთობის შეწირვისა და ბოროტ ეშმაკების ხელისაგან ხსნას დაგვევედრა და გვთხოვა, რომ ნება დაგვეერთო—ქრისტიანობა მიეღო. ჩვენც შევიწყნარეთ მისი სამართლიანი თხოვნა, მოენათლეთ და სამშობლოშივე გავისტუმრეთ“.

ამ პასუხმა არ დააკმაყოფილა ყენი. 527 წელს მან ომი გამოუცხადა ქათის იმისთვის, რომ მიემხრო ბერძნებს და, ალბად, იმისთვისაც, რომ მისს სამშობლოში თავი შეათარა გურგენმა (ვახტანგ გორგასალმა). ქათიმ შემწეობა ითხოვა იუსტინიანესაგან და შეებრძოლა მტერს. სპარსელებმა გაიმარჯვეს, მაგრამ მეორე შეტაკებაში კი დამარცხდნენ. ამასობაში ყენი კობადი მოკვდა (531 წ.). მისი მემკვიდრე ყენი ხოსრო, როგორც იყო ნათქვამი, შეურიგდა (532 წ.) იუსტინიანეს და დაუთმო მას ლაზიკის ის ციხე-სიმაგრეები, რომელნიც ივერიიდან ლაზიკაში გადამავალ გზას იცავდნენ.

შერიგების შემდეგ მეორე წელიწადსვე იუსტინიანემ თავისი სარდალი ველისარი გაგზავნა აფრიკის დასაპყრობად. მან დაიპირა კართაგენი და დაიპყრა აფრიკეთი (534 წ.), მერე შევიდა სიცილიას, იტალიას, შეებრძოლა გუთების მეფეს ვიტოგეს. ამან, ნახარა თავისი საშიში მდგომარეობა, აფრინა კაცი სპარსეთს და ხოსროს შეუთვალა: თუ ეხლავე იუსტინიანეს ომს არ გამოუცხადებთ, მერე გვიანლა იქნება: დასავლეთს რახან დაიპყრობს, მერე მოგდგება და შეგმუსრავესო. რჩევა მოეწონა ყენს. დიდის ლაშქრით იგი შეესია (540 წ.) შუამდინარეს, აიღო ქალაქი დარა, მისი მეციხოვნეები ამოსწვიტა, საბერძნეთის მიჯნები მოარბია, მოსტყვენვა, გაცარცვა და გააოხრა ანტიოქია და ტყვითა და დავლით დატვირთული დაბრუნდა სპარსეთს, იქ ააშენა ახალი ქალაქი, მასში ტყვეები დაასახლა, თვითონ გამობრუნდა, შევიდა პალესტი-

ნას, საიდგანაც შავი ზღვის პირისკენ მოსვლა უნდოდა, მაგრამ ამდროს მცირე აზიაში გამოჩნდა ველისარი. ყაენი შეშინდა და შეურიგდა (544 წ.) იმპერატორს.

შერიგების მიზეზად ისტორიკოსი გიბზონი ასახელებს ქამსაც, რომელიც აღმოსავლეთსა და დასავლეთს მძვინვარებდა 542 წლითგან. პროკოპი ამბობს, რომ ამ ქამმა დააზარალო ბევრის ბევრეული ბევრი ადამიანი (ბევრი=10,000). თუმცა ეს ქამი 594 წლამდე არ შესწყდა, მაგრამ ამან ვერ შეაშინა ხოსრო, რომელიც 549 წელს ისევ შეება იუსტინიანეს. ამის მიზეზად შეიქმნა ლაზიკის მეფე გუბასე (539—554).

გუბასეს იმპერატორისაგან დავალებული ჰქონდა—ბეჯითად დაეცვა თავისი სამეფოს მიჯნები და ჩრდილოეთის ველურებისათვის დაეხშო იმპერიაში შესასევი გზაკვალი. თვით შავი ზღვის პირად, რიონისა და ქოროხის შესართავებ შორის, იმპერატორს ჰქონდა მაგარი ციხე პეტრა. ეს პეტრა იყო იქ, საცა ცნობილი სიმაგრე ციხისძირია ანუ ქაჯეთის-ციხე (თვით პეტრა ნიშნავს კლდეს, ქაჯეთს). პეტრაში იუსტინიანეს ჰყვანდა საკუთარი მეციხოვნეები და აგრეთვე ციხისთავი ციბი, რომელსაც დავალებული ჰქონდა, თვალყური დაეჭირა ლაზიკის საქმეებზე. ციბი ვერაგი და ვერცხლმოყვარე კაცი იყო. მან ხელში ჩაიგდო ადგილობრივი აღებ-მიცემა, აუმაღლა ფასები მარილსა და პურზე. ლაზების ქვეყანა მწირი იყო და ახლა უდიერ ბაებებმა უფრო გაამწვავა მათი მდგომარეობა. გუბასემ მოციქულები გაუგზავნა ყაენს და შემწეობა და მფარველობა ითხოვა.

ყაენი ხოსრო ამდროს ითვლებოდა ნამდვილ პატრონად არათუ მარტო ამერეთისა, არამედ ალბანია-დალისტინისაც. ეს უკანასკნელი ქვეყნები მას დაეპყრა თავის მამის კობადის მეფობაშივე. მას გაემაგრებინა დარუბანდი და მის ციხე-კედლის გამოყოფებით დაეყენებინა მეომრები. ყველა ამ მეციხოვნეთ დავალებული ჰქონდათ—დაეცვათ ეს მიჯნა ჩრდილოეთის ველურებისაგან. ამას გარდა, აქვე დაეწესებინა სამი სამთავრო

— დარუბანდისა (ფილან-შაისა), თავასარანისა (თავასარან-შაისა) და შარვანისა (შარვანშაისა=შარვაშისა). შარვან-შას სამფლობელოს აღმოსავლეთი მიჯნა იყო ხალხალი (ნუხის მარაშია, უდეთს), რომელს აქეთ იწყებოდა საქართველო.

ლაზების მოციქულების თხოვნამ მეტად გაახარა ხოსრო-ნუშირვანი. მან წარმოიდგინა, რომ დაიპყრობს-რა ლაზიკასაც, შეიქმნება ბატონად ორს ზღვას შორის მდებარე ქვეყნისა, ხელში ეჭირება-რა რიონ-ქოროხის შესართავები, ადვილად დაარბევს პონტოს და ბითინიას და, გამართავს-რა გემებს შავს ზღვაზედ, მუდამ შიშში ეყოლება კონსტანტინე-პოლი.

ხოსრო დიდის ლაშქრით შემოვიდა ამერეთს და აქედგან გადავიდა იმერეთს. გზის მაჩვენებლად ლაზები ჰყვანდა. შუა იმერეთს რომ მიაწია, მოეგება მეფე გუბაძე, თაყვანისცა და გადასცა მას თავისი სატახტო ქალაქი ქუთაისი. აქედგან ხოსრომ ანიაბელი ძლიერის რაზმით გაგზავნა პეტრას ასაღებად, თვითონაც უკან შეუდგა. მალე სპარსებმა აიღეს ციხე პეტრა, მაგრამ ამდროს ველისარი შეესია სპარსეთს. ამიტომ ხოსრომ პეტრაში ჯარი ჩააყენა, თვითონ კი სწრაფად წავიდა სპარსეთს. დროებით შეურიგდა იმპერატორს, ლაზების შესახებ კი გადასწყვიტა, რომ იგინი (ლაზები) სხვა ადგილას გადაესახლებინა და მათს ქვეყანაში სპარსნი დაებინავებინა. ლაზიკაში გამოგზავნა გემების საშენებელი მასალა, აგრეთვე 300 რჩეული სპარსნი, რომელთაც დაავალა გუბაძის მოკვლა. ეს სპარსნი ფაბრიცის მოთავეობით შევიდნენ პეტრას. ფაბრიცმა განიზრახა გუბაძეს მოკვლა ლალატით. ამას გადაკიდებული ჰყვანდა კოლხელი აზნაური ფარსმანი (ბარსანსი). ფაბრიცმა ამ ბარსანს განუზიარა თვისი აზრი, ბარსანმა აცნობა გუბაძეს. ამან შევლა და შემწეობა ითხოვა იუსტინიანესაგან. იმპერატორმა მოაშველა 7000 ბერძენი და 1000 დაქირავებული კანი.

549 წელს გუბაძე შემოერთყა პეტრას. მისი მკველი

სპარსები გმირულად იბრძოდნენ. ყაენმა მათ მისაშველებლად გამოისტუმრა მერმერო დიდძალ ლაშქრით. ეს რომ შეიტყო გუბაძემ, პეტრას ასაღებად დასტოვა ბერძნების ჯარი დაგისთვის მეთაურობით, თვითონ კი წამოვიდა და გაამაგრა ლაზიკაში შესასვლელი ბილიკები, აგრეთვე ციხე-სიმაგრები ბიქვინტა, ნაქალაქევი, სკანდავარდციხე, მუხური. აგრეთვე 300 გირვანქა ოქროდ მოიწვია მეომრები ოსეთიდან. მერმერო ფარულის გზებით შევიდა ლაზიკაში და სურსათი მიაშველა პეტრას დამცველებს. მალე გუბაძე და ბერძნები ისევ შეერთდნენ და ორჯერ ზედიზედ დაამარცხეს მერმერო და განდევნეს. 550 წელს ყაენმა გამოგზავნა ხორიანი, მაგრამ ესეც დაამარცხეს და მოკლეს.

551 წელს პეტრას მცველი სპარსნი დანებდნენ გუბაძეს. სპარსთა დარჩენილი ლაშქარი გაიყო ორ რაზმად. ნაბედი შეესია აბხაზეთს და წებელდას, საცა მაშინ მთავრობდა თრდატი. ეს რაზმი ადგილობრივ მცხოვრებლებმა ამოსწყვიტეს. მერმერო მეორე რაზმით წამოვიდა ნაქალაქევისკენ. გუბაძემ დაანგრია შორაპნის, ვარდციხის და სკანდის სიმაგრეები: რომ სპარსებს არ ჩავარდნოდათ ხელში და აქ არ გამაგრებულიყვნენ. რაწამს ლაზებმა დაანგრიეს სკანდა, მერმერო მოვიდა, ხელახლა გაამაგრა, შიგ ჩააყენა სპარსნი და თვითონ წავიდა ქუთაისის, აილო უხიმერიონი (არქელის გორა) და 554 წლამდე დაიჭირა თითქმის მთელი იმერეთი. გუბაძე გამაგრდა მთაში. ამავე წელს მერმერო ავად გახდა და მოკვდა მცხეთაში. მისმა მოადგილე ნიკორაგანმა ლაზიკაში ვერა გაარიგა-რა. ერთს ბრძოლაში მას მოუკლეს 10,000 კაცი. ამიტომ ყაენმა იგი დაიბარა და ცოცხალი გაატყავა. ამავე წელს ბერძნებმა ლატიით მოკლეს მეფე გუბაძე. სპარსთა და ბერძენთ ბრძოლა დასრულდა 551 წელს. ყაენმა ხელი აიღო ლაზიკაზე, ხოლო იმპერატორმა ყაენს ყოველწლიურ საჩუქრად დაუნიშნა 30,000 ოქრო.

მალე ამის შემდეგ იუსტინიანე მოკვდა, ხოსრომ თავისი

სახელმწიფო უფრო გაადიდა და შეიქმნა მბრძანებლად ქვეყნებისა ინდოეთიდან ხმელთაშუა ზღვამდე, იაკსარტიდამ არაბეთ-ეგვიპტემდე. მაგრამ იგი რომ მოკვდა (579 წ.), მისმა შვილმა ურმიზდმა მამის მიერ დაპყრობილი ქვეყნები თითქმის მთლად დაჰკარგა.

III. თურქებისა და ავარების მოძრაობა. ზევით მოვიხსენიეთ თურქები, რომელნიც სპარსეთს შემოესივნენო აღმოსავლეთ მხრიდან და მამის ურმიზდის (579—591) საშველად რანიდგან წავიდაო მისი შვილი ხოსრო-ამბარეზი. ეს თურქები ცხოვრობდნენ ალტაის მთების ჩრდილოეთით, მდ. ირტიშის სათავეებში, ციმბირისა და ჩინეთის საზღვრებზე. იგინი თავიდანვე გეუგების მთავრის მონები იყვნენ. ალტაის მთების მალაროებიდამ მადნეული გამოჰქონდათ და რკინას ქედავდნენ. 545 წელს მათ შორის გამოჩნდა ერთი ბელადი, რომელმაც თავისს მოგვარე თურქებს ურჩია: გვეყოფაო მონად ყოფნა, რკინეულობა ჩვენც გამოგვადგებაო, მით ჩვენც თავისუფლებას მოვიპოვებთო. თურქებმა იგი გამოაცხადეს თავიანთ მეფედ, დაამარცხეს გეუგები და თავიანთი სამეფო დააარსეს. მათ მალე დროში დაიპყრეს ჩრდილოეთი ჩინეთი, დაეშენენ სამხრეთისკენ, დაამარცხეს თეთრი ჰუნნები, დაიპირეს სამარყანდი და ბუხარა. თურქების მესამე ტალღა წამოვიდა ევროპისკენ და მოიცვა მთელი არემარე ვოლგასა და აზოვის ზღვის შორის. ვინც აქ შეხვდათ, ზოგი ამოჟლიტეს, ზოგნი დაემორჩილნენ, დანარჩენნიც დასავლეთისკენ გაიქცნენ. ამ გაქცეულთა შორის უძლიერესნი იყვნენ ავარნი. ესენი ვოლგიდამ კავკასიაში მოვიდნენ. მათი უმთავრესი ურდო კავკასიონის ძირში დაბინავდა. აქედგან კანდიშის მოთავეობით, საქართველოს გზით, მოციქულები გაუგზავნეს იმპერატორ იუსტინიანეს (528 წ.) და სთხოვეს მიეღო ავარები თავისს სამსახურში, ჯამაგირი დაენიშნა მათთვის და აგრეთვე მიეცა მათთვის მიწები და საძოვრები. იუსტინიანემ მოციქულები დააჯილდოვა და უკანვე გამოისტუმრა, ხოლო მათ ნათხოვნის

მოსაგვარებლად გამოგზავნა უალენტი და ამას დაავალა, ბარბაროსები დაეყოლიებინა და რომისა და გერმანიისთვის მიეხია. მისი დავალება უალენტმა შეასრულა. მალე ავარები დუნაიაზე გაჩნდნენ.

ჩვენი მატრიანე ამას ასრე გადმოგვცემს: იმპერატორი იუსტინიანე ავასგიის (აფხაზეთის) მხარეს ებრძოდაო ხასკუნებს (ტასკუნებს). ამათი დამორჩილება მან დაავალაო ქართველთა მეფე ფარსმანს. ამან იმპერატორის თხოვნა მიიღო, საქართველოს გამგეობა ჩააბარა ევაგრეს, თვითონ წავიდა, დაიმორჩილა ხასკუნნი, მათნი მთავარნი შეიპყრა, იუსტინიანეს გაუგზავნა და შინ დაბრუნდაო.

ამასვე „თავად-აზნაურთა სია“ მოგვითხრობს ასრე: იუსტინიანეს და მეფე გურამის დროს აღმოსავლეთიდან მოვიდნენ თურქმანთა ტომნი—აფარნი, რომელთაც დაიპყრეს ყველა მიწები კასპიისა და შავის ზღვის შორის. გურამი სასტიკად შეება მათ და დიდი ვნება მიაყენა. ამიტომ ამ ხალხის ბეგები კოსტანტინეპოლს წავიდნენ, მსახურება აღუთქვეს იმპერატორს, თუ იგი ინებებდა და გურამს მათთან შეარიგებდა. იუსტინიანემ მათი თხოვნა გურამს აცნობა. გურამი შეურიგდა ავარებს და დაასახლა იგინი კავკასიონის ღელესა და წიაღებში, აგრეთვე ხუნძახს, საცა მათი შთამომავლობა დღესაც ავარებად იწოდება, მათი თავი კაცები კი გურამმა დაასახლა ქსნის ხეობაში და იგინი შეიქმნენ ქსნის ერისთავების წინაპრებად. „აღლუზიანში“ მოყვანილია თვით სახელები ამ წინაპრებისა. იგინი იყვნენო ძმები როსტომი, ბიბილა და წილოსანი, რომელთაც 70 ყმა მოიყვანესო და ქსნისა და არაგვის ხეობაში დაბინავდნენო. იმპერ. იუსტინიანემ როსტომს გამოუგზავნაო წამოსასხამი, ბეკედი, საყურე, ქამარი, ცხენი ჯავშნით და აგრეთვე ლახვარი.

თურქების დასავლეთისკენ წამოსული ტალღა გამოედევნა ავარებს. მათმა მეფე დიზაბულამ საყვედური შეუთვალა იმპერატორს—ჩემი ქვეშევრდომი ავარები სამსახურში რად მი-

გილიაო. მოლაპარაკება დასრულდა იმპერატორ ტიბერის (571—582) და დიზაბულის შერიგებით. თურქების მეფე თავის თავს სთვლიდა კაცობრიობის შვიდ მოდგმის მბრძანებლად და შვიდის ქვეყნის პატრონად.

IV. აბრეშუმეული. რიტტერის გამოკვლევით, რომაელები ძვირფას თვლები და აბრეშუმეულის ხმარებას გაეცნენ მის შემდეგ, როდესაც პომპეოსმა ილაშქრა კოლხეთსა, ივერიასა და ალბანიაში, ე. ი. 1-ლ საუკ. ქრ. წ. მაგრამ 552 წლ. ქრ. შ. ევროპაში ჯერ არ იყო ის აბრეშუმის ქია, რომელიც საზრდოობს ფურცლის ხის ფოთლით, ის ქია კი, რომელიც იკვებება ფიჭვის, მუხის და ნაკენჩხლის ფოთლით, არსებობდა უწინარეს დროითგანვე. ეს ქია ფრიად გავრცელებულიყო ცუოს კუნძულზე, ატიკას, საცა მის პარკიდგან აბრეშუმს აკეთებდა პამფილ პატუს ასული, თანამედროვე სოლომონ ბრძინსა *). პირველი მწერალი, რომელიც იხსენიებს ჩინეთის აბრეშუმს, არის ვირგილიუსი. პლინიუსი ჩიოდა, რომ აბრეშუმის სასყიდლოდ დიდძალი ფული იგზავნებოდა აღმოსავლეთს. სიძვირის გამო აბრეშუმეულის ტანისამოსს პირველ ხანს იცვამდენ მხოლოდ მდიდარი ქალები და იმპერატორები. ვაქრობა ამ ძვირფას ნაქსოვისა იყო ხელობა ქართველებისა, სპარსების და სომხების. ბევრი აბრეშუმეული იყიდებოდა ნისიბისს: იგი შემოჰქონდათ სამარყანდიდმა და ბუხარიდამ, ხოლო აქ კი მოჰქონდათ ჩინეთიდან და ინდოეთიდან. იმპ. იუსტინიანემ მოინდომა—ქია მოეშენებინა თავისს სამეფოში. მისს განზრახვას ხელი შეუწყო ორმა ბერმა. ამ დროს წმ. თომას ქრისტიანები ცხოვრობდნენ ინდოეთში, მალაბარის კიდეზე. ამათგან ორი ბერი შევიდა ჩინეთში, საცა მხოლოდ იცოდნენ ქიის მოვლა-მოშენების ხელობა და აბრეშუმეულის კეთება. ქიის თესლის გატანა საზღვარს გარეთ ჩინელებს აღკრძალული ჰქონდათ. მოხერხებულმა ბერებმა თავისი კვერთ-

*) სოლომონი 980 წელს ქრ. წ.

ხები გამოლრუტნეს, თესლით (ქიის კვერცხით) აავსეს და მოიტანეს კოსტანტინეპოლს. აქედგან ზალე აბრეშუმის ქია მოეფინა მთელს ევროპას. ჩვენში აბრეშუმეული იხსენიება ვ. გორგასლის ცხოვრებაშიაც, მაგრამ არა ჩანს, აღგილობრივი ნაკეთობა იყო იგი, თუ შემოტანილი. მე-IX—X საუკუნეში კი, როგორც ამბობენ არაბთა მწერლები, თვით ტფილისშიაც აკეთებდენ აბრეშუმეულს *).

*) აბრეშუმი (ლექურად არბეშუნ) აღმოსავლეთის ენების სიტყვაა. ქართულს დაბადებაში მის მაგიერ იხმარება სიტყვა კიკნაური: „და შეგამკვე ოქროთა და ვერცხლითა ...ქრელნი კიკნაურითა შეგასხენ... და იქმენ შგენიერ ფრიად“ (ეზეკ., 16, 13).

თ ა ვ ი III.

აღმოსავლეთის ქრისტიანობა ზ საქართველოს საყდარი.

უკვე შევნიშნეთ, რომ სპარსეთის ყენები მტრულის თვალით უყურებდნენ ცეცხლის-მსახურების უარყოფელთ და ქრისტიანთაგან კი უფრო იწყნარებდნენ მწვალებლებს, ხოლო იმპერატორის ერთმორწმუნე მართლმადიდებლებს სდევნიდნენო.

მართლმადიდებლობის მდგომარეობას აღმოსავლეთში გვიხასიათებს, მაგ., თავგადასავალი ეპისკოპოს ავდისა, მის ღიაკენის ბენიამენისა და მათთან ერთად წამებულ ქრისტიანებისა.

(ტყ. ნაწერი წიგნი მე-XI ს., № 222, გვ. 263):.. იწამნეს სპარსეთს იზდიგურდისა ზე (+ 419 წ.). ბენიამენმა დაანგრია საცეცხლე სპარსთა, რომელთა ღმერთი იყო მზე ანუ ცეცხლი. იეზდიგურდმა უბრძანა, საცეცხლე აღეგო. ბენიამენ არ დაემორჩილა. მაშინ ქრისტიანეთა ზედა აღიძრა ბრძოლა და 30 წელი გაგრძელდა, რომელთა შინა მრავალთა ხელნი მოეჭრნეს და მრავალთა ეურნი, სხვათა—თითნი, ხოლო რომელთაზე ხორცნი მასვილითა ღერწმებითა განიპნეს. და ფრად მწარენი წელღულებანი დაითმინეს. და მრავალთა ხელნი და ფერხნი შეიკრნეს და ჭურღმულთა და ორმითა და მღვიმეთა შინა შთაიყარნეს, რომელთა შინა შეაყენიან სიმრავლე გესლიანთა ჭიათა და ქუეწარმავალთა და კოლტი თაგუთა და ეოვლით კერძო მოჭკრძლიან, რათა არა ეპოვებოდის განსავალი. და ესრეთ გაჭირვებულნი შიშშილითა განიბძარვიდეს ხორცთა მოწამეთასა, რომელთა მიერ გრძელი და მწარე სიკვდილი მცირედ-მცირედ ღვაწლისა მძლეითა მათ ზედა მოიწეოდა. ამას გარდა, დაფარულთა მათ ასოთა ორკერძოვე განმანხულთა ღერწმითა და ორგანთა განაცმიდეს და შემწვალვიდეს, რომელთა მიერ ტკივილი უსაზომოა შეიქმნებოდა...

მიუხედავად ამისთანა სასტიკ ღვენულებისა საქართველომ ქელი არ მოიხარა სპარსეთის მეფეების წინაშე, მართლმადიდე-

ბლობას არ უღალატა და მის დამცველად დაადგინა კათალიკოზი.

ქალკიდონის მსოფლიო კრების (451 წლ.) მოწინააღმდეგენი ამ კრების დადგენილებას ნესტორიანულს უწოდებდნენ. ეს ნესტორი კოსტანტინეპოლის პატრიარქი იყო და ამბობდა: „ქალწულს მარიამს არ უნდა ეწოდოს ღვთისმშობელი. კაცობრიული ბუნება ქრისტესი განსხვავდება ღვთიურისაგანაო: იგინი მხოლოდ ერთად მოქმედებდნენო ჩვენის ხსნისათვის“. მონოფიზიტნი კი ამტკიცებდნენ, რომ მაცხოვარი „ხორციით ჩვენთან თანაარსია“, უარჰყოფდენ აზრს, რომ მისი კაცობრიული სული შთაენთქას ღვთიურს და ამბობდნენ:— „ერთი განხორციელებული ბუნება“ ორნაირიაო. მონოფიზიტთა მწვალებლობის ბუდედ შეიქმნა ანტიოქია. აქ 475 წ. პატრიარქობდა პეტრე კნაფელი, რომელმაც შეაჩვენა ქალკიდონის კრების დადგენილება, შეარყია მართლმადიდებლობა და მიიბირა სომხეთი. ამ დროს სომხეთი ექვემდებარებოდა სპარსეთის ყაენს ფირუზს (+ 488 წ.). მართლმადიდებლობის მტრებმა ეს ყაენი დაარწმუნეს, რომ მისთვის სასარგებლო იქნებოდა, სომხეთში შემოეღო ნესტორის მწვალებლობა. ეს რჩევა ყაენს ქკუაში დაუჯდა და სომხებს მოსთხოვა, მიეღოთ ნესტორიანობა. სომხეთს მაშინ შეესივნენ მწვალებლობის მოთავენი: ზემოხსენებული პეტრე-კნაფელი (მკაწრველი), ტიმოთე ელური (კატა), სევეროს ნაშიკელი და სხ. სომხეთში კათალიკოზად იჯდა ბაბკენ ვოტუმეაცი (487—492), სომხების კრებამ შეაჩვენა ქალკიდონის კრების დადგენილებანი და მიიღო „ხაჩეცარი“, ე. ი. სწავლა პეტრე კნაფელისა, რომელმაც სამების გალობას— „წმიდაო ღმერთო, წმიდაო ძლიერო, წმიდაო უკვდაო“—დაუმატა სიტყვები: „რომელი ჯვარს ეცვ ჩვენთვის“.

მონოფიზიტთა სწავლა ამის შემდეგ მოედო მთელს ქვეყანას და უმეტესი მძვინვარება იწყო. სომხეთში მეფობის მოსპობის შემდეგ (433 წ.) ეპისკოპოსები მეტად გაძლიერდნენ.

სპარსეთის ყაენებმა მათ დაუმორჩილეს არათუ მღაბიო ერი, არამედ ჩააბარეს ზარტვა მთელის ქვეყნებისა და საერისთაობებისა ცხესრეთი დამცირება ვერ მოითმინეს აზნაურებმა. ვარდან მამიკონიანი და სხ. აზნაურები აუჯანყდნენ სპარსეთის მოხელე სურენს, იგი მოჰკლეს და გაიქცნენ კოსტანტინეპოლს. იმპერატორმა იუსტინიანემ აქვე მიიწვია სომხეთის ეპისკოპოსები და სთხოვა, მიეღოთ ქალკილონის კრების დადგენილება. ეპისკოპოსებმა და ვარდან მამიკონიანმა შეასრულეს მისი ბრძანება, მოილაპარაკეს და შეაჩვენეს ხსენებულის კრების დადგენილების უვარმყოფელნი. მაშინ (532 წ.) იმპერატორი აშენებდა სოფიოს ტაძარს. სომხებმა მის ასაშენებლად გამოიღეს 100,000 ვერცხლის ფული. აქედგან რომ დაბრუნდნენ სომხეთში, შესდგა დვინის კრება (536 წ.), რომელმაც კვლავ შეაჩვენა ქალკილონის კრება და მონოფიზიტობა შეიწყნარა. ამის შემდეგ ქართველთა და სომეხთ დამოკიდებულება უვარესად გამწვავდა. ქართველთა მხარეს იყო საბერძნეთი.

დარჩენილა ცნობა, რომ სწორედ ამ დროს ქართველებმა „ითხოვესო იმპერატორ იუსტინიანესაგან, რათა დასხდებოდნენო (ივერიაში) კათალიკოზად ნათესავნი ქართველთაგან. ხოლო იუსტინიანემ დაწერათ წიგნი და დაბეჭდა თვისითა ბეჭდითა ესრეთ, რათა დასხდებოდნენ კათალიკოზად ნათესავნი ქართველთანი და აქედეს უადრესობა ეოკლასა ეკლესიას და მღვდელთმთავართა ზედა“. ამის შემდეგ კათალიკოზად სხდებოდნენ წარჩინებულ გვარისანი — ქართველნიო, შენიშნავს ჩვენი მატრიანე.

იუსტინიანე იმპერატორი ქეშმარიტი ქრისტიანე იყო, მოძულე ყოველგვარ მწვალებლობისა. მან, როგორც უკვე ვთქვით, დააწესა ახალი საკათალიკოზოები (ბულგარიისა, კვიპრისა და ივერიისა) და იგივე საჭიროდ დაინახავდა, — რადგან აღმოსავლეთი იწიწებოდა და იკაწრებოდა მწვალებლებისაგან, — საქართველოს საყდრის უფროსად ყოფილიყო ქართველი. ამას იმ მოსაზრებითაც მოიმაკმედებდა იმპერატორი, რომ საქართველოს ეკლესიას უფრო მედგარი წინააღმდეგობა გაე-

წია სომხის საყდრისთვის, რომელიც მან ვერავითარ ღონისძიებით ვერ შეუერთა მართლმადიდებლობას, ხოლო ივერიაში კი ქრისტიანულ სჯულის წესები, როგორც მოწმობს თანამედროვე პროკოპი, ყველა ქვეყნებზე წმიდად იყო დაცული.

ასრეთი მფარველობა ივერიის ეკლესიისა იმპერატორის მხრივ უფრო გაამწვავებდა საქართველო-სომხეთის ეკლესიურ დამოკიდებულებას. ამას ნათელსჰფენს საქართველოს კათალიკოზის კირიონისა და სომხეთის კათალიკოზის აბრაამის გადაკიდება 579 წელს. ამ წელსო, სწერს კალანთკატვაწი, სომხები და ივერნი გაიყარნო და ამის მიზეზად შეიქმნაო წყეული კირიონი, რომლის მხარე დაიჭირაო საბერძნეთმა და იტალიამ. თავის მხრივ სომხეთის კათალიკოზ აბრაამმა გამოუცხადა სომხებს: „ქართველების შესახებ ჩვენ დავადგინეთ: ამიერიდგან გეკრძალებათ, მათთან იქონიოთ ერთობა ლოცვისა, ჭამა-სმასა, მეგობრობასა და შეილები კვებაში. აღარ უნდა მიხვიდეთ მოსალოცაჲდ მცხეთის სახელოვან ჯვრისა, არც მანგლისის ჯვრისა. აღარც უნდა მიიღოთ იგინი ჩვენს ეკლესიებში. მათთან ცოლქმრობას განეშორეთ. მხოლოდ იყიდეთ და მიჰყიდეთ მათ, როგორც ურიებს“.

ქართველებისა და სომხების განხეთქილების უმახლობელეს მიზეზად კალანთკატვაწი სთვლის შემდეგ გარემოებას. იუსტინიანეს მეფობაში სომხეთი ორად გაიყო. ერთი ნაწილი დარჩა სპარსეთს, მეორე—საბერძნეთს. ტერ-მოვესესი იჯდა კათალიკოზად დვინს წმ. გრიგოლის ტახტზე. მის შორი-ახლო ბერძნების მომხრეებმა დასვეს სხვა კათალიკოზი. საპატრიარქო ტახტი რომ ორად გაიყო, სიუნის მთავრებმა ორივე უარჰყვეს და აღარც ერთს აღარ დაემორჩილნენ. მათმა ეპისკოპოს პეტრემ ბრძანება გასცა თავისს სამწყსოში: ხელდასხმა და წმ. მირონი მიეღოთ აღვანთაგან *). პეტრე რომ მოკვდა, სიუნის ეპისკოპოსად აღვანიის მამადმთავარმა აკურთხა ზაქა-

*) აღვანია—ალვანია (Albania).

რია. ასრე იყო აბრაამამდე, რომელმაც შეაერთა საპატრიარქო ტახტი. უმთავრეს სამღვდლოებამ ეს აბრაამი გამოაცხადა პატრიარქად, ალვანის მამადმთავარი არხიეპისკოპოსად, ივერიისა—მიტრაპოლიტად. ეს იწყინა ივერიის მაკურთხეველ კირონმა და საწინააღმდეგო მიზეზს ეძებდა. ხოლო აბრაამი ამბობდა, რომ ალვანელთ ივერიელებზე ადრე მიიღესო ქრისტიანობა, და მათ შეშვენითო ჰყვანდეთ ეპისკოპოსთ მთავარი. ამისთანა აურ-ზაურის გამო ქართველები მართლმადიდებლობას მიეკედლნენ და ქალკილონის კრების დადგენილება ირწმუნეს. ჯერ ამაზედ წინად ბერძნების სარდლები აქეზებდნენ კირონს, ეთხოვნა უპირატესობა, მაგრამ ალვანელთ განმარტეს, რომ მათი ქვეყანა მოუქცევია მოციქულს ელისეს, ხელდასხმულს უფლის ძმის იაკობისაგან, რომ ეს ელისე მათს ქვეყანაში სომხეთზე ადრე მოსულა, უქადაგნია, აუშენებია საყდარი გიშში და ეს საყდარი არის მთელის აღმოსავლეთის დედა-საყდარიო.

596 წელს შესდგა მთელის სომხეთის კრება დენს. კრებამ შეაჩვენა ქალკილონის კრების დადგენილებანი და სამუდამოდ განეშორა მართლმადიდებლობას და ამასთანავე საქართველოსაც.

) ამავე ხანებში აღმოსავლეთსა და ასურეთში მონოფიზიტთა მწვალებლობის გულმოდგინე მსახურად იყო იაკობი (ალბარადი). ამ ქვეყნის მონოფიზიტი ეპისკოპოსები და სამღვდლოება ზოგი განიდევნენ, ზოგი ციხე-საპყრობილებში ამოხოცეს; მაშინ მათ მოადგილედ გამოჩნდა ხსენებული იაკობი. ეს რომ მოკვდა (578 წ.), დარჩა აყვავებული სამწყსო, რომლის მოთავე ანტიოქიის საპატრიარქო ტახტზე დაჯდომას ლამობდა. ამ იაკობის-გამო ასურეთის, შუამდინარის და ეგვიპტის მონოფიზიტებს ეწოდათ იაკობისნი. ეგვიპტიდამ მონოფიზიტობა მოეფინა აბაშეთსაც (აბისინიას) (იხ. ქვემო, განყ. II, თ. II „საქართველოს საყდრის თავისუფლება“).

13-ნი მამანი. ქრისტიანობის განმტკიცებისათვის საქართველოში ბევრი იღვაწეს კათბადოკიიღგან მოსულმა მამებმა, რომელნიც დასახლდენ ქართლ-კახეთის სხვა და სხვა დაბა-სოფელსა თუ უდაბნოში და მათივე სახელი მიითვისეს. იგინი იყენენ: იოანე ზედაზადენელი (ზედაზნელი), დავით გარეჯელი, სტეფანე ხიარსელი, იოსებ ალავერდელი, ზენონ იუალთოელი, ანტონი მარტყოფელი, ისე წილკნელი, თათე სტეფანწმინდელი, შიო მღვიმელი, ისიდორე სამთავნელი, აბიბოს ნეკრესელი, მიქელ უღუმბელი, პიროს ბრეთელი და ელია დიაკონი. ესენი იყენენო, ამბობს შემატიანე, განმანათლებლნი ქართლისა, განმწმენდელნი სჯულისა, მაშენებლნი ეკლესიათა. ესენი იყენენ მოწაფენი კათბადოკიის მესვეტის სვიმეონ მცირისა (წ21—წ34) და მოვიდნენ საქართველოში „მირიანიდამ 200-ის წლის შემდეგ“, ე. ი. წ61 წელს. მაშინ საქართველოში კათალიკოსობდა ევლავიოზი. მოვიდნენ-რა მცხეთაში, ამ ევლავიოზს ქართულად გამოელაპარაკნენ და ქართულად მოიკითხეს. შემდეგ ავიდნენ ზედაზენს, საცა იყო საკერპო გოდოლი და აგრეთვე ბომონი (სამსხვერპლო), რომელზედაც ძველად წარმართნი საღმთოს სწირავდნენ თავიანთ ღმერთს ზადენს. აქ დაჰყვეს რამდენიმე ხანი, მერე იოანეს სხვები წარგზავნა ქართლ-კახეთს, ხოლო თვითონ თავის დიაკონით იქვე დარჩა. ააგო დიდი საყდარი ზედაზენისა, მას შემოარტყა გალავანი, აღმოუჩინა წყარო, გაუკეთა საველეი გზა. ზედაზენის მთა მცხეთის ახლოს, არაგვის მარცხენა მხარეს არის. მისი მწვერვალი, რომელზედაც ტაძარია, საკმაოდ მაღალია და იქიდგან მოჩანს მთელი არე-მარე ტფილისისა და ქართლისა.

დავით გარეჯელი დასახლდა ტფილისში, მთაწმინდის გორაზე, ხოლო ნიში ჰქონდა იქ, საცა ქვაშეთის საყდარია. მერე იგი წავიდა და იმოღვაწა გარეჯის უდაბნოეში, საცა შემდეგში 12 მონასტერი აშენდა.

შიო შევიდა სარკინეთის მღვიმეებში. მასთან ერთად მოღვაწეობდა ზემოხსენებული სეფეწული ევაგრე, მეფის მოადგი-

ლე, ფრიად მხნე სპასპეტი. მეფე ფარსმანმა მონასტრების ასაშენებლად მისცა 30 ლიტრა ოქრო, ოქროს ბარძიმი და ფეშხუმი და ყოველი სხვა სამსახურებელი ვერცხლისა, ოქროს დიდი ჯვარი და სახარება ფრიად შვენიერად შემკობილი სანატრელისა მეფის ვახტანგისა-მიერ. შიო და ვვაგრე დიდად მიჩნეული წმიდანნი იყვნენ: სიგელ-გუჯრებში იგინი იხსენიებიან თანაბრად წმ. ნინოსი, სვეტიცხოვლისა, მოციქულებისა *).

შესამჩნევი მონასტრებია აგრეთვე მარტყოფი, სამთავისი, წილკანი, იყალთო, ხირსა, ალავერდი და ნეკრესი, მეტადრე უკანასკნელნი: ნეკრესის, ალავერდის და ხირსის წინამძღვარნი მარადჟამ იღვწოდენ და ცდილობდნენ, ქრისტიანობა მოეფინათ მთიელთა შორისაც.

მონასტრების მნიშვნელობა ქართველთა განათლების საქმეში თვალსაჩინო შეიქმნა. ზემოხსენებულ მონასტრებ გარდა შემდეგში კიდევ დაარსდა მრავალი უდაბნო, რომლებშიაც იღვწოდნენ შესანიშნავი მქადაგებლები, მწერალნი, მხატვარნი და სხ

სადაც კი ფუძნდებოდა ხატ მონასტერი, იქ და მის მიდამოს ჩნდებოდა ვენახი, წალკოტი და ყანობირი, ბარდანი იჩეხებოდა, ქაობი შრებოდა, კამკამი წყაროებით, რომელიც მწირ ბერებს, ხშირად, შორიდგან გამოჰყვანდათ, ირწყოდა არემარე. ბერები მულამ შრომაში იყვნენ. ზოგი რომ ყნაში

*) ძაგან აბულეთის-ძის სიგელის დასაწყისი: „...შეწენითა და თავდებობითა ქალწულისა მარიამისითა, მეოხებითა ანგელოზთა მიქაელ და გაბრიელისითა, შუამდგომელობითა წმიდათა წინასწარმეტყველთა, მოციქულთა, მღვდელთმოდევართა, მოწამეთა, მამათა, ქალწულთა და ყოველთა წმიდათათა, რომელნი საუკუნიდგან სათნო ეყუნეს უფალსა ღმერთსა ჩვენსა. თავდებობითა სანატრელთა მამათა ჩვენთა შიო, იოანე და ევაგრესითა... დაგიწერე და მოკახსენე დაწერილთა ესე თქვენ ყოველთა მამათა თვალსა და მნათობსა წმ. მამისა 'ნიოს-და მღვრმეს შინა დამკვიდრებულთა მამთა“...

მუშაობდა, სხვები სენაკში იხსდნენ და სასულიერო საზღოს უმზადებდნენ ერს: სწორდენ და თარგმნიდნენ წიგნებს, ხშირად, ხატავდენ კიდევ. ერთმა მოღვაწეთაგანმა, როგორც თვითონვე ამბობს, იცოდა ათი ხელობა: ხეცობა, მწიგნობრობა, წერა ხუცურისა, შექმნა ეტრატისა, შეკრვა წიგნისა, მხატვრობა, მკერვლობა, ტყავის კერვა, ხურთვნობა, უოველივე მსოფლიო მუშაობა. საყდრებს, ხშირად, აგებდნენ მიუვალ ადგილებში: მთის მწვერვალებზე, მაღალ კონცხებზე, ფრიალო და უღალ ბორცვებზე. საყდრების კარმიდამოს ზღუდავდნენ მაგარის ციხით, თუ მწვერვალზე წყარო არ იყო, მილით გამოჰყვანდათ წყალი, ეზოდგან გორის ძირამდის ჩაჰყვანდათ მიწაში სავლელი საიდუმლო გზა-მაღარო. საყდრებს სიმტკიცისთვის, ხშირად, აშენებდნენ რძე-კირით და აგურით, ხურავდნენ კოწიწით, ამკობდნენ მხატვრობით, ქანდაკით, წარწერებით. ამისთანა საყდრების კარმიდამო შიშიანობის დროს ივსებოდა მორწმუნე ერით, რომელიც თავდაუზოგველად ებრძოდა მოსეულს მტერს დასაცველად თავისუფლებისა, ენისა და სარწმუნოებისა.

თ ა ვ ი IV.

ბაგრატიონთ გამეფება.

ა. ბერძნებთან შერიგების შემდეგ (561 წ.) ხოსრომ უფრო გააღიდა თავისი სახელმწიფო და შეიქმნა მბრძანებელად ქვეყნებისა ინდოეთიდან ხმელთაშუა ზღვამდე, იაკსარტიდგან არაბეთ-ეგვიპტემდე.

ბერძენთა მწერლები ამბობენ, რომ სპარსებმა ქართველებს მეფის დადგენის უფლება მოუსპესო გურგენის ლაზიკაში გაქცევიდამდე (521 წლ.). ქართველებად აქ იგულისხმებიან მხოლოდ ამერლები, ვინაითგან იმერეთი და მესხეთი თვით ვახტანგმაცე უანდერძა თავისს, ბერძნის ქალისაგან ნაშობ შვილებს. ამ დროითგანვე განისაზღვრა ორ სახელმწიფოს გავლენა საქართველოზე—სპარსეთისა ამერეთზე და საბერძენეთისა იმერეთზე. ამ შემთხვევას ჩვენი მატთანე იწყობს ცოტა გვიან, ვახტანგის შვილის-შვილის-შვილის ფარსმანიდგან: ამ დრომდისო, ირწმუნება მემატთანე, ვახტანგის ძის მირდატის ძენი, მთავარნი კლარჯეთისა და მესხეთისა, ემორჩილებოდნენ დაჩის შვილთ, რომელნიც მეფობდნენ ამერეთში. ხოლო შემოვიდნენ რა სპარსნი ქართლს, ფარსმანი ვერ გაუმაგრდათ: ყაენს ალუთქვა მორჩილება იმ პირობით, თუ ქრისტეს სჯულს ხელს არ შეახებდა და ქართლიდამ არ ამოაგდებდა. ყაენმაც შეიწყნარაო მისი თხოვნა. აი ამის შემდეგ დაჩის ძენი ერჩდნო სპარსებს, ხოლო მირდატის ძენი ბერძნებს.

გადმოგვცემს-რა ამ ამბავს, მატთანე კიდევ აღწერს ორს მეუობას (ფარსმანისას და ბაკურისას) და მერე აღნიშნავს მეფობის მოსპობას ქართლში.

ყაენმა ურმიზდმაო, მოგვითხრობს მემატთანე, თავისს შვილს ქასრე-ამბარვეზს მისცა რანი და მოვაკანი. ქასრე მოვიდა და დაჯდა ბარდავს. აქედგან უწყო ზრახვა ქართლის ერისთავებს, ალუთქვა დიდი კეთილი, საერისთაოები საშვილი-

შვილო სამფლობელოდ დაუწერაო. ამგვარ მლიქვნელობით მიიმხრო ერისთავნი, რომელნიც თვისთვისად განდგნენ, დაეზორჩილნენ ქასრეს და ხარკის ძლევა იკისრეს. ამის შემდეგ დაჩისძენი დაიმაღლნენ კახეთის მთიულეთში, ხოლო მირდატრსძენი გამაგრდნენ კლარჯეთის კლდეებშიო.

გახუშტი ამ შემთხვევას და ბაგრატიონთ გამუჟებას დასდებს 575 წელს, მაგრამ ეს შეცდომაა: ზემოხსენებული ურბიხდი, რომლის დროს ქართლის ერისთავნი განუდგნენ ბაკურს და მისს შვილეს, მეოთხედა 579 წლითგან, ხოლო მისი ძე ხელსრო [I] (ქასრე ამიარვეცი), რომელსაც ქართლის ერისთავები სარკს ახლდნენ, გამეფდა 591 წელს.

ბ. ურბიხდმა თავის მამის ხოსრო ნუშირვანის (მოსამართლის) შენაძენი მამულები და ქვეყნის თითქმის მთლად დაპყრობა. იგი იყო უღმობელი მტარვალი. პირმოთნეთა და მლიქვნელთა ზეგავლენით მან დაივიწყა ყოველგვარი სათნოება, რომლითაც შემკული იყო მისი მშობელი. მისმა სვაობამ, თავმოყვარეობამ, უნდობლობამ და შეუბრალებლობამ ქვეშევრდომნი ააღელვა, ააშფოთა. მისი მტარვლობა მეტად სასტიკი და აუტანელი იყო ქართველთათვისაც.

ქართლის მარზაპნად (გამგებლად) მას დაედგინა არვანდ გუბნასპი. ეს იჯდა ტფილისში; მის დროს „მცხეთაჲ ათხელდებოდა, ტფილისი ეშენებოდა, არმაზი შემცირდებოდა, კალისი (ტფილისის მეტეხის ციხე) განდიდდებოდა. სპარსნი უფლებდნენ ქართლს, სომხითს, სივნიეთს (=სიონს=ყარაბაღს) და გუასპურაგანს“. მცხეთის ციხის თავად იყო სპარსი უსტამი.

არვანდი და მისნი თანაშემწენი აიძულებდნენ ქართველებს—ეწამათ ცეცხლისმსახურება.

იგინით, ამბობს მამათა ცხოვრება, „ხელმწიფე იყუნეს ჩვენსა ამას სოფელსა და ბილწსა კერპთმსახურების ცეცხლისა მისთაჲ ვანისცემასა და მსახურებასა აღასრულებდეს მარადის: ბაბალოვნუ სსა მას ჩვეულებისა სადამე ოქროსა და სხვასა რასმე და ოდესმე

ცეცხლსა. ამისგამო ადგილნი მრავალნი განიმზადეს მათისა სმს-
ხურებელისა ცეცხლისათვის ქვეუანსა ჩვენსა და მრავალთა შეცნო-
ნებდეს“.

ერთი ამგვარი ბოჰონი (საცეცხლე) გაეშართათ კახეთის
ხევშიაც (შიგნით კახეთში). მაშინ ნეკრესში მოღვაწეობდა
ეპისკოპოსი აბიბოს, რომელმაც მრავალი მთიელები მოაქცია,
არ შეუშინდა აგრეთვე სპარს მტარვალებს: დაურიდებლად მი-
ვიდა მათ საცეცხლესთან, წყალი გადაასხა და ჩააქრო. ეს
დიდ შეურაცხებად და ღვთის გმობად მიიჩნიეს იქაურ სპარ-
სებმა. მათმა უფროსმა ეს ამბავი აცნობა ქართლის მარზაპანს,
რომელიც მაშინ იდგა ქალაქ რეხას. მან დაიბარა აბიბოსი. ეს
უშიშრად გაჰყვა სპარსთა მეომრებს; მივიდა, მოილოცა მცხე-
თა, შიომღვიმე და წარსდგა მარზაპანის წინაშე რეხას, საცა
უკვე შეკრებილ იყო „სიმრავლე ეპისკოპოსთა, მღვდელთა და
ერისთავთა. მარზაპანმა მრისხანეთ ჰკითხა აბიბოსს: „რად
უარჰყავ უფლება მეფეთ-მეფისა და მოჰკალ ღმერთი ჩვენი?“
მიუგო: „მეფეთ მეფე მე ერთი ვიცი—იესო ქრისტე. მე ღმე-
რთი კი არ მოვკალ, არამედ ცეცხლი წყლით დაეშრიტე-
ღმერთს ქვეყანა შეუნივთებია ოთხის ნაწილაკისაგან, რომელ-
ნი არიან ნოტიო, ციფი, ხმელი და ცეცხლი. ესენი სისწორით
შეერთბამებულან, მათი მეტნაკლებობა არღვევს მათ შორის
თანასწორობას. ასრე მოუვიდა შენს ღმერთსაც: მცირე წყა-
ლი რომ დაეასხი, იგი გაქრა, მოკვდა“. მარზაპანი განრისხდა.
მის ბრძანებით აბიბოსი აწამეს, ქვით განტყინეს, და მისი გვა-
მი გაათრიეს და ქალაქ გარე დაავდეს. ქრისტიანებმა აბიბოს
ღვაწლი არ დაივიწყეს: იცეს დრო და მის წამების ადგილზე
მონასტერი ააშენეს.

ამავე ხანს ეწამა საქართველოში ევსტათი მცხეთელი, ვე-
ჟან ბუზმილის, ბაჰამ ჩუბინას მარზაპანის ბრძანებით. ეს ჩუ-
ბინი თურქებს ებრძოდა სვანეთში 587 წ., ხოლო სპარსეთში
გამეფდა 590 წელს.

ევსტათი, ჩამომავლობით სპარსი, საქართველოში მოსუ-

ლიყო ხოსრო I-ის მეფობის მეათე წელს (537 წ.). იგი მაშინ 30 წლისა იყო. მცხეთაში დაბინავებულიყო. ხელობად ჰქონდა მეხამლობა (მეჯღანობა). მამა და მისი ძმები მოგვები იყვნენ და მასაც მოგვობას ასწავლიდნენ. მაგრამ მან ცეცხლის მსახურება შეიძულა და, მოვიდა-რა მცხეთაში, ქრისტიანობა მიიღო, მოინათლა და ქრისტიანე ქალი ცოლად შეირთო. მაშინ მცხეთაში უფროსად და ციხისთავად იჯდა სპარსი უსტამი. შიგ მცხეთაში კიდევ ბევრი სპარსი იყო: მეხამლენი და მეჯღადაგენი. ამათ დააპებლეს ევსტათი და რამდენიმე სხვა სპარსნი, რომელნიც აგრეთვე გაქრისტიანდნენ. უსტამმა მოიწვია ევსტათი და მისნი თანამოაზრენი გუბნაკ, ბაღდიად, ბურზო, პანაგუზნასპ, პეროზაკ, ზარმილ და სტეფანე და გამოგზავნა ტფილისს მარზაპნის არვანდის წინაშე. არვანდმა იგინი გაასამართლა, ზოგმა ქრისტე უარჰყო, ევსტათი და ზოგიერთნი კი შეიპყრა. ექვსის თვის ამის შემდეგ ყაენმა იგი დიბარა. არვანდი რომ წასასვლელად ამხელრდა, მის წინაშე წარსდგნენ ქართლის მთავარნი, კათალიკოზი სამოელ, ქართლის მამასახლისი გრიგოლ, ქართლის პიტიახში არშუშა და სხვ. სეფეწულნი და მარზაპანს სთხოვეს, გაენთავისუფლებინა შეპყრობილი ქრისტიანები. არვანდმა შეიწყნარა მათი თხოვნა და წავიდა (587 წ.).

არვანდის წასვლის შემდეგ მესამე წელიწადს მოვიდა ზემოხსენებული „ბარამ ჩუბინის“ მარზაპანი ვეჟან ბუზმილი. მას ისევ წარუდგინეს ევსტათი, როგორც მგმობელი ყაენის სჯულისა. ვეჟანმა თავი გააგდებინა (590 წ.). ქრისტიანებმა მისი გვამი დამარხეს მცხეთის ტაძარში.

ამავე წელიწადს დიდი არეულობა მოხდა სპარსეთში. ამით ისარგებლეს ქართველებმა, მიემხრნენ ბერძნებს და საკუთარი მეფე დაიდგინეს—გურამ ბაგრატიონი.

გ. იმპერატორ მავრიკიმ (582—602) თავისი ლაშქარი შეუსია სპარსეთს შუამდინარის მხრით, ხოლო გურამს გამოუგზავნა დიდძალი განძი, რათა მით დაიქირაოს ბლომა მეომ-

რები, მათ შეუერთოს ქართველთა ლაშქარი და შეესიოს სპარსეთს ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის მხრით. გურამმა მოიწვია ოსნი, ძურძუკნი და დიდონი, მათ შეუერთა თავისი ჯარი, ერისთავები წაუმძღვარა და წარგზავნა სპარსეთისკენ. გურამის ლაშქარმა რბევა და ოხრება დაუწყო ადარბადაგანს.

ამავე დროს კასპიის იქითა მხრიდგან სპარსეთს შემოესივნენ თურქნი და სკვითნი.

ბაბილონი, სუზა და ყარამანია აჯანყდნენ.

არაბეთმა და ინდოეთმა ყაენს შემოაუთვალეს, — ხარკს აღარ მოგცემთო.

შუამდინარესა და სირიაში ბერძნები ზედიზედ ამარცხებდნენ ყაენის ლაშქარს.

საყაენო სახელმწიფოს დაშლა-დანგრევის ნიშნები ჩანდა ყოვლის მხრივ. მაგრამ იგი განსაცდელისაგან იხსნა ბარამ ჩუბინმა. ეს ძველ სპარსელ მთავართა გვარის ჩამომავალი იყო. ბარამი წაუძღვა სამეფოს ლაშქარს და მიესია თურქებს ჰირკანიაში. მათი ძალა შემუსრა ისე, რომ მცირეოდენილა თურქობა ძლივს გადურჩა სიკვდილს და გაიქცა. დახოცილთა შორის იყო თურქთა მეფეც.

გმირ სარდალს ცბიერი ყაენი უნდობლად და ცივად დაუხვდა. ლაშქარმა იწყინა და ბარამ ჩუბინი მეფედ გამოაცხადა. (590 წ.). ბარამი სატახტო ქალაქ მადანისკენ დაიძრა, ხოლო საქართველოში მარზაპანად გამოგზავნა შემოხსენებული ვეჟან ბუზმილი, რომელმაც, როგორც იყო ნათქვამი, ვესტათი მცხეთელი აწამა და მოკლა (590 წ.).

ამდროს ურმიზდს აუჯანყდნენ ძმები ბინდო და ესტამი (ესენი შეიძლება ყოფილიყვნენ შემოხსენებულნი ქართლის მარზაპანი არ-ბანდი და მცხეთის ციხისთავი უსტამი). ბინდომ ურმიზდი შეამწყვდია სწორეთ იმ ციხეში, რომელშიაც იგი, ურმიზდის ბრძანებით, ტყვედ იჯდა. ამ ბინდოს წინადადებით სპარსეთის დიდკაცობამ ურმიზდი ტახტიდამ ჩამოაგდო და გახურებულ მავთულით თვალები უასთხარა. მისი ცოლი

და უმცროსი ვაჟი დახოცეს და მათი გვამები ქუჩაში დაყარეს ხალხის ფეხქვეშ გასათელად. ბინდომ მეფედ გამოაცხადა ურმიზდის უფროსი შვილი ხოსრო (ქართ. ცხოვრების ქასრე ამბარევიზი=ხოსრო ფარვიზი). ბარამ ჩუბინმა ხოსროს მეფობა არ ინდომა. ხოსრო ტაძრეულით (სასახლის მოსამსახურეებით) და სატახტო ქალაქში მოკრებილ მეომრებით ბარამ ჩუბინის დასახვედრად გამოვიდა, მაგრამ დამარცხდა და გაიქცა საბერძნეთისკენ. ბინდომ ყენი ურმიზდი შურდულის ბაწრით დაახრჩო. ძღვეა-მოსილი ბარამ ჩუბინი შევიდა მადაინს და თავისი თავი მეფედ გამოაცხადა (591 წ.).

საბერძნეთის მხარეს მისულ ხოსროს მეგობრულად მიეგება იმპ. მაკრიკი, თავისი ქალი ცოლიად მისცა და გამოაყოლა თავისი ლაშქარი. მდ. ტიგრის ნაპირზე ხოსროს შეუერთდა ბევრი სპარსი. ბარამი და ხოსრო შეიბნენ. ყენს გაემარჯვა. ბარამი გაიქცა თურქეთს და იქვე დაიღუპა. ხოსრო II ბერძნის ლაშქარმა შეიყვანა მადაინს და ტახტზე დასვა (591 წ.). ხოსრომ დახოცა მოღალატე ბიძები, ბინდო და უსტამი. მფარველობისა და შემწეობისათვის მაერიკის დაუთმო ციხეები დარა და მარტიროპოლი (მუფარაკანი) და დათანხმდა, რომ სომხეთი არეხსა და კასპიის ზღვამდე ყოფილიყო იმპერატორის გამგეობაში. სპარსეთსა და საბერძნეთ შორის, სიკვდილამდე მაერიკისა, რომელსაც ყენი მამად ეძახდა, მეგობრული განწყობილება არ დარღვეულა. ამ ხანს ქრისტიანებს აღარ სდევნიდნენ სპარსეთში, პირიქით, ყენი დიდის მოწყალებით ეპყრობოდა მათ. ხოსრომ თვითონ არ მიიღო ქრისტიანობა, მაგრამ მისი ცოლი შირინი (სირა), რომლის სილამაზეს, კკუას და სამუსიკო ნიქს ქებით იხსენიებენ სპარსთა მგოსნები, იყო ქეშმარიტი ქრისტიანე.

სპარსეთის შლილობამ საკუთრად ქართველებსაც დიდი სარგებლობა მოუტანა. ყენმა რომ დაამარცხა ბარამ ჩუბინი, ამის-მიერ გამოგზავნილი მარზაპანი ვეჟან ბუზმილი ქართველებმა მოკლეს ქიზიყში (591 წ.) და საქართველო სპარსთა

ულლისაგან განთავისუფლებულად გამოაცხადეს. მავრიკიც და-
ენმართ ყაენის წინაშე. იმპერატორმა შეუთვალა ყაენს: „ქარ-
თველები ბერძნების მორჩილნი არიან იმ ღროითგან, როდეს-
საც კერპთმსახურება უარჰყვეს. მხოლოდ მძლავრობით სპარ-
სნი არბევდნენ ქართლს. დღეს მე და შენ დიდი სიყვარული
გვაქვს ერთმანეთისა. იყოს ქართლიც ჩვენ შორის თავისუფალ
და მშვიდობით. მე ვარ მოურავი და მწე ყოველთა ქართველ-
თა და ყოველთა ქრისტიანეთა“.

ყაენი ხოსრო დათანხმდა. ქართლი განთავისუფლდა. ბა-
გრატიონთ სახლი გამეფდა (591 წ.).

დ. ეს ბაგრატიონები თავიანთ თავს ურიებად სთვლიდ-
ნენ (გვ. 9). „ქართლისცხოვრებაში“ მოყვანილია თვედ მათი
წინაპრების სახელებიც აღამითგან მოკიდებული სოლომონამ-
დე, რომლის შვილები მუშელ, ბაგრატ, აბგავარ, გურამ, სა-
აკ, ასამ და ვარაზვარდ მოვიდნენ ბასიანის მხარეს, ეკლესს,
საცა მთავრობდა დედოფალი რაქაელ. (აღბად ის რაქაელი,
რომელსაც აბიბოზ ნეკრესელი გაქირების დღეს შეჰკლადებეს,
როგორც თავისს დედას). დედოფალმა მონათლა იგინი, ერთი
სიძედ დაისო, ორნი ამზახლა სომხეთის მთავრებს, ხოლო ოთ-
ხნი ძმანი (გურამ, სააკ, ასამ და ვარაზვარდ) შემოვიდნენ
ქართლს. გურამმა, როგორც ირწმუნება ვახუშტი, შეირთო
ვახტანგ გორგასლის ძის მირდატის და და მიიღო საცხოვრე-
ბლად სამღელი ტაოს; აქ მას ეყოლა შვილი ბაგრატ. ამ ბაგ-
რატისძე გურამი განაგებდა ტაოს საერისთაოს. მალე მირ-
დატის ძენი უშვილოდ დაიხოცნენ და გურამი შეიქმნა მათ
სამფლობელოს მემკვიდრედ და პატრონად. 590 წელს, სპარ-
სეთში რომ არეულობა მოხდა, ქართველთა დიდკაცობამ გუ-
რამი აირჩია თავის მეფედ. იმპერატორი მავრიკიც, რაღა თქმა
უნდა, წინარულით მიეგება მათ არჩევანს და გურამი დაამტკი-
ცა კურატპალატად და მეფედ ქართველთა. გურამის მეფედ
დადგენით მთელს აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოში ბერ-
ძნების გავლენა და მფარველობა დამყარდა (591 წ.).

ქართლისცხოვრებით, საქართველოს ზირველი კურატპალატი და მეფე გურამი ბაგრატიისძე კი არ იყო, არამედ თვით შვიდთა ძმათაგანი გურამი. ეს რომ გააშეფეს, მისი ძმებო სააკ, ასამ და ვარაზვარდ კახეთში წავიდნენ... „თავად-აზნაურთა სიით“, პირველი ბაგრატიონი, რომელიც საქართველოში მოვიდა 580 წელს, იყო ბაგრატი. ამან ერისთავის ხარისხი მიიღო. მისმა ძმამ გურამმა ცოლად შეართო გორგასლისძის მირდატის ასული და მისგან ეყოლა ბაგრატი. მირდატი და გურამი გარდაიცვალნენ. კლარჯეთის ერისთაობა მირდატის ძეს ასთაგურს ერგო. ბაგრატიც ერისთაობდა, მაგრამ ემორჩილებოდა ასთაგურს, ხოლო ორნივე ემორჩილებოდნენ ქართლის მეფეს. მალე მოსწყდნენ მირდატისძენი და მათ შემკვიდრედ შეიქმნა გურამ ბაგრატიისძე, რომელსაც უწოდეს მირდატოვანი. ამან სპარსთა მოსვლის დროს უერთგულა ბერძენთ მეფეს და ამისგანვე უაქნმა მისცა მას კურატპალატობა და მერე მეფობა.

ამავე დროს გურამის პაპის ძმები სააკ, ასამ და ვარაზვარდ წავიდნენ კახეთს. სააკი დაემზახლა ბაკურ ნერსესძეს, ხოლო ასამ და ვარაზვარდ მივიდნენ ქიზიყს, საცა მაშინ იყო ზემოხსენებულ ბარამ ჩუბინის მარზაპანი (ერისთავი) ვეზან (ვეჯანი). მიიმხრეს იქაური ერი, ვეზანი მოკლეს (591 წ.), დაიქირეს მთელი კამბეჩოვანი და დასხდნენ ხორნაბუჯს, რომელიც იყო მაგარი და მიუდგომელი ციხე-სიმაგრე.

წინანდელ მეფის ბაკურის შვილები დაემორჩილნენ გურამ მეფეს, რომელმაც სამფლობელოდ მისცა მათ უჯარმა და მისი გარეშემო მდებარე ადგილები კახეთ-სერეთს.

გურამი ჯერ იწოდებოდა მირდატოვანად (ვახტანგ გორგასლის ძის მირდატის-გამო) და მერე იწოდა ბაგრატოვანად ანუ ბაგრატიონად (თვისის ბიძის ბაგრატის-გამო). ბაგრატიონები თავიანთ საგვარეულო ნიშანზე, — დასამტკიცებლად თვისის ჩამომავლობისა დავით მეფის თესლისაგან — ჰსახავდნენ ქნარს, სასწორს, ხმალს, შურდულს, ქრისტეს კვართს და სამეფო გვირგვინს, დანდობილს ორს ლომზე, ხოლო ნიშნის

მშობზე აწერდნ დაკით წინასწარმეტყველის სიტყვებს: „ფუტუ-
ცა უფალი დავითს ქვეშარიტებითა და არა შეურაცხჳყოს
იგი: ნაყოფისაგან მუცლისა შენისა დავსუა საყდართა შენთა“.

სომხების მწერლები (მ. ქორენელი და სხ.) ბაგრატიონების
წინაპრის (სუმბატის) გამოსვლას ურიასტანიდგან დასდებენ მე-VII
სუკ. ქრ. წ. ამ სუმბატის ჩამომავალი ბაგრატი მიქსროთ სომხე-
თის მეფეს ვაჭარშაკს (149—127 ქრ. წ.) და ამისგანამ ამ მეფემ
მას დაუმეგვიდრაო საპატოო უფლება—მეფის თავზე გვირგვინის და-
დგმა—თავადირობა. ბაგრატის გამო მისი ჩამომავლობა იწოდო
ბაგრატუნად = ბაგრატიონად = ბაგრატოვანად. არტაშეს დროს
(30—20 წ. ქრ. წ.) მათ მიეზობათო თითქმის ნახევარის სამე-
ფოს სამოქალაქო და სამხედრო გამკეობა. უმთავრესად კი ივინი
განაკებდნენო ტაოსკარს, საცა ჭქონდათო ციხე-სიმაგრე სუმბატო-
ვანი, რომელიც ააშენაო ბივრიტიანის შვილმა სუმბატ ბივრიტიან-
მა, ქართუელთა მეფეების აზოტკისა და არმაზელის თანამედროვემ
(ზემთ გვ. 125).

რამდენად მართალია ქორენელის ჩვენება შესახებ ბაგრატიო-
ნებისა, ძნელია სოქვას კაცმა, ვინაითგან მის მიერ ნახმარი თავ-
დირ და აკრეთვე ნუქარი, დივანაგირქ, მაღაზინ ისეთი სიტ-
ყვებია, რომელესაც სომხები შეითყისებდენ არა ქრისტეს წინად,
არამედ თათრობის ხანას, ე. ი. არა ადრე მე-VI—VII სუკუნისა
და არა უგვიანეს მე-XII—XIII სუკ. ქრ. შემდეგ (თათრულებია:
თავდირ (=თავდარ—გვირგვინის დამდგმელი), ნუქარ (=ნო-
ქარი), დივანაგირქ (=დივანხანა). მაღაზინი ხომ ევროპიიდან
შემოსული სიტყვაა).

ჲ. მთელი მეექვსე საუკუნე ქართველობამ იბრძოლა თა-
ვისუფლებებისა, ქრისტიანობისა და ეროვნულ წარმატებისთვის.
და ეს ბრძოლა მის გამარჯვებით დასრულდა. ქართველობამ
მოიპოვა საკუთარი მეფე, საკუთარი კათალიკოზი, ერმა შეი-
ვნო ერთობის საჭიროება, მისი სიდიადე და მნიშვნელობა
ეროვნულ მისწრაფებათა სისრულეში მოსაყვანად. მაგრამ ყვე-
ლა ამის მისაღწევად ბევრი სისხლი დაიღვარა, ბევრი მსხვერ-

პლი შეიწირა. იგი ერთსა და იმავე დროს იბრძოდა არათუ მარტო გარეშე მტრებთან, არამედ შინაურებთანაც. სხვა და სხვა ერისთავები, მთავრები, პიტიახშები, მამასახლისები და აზნაურნი თავ-თავის სარგებლობას ეძებდნენ, თავიანთ კეთილ-მდგომარეობასა და დამოუკიდებლობაზე უფრო ზრუნავდნენ, ვიდრე სამეფოს ერთობასა და გაძლიერებაზე. მათმა შორს განუქვერცელობამა და წინდაუხედაობამ საქართველოს ძალა გაანაწილა, დაქსაქსა, ქვეყანა დააძაბუნა და დასცა. მეფობა მოისპო. ყველა ხელჯობიანი, ყველა მთავარი და ერისთავი განზე გადგა. ცბიერმა ყაენმა იგინი მემკვიდრეობით მფლობელებად გამოაცხადა. ყველას ხარკი დაადო და მათ ზედამხედველად გამოგზავნა თავისი მოხელე მარზაპანი. მაგრამ ჩვენს დიდკაცობას მოლოდინი არ გაუმართლდა. მარზაპნებმა მათ მშვიდობა და დიდება ვერ მიანიქეს. თვით ყაენი ურმიზდი იყო კაცი ცბიერი, მზაკვართა და მახეზლართ მოყვარე. რალა თქმა უნდა, ამისთანა კაცებით გაივსებოდა თვით მისი მარზაპნების კარმიდამოც. ბოლოს დიდკაცობამაც შეიგნო თვისი შეცდომა. ერმა მოითხოვა მეფე, გურამი გაახელმწიფა და მაშინ „დასრულდა უფლება ქართლისა აზნაურთა ბოროტთა საქმეთა მათთაგან“. ერთ ამგვარ „ბოროტ საქმეთა“ ჩამდენტაგანი იყო აზნაური ვარზქენი (=ვასკენი), შუშანიკის ქმარი.

შუშანიკის წამება. ურმიზდის მეფობაში (579—590), როგორც გადმოგვცემს ჩვენი მათიანე, სომხითს იყო ვარს ქენი, მთავართა შვილი. მას ცოლად ჰყვანდა შუშანიკი, ვარდანის ასული. მთელი ეს სახლობა ქრისტიანე იყო. მაგრამ ვასქენი წავიდა ყაენის წინაშე, დაუტევა ქრისტეს სჯული და იქმნა ცეცხლის-მსახურ. ყაენმა გამოგზავნა იგი ერისთავად რანისა. შუშანიკმა ეს რომ შეიტყო, მისი ცოლობა აღარ ინდომა. ვასქენმა იგი ვერ შეირიგა „ლიქნითა და ვედრებით“, ამიტომ სტანჯა და მოკლა. ბაკურ მეფემ იხმო ყველა ერისთავები, მიუხდა უღვთო ვასქენს, რომელიც იდგა ველზე, იქ, საცა ანაკერტის მდინარე შეერთვის მტკვარს. მეფემ შეიპყრა,

ზეზე ჩამოჰყიდა და ასო-ასოდ დასკრა, ხოლო შუშანიკის გვამი მოასვენა და დაფლა ცურტავს. ეს ამბავი მეფემ აცნობა ყაენს, რომელმაც განრისხებას ქართველების დაყვავება არჩია, რომ არ მიმხრობოდნენ ბერძნებს. ვასქენის მაგიერ რანსა და შოვაკანს ერისთავად გამოგზავნა დარიელი. მაგრამ მალე დარიელ ერისთავს უკან გამოადევნა თავისი შვილი ქასრე-ამბარვეზი, რომელმაც, როგორც იყო ნათქვამი, ლიქნით მიიბირა ქართლის ერისთავები.

შუშანიკის ცხოვრების ქორონიკონები არეულია: ა) მატანის აქ მოუწინილ სიტუვით ბაკური დასწრება შუშანიკის სიკვდილს და შისი გვამი თვითონ დაუმარხავ ცურტავს; ბ) ეს შემთხვევები უფილას ურმიზდის მეფობაში (579—590) და გ) ბაკურს ვასქენი მოუკლავ იქ, „სადა მდინარე ანაკერტისა შეერთვის მტკვარსა“.

ვახუშტით, ხსენებული ბაკურ მეფე მოკვდა 570 წელს, ხოლო ამასვედ რამდენიმე წლის წინად მოკლა ვასქენი და შუშანიკის გვამი დასაფლავა ცურტავს.

სომხის მწერალ ლაზარ-ჰარბეციტ, შუშანიკი ვასქენმა აწამა 458 წელს და ამიტომ ვახტანგ გორგასანლმა მოჰკლა ვასქენი. აქ შველა შეცდომაა.

ა) ანაკერტის მდინარე მტკვარს კი არ ერთვის, არამედ ჭორღოსს. ანაკერტი კლარჯეთშია, ხოლო ვასქენა იყო სომხეთის ჰატიანში და ამ სომხეთის დედა-ქალაქი იყო ცურტავი. ეს „ცურტავი“ შემატანემ, ალბად, გაიგო ზორტავად (=ხეობა—ტაოსი) და ვასქენის მოქმედების ასპარეზა გადაიტანა ტაო-კლარჯეთს. თვით ცურტავი, ჩუენის მოსახრებით, უნდა იყოს სომხეთის ხეობა ზურთა-გეტი (გეტი=კერტი—ცისე, სიმავრე).

ბ) შუშანიკი იყო თანამედროვე ქარათის კათალიკოზის კირიონისა, რომელიც ჩანს 579 წელს (458 წელს საქართველოს კათალიკოზი არ ჰყოლია); იგი იყო ასული ვარდან მამაკონიანისა, რომელიც საეკლესიო საქმეების გამო, სსვა სომხებთან ერთად, წავიდა კონსტანტინოპოლს, სოფიის ტაძრის ბლავრის შენებას დაეს-

წრო 532 წელს და იმპერატორ იუსტინიანეს ამ ტაძრის აშენებისთვის გადასცა 100,000 დრაკანი.

ბ) ბაკური 570 წელს არ იყო მომკვდარი, ვინაიდან იგი, როგორც გვაუწყებს ქართლისცხოვრება, ცოცხალი იყო ურმიზდის მეფობაში (579—590).

თვით შუშანიკის ცხოვრება აღადგენს ეგელა ქორონიკონებს.

ა) ურმიზდის მეფობის მერვე წელს (=587 წ.) უაენის წინაშე წარსდგა ვარსკენ ჰიტიაში, ძე არშუშასა.

ბ) იქიდან მალე დაბრუნდა, შუშანიკი ჰტკემა, სტანჯა და ჰუნთა წინააღმდეგ საბრძოლველად წავიდა. ეს იყო პირველი ტანჯვა თვესა აზნისას მერვესა, დღესა ოთხშაბათსა*. სწორედ 587 წელს ანერის (აზნის) 8-ს მართლაც ოთხშაბათი იყო.

გ) ამის შემდეგ ვასქენმა კიდევ რამდენიმეჯერ სტანჯა შუშანიკი და ამ წელულებით გარდაიცვალა იგი მეშვიდე წელს თვისის ქმრის განდგომისა, ე. ა. 594 წ., 17 ოქტომბერს.

დ) ამ დროს (594 წ.) საქართველოში ბაკური კი არ მეფობდა, არამედ გურამი. ხოლო კათალიკოზობდა მაშინ სამოელი, რომელმაც წმ. შუშანიკი ინახულა მის სიკვდილის წინად და მანვე ნუგეში სცა ეესტათის, რომელიც ვეუან ბუზმიღმა აწამა 590 წელს.

ვასქენს შუშანიკისაგან ჰყვანდა სამი ვაჟი და ერთი ასული. მისი ძმა ჯოჯიკი ცოლოსანი იყო. ვასქენი განაგებდა სომხითს და იჯდა დაბა ცურტავს (ზურთაკეტს?).

ქრისტიანობას რომ განუდგა, იგი „უაენის“ წინაშე კი არ წავიდა, როგორც ამბობს მემატრიანე, არამედ მის ძეს ქასრე ამბარეუზს (იგი მაშინ რანსა და მოვაკანს იყო) გამოეცხადა: „უაენითგან“ დაბრუნებისას იგი ქართლს სწერეთიღამ შემოვიდა. შემდეგ ვასქენი კვლავ წავიდა ჰუნთა წინააღმდეგ საბრძოლვად, მერე კიდევ გაილაშქრა ჩორას და გავლო სერეთი.

ჩორა ანუ ჩოლა (=თოლა) აგრედ-წოდებულ „ალვანისის კარების“ სახელია. თოლად დღესაც იწოდება კახეთიდან დანისტანს გადამავალი ბილიკები (ბელაქან-ლაგოდების თავს, ლოპოტის ხეობაში და სხ.).

ამ ჩორას კარების დასაცველად ბარდავს მღვდომი ქასრე ამ-
ბარევი გაგზავნიდა სომხითის პიტიაშის ვარზქენს, როგორც
ქრისტიანობიდან გადამღვარს და ყაენების ერთგულ ხელის-
უფალს. ამისთვის, იგი „ყაენის ქალსაც კოლად“ დაჰპირდებოდა (შუშან. ცხოვრება, გვ. 182). ამ დროს, მართლაც,
როგორც იყო ნათქვამი, ჯრმიზდის სამეფოს ჩრდილოეთის
მხრიდან აწებოდნენ სკვითნი, თურქნი, ჰუნ-აეარნი და სხ.
აქედგან უკანასკნელად რომ დაბრუნდა ვასქენი, შუშანიკს,
საყდრის ეზოში შეთარებულს, დაემუქრა: „თუ შინ არ დაბ-
რუნდები, იცოდე, კარაულით (ჯორით) გაგისტუმრებ ჩორას
ანუ კარს“. შუშანიკმა სიმწარით გამოუხუმრა: „უბადოვო და
უგულისხმოო! მე თუ კარად ანუ ჩორად წარმცე, ვინ უწყის,
თუ მუნ კეთილს რასმე არ შევემთხვიო და ბოროტსა ამას არ
განვერე!“ „მართლა იქ ვისმე მთავართაგანს არ ეცოლოსო“,
იფიქრა ვასქენმა და ჩორას აღარ გაგზავნა.

შუშანიკის ამბავი დაწერილია მისის მოძღვრის იაკობის-მიერ
და შეტანილია მათე საუკ. ტეავზე ნაწერს კრებულში (№ 95). მო-
ძღვრის იაკობის ნაწერი ძვირფასი საუნჯეა შესასწავლად ქართულის
ენისა. შუშანიკის ცხოვრება შესანიშნავია აგრეთვე როგორც შეენი-
ერი ნიმუში მაშინდელ დროის უოფა-ცხოვრებისა, ურთიერთობისა
და რწმენისა.

ძველადვე წესი იყო, მთავარს ჰქონოდა ციხე-ქალაქი, სი-
მაგრე და ხეობანი, აგრეთვე კარის ეკლესია. ყველა ეს არ
აკლდა შუშანიკის ქმარს ვარსკენსაც. იგი ითვლებოდა პატრი-
არქისად (ფრისთავად) ვრცელის კუთხისა—სომხითისა და მერე ყა-
ენმა რასნიც მიუბოძა. მისი სატახტო ქალაქი იყო ცურტავი, სა-
ცა ჰქონდა სასახლე და ეკლესია. ჰყვანდა კარის ეპისკოპოსი,
რომელსაც ერქვა აფოტ, მოძღვარი იაკობ და სხ. მღვდელ-
მსახურნი. ვასქენს, გარდა ჯარისა, რომელსაც იგი საჭირო
დროს იწვევდა მთელის საერისთაოდამ, ჰყვანდა აგრეთვე ტა-
ძრეული (სასახლის მცველი მეომრები), რომელთაგან ზოგი

აზნაური *) იყო, ზოგი მსახური. ყველა ესენი ცხენოსნები იყვნენ. სადმე რომ წავიდოდა პატიახში, დაბრუნებისას ყველა ტაძრეული, აგრეთვე მისი ცოლი და შვილები მოვალე იყვნენ მიჰყვებოდნენ. იგი შორიდგანვე „სადიასპანო (სადესპანო) ცხენით“ კაცს გზავნიდა, რომ ტაძრეულთ აცნობოს მისი მოსვლის დრო-ჟამი, რათა „წინა მიეგებნენ აზნაურნი, შვილნი და მსახურნი“. სუფრაზე მამაკაცი და დედაკაცი ერთად არ სხდებოდნენ. სუფრას ამშვენებდა პური, ღვინო, ჭიქები, ასტამი (ჩანგალი) და სხ. ვასქენის სუფრაზე იძულებით მოყვანილ შუშანიკს რომ ჭიქით სავსე ღვინო მიაწოდა მისმა მახლის ცოლმა და აიძულებდა ექამა და ესვა, მან ხელი ჰკრა ჭიქას და თქვა: „ოდეს ყოფილარს აქამომდე, რომ მამათა და დედათა ერთად ექამათ პური?“ ვასკენი ულმობელი კაცი იყო. მან თვისის მახლობელის, დიდხნის მეუღლის, შვენიერი შუშანის შებრალებაც ვერ გამოიჩინა. შუშანიკმა ქრისტიანობიდან გადამდგარის ცოლობა აღარ ინდომა; ეს საკმაო იყო, ფეხქვეშ გაეთელა სუსტი არსება: ასტამით ეცემა თავპირში, მისთვის თვალი დაეშრიტა, თმით ეთრია, ეგინებინა... და ამავე დროს იგი, ვით „მძინვარე მხეცი, ყიოდა და იზახოდა, ვითარცა ცოფი“. ესეც არ აკმარა. რკინის ბორკილი შეუყარა ფეხთ და საპყრობილეში შეაგდო. მაგრამ შემდეგ უვარესად სტანჯა: საპყრობილიდგან სასახლემდე ძეძვ-ეკალზე თრევით მოაყვანინა, მთელი ტანი დაუბზარა, ქედზე ბორკილი დაადო და სენაკაჰანს უბრძანა, წაიყვანე და ბნელს საპყრობილეში შეაგდევო. ამისთანა ტანჯვა-ვაებით შუშანიკმა ექვსი წელიწადი გაატარა საპყრობილეში. აი როგორი იყო თვით ეს საპყრობილე. „გრწყილი და ტილი მოუგონებელი ადგილსა მას (საპყრობილეში) დასნმულ იყო. ჟამსა ზაფხულისასა ცეცხლებრ შემწველი იგი მხურვალემაჲ მზისაჲ, ქარნი ხორშაკნი,

*) ძველი განარჩევს დიდილ აზნაურებს მცირე აზნაურებისაგან და ამათ—უაზნოთაგან.

წყალნი მავნებელნი. მკვიდრნიცა მის აღგილისა სავსენი სენითა, წყლითა განსივებულნი, გაყვითლებულნი, წერტილნი, დამქნარნი, დამიღრებულნი, ჩარადოვანნი, პირ-მსივანნი, ღღემოკლედ ცხოვრებულნი, მოხუცებულნი არიან... ესეთსა მას ციხესა შინა ექუს წელ პურობილიყო (შუშანიკი) და მძიმეთა მათ საკერელთა შინა აღიდებდა ღმერთსა“. შუშანიკის სანუგეშებლად მოდიოდნენ კათალიკოზი სამოელ, იოანე ეპისკოპოზი, აზნაურნი დიდ-დიდნი, სეფექალნი, დედანი, ქართლის აზნაურნი და უაზნონი. თვით ეპისკოპოსი აფოტ ამხილებდა ვასქენს, თუმცა მისგან გინებისა და გმობის მეტი არა ესმოდა-რა

„ცხოვრება“ არ გვეუბნება—ვასქენი წერით მოკვდა, თუ მოკლა იგი მეფემ, რომელიც ამ შემთხვევაში იქნებოდა არა ბაკური, არამედ, როგორც ვთქვით, გურამი. გამარჯვებულს საქართველოში, რომელსაც კვლავ მეფობა დაუბრუნდა 591 წ., ვასქენისებრ კაცს აღარ ედგომილებოდა. აღბად, იგი მოკლეს შუშანიკის წვალეებისთვისა და ქვეყნის ღალატისთვის. მაგრამ თვით გურამი ამას ვერ მოიმოქმედებდა, ვინაითგან ქართლის ერისთავების გამოცვლის უფლება მას არ ჰქონდა: ერისთავებს ბერძენთა მეფისა და ყაენისაგან მკვიდრობის სიგელები ჰქონდათ მიცემული.

გურამი მორწმუნე კაცი იყო და ეკლესიების მაშენებელი. მან იწყო ჯვარ-პატიოსანის (მცხეთის პირდაპირ ჯაქვის საყდრის) აშენება და წელთამდის ამოიყვანა კედლები. მანვე განაახლა საფუძველი ტფილისის სიონისა, რომლის აშენება დაეწყო ვახტანგ გორგასალს.

საზოგადოდ, ამ დროს საეკლესიო ცხოვრება და წესები საკმაოდ განმტკიცებულიყო ჩვენში. მრავალ მონასტრებმა და ეპისკოპოსებმა კათალიკოზის მეთაურობით გაავრცელეს გალობა და სასულიერო წიგნები. წმ. შუშანიკი არ იშორებდა თავისს საყვარელ წიგნებს—სახარებას და მოწაფეთა ცხოვრებას. წმ. ეესტათი, რომელიც ვეჟან ბუზმილმა აწამა ტფილისის და

რომლის გვამი კათალიკოზ სამოელმა დამარხა მცხეთას, შთავარდიაკონის სამოელის სკოლაში ნასწავლი იყო. მან ზედმიწევნით იცოდა ძველი და ახალი აღთქმა (დაბადება და სხარება).

მეფობანი:

გორგასალი 486 — 532.
დაჩი $532 + 12^*) = 544$
ბაკურ $544 + 13^*) = 557$
ფარსმან $557 + 14^*) = 571$
ფარსმან $571 + 5^*) = 576$
ბაკურ $576 + 13^*) = 589$
გურამ 590 +

შემთხვევანი:

კათალიკოზის გამწესება 512 წ.
ქ. ტფილისის აღწენება = 531 წ.
13 მამათა მოსვლა 561 წ.
აბიბოს ნეკრესელის წამება (გვ. 251)
ეესტათი მცხეთელის წამება 590 წ.
ვეთან ბუზმილის მოკვლა 590 წ.
შუშანიკის სიკვდილი 594 წ

*) ვახუშტი ბატონიშვილის ანგარიშით ამდენს წელს მეფობდა ის მეფე.

თ ა ვ ი უ.

გურამის მემკვიდრენი.

გურამის ძეს სტეფანოზს ორი ბატონი გაუჩნდა—ყენი და იმპერატორი, რომელთა „შიშით მეფობის სახელი ვერ იკადრა“ და მხოლოდ ერისთავთ-მთავრად ითვლებოდა. ამის მიზეზი ის იყო, რომ ყენი ხოსრო, რომელიც მავრიკიმ გაახელმწიფა, თანდათან გაძლიერდა, გავლენა და რიხი მოიპოვა აღმოსავლეთში და იწყო სპარსეთის უწინდელ საზღვრების ძეგნა. გარემოებამაც ხელი შეუწყო.

602 წელს იმპ მავრიკის აუჯანყდა ფოკა, მოჰკლა და თვითღნ გამეფდა. ეს იწყინა ხოსრომ: ვილაც ფოკამ როგორ გაბედა ჩემის კეთილისმყოფელის და მამობილის მოკვლაო, და შეესია საბერძნეთს (603 წ.), დაიპყრა სირია (611 წ.), პალესტინა (614 წ.), ეგვიპტე, მცირეაზია, აიღო კოსტანტინეპოლის უბანი ქალკიდონი. ამავე დროს მისივე რჩევით კოსტანტინეპოლს ჩრდილოეთის მხრით 80,000 შემოშრით შემოერთყა ავარების ხაყანი. კოსტანტინეპოლის თავისუფლება ბეწვზედ-ლა ეკიდა. მაგრამ იგი იხსნა ირაკლიმ.

610 წ. უნიკო და მტარვალი ფოკა ტახტიდგან ჩამოაგდეს, მოჰკლეს და გაამეფეს ირაკლი. ამან შეირიგა ხაყანი, რომელსაც მისცა დიდძალი ფული, აგრეთვე ყენი, რომელსაც ყოველწლიურ ხარკად განუკვეთა 1000 ტალანტი ოქრო, 1000 ტალანტი ვერცხლი, 1000 ფარჩეული, 1000 ტაიკი და 1000 გასათხოვარი ქალი.

ხოსრო ეხსნა ქალკიდონს. იგი ნეტარებაში იყო და გულის წადილს ისრულებდა: აღმოსავლეთის ეკლესიებს ანგრევდა, არბევდა დაპყრობილ ქალაქებს და სპარსეთში გზავნიდა აუარებელს ოქროს, ვერცხლს, ძვირფას მარმარილოს და სხ. იერუსალიმიდამ გაგზავნა თვით ის ძელი კეშმარიტი, რომელზედაც ჯვარსაცვეს ქრისტე, და აგრეთვე იქაური პატრიარქი

ზაქარიაც. თვისი საძოვრები გაავსო საქონლით, ცხვრითა და ცხენებით.

მისი წალკოტები სავსე იყო ხოხბებით, ფარშევანგებით, სირაქლეშებით, ტახებითა, ლომებითა და ვეფხვებით. საჯოგოში ჭევანდა 6000 ჯორი და ცხენი და 960 შეომარი სპილო. 12,000 აქლემს ჭკიდებდნენ მის სალაშქრო ქონებას. მის სასახლას კარებს ჭყარაულობდა 6000 შეომარი, ხოლო 12,000 მონა მსახურობდა. შიგ სასახლეში, რომელიც შეიკუდიეო 30,000 ძვირფას ფარდით, 40.000 ვერცხლის სვეტით და 900 ოქროს ბუშტით. უაენს ჭევანდა 3000 ცოლი, უულამაზუსი ქალები მთელს აზააში.

რალა თქმა უნდა, ამისთანა ამალღებულ მეზობლის გვერდით პატარა საქართველოს მფლობელი არაფრად გამოჩნდებოდა. სტეფანოზმა მეფედ წოდებაც ვერ იკადრა. იგი თვითვე, თავის ნებით მიემხრო ყაენს და განუდგა იმპერატორს.

აღმოსავლეთის მბრძანებელი რომ განცხრომასა და დამონებულ ერების ცარცვა-გლეჯაში იყო, იმპერატორი ირაკლი საიდუმლოდ იწვევდა მეომრებს, ეკლესიებიდგან გამოჰქონდა ოქრო-ვერცხლი, ამზადებდა ნავეებს, სურსათს და ემზადებოდა მტრის ჯავრის ამოსაყრელად.

622 წ. ირაკლი შეება სპარსებს სირიისა და კლიკიის მიჯნაზე, შემუსრა იგინი, გადმოვიდა კათბადუკიას, აქედგან ისევ კოსტანტინეპოლს წავიდა და იქიდგან სამხედრო გემებით მოვიდა ტრაპეზუნტს, საცა მოიწვია თავისი ლაშქარი პონტოს მხრიდგან და აგრეთვე მისი მომხრე ქართველები.

იმპერატორის მოწოდება დიდის სიხარულით მიიღო კახეთის ერისთავმა, მეფის ბაკურისძემ ადარნასემ, საქართველოს გადაყენებულ სამეფო გვარის წარმომადგენელმა. იგი გამოეცხადა ირაკლის, შემწეობა აღუთქვა და წამოუძღვა.

სტეფანოზ გურამისძემ ციხე-ქალაქების მაგრება იწყო. გაიმრავლა ლაშქარი და დადგა ტფილისში.

ირაკლიმ დიდის სისწრაფით გავლო სომხეთი, არეზზე: ხიდი გასდო, ლაშქარი გადაიყვანა და შეესია სპარსეთს (623 წ.).

მან აიღო დიდი ქალაქი განძაკი (თაფრიზი) და თავზარი დას-
ცა ყაენს ხოსროს. ამასობაში ზამთარმა მოაწია, ირაკლიმ უკან
დაიხია და მულანის ველებზე დაიზამთრა. ირაკლის ბრძანებით
მისი მეომრები ყველგან ამზობდენ ბომონებს *) და აქრობდენ
საცეცხლეებს. მისვე განკარგულებით განთავისუფლებულ იქ-
მნა 50,000 ტყვე.

შეორე წლის გაზაფხულს იმპერატორი კვლავ შევიდა
სპარსეთში, მივიდა ყაზვინამდე და ისპაანამდე. შეშინებულ
ყაენმა ფიცხლავ იხმო თვისი ლაშქარი ეგვიპტიდამ და მცირე-
აზიიდამ და შემოარტყა ირაკლის, რომლის გამოცდილი მეომრე-
ბი შეშინდნენ და უკან დახევა მოითხოვეს, მისი მომხრე ქარ-
თველებიც (კოლხები) წინ წასვლას აღარ კისრულობდნენ. ირა-
კლიმ უთხრა: „ნუ გეშინიანთ მტრის სიმრავლისა, ერთი რომ-
მელი 1000 ბარბაროსს დასძლევს. სიცოცხლე ჩვენი გავწი-
როთ ჩვენთა ძმათათვის, მომყევით!“ იმპერატორი ეცა მტრებს,
დაამარცხა, აიღო ქალაქები და ციხეები და ქურთისტანით წა-
ვიდა მცირე-აზიის ქალაქ ამიდას, აქედგან თავისი ამბავი აც-
ნობა კოსტანტინეპოლს, თვითონ კი მტერს დაედევნა და კათ-
ბადუკიდგან შავის ზღვის პირად მოვიდა (625 წ.).

შერცხვნილმა უკან უკანასკნელი ძალა მოჰკრიბა და სამი
ძლიერი ლაშქარი შეადგინა. 50,000 მეომარი „ოქროს შუბოსანი“
ირაკლის დასახვედრად გამზადა, მეორე ლაშქარი დააყენა შირდაპირ
ირაკლის ძმის თეოდორესი და მესამე სარჯარონის წინამძღოლობით
კოსტანტინეპოლის ასაღებად გააწეო. ამას გარდა, მიიმხრო აგ-
რეთვე დუნაის მხრის ავარების შეფე, რომლის 80000 მეომარს
შეადგენდნენ ბულგარები, გეპიდები, სლავები და სხ. სარჯარონი
მცირე-აზიის საუდრებისა და ჩიხე-ქალაქების აკლებ-აზობებით კოს-
ტანტინეპოლის უბანს ქაღვიდონს მივიდა. ჩრდილოეთის მხრით
გამოჩნდა ავართა ხაყანი თავის ლაშქრით (31 ივლ. 626 წ.). ქა-

*) ბომონი (=ბერძნ. „ბომოს“) — კვარცხლბეკი, საზორავი სამს-
ხვერაპლო, ქურა.

ლაქას მკველებს ირაკლიმ მააშკელა 12,000 მეომარი. ხაყანს დაუწვეს მანქანები, მისი ნავეები ქარიშხლისაგან აღუკვებულმა ზღვამ დანთქა, მისი მებრძოლნი მეტისხუნეებმა დაამარცხეს და უნუ აქციეს. ამასობაბა სურსათიც გამოკლიათ. ხაყანი აიყარა და შინ დაბრუნდა.

ხაყანის დაბრუნებამ ირაკლი გაახარა. იგი პონტოდგან დაიძრა და საქართველოს შემოვიდა. ადარნასე ბაკურის ძე მისი მშველელი იყო. იმერეთით ირაკლი გადმოვიდა ქართლს. იგი ფრიად ღვთის მოსაფი კაცი იყო. გაეგო—აწყურის ხატი სასწაულებს ახდენსო. მის თაყვანის საცემად წავიდა აწყურს. შევედრა ხატს—გამარჯვება მოგვეციო, განკარგულდება მოახდინა აქაურ მცირე ეკლესიის მაგიერ საეპისკოპოსო საყდარი აეგოთ, და ტფილისისკენ დაიძრა. ტფილისის ახლოს მას მიეგება ხაზარების მეფე ჯიბლუ (ზიბელი).

ეს ზიბელი ირაკლიმ წინათვე მიიმხრო და სთხოვა შეველა წინააღმდეგ ყაენისა. ზიბელი კავკასიონის ჩრდილოეთის მხრის მეფედ ითვლებოდა. გიბზონის სიტყვით, ხაზარების ურდოები ვოლგის პირას ესახლნენ. იგინი ზიბელმა საქართველოს მთებამდე მოიყვანა. ირაკლის დასახვედრად საქართველოში შემოიქრა ჩორას (ჩოლას). გზით.

ზიბელი და მისი ამაღლა მუხლმოყრით მიეგებნენ იმპერატორს, რომელმაც მოიხადა თავისი დიადემა და თავზე დაადო, მოეხვია და თავის შვილად გამოაცხადა. შემდეგ დიდი პურობა გადუხადა, აჩუქა ზიბელს ქურქლები, სამკაული, ოქროს ნივთები, შემკული ძვირფას ქვებითა და მარგალიტით, ფარჩეული, მის მეომრებს დაურიგა საყურეები და სამკაული. ზიბელს აჩვენა აგრეთვე თავის ქალის ვედოკიას სურათი და აღუთქვა—ცოლად მოგათხოვებო. ყველა ამან აღტაცებაში მოიყვანა ბარბაროსი და თავისი 40,000 მხედარი შეუერთა იმპერატორის ლაშქარს, და ორთავენი მოადგნენ ტფილისს.

ტფილისი და მისი ციხე კალისი გაემარებინა მხნე მთა-

ვარს სტეფანოზს. ტფილისში თვითონ დამდგარიყო, ხოლო კალისში ჩაეყენებინა თვისი მოხელე.

გაიმართა სასტიკი ბრძოლა ჯერ ტფილისის მხარეს. ქართველები იბრძოდნენ სტეფანოზის წინამძღოლობით. ერთ შეტაკების დროს მტრებმა მოკლეს სტეფანოზი. ირაკლიმ ტფილისი აიღო. ახლა ჯერი მიდგა კალისზე, რომელიც მტერს ქედს არ უხრიდა. ირაკლი და ჯიბლუ ყოველგვარად ცდილობდნენ, რომ ციხე მალე დაეჭირათ, მაგრამ ამოდ. მეციხოვნეები დასცინოდნენ ორთავეს, გულს უსიებდნენ, აჯავრებდნენ. ციხის თავზე გადმოსდეს უზარმაზარი გოგრა, ზედ დამახინჯებულად გამოხატეს ზიბელის სურათი, შუბებით ჩხვლავ ტდნენ მას და ხაზარებს უყვიროდნენ: „აი, თქვენი მეფე“! აგრეთვე დასცინოდნენ და მასხარად იგდებდნენ ირაკლისაც. უყვიროდნენ: ბილწი და მამათმავალი ხარო. მეფეები ჯაფრობდნენ, ცეცხლებრ ენთებოდნენ და ფიკულობდნენ ცოცხლად არცერთს არ დავტოვებთო. მალე თვით ციხის თავიც გადმოდგა და ირაკლის შემოსძახა: „ვაცისა წვერნი გასხიან და ვაც-ბოტისა კისერ გაქუს“! ირაკლი ჯერ აენტო, მერე დაშოშმინდა, რადგან მოაგონდა დანიელ წინასწარმეტყველის სიტყვები: „გამოვიდეს ვაცი დასავლისა და შემუსროს რქანი ვერძისა აღმოსავლისა“ *). ამ სიტყვებმა დაარწმუნეს იმპერატორი, რომ გაიმარჯვებდა. ადარნასე ქართლის მთავრად გამოაცხადა, იგი და ჯიბლუ ტფილისში ჩააყენა და დაავალა დაეპყრათ კალისი, თვითონ კი თავის ლაშქრით სპარსეთისკენ წავიდა.

იგი შევიდა გარდაბანს და დადგა სოფ. ხუზაშენს. აქაური მთავარი ვარაზ გაგელი **) და მისი ერი მოაქცია, იწყო მათთვის ეკლესიის აშენება, და წავიდა ბერდუჯს, დადგა სო-

*) დანიელი, თავი 8, მუხ. 8—10.

**) გაგი მაგარი და ძლიერი ციხე იყო გარდაბანს და აქაურ მთავრის სატახტო სიმაგრედ ითვლებოდა. ვარაზ გაგელი (იგივე ვარაზ გრიგოლ გაგელი, კლანკატეაწის სიტყვით, ჩამომავალი იყო სპარსეთის მეფის ურმიზდის (590 წ.) ნათესავის მირანისა, რომელიც 30,000 მოსახ-

ფლის გულს, აღმართა ქვის ჯვარი, ღვთისმშობლის ეკლესიის საფუძველი დადვა, და მერე წავიდა ლალს, მოუწოდა მეწე-კვენელების მთავარს, ნათელსცა მას, და სპარსეთისკენ ჩაიარა.

მაგრამ ჯერ იგი სომხითილგან არც კი იყო გასული, რომ აღარნასემ და ზიბელმა კალისი აიღეს, ციხის თავი შეიპყრეს, ტყავი გაჰხადეს და შიართვეს ირაკლის, რომელიც ჯერ ისევ ვარაზ გაგელისას იყო. თვით ზიბელმა გაძარცვა მთელი ქალაქი, საყდრები და სახლები, შეაგროვა დიდძალი ოქრო და ვერცხლი. მისი მეომრები ისე გამდიდრდნენ, რომ ქალაქის დარბევის შემდეგ ხმარობდნენ მხოლოდ ვერცხლის ფიალებსა და სტაქნებს, ოქროთი დაფერილებს. ამის შემდეგ ზიბელი დაბრუნდა და თავისი შვილი შადი კი გააყოლა ირაკლის.

ირაკლიმ სწრაფად გავლო სომხეთი და შუა მდინარეში შევიდა. ამ დროს ხოსრო გაუროსხდა სარვარონს და მისი თავი მოითხოვა. სარვარონი განუდგა ყაენს. ძველ ნინევის არემარეზე შეიბნენ ყაენი და იმპერატორი. უკანასკნელს გაემარჯვა. დამარცხებული სპარსელები დაიქსაქსნენ, გაიქცნენ. ირაკლი მალე გაჩნდა ყაენის სატახტო ქალაქ დასტაკერტს. ირაკლიმ აიღო კტეზიფონიცი (მადანი) და აგრეთვე თავრიზი (განძაკი). ყაენი ხოსრო გაიქცა, მაგრამ იგი შეიპყრეს სატრაპებმა და მეხუთე დღეს „მსოფლიოს მპყრობელიც“ მოკვდა (628). ახა-

ლით გაიქცა აღვანის, შევიდა უღინების ქვეყანაში და იქილგან ხაზარეთს გაქცევა სწადა. იგი მიილტოდა ხოსროსაგან, რომელმაც ამოწყვიტა თავისი ბიძები ბინდო, უსტამი და 60 მათი მოგვარე. მისი გაქცევის აშბავი რომ გაიგო ყაენმა, მისწერა: „ძმაო, ნურსად გარბიხარ. თუ სამშობლოში დაბრუნება არ გინდა, დარჩი იქ, საცა მიიღებ ჩემს ამ წერილს“. მირანმა წერილი მიიღო შეენიერს გარდმანს, აქაური 12 დიდებული დახოცა და თვითონ აქ დარჩა. მისგან იშვა არმავლი, ამისგან ვარდი, ამისგან ვარდან-ქელი, რომელმაც დაიმორჩილა კავკასიის ველური მთიელები. მის შვილს ერქვა ვარდი. ვარდისგან იშვა ვარაზმანი, ამისგან შუშიკ და ვარაზ-გრიგოლი, აღვანიის პირველი მთავარი, რომელიც მონათლა აღვანიის კათალიკოზმა ვირომ. ვარაზ-გრიგოლს ჰყვანდა ოთხი შვილი: ვარაზ-ფეროჯ, ჯუანშერ, ეზუჯ-ხოსროჯ და ვარაზმან.

ლი ყაენი სიროესი შეღრიგდა ირაკლის, რომელიც აუარებელ ნადავლით და დიდის დიდებით დაბრუნდა, მეორე წელიწადს წავიდა იერუსალიმს, წაიღო პატიოსანი და ცხოველმყოფელი ძელი, რომელიც ტყვეობიდან გაანთავისუფლა, და დაასვენა იქ, საცა, როგორც ანიშნეს ქართველებმა, რომელნი მანამდეც ემსახურებოდნენ უფლის საფლავს, ესვენა.

ჩვენი მათიანის მოწმობით, ირაკლი, ვიდრე დაბრუნდებოდა კოსტანტინეპოლს, შემოვიდა ქართლს თავის ლაშქრობის მეშვიდე წელს (629 წ.), ქადაგი განაუღონა ტფილისს, უჯარმას, მცხეთას და ერს გამოუცხადა: ქრისტიანები საყდრებში შედიოთ, მოგვები კი თუ არ მოინათლნენ, უნდა ამოვწყვიტოთ. მოგვები არ მოინათლნენ, მაგრამ ეკლესიებში კი ქრისტიანებთან ერთად მიიმალნენ. ირაკლის მეომრებმა ეკლესიებში ბევრ ქრისტიანებთან ერთად მოგვები ამოელიტეს, ეკლესიები სისხლით შეიღებოა, მაგრამ სჯული კი გასწმიდაო. შემდეგ ირაკლიმ მანგლისით და ერუშეთით ქრისტეს ჯვრის ფეხის ფიცარი და სამსკვალი წაიღო და წავიდაო.

ჯერ ისევ პირველ შემოსვლის დროს, როგორც ამბობს გიბზონი, ირაკლი გულმოდგინედ შეუდგა სჯულის გაწმენდას: იგი რომ მულანს იდგა, მისი ბრძანებით მისი მეომრები აქრობდნენ ცეცხლს, რომელსაც თავყანსცემდნენ მოგვები, და ანგრევდნენ საცეცხლე ტაძრებს.

ირაკლის უკანასკნელ შემოსევის ჟამს, შენიშნავს მემბტიანე, ადარნასე მთავარს დაესრულებინა ჯვარ-პატიოსნისა და ტფილისის სიონის აშენებაო.

სიონის აშენება დაიწყო ვახტანგ გორგასალმა. მის შენებას განაგრძობდნენ შემდეგი მეფეებიც: სიონის აგების საქმეს უფრო გულმოდგინედ შეუდგნენ გურამ ბაკრატიონი და კათალიკოზი სიმეონი. შთხედვით განახლდა სიონის შენება: საქმეობა საქმის ნახევარი იტვირთეს ტფილისის მცხოვრებლებმა და ნახევარი კი თავსიდეკრთმა ქვრავმა დედაქანმა. შენებას მოანდომეს მხოლოდ აგური, ალგეთის ჯვარიანი ქვით კი მისი კედლების და გუმ-

ბათის გარეთი ჰირი განახლა და შეამკო ფახტანგ სჯელმდებულმა 1709 წ. სახელი სიონი მას და საქართველოს ბევრ სხვა ტაძრებს დაერქვათ მოსაგონებლად ჰალესტინის სიონისა.

ჯვრის-საყდარი ანუ ჯაქვის საყდარი მცხეთის პირდაპირ არაგვის გამოღმა გორაზეა. წარმართობის დროს ამ გორის მწვერვალზე კერპი იდგა და მცხეთელები მას თაყვანსცემდნენ დილაობით, მზის ამოსვლისას. მის მაგიერ წმ. ნინომ აღმართა ძელი ცხოველი (გვ. 165), ხოლო გურამმა იწყო ეკლესიის შენება და კედლები თითქმის კაცის სიმაღლემდე ამოიყვანა. მისმა ძემ დიმიტრიმ და სტეფანოზ მთავარმა განაგრძეს შენება, ხოლო ადარნასე მთავარმა დაასრულა. აღმოსავლეთის მხარეს კედელზე გამოქანდაკებულია ქრისტე და მის წინ სტეფანოზი, რომლის ზემო წარწერაა: „ჯვარო მაცხოვრისაო, სტეფანოს ქართლისა პატრიკოსი შეიწყალე“. სამხრეთის კედელზე გამოქანდაკებულია თვით დიმიტრი ქართულის ტანისამოსით და ზე-წარწერით: „წმიდაო მიქელ მთავარ ანგელოზო, დემეტრეს მეოხ ეყავნ“. ჩრდილოეთის კედელზე გამოქანდაკებულია ადარნასე და დედაკაცი (მისი ცოლი!) ზე-წარწერით: „წმიდაო გაბრიელ მთავარ აგელოზო, ადარნასეს იპატოსსა მეოხ ეყავნ“.

ჯაჭვის საყდრად იმიტომ იწოდება ეს დიდებული ნაშთი ქართულ ძველ ხუროთმოძღვრებისა, რომ იგი და არაგვის გაღმით აღმართული სვეტიცხოველი, როგორც გვაუწყებს გადმოცემა, გადაბმულნი ეოფილან ჯაჭვით და ამ ჯაჭვზე გადიოდ და გამოდიოდნენ წმ. ბერები. ალბად, ჯვრის საყდარი, თავის მდებარეობის გამო მალას გორაზე, მცხეთელთათვის სანიშნებელი ალაგი იყო შიშინობის დროს. საყდრის კედელში დღესაც არის ხვრელი, რომელშიაც, როგორც უჩვენებენ, უნდა გაყრილი ეოფილიყო სსენებული ჯაჭვი.

აღსანიშნავია ჯვრის საყდრის წარწერებში ბერძნული წოდებანი პატრიკოსი და იპატოსი. ეს წოდებანი ბერძნულებია. ბერძნულია აგრეთვე კურატპალატი (ასე იწოდებოდა გურამ ბაგრატი-

ონი). კურატჰალატობას იმპერატორები ანიჭებდნენ ხოლმე სასახლის საპატრიო მარშალს. პატრიკი იგივე მთავარია, მმართველი. იპატრასი—კონსული, მხედართმთავარი. ჩვენს მუყეებს იმპერატორები, ძალეუდნენ აგრეთვე მაგისტრასობას (მთავარმართებლობას, მუფობას), ნობილისიმოსობას, სევისტოსობას, ანთიპატობას (პროკონსულატობას) და სხ.

კალანთკათვანი ამბობს, რომ ადარნასემ ბერძნების მეფისაგან სამნაირი ტიტული მიიღო, და განაგრძობს: აღვანიის მთავარმა ვარაზ-გრიგოლმა თავისი შვილი ჯუანშერი გაგზავნა (632 წ.) საშეგლად სპარსთა, რომელთაც გამოუჩნდნენ ახალი მტრები—აგარიანები. იქილგან ჯუანშერი დაბრუნდა 639 წ. მას გამოედევნენ ყანის მეომრები და დაატყვევეს მისი დედა და ძმები. ჯუანშერი გარისხდა, თავის სამთავროს მიჯნებოდამ გადავიდა მტკვრის მეორე მხარეს, შეიქრა კამბეჩოვანს, დაეცა სპარსებს და ამოწყვიტა იგინი, მაგრამ თვითონაც კრილობა მიიღო და იქვე, ივერიის მიჯნაზე, ჩამოხტა. მაშინ მივიდა მასთან „უპატოისნესი კაცი ატრნერსე, მფლობელი ქვეყნისა, რომელმაც სამნაირი ტიტული მიიღო ბერძენთ მეფისაგან. მან თვითონვე შეუხვია კრილობა და უხაროდა მის გამარჯვებისთვის. დასდო რა მასთან მტკიცე ხელშეკრულობა, ჯუანშერმა ივერიის ჯარი წაიყვანა უტის მხარეს და ამოწყვიტა ყველა იქაური სპარსელი მეომარი. შაკაშენში *) ორგზის დაამარცხა სპარსები და ამოწყვიტა მრავალნი“.

ამავე ხანს საქართველოში იტანჯებოდა მაქსიმე-აღმსარებელი ორის თავის მოწაფით. იგი გამოდევნეს იმისთვის, რომ ამტკიცებდა, იესო ქრისტეს აქვს ორი ბუნება და ორი ნებაო, ღვთიური და კაცობრიული. ამის წინააღმდეგ მაშინდელნი მწვალებელნი (მონოთელიტნი) ასწავლიდნენ: ქრისტეს მხოლოდ ერთი ნება აქვსო—ღვთიური. ამ უკანასკნელების მომხრე იყო თვით მეფე კოსტანტინეც, რომელმაც საშინ-

*) საკაშენ-ად იწოდებოდა რანი (საკა-შენი—სკვითთა ახალშენი).

ლად დატანჯა მაქსიმე და მისნი მოწაფენი და ექსორია ჰყო*). გი პოპუკანეს იპეკეთს (655 წ.) და დაამწყვდიეს ციხე ჰიმარს, იოლო მისი ერთი მოწაფე (ანასტასი) შეამწყვდიეს ციხე ხოდორს, საიდგანაც გადაიყვანეს ციხე ბუკელეს, მერე სვაკნეთს და ციხე მურს, საცა მოკვდა იგი (666 წ.). მეორე მოწაფე (ესეც ანასტასი) მოიყვანეს თავკვერს (ლეჩხუმს), საიდგანაც 668 წელს დაბრუნდა კოსტანტინეპოლს. თვით მაქსიმე კი სწერდა „ეზისტოლიეთა მართლისა სარწმუნოებისათვის, რამეთუ კალამი მოიბა დაკუეთილსა მას ხელთა და წერნ. და ესრეთ აღიარა და დაამკვიცა მართალი სარწმუნოება და ესრეთ აღესრულა“ (662 წ. 13 აგვ.).

*) მე-XI საუკ. ეტრატზე ნაწერი სვინაქსრები №-ები 97 და 198: „უკეთურისა სევეროს წვალეზა განერკელდებოდა... შემდგომად განკითხვისა მათისა აღმოჰკვეთნეს ენანი და დაჰკუეთნეს კელნი, განაჰიქნეს და ესრეთ გვემულნი ექსორია ყენეს სამერგელოს“...

განყოფილება II.

არაბების შემოსევიდამ საქართველოს გაერთიანებამდე.

თავი I.

შთავარი სტეფანოზ და არაბები.

სტეფანოზ ადარნასესძე იყო მორწმუნე, განმწმენდელი სჯულისა და მაშენებელი ეკლესიებისა. ჯვარპატიოსანს შემოავლო ზღუდე, აუშენა დარბაზნი. ამან წერილობითი განკარგულება მოახდინა, რომ ეპისკოპოსებისა და კათალიკოზის კრებულს ყოველ პარასკევს ედიდა ჯვარი პატიოსანი, საკათალიკოზო კრებულს ედიდა სიონი ხუთშაბათობით, საეპისკოპოსო კრებას მცხეთაში ედიდა წმ. სტეფანე და აბიბოს ნეკრესელი შაბათობით.

სტეფანოზი ამგვარ „შრომაში“ იყო, ყაენი და იმპერატორი ერთმანეთის წეწყა-გლეჯას უნდებოდნენ, რომ გამოჩნდა ახალი წინასწარმეტყველი, მაჰმადი.

მაჰმადი დაიბადა მაქქაში 571 წ. იცო შეათანა ტანის კაცი იყო, ღამაზი, ჭკვიანი, გულკეთილი, კამოკდილი, მხნე, თავმდაბალი, მოსამართლე. 610 წელს თავისი თავი წინასწარმეტყველად გამოაცხადა. მაქქელებმა იცო უარჯვეს. მაჰმადი გაიქცა მედინას და ეს გაქცევის დღე—I ივლ. 622 წ.—ჩაითვადა მაჰმადიანთა წელთ აღრიცხვის დასაბამად—ჰიჯრად. მედინაში ბევრი მომხრე იშოვა, 624 წ. დაამარცხა თავისა მაქქელი მტრები, 627 წ. კელაფ დაამარცხა იგანი და ამოსწევიტა მაიაი მომხრე ებრაელები, 629 წ. წავიდა მაქქას არაბთა ეროვნულ საწმინდაეკს ქაბას მოსადოცეად და შესწირა მას 70 აქლეში, მრავალი კურატი და ცხვარი. ამის შემ-

დებ უველა ხელმწიფეებს მოციქულები გაუგზავნა და მოითხოვა: „თაჲყვანი ეცით მხოლოდ ერთ ღმერთს და მიიღეთ მისი განცხადება, მიცემული მის მიერ მოციქულის მაჰმადისთვის“. იამანეთის მეფემ მისი თხოვნა შეიწყენარა და ირწმუნა ისლამი. ეგვიპტის მმართველმა გამოგზავნა ძვირფასი საჩუქრები და ორი ლამაზი ქალი. უაენმა ხოსრომ, რომელიც მაშინ თავის თავს უველაზე ძლიერ ხელმწიფედ სთვლიდა, მაჰმადის მოციქულის მოტანილი წერილი დაფხრინა, ბასრის მთავარმა მოჰკლა მასთან მისული მოციქული, ირაკლიმ ჰატივით მიიღო გამოგზავნილი მოციქული და მაჰმადს აჩუქა საძვარი ადგილები. სპარსეთიდან მოციქული რომ დაბრუნდა, მაჰმადმა საჯაროდ წარმოსთქვა: „მაღე სპარსეთი ისრე დაიფხრინა, როგორც ხოსროს-მიერ დაფხრეწილი ჩემი ეპისტოლე“. 630 წ. მაჰმადმა ზეიდი და ხალიდი გაგზავნა სირიის დასაპყრობად. მაჰმადის დროშა ეჭირა ზეიდას, შერე ჯაფარს. იმავე წელს მან დაიპყრა მაქქა და შერე მთელი არაბეთი. 8 ივნ. 632 წელს კარდაცვალა მაჰმადი—წინასწარმეტყველი, მგოსანი, ღვდელმთავარი და მეფე არაბთა, ე. ი. ძე ისმაილისა, ძისა აბრაამისა და აკარის. ამიტომაც ქრისტიანები არაბებს ეძახდნენ აგრეთვე აგარინებად (აკარის გამო), ისმაიტელებად (ისმაილის გამო) და სარაკინებად (=სარაკინოზებად), რომელიც თარგმანებით ნიშნავს: „სარას-ძალი“.

‡ ხალიფები (მაჰმადის მოადგილენი): აბუ-ბექრი (632—634). ამან შემოჰკრიბა მაჰმადის ნაწიერები—ყურანი და თავებად დაჭყო. მის დროს ხალიდმა დაიპყრა ერაყი, რამდენიმე ადგილას შეეპრძალა იმპერატორ ირაკლის და შეიჭრა სპარსეთში. ომარი (634—644). იმავე ხალიდის—„ღვთის შოლტის“—მოთავეობით არაბებმა აიღეს კადეში, უაენის სატახტო ქალაქები მადაინი, კტეზიფონი. არაბებმა დაიპყრეს დამასკო, ფინიკია, ანტიოქია, იერუსალიმი, ეგვიპტე. ეფრატსა და ეგვიპტეს შორის ქვეყნების ემირად დაჯდა მოავია. არაბების მპყრობელობა ისე სწრაფი და ძლევა-მოსილი იყო, რომ თავზარი დასცა მსოფლიოს, შეაშინა თვით იმპერატორი ირაკლიც, რომელმაც მათ თავდასხმას აღარ მოუცადა, გამოეთხოვა სირიას და გაიქცა. იმპერატორი და მისნი მახლობელნი დარწმუნებულნი იყ-

ვნენ, რომ არაბნი უძლეველნი არიანო, ღმერთს მათთვის მიუციაო მსოფლიოს დროებითა მფლობელობა.

ჩვენი მემართიანე ამას ცოტა სხვანაირად გვიამბობს: ომარ-მა რომ განიზრახა შამს (სირიას) და შუამდინარეს შემოსვლა, ირაკლი მოვიდა მასთან საბრძოლად ფილისტიმს. აქ დახვდა ვინმე მონაზონი, რომელმაც მეფეს უთხრა: „ივლტოდეთ, ვინაითგან აღმოსავლეთი და სამხრეთი უფალმა მისცა საარკინოზთა“. მაშინ იმპერატორი დაეკითხა ვარსკვლავთმრიცხველებს და მისნებს, ააშენა სვეტი და ზედ წააწერა: „მშვიდობით, შუამდინარეო და ფილისტიმო, ვიდრემდის წარხდეს შეიდნი შეიდეულნი“. ამ შეიდეულის განმარტება ნახეს „ტროსმანჯინტონის წიგნში“: 250 წელს იუფლებენ არაბებიო. ამის შემდეგ წარჩინებულ ბერძნებმა თვისი განძეულობა მიწაში დაფლესო და თვითონ გაიქცნენო, ხოლო ირაკლიმ ამოვლო რანის გზით და შემოვიდა ქართლს, საცა გამოქცეულიყო მრავალი სპარსელობა. ირაკლის რჩევით ამათ თვისი ქონება, ნათესაობა და ქვეყანა აღწერეს, გუჯრებში ჩანუსხეს, რომ არაბთა ბატონობის გადავარდნის შემდეგ ადვილად გაიგონ, ვის რა ჰქონდა და ვის რა ეკუთვნოდა. შემდეგ განძეულნი დაფლეს და რომელნიმე აქვე დარჩნენ, ხოლო სხვები ირაკლის წაჰყვენენ კოსტანტინეპოლს.

ირაკლის მოსვლა ქართლს (638 წელს, როდესაც იგი სირიის ნაპირს ნავში ჩაჯდა და კოსტანტინეპოლს გაიქცა), მართალი არ არის, მაგრამ ის კი დასაჯერებელია, რომ მან ყველა თვისნი ქვეშევრდომნი, მოკავშირენი და მეზობელნი გაათრთხილა, თუ რა შიში მოელოდათ ახლად გამოჩენილ მპყრობელებისაგან, როგორ მოეელოთ თავიანთ სარჩო-საბადებელისთვის, რომ მტრებს ხელში არ ჩავარდნოდათ; ამასთანავე, იმპერატორი, ალბად, დახმარებასაც ითხოვდა წინააღმდეგ სიზოგადო მტრისა. ამას ნათელს ჰყვენს უკანასკნელი განკარგულება სტეფანოზისა.

ამან, შეიტყო-რა, რომ ქართლს არაბები მოდიანო, ყო-

ველი თვისი სამეფო ხვასტაგი—საგანძურნი ოქრო, ვერცხლი და თვალ-მარგალიტი—შუაზე გაუყო თავის ორ შვილს, მირსა და არჩილს, შემდეგ მირი წაიყვანა და მისი წილი საგანძურიც წაიღო და წავიდა ეგრისს. არჩილმა თავისი წილი განძეულობა ზოგი დაფლა კახეთის ხევში და ზოგი უჯარმაში, ხოლო განძეულობა ჯავახეთისა და ქართლისა დამალა გორს — ტონთიოს (ტონთიო — მთა-ოქრო) და მას თილისმა გაუკეთაო, რომ ვერავის მიეგნო. ქართლის ეკლესიების საგანძურნი კი არჩილმა დაფლაო მცხეთის სიონის აჩრდილს. შემდეგ ამისა თვითონაც გადავიდა იმერეთს და მივიდა ეგრისს. მისს მამას სტეფანოზს და ძმას მირს თავისი წილი საგანძურნი დაეფლათ ქუთაისს და ციხე გოჯს. თუ რაზომი იყო ეს დაფლული განძი, სჩანს თვით არჩილის სიტყვიდამ: ორი გვირგვინი იყო ზურმუხტისა და იაფუნდისა, ორიც ოქროისა და ანთრაქისა, რომელთაგან ერთი ეკუთვნოდა მირიან მეფეს და მეორე ვახტანგ გორგასალს. ოქრო და ვერცხლი იყო 500 პირუტყვის და 2000 მკვირცხლის სატვირთავიო.

არჩილთან ერთად იმერეთს გაიკრიფა მთელი სამეფო სახლობა. ეგრისში გარდაიცვალა მთავარი სტეფანოზ. იგი იქვე დამარხეს და თვითონ აიყარნენ, აფხაზეთს შევიდნენ და გამაგრდნენ ანაკოფიას, საცა იყო მაგარი და მიუდგომელი ციხე.

აფხაზეთი მაშინ ეკუთვნოდა იმპერატორს და განაგებდა მას ერისთავი ლეონ. ამ ლეონის წინად აქ ერისთაობდნენ ანოსი, მერე გოზარი, იუსტინიანე, ფილიკტოსი და კაპარუკი. არაბების შემოსევის შიში ისეთი დიდი იყო, რომ ლეონი აფხაზეთში ველარ გაჩერდა, აიყარა და შევიდა სობლის ციხეში, რომელიც იყო კავკასიონის მთებში, ოსეთისკენ გადასავალს ვიწროებში.

ამასობაში ხალიფა ომარის დაშქარმა დაიპყრა შადინი და გამოეკიდა უანს იუზდოგერდს, რომელიც იმალებოდა ერანის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს. არაბებმა მისი ჯარი დაამარცხეს გამადანს (ეკბატანს) და თეირანამდე და რეამდე მოვიდნენ. ომარმა თა-

ვის ლაშქრის ჩრდილოეთისკენ სვლა დროებით შეაჩერა და შეუდგა მთელის ერანის დაპყრობას და ეს საქმე თითქმის მთლათ შეასრულა 640—641 წლამდე. ამავე დროს მისმა სარდალმა ამრუმ ბიზანტიელნი დაამარცხა და გამოდევნა აფრიკეთიდან, აიღო ალექსანდრია და ომარს მოახსენა: დაეიპყარიო დასავლეთის ქალაქი, რომელშიაც არისო 4000 სასახლე, 4000 აბანო, 400 თეატრი, 12000 მოფაჭრე წვანილეულობისა, 40000 ებრაელი და უმდიდრესი წიგნთსაცავი. ომარმა შეუთვალა: ქალაქი არ დაარბიოთო; წიგნთსაცავის შესახებ უბრძანა: „თუ ბერძნების წიგნები ეთანხმებიან ღვთის წიგნს (ეურანს), იგინი შეტნია, თუ არ ეთანხმებიან, საშიშარნია და იგინი უნდა მოისპვნენ“. ამრუმ ძვირფასი ეტრატები და ხელნაწერები დასწვა და მერე ამ ამრუმ და ოკბამ დაიპყრეს ბარკუ, ტრიპოლისი, საბარუ ბერბერამდე.

ხალიფა ოსმანი (644—656). მისი ლაშქრის დიდი და წვრილი რაზმები მოედევნენ მთელს სპარსეთს. ყაენი იეზდიგერდი, გაქცეული აღმოსავლეთისკენ, ეხვეწებოდა თურქებს და ჩინელებს, მიშველეთო. არაბებმა დაიპყრეს ისპაანი, ჰერათი, ბალხი, ყანდაარი, ქვეყნები ინდოეთის მიჯნებამდე. იეზდიგერდმა თურქები მოიყვანა ხორასანს, მაგრამ იგი მოკლეს (650 წ.) და არაბები მოედევნენ ამუდარიასა და სირდარიას ექით-აქეთა ქვეყნებს, აგრეთვე ინდოეთს. მთელმა სპარსეთმა ირწმუნა მაჰმადი, აგრეთვე ბუხარამ და თურქესტანმა.

ხალიფა ალი (656—661). ოსმანი ღალატით მოჰკლეს და გაამეფეს მაჰმადის სიძე ალი. ამ გარემოებამ დიდი უფოთი და მღელვარება დაჰბადა მაჰმადიანთა შორის. ეს მღელვარება დასრულდა ალის მოკვლით (21 იან. 661 წ.), მაგრამ ამის წამება განხეთქილება დაჰბადა: მაჰმადიანობა გაიყო სუნნად და შიად. სპარსეთმა ირწმუნა ალი (შირ ბა) და კიდევ შემდეგი იმამები ისმაილისნი: ჰასან, ჰუსეინ, ალ-აბდინ, ალ-ბაჰირ, ჯაფარ, ისმაილ, ალი-რიზა, მუჰამედ, ალი-ალ-ხალი, ჰასანი, მუჰამედი (მაჰდი).

ხალიფა მუავეია ომაიადი (656—679). ამან საქართველოში გამოგზავნა თავისი ბიძაშვილი მურვან I (+ 685 წ.) და იმპერატორს კოსტანტინეს (668—685) ომი გამოუცხადა.

მურვანმა დაიპყრა დვინი, ნახჩევანი, ვაიძორი, შემოვიდა ქართლს, კახეთს, დაიპირა დარუბანდი, დარიალი, მოვიდა სამცხეს, აიღო ქალაქი ოძრხე. ამ უბედურების დროს ყველა პიტიახშები და მთავრები, გარდა არგვეთის მთავრების დავით და კოსტანტინესი, მიიმალნენ ტყე-ღრეში. ესენი კი წინდაწინვე შეუდგნენ ძალღონის შეკრებას მტრის დასახვედრად და დასაცველად საყვარელ მამულისა და ერისა. მურვანის მოწინავე რაზმი მათ შემუსრეს და უკუაქციეს. მურვანს აუწყეს: „შემის (ჯვრის) მსახურებმა ჩვენები დაამარცხესო“. განძინდა იგი, დიდის ძლიერებით მიესია მთავრებს, დაამარცხა, შეიპყრო, აწამა, კისერზე ქეები მოაბა და წყალწითელაში გადაყარა, თვითონ კი წავიდა და დაიბანაკა ჯიხანქვინჯს. მისი ლაშქარი ცხენისწყლითგან აფხაზეთამდე გაიქიმა, ააოხრა ქვეყანა, დაანგრია და დააქცია დაბა-ქალაქნი. მაგრამ ცამ შეიბრალა ქვეყანა: მოვიდა კოკისპირული წვიმა, ასტყდა ქექა-ქუხილი, მოვარდა აბაშა და ცხენისწყალი, ნიაღვარმა წალეკა მტრის მეომრები (23000), ეტლები და ცხენები (35000). მურვანი აყვედრიდა თავის თავს, რომ შემოვიდა მთიანს და იწრო ქვეყანაში. დანარჩენი ლაშქრით წავიდა პიტოტას (ქალაქ ბიჰვინტს), ეს ვერ აიღო და მიჰმართა ანაკოფიას. აქედგან დაეცნენ მას მეფენი მირ და არჩილ, დაამარცხეს იგი, მოუკლეს 3000 კაცი და უკუაქციეს. ამავე ხანს მტრის ჯარში გაჩნდა სატლი (მუცელა), რომლითაც გაიჟლიტა 35000 კაცი. დანარჩენი ლაშქრით მურვანმა ჩავლო ზღვის პირი, გურია, აქარა, პონტო და გზა-გზა დაბა-სოფლების რბევითა და ნგრევით მივიდა ქალკიდონს და შეუერთდა არაბების იმ ჯარს, რომელიც 668 წლითგან ებრძოდა კოსტანტინეპოლს.

კოსტანტინეპოლის წინააღმდეგ მებრძოლ არაბების უფროსად იყვნენ აბუ-სუფიასი და მუავიას შვილი იეზიდი. არაბთა ნაევბმა მოიხვეს ქალაქის ნაპირა ზღვები, თვით მურვანს, როგორც ირწმუნება ჩვენი მატიანე, სურდა ქვით ამოეკსო მარმარილოს ზღვა და ჭარი გადაესხა ქალაქის მხარეს, მაგრამ ყოველივე ამო იყო ბერ-

ძნებმა დაამარცხეს იკინი, 30,000 კაცი მოუკლეს. მუაფა იძულებულ იქმნა, ეთხოვა მშვიდობა და ხარკი მიეცა იმპერატორისთვის. (ბერძნებთან ბრძოლაში, სხვათა შორის, მოიკლა მაჰმადის „ანსარი“ (თანაშემწე) აბუ-ეუბი, რომლის გვამი დამარხეს კოსტანტინეპოლში. მის საფლავს დღესაც თაუჟანს სცემენ ოსმალები).

წყალწითელაში ჩაყრილ დავით და კოსტანტინეს გვამნი კბოვეს აგარიანთაგან გადარჩენილებმა, გამოასვენეს და დაკრძალეს იქვე — მოწაშეთას, საცა შემდეგში ააშენეს შვენიერი ტაძარი და მასში დაასვენეს დღემდის განუხრწნელი გვამები არგვეთის მთავრების დავითისა და კოსტანტინესი.

ყოველივე, რაც მურვანმა დამართა ქართველებს, იმპერატორს აცნობეს შირმა, არჩილმა და აფხაზეთის ერისთავ ლეონმა. მან შირსა და არჩილს გვირგვინები გამოუგზავნა და აგრეთვე გუჯარი, რომელშიაც სწერდა ჯა ნუგეშსცემდა მეფეებს და ამცნებდა, რომ გაეღის 250 წელიწადი და არაბები ისევ დაუძლურდებიანო. ხოლო ერისთავ ლეონს ურჩევდა მეგობრობა არ დაერღვია ქართველ მეფეებთან, „ვინაითგან ქართველებმა, როგორც გვაუწყებს გუჯარი, რომელშიაც აღწერილ არიან მეფენი და წარჩინებულნი მათნი ტომებით და სოფლებით მათით, მრავალი სამსახური გაუწიესო ბერძნებს შირიანიდან და ვახტანგიდან აქამომდღეო“.

მირ მეფე დაქრილიყო ანაკოფიის ბრძოლაში. ეს წყლულება მას დაჰმძიმდა და, სიკვდილის მოახლოვება რომ იგრძნო, მოიწვია თვისი ძმა არჩილი და უთხრა: „მე შვიდი ქალი შყავს და არც ერთი ვაჟი, ხოლო შენ უშვილო ხარ. ამ ქალებს შენ გაბარებ. სამეფოს ნახევარი მათ მიეც და მიათხოვე იგინი ერისთავებს. ჩემი საუბუტესო წილიც — ეგრისი, სვანეთი, თავკვერი, არგვეთი და გურია — შენთვის მიანდერძებია, ხოლო კლარჯეთი და შუამთიულეთი — ჩემი ქალებისთვის. ვერ მოვიცალდე, რომ მამა ჩვენის გვამი ეგრისიდან მცხეთას წარმესვენა და მამაპაპათა სამარხავში (სვეტი ცხოველის საყდარ-

ში) დამეკრძალა. შენ იგი გადმოასვენე და დაკრძალე ქუთაისის საყდარში“.

მირის სიკვდილის შემდეგ (668 წ.) მეფე არჩილმა შეასრულა ძმის ანდერძი. მისი ერთი ქალი მისცა ცოლად კლარჯეთისა და ჯავახეთის მფლობელს, მეორე—თრიალეთის, ტაშირის და აბოცის მთავარს, მესამე—ნერსე ნერსიანს და მეოთხე ადარნასე ადარნასიანს და ორს ამ განუყო ქართლი (ზენასოველი), მეხუთე მისცა ვარაზმანს და დაუმკვიდრა ქვეყანა კოტმანითგან ქურდისხევამდე*), მეექვსე მისცა ჯუანშერ ჯუანშერიანს, მირიან მეფის ძის რევის ჩამომავალს. მას ერკო ჯვარი, ხერკი, მთიულეთი, მანგლისის ხევი და ტფილისი. თვითონ არჩილ მეფე წავიდა იმერეთს და იმყოფებოდა ციხე გოჯს და ქუთაისს. კლისურამდე ქვეყანა ეკუთვნოდა მას და იმას იქით აფხაზეთი, ჯიქეთი და ჩრდილოეთი კავკასია მდ. ვოლგამდე—ერისთავს ლეონს, რომელსაც არჩილმა მიათხოვა თავისი ძმისწული გურანდუხტი და მიუბოძა აგრეთვე მირის გვირგვინი.

შემდეგ ამისა არჩილ მეფემ თავისი დღენი დალია სამეფოს მოვლა-მიმოხილვაში, მოწყობასა და შენებაში. 12 წელიწადი მან დაჰყო იმერეთს. გურიასა და საბერძნეთის საზღვარზე ააშენა ციხეები. მერე მეფე გადმოვიდა ქართლს და და-

*) ქურდვაკრის ხევი სომხეთშია და აქვე იჯდა ვარაზმანი, „ნათესავი სპარსთა ერისთავის ბარდაველისა, რომელი იყო დედის მამა ვახტანგ გორგასლისა: ვახტანგის დედის სანდუხტის მამა იყო ბარზაბოდი. იგი ერისთაობდა რანსა და მოვეკანს და იჯდა ბარდავეს. აქაური მმართველები (ერისთავები და პატიახუები) იყვნენ: ფეროზი (მირიანის სიძე). ფეროზის შვილები (ყაენმა წაიყვანა სპარსეთს და მათ მაგიერ ერისთავად დაადგინა ბარზაბოდი, (ამის ძე ვარაზ-ბაკური († 501 წ.). ვარზკენ (ვასკენი, შუშანიკის ქმარი). დარიელი. ქასრე აშბარვეზი, ძე ყაენის ურმიზდისა († 590 წ.). ვეზან-ბუზმილი († 591 წ.). მიჰრ, არმაველი, ვარდ I, ვარდან ქველი, ვარდ II, ვარაზმან I, ვარაზ-გროგოლი (რომელიც მოაქცია ირაკლი კვისარმა 627 წ.). ამის შვილთაგანი იყო ვარაზმან II, სიძე არჩილ მეფისა და ქმარი მირის ასულისა.

დგა ხიდარს, რადგან მცხეთა აეოხრებინა მურვანს და მასში აღარ იდგომილებოდა. მეფესთან მოვიდა ვინმე ადარნასე, ძმისწული ადარნასე ბრმისა, ნათესავი ბაგრატიონთა. იგი ბერძნებს დაედგინათ ერისთავად სომხეთისა და მურვანის დროს წასულიყო კლარჯეთს, გურამ კურატპალატის შვილებისას. ამ ადარნასემ არჩილს მოსოხოვა საცხოვრებელი ბინა. მისცა შულავერი და არტანი.

ასრე რომ დაყოფა და დაწიწკნა ქართლი, იმერეთი და კლარჯეთი, მეფემ ახლა ხელი მიჰყო კახეთის დაქუცმაცებასაც. იგი შევიდა ამ კურთხეულს ქვეყანაში და გაუნაწილა იგი თავის სასახლის მოხელეებს. აქ ყოფნისასვე შეერთო ცოლად გურამ კურატპალატის ასული დარია, მერე დაჯდა წუქეთს (საინგილოს), ააშენა კასრი (კასრის-საყდარი სოფელ კაკს) და ციხე ლაკვასტის ხევში, ორწყალშუა ააშენა ციხე-ქალაქი ნუხ-პატის. აქაური ერი იყვნენ წარმართნი და მხეცის ბუნებისანი. იგინი მონათლა. წუქეთის, თუშეთის, ხუნძეთის (ხუნძახის) და ყველა მთიელ წარმართთა ერისთავად იჯდა აბუ-ხვასრო. არჩილმა იგი არ გამოსცვალა.

ამავე დროს ტარონით მიკუდნენ შაკიხს (შაქს, ნუხს) ადარნასე ბრმის ძმისწულნი, სამნი ძმანი, რომელთაც დასწევს თვალნი ბიძას (ადარნასეს). იგინი გამოიქცნენ ხალიფა ვალიდის (705—715) სპასალარის მასლამას შიშით. ეს მასლამა ებრძოდა ბერძნებს კათბადუკიაში. არჩილმა სამივე ძმა დაასახლა შაკიხს და მისცა ქვეყანა შაკიხილამ გულგულამდე.

არაბთავე შიშით ვინმე პატიახშნი შეიქრნენ ტაოს, დაიპყრეს ერთი კლდე—კალმახა, ააშენეს ციხე და გამაგრდნენ. ერთი მათგან მოვიდა არჩილთან. და ამან შერთო მას აბუ-ხვასროს ქვრივი და მიუბოძა წუქეთი ციხით და კართითურთ.

გავიდა 50 წელიწადი არაბების პირველ შემოსევიდგან-არჩილი მაშინ უცოლო იყო, ახლა კი გურამის ასულისაგან ჰყვანდა. შვილები: ჯუანშერ, იოანე, გურანდუხტ, მარიამ, მირანდუატ და მარიამ. არაბებს ერისთავები ხარკს აძლევდნენ

და თავიდგან იშორებდნენ, მაგრამ მათგან გაოხრებული იყო რანი დარუბანდამდე და უფრო დაცულ იყო კახეთი და ჰერეთი ულრან ტყეთა და ქალაქთა გამო.

ამ 50 წლის განმავლობაში სალიფობდნენ: შერვან I (684—685), აბღალ-მელიქ (685—705), ველიდ (705—715), სულეიმან (715 - 717) და ომარ II (717—720). აბღალმელიქი ჯერ ხარკს აძლევდა იმპერატორს, შერე ეომებოდა (693 წ.). მან დაიჭირა სომხეთის სამხრეთი ნაწილი. ეოყელ წლივ არაბნი შედიოდნენ სომხეთს და მცირე აზიას, არბევდნენ, სტევენიდნენ და სირიაში ბრუნდებოდნენ. 703 წ. არაბებმა წვა-ბუგვა დაუწყეს სომხეთს. შემდეგ წლებში იგინი უფრო შორს მიდიოდნენ. მათ აიღეს ტიანა, სამოსატა. ველიდის ძმა მასლამა და ხალიფის ძე აბბასი დათარეშობდნენ დარუბანდამდე. მასლამამ, სხვათა შორის, დაიპყრა დარიალი და შიგ ჩააყენა არაბნი, რომელთაც სურსათს უკზავნიდნენ ტფილისითგან.

717 წელს ხალიფა სულეიმანმა ჯარი შემოარტყა კოსტანტინეპოლს და საქართველოში შემოგზავნა ჭიჭუმი-ასიმი. კოსტანტინეპოლს ებრძოდა ზემოსხენებული მასლამა, მაგრამ დამარცხდა და დაბრუნდა (718 წ.). —ბერძენებმა მტერი დამარცხეს არაბების პირველ შემოსევის დრ.ას ახლად მოგონილ „ზღვის ცეცხლით“, რომელსაც ამზადებდნენ ნავითა და სხვა წამლებით. ეს ცეცხლი ხმელეთზედაც და წყალშიც ერთნაირად მოქმედებდა, სწავდა და ჰბუგავდა მტრის გემებს, მეომრებს, სურსათს და სხ. ამ საშინელ ცეცხლის სითხეს შემზადების საიდუმლო დღესაც არ იციან.

ქიქუმი შემოვიდა ქართლს. მოაოხრა ქვეყანა. გადავიდა კახეთს. არჩილ მეფე კეთილის გულის კაცი იყო. მან კახეთს ააცილა რბევა-ოხრება. თავის ნებით მივიდა მძლავრის წინაშე, და ითხოვა ქვეყნის თავისუფლება და შებება. ქიქუმმა სიხარულით მიიღო იგი და სთხოვა ერწმუნა მაჰმადი. არჩილმა ეს არ იკისრა. ქიქუმმა საპყრობილოში ჩასო. ასიმს გამოეცხადა ერთი გარდაბანელი მოლალატე რომელსაც ჯავრი სჭირდა მეფისა. მან დააბეზლა არჩილი და უთხრა ასიმს: „მეფემ იცის

სად დამარხეს ქართლის საგანძურნი“. ასიშმა მოაყვანიდა მეფე და უბრძანა ეთქო, სად დამარხეს განძეულობა. არჩილმა უარი უთხრა, ასიშმა თავი წარკვეთა (20 მარტს 718 წ.).

იმავე ლამეს მოვიდნენ გოდერძიანნი, ტბელნი და აზნაურნი მამიანნი, მოიპარეს არჩილის გვამი, წამოიღეს ერწოს, დიდის პატივით შემურეს და დამარხეს სოფ. ნოტკორას ეკლესიაში, რომელიც თვითონვე არჩილ მეფეს აეგო. საყდარი შენახულა დღემდის და იწოდება სიონად. მასში დღესაც უჩვენებენ არჩილის საფლავს. დედოფალმა დარიამ მის ქმარის გვამის მოსვენებისა და დამარხვისთვის გოდერძიანთ, ტბელთ და მამეანთ მამულები უბოძა კახეთში. თვით ამ დედოფალის საფლავსაც უჩვენებენ აქვე, მეორე ეკლესიაში. სოფ. ნოტკორას დღეს ჰქვიან ნოკორნო, ნადოკრა.

არჩილის ცხოვრება აღწერია მეათე საუკ. დამღვეის ისტორიკოსს ლეონტი მროველს და აგრეთვე თვით არჩილის თანამედროვეს ჯუანშერ ჯუანშერიანს. ეს ის ჯუანშერია, რომელსაც არჩილმა მიათხოვა თავის ძმის მირის მეექვსე ქალი და სამთავროდ მისცა არაგვის მარცხენა მხარე—ჯვარ-პატიოსანის გაყოლება ხერკი (საგურამოს ხეობა) და მთელი მთიულეთი, აგრეთვე ქვეყანა ტფილისითგან მანგლისის ხევამდე. ამან შეადგინა მატიანე ვახტანგ გორგასლის მშობლებითგან მოკიდებული თავისს დრომდე. ამის შესახებ თვით მატიანე ამბობს:

„წიგნი ესე „ქართველთა ცხოვრებისა“ ვიდრე ვახტანგი სამდე აღიწერებოდა ქამითი ქამად, ხოლო ვახტანგ მეფისითგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან, ძმისწულის ქმარმან წმიდისა არჩილისამან, ნათესავმან რევისამან, მირიანის ძისამან. და ამიერითგან შემდგომთა ნათესავთა აღწერონ, ვითარცა იხილონ და წინა-მდებარემან ქამმან უწყებად მოსცეს გონებასა მათსა, ღვთივ განბრძობილსა“.

არჩილ მეფის ვრცელს „ცხოვრებაში“ სწერა: „ჩვენ ძალისაებრ ვიტყოდით დუაწლთა მიმართ, სიმხნით განწუბასა მისსა, მძღაფრისა მიმართ სიტყვის გებასა და სიკუდილისა მიმართ უში“.

შოებას და თუ ვითარ ახოვნად გვირგვინოსან იქმნა.—დაღაცათუ
უოველნი მაქებელნი თვისნი ძღუელად გამოჩინებულ არიან, რამეთუ
ღირსებისთა ქებათა ვერვინ შკადრე ქმნილარს, თვინიერ მის უამისა
წმიდის ეპისკოპოზის ლეონტი მროელისა, რომელსაცა მისი
სანატრელი ცხოვრება და ღუაწლი ვრცელად აღუწერია, ვითარცა
მოგვითხრობს მატთანე ქართველთა ცხოვრებისა, არამედ იგი ჟამთა
მომეოვრებითა ვიდრე ჩვენდამდე არა მოწევილ, არცა გვიხილავს...
ამისთვის შცირედისა და რაისაშე და კნინოდენისა ვიკადრე მეცა უნ-
დომან და გლახაკმან ამან აღწერად მისთვის... მოვიდეს დამესა მას
გოდერძიანნი იგი ტბელნი და მათთანა სხუანიცა აზნაურნი მამიან-
ნი და იდუმალ აღიდეს გყამი წმ. არჩილისი, წარმოიდეს და შებუ-
რნეს დიდითა ჰატივითა, დაკრძალეს საფლავსა შინა სოფელსა ნო-
ტოკრას, მის მიერვე აღშენებულსა ეკლესიასა. ხოლო ცოდმან ამის
ნეტარისამან დარია მიუბოძა სოფლები კახეთს შინა სამკვიდრებე-
ლად, რომელთა მოესვენებინათ გყამი წმ. მოწამისა არჩილისი“*)).

*) „ქართული მწერლობა“, გვ. 253—252

თ ა ზ ი II.

არაბების მძლავრობა.

არჩილის სიკვდილის შემდეგ გამთავრდენ მისი შვილები იოანე და ჯუანშერ. იოანე, მისი დედა და ორნი დანი დაბინადრდენ ეგრისში, ხოლო ჯუანშერი და ორი და დარჩენ ქართლ-კახეთს. მეტად ლამაზი იყო მთავრების უმცროსი და შუშანა. მისი შვენიერების ამბავი მიუვიდა ხაზარების ხაყანს (მეფეს), მოგზავნა მოციქული და ითხოვა ცოლად. ჯუანშერი დაეკითხა ძმას იოანეს, დედას დარიას და დას შუშანას. დედა-ძმამ შემოუთვალეს: „უკეთუ უღონო იქმნეს ჩვენი ყოფა, უმჯობეს არს წავიდეთ საბერძნეთს და მივმართოთ ქრისტიანეთა, ვიდრე-ღა შეიგინოს ჩვენი შვილი“. შუშანმაც აგინა ხაზართა მეფე და არ ინდობა მისი ცოლობა.

მათს ქადილს ძალა არ შესწევდა. საქართველო მრავალ, თითქმის დამოუკიდებელ საერისთოებად იყო დაყოფილი, იოანე და ჯუანშერი მხოლოდ სახელით იწოდებოდნენ მთავრებად, თორემ ნამდვილად კი იყვნენ იგეთივე ერისთავები, როგორც მრავალი სხვები. ამას გარდა, ქვეყანა აოხრებულ, დარღვეულ და დაშინებულ იყო არაბთა მძლავრობით. ეს არაბნი დარუბანდის მხრით ებრძოდნენ ხაზარებსაც, კონსტანტინეპოლი ხომ ძლივს ღაფავდა სულს იმავე არაბების შიშით. ქვეყანა ირყეოდა.

ამდროს მძლავრის ხაყანის წყენინება დიდი შეცდომა იყო, მით უმეტეს, რომ ხაყანი მთავრებს ჰპირდებოდა, თუ თხოვნას არ აკულებთ, შუშანას მომათხოვებთ, მე თქვენი ერთგული მო არე ვიქნები სარკინოზთა წინააღმდეგ ბრძოლაშიო.

ჯუანშერმა თავისი და შუშანა წაიყვანა კახეთს და დადგა ერთს ციხეში. ხაზართა მეფემ დიდი ლაშქარი შემოაპარა კახეთს ლეკეთ-კახეთის გზით. ხაყანის ლაშქარს წინამძღვრობდა მისი სპასალარი ბლუჩანი. ამან ციხე გატეხა, ჯუანშერი

და შუშანა შეიპყრა და ქვეყნის ცარცვა-რბევით ტფილისს მოვიდა, აიღო ეს ქალაქი, შემუსრა და დაარბია (731 წ.) წარტყვენა ქართლი და არემარე და დარიალისკენ გასწია.

დარიალის ვიწროებში შუშანმა უთხრა ძმას ჯუანშერს: „უმჯობეს არს ჩემთვის სიკვდილი, ვიდრე შეგინება წარმართისაგან“. თითზე ბეჭედი ჰქონდა და ბეჭედში სამსალა. მოწოვა იგი და მოკვდა.

ბლუჩანმა თავისს მეფეს წარუდგინა მხოლოდ ჯუანშერი. გაუწყრა ბლუჩანს ხაყანი: რატომ შუშანის გვამი მაინც არ მომიტანეო, ყელზე საბელი მოაბმევიანა, ორს ცხენოსანს აცემინა და მოკლა.

სწორედ ტფილისის აკლემის წელს ხალიფა ჰიშამმა (724—743) კავკასიაში მყოფ არაბთა ლაშქრის მთავარ-სარდლად დანიშნა მურვან II. 735 წ. იგი შემოვიდა კახეთში და შეება ალანებსა, ხაზარებსა და ლეკებს. ყველა ამათ ვერ მოახერხეს შეერთება საბრძოლად წინააღმდეგ საზოგადო მტრისა, თუმცა ამ მიზნით ხაზართა ხაყანმა დიდის დიდებით დააბრუნა საქართველოში ჯუანშერიც. მურვანმა დაამარცხა ალანები = ოსები (735 წ.), ხაზარები (737 წ.) და ლეკები (739 წ.).

მემატიანე ასრე ახასიათებს ამდროის საქართველოს ყოფას: 738 წ. დაბრუნდა ჯუანშერი ხაყანის ტყვეობიდან. ამიერიტგან „იწყო შემცირებად მეფობამან. პირველად: უფლება სარკინოზთა განდიდნა და მათგან მიეცა ყოველი ესე ქვეყანა ჟამითი-ჟამად ოხრებასა და რბევასა. მეორედ: იქმნა სიმრავლე მთავართა ქვეყანასა ქართლისასა, შეერიათ ბრძოლა და იქმნეს მტერ ურთიერთისა. უკეთუ ვინმე გამოჩნდეს, რომელიცა ღირს იყო მეფედ შვილთა შორის ვახტანგისათა, იქმნას შემცირებულ სარკინოზთაგან. დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარიანთა და შექმნეს სახლად სამყოფად თვისად, და მიიღებდნენ ხარკსა (მათებრ ხარაჯასა) ქვეყანისაგან. განდიდნა ნათესავი აგარიანთა და განეფინა ქადაგება მაჰმადისა და მრავალი ერი შეუღდა მას“.

„აბოს ცხოვრება“ განაგრძობს: ქართველები ქვეყნის აღმოსავლეთ ყურეში ვარა მიკუნქულნი და სარკინოზების სისასტიკეს, სივერაგეს, მანქანებას და მძლავრებას განვიცდითო; ქრისტიანედ ნაშობნი „გარდაგულარძნეს რომელნიმე მძლავრებით, რომელნიმე შეტყუილით, რომელნიმე უმეტრებით, რომელნიმე მზაკვრებით, ხოლო სხვანი, რომელ ვართ მორწმუნენი და მძლავრებასა ქვეშე დამონებულ და ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა, ხარკსა ქვეშე მათსა გვემულნი და ქენჯნილნი, ძვირძვირად ზღვეულნი, — შიშითა განილვეიან და ირყევიან, ვითარცა ლერწამნი ქართაგან ძლიერთა, მაგრამ ქრისტეს სიყვარულითა და შიშითა, ვეულებისამებრ მამულისა სლოვისა ქირთა მოთმინებითა, არა განეშორებიან მხოლოდ შობილსა ძესა ღვთისასა, მტკიცედ უპყრიათ თვისი სარწმუნოება. ქართლი იწოდება დედად წმიდათა და მოწამეთაო“.

ამის შემდეგ მემატიანე ამბობს: „გამოვიდეს სპარსნი, პონტომდე მოიწინნეს და ყოველი კათბადუკია დაიპყრეს ღვთივ“. კიდევ: „გარდახდა ამას შინა წელიწადნი მრავალნი, მოვიდა ამირა აგარიანი, რომელი მთავრობდა სომხითს, ქართლს, სერეთს, სახელით ხვასრო, ოდეს ამან აღაშენა ტფილისი ქალაქი, მოოხრებული ხაზართაგან“. შემდეგ: „მათვე ჟამთა (აშოტის მეფობაში) შესრულიყო მასლამა საბერძნეთად, და შეიქცა (დაბრუნდა) გაწბილებული“.

მემატიანეს აურევია სხვა და სხვა დროს ამბები: ხსენებული მასლამა, ძმა ხალიფას ვალიდისა (705—715) ჯერ ლაშქრობდა კავკასიაში დარუბანდამდე და მერე 717—718 წელს ებრძოდა კოსტანტინეპოლს, საიდგანაც სირიას დაბრუნდა გაწბილებული (თითქმის 100000 მეომარი დაეღუპა). აშოტის მეფობამდე თუ ეტოცხლა მას, 150 წლისა მაინც იქნებოდა. მემატიანემ, აღბად, მასლამად დასახა აბუმუსლიმი, რომელიც თანამედროვე იყო ხალიფა აბდალა-აბუ-ჯაფარ—მანსურის (754—775) და რომელმაც ამოწყვიტა ომაიადები და ხალი-

ფობა დაუმკვიდრა აბასიდებს *). მის დროიდან, მართლაც, სპარსებმა იწყეს გაძლიერება და ამ ხნიდან ალარც ჩანან მთავარი იოანე, ჯუანშერ და მათნი ჩამომავალნი.

მანსურის განთლებული ხალიფა იყო. 762 წ. ააშენა (ტიგრის ნაპირზე, სპარსეთის სატახტო ქალაქ მადანის (კტეზიფონის) ახლოს) დიდებული ქალაქი ბაღდადი, რომელიც მალე შეიქმნა მსოფლიო ვაჭრობის შუაგულად, „კაცი სცა დაიბადება, მისი ბაღდადი იქ არისო“, ამბობს ქართული ანდაზა. მართლაც და ეს ბაღდადი ერთი-რამ დიდებული და უოფლისფრით შემკული ქალაქი იყო. მანსური მთარეული იყო შემატანებისა და შეცნაურებისა. მის ბრძანებით არაბულ ენაზე ითარგმნა ბევრი სპარსული, ბერძნული და ინდიური წიგნები. მის შემდეგ გამეფდა მისი შვილი მაჰდი (775—795) და მერმე ამის შვილი მუსა (+ 786 წ. 15 სექტ.). ამ ხალიფებს იხსენიებს აბოს ცხოვრება და ამ დროს კი ქართლში იყვნენ გურამ ბაგრატიონის ჩამომავალი მთავრები. მათი სია:

ა. ვახუშტით:

1. გურამ I კურატპალატი (+ 600 წ.)

2. სტეფანოს (+ 619 წ.)—ღემეტრე

3. გურამ II (+ 678 წ.)—დარია (არჩილ II-ის მეუღლე)

4. ვარაზ-ბაკურ (+ 705)

5. ნერსე (+ 742)

6. აღარნასე (+ 779)—ფილიპე, სტეფანოს

*) აბუ-მუსლიმმა მოკლავ 600000 კაცი. მის სახლში ყოველდღე აცხოვდნენ 3000 პურს, იკლავდა 100 ცხვარი. მის სამზარეულოში მუშაობდა 1000 მოსამსახურე, სამზარეულო ნივთების გადასატან-გადამოსატანად უნდებოდა 1200 პირუტყვი.

7. აშოტ დიდი (+ 786)—გურგენ ერისთავი. ლატავრა

ბ. შატბერდის ქრონიკით:

1. გურამ I კურატპალატი

2. სტეფანოს

3. გურამ II კურატპალატი

გურამ III ყრმაჲ

არშუშა კურატპალატი

4. ვარაზ-ბაკურ პატრიკიოზი

|

5. ნერსე—X² (ქალი *)

სტეფანოს გურგენისძე

|

6. ადარნასე—ფილიპე—სტეფანოს

გურამ IV

ბაკურიანი ძე ბაღდადისი

სტეფანოს ადარნასესძე

7. აშოტ დიდი ადარნასესძე,

გურამ V.

აბოს ცხოვრება განაგრძობს: ამირა მუმლ აბდილამ (=აბუ-ჯათარ მანსურმა) ააშენა ბაღდადი (762 წ.). მის წინაშე დააბეზღეს ქართლის მთავარი ნერსე, ძე ადარნასე კურატპალატისა და ერისთავისა. მან დაიბარა და საპყრობილეთში შეაგდო (772 წ.). მესამე წელიწადს მანსური გარდაიცვალა და გამეფდა მისი ძე მაჰდი (775—785). ამან გაანთავისუფლა ნერსე, ისევე ერისთავობა მისცა და ქართლს გამოისტუმრა. გავიდა რამდენიმე ხანი, მაჰდი ისევე გაუწყრა ნერსესს და ქართლის ერისთავად დანიშნა იმავე ნერსეს დისწული სტეფანოზ გურგენ ერისთავის ძე. ნერსე კი არაბთა შიშით 300-ოდე

*) ცოლად ჰყვანდა აშოტის ძმას გურგენ ერისთავს, რომლის ძე სტეფანოზი, აბოს ცხოვრებით, გამთავრდა ნერსეს დროსვე.

კაცით გაიქცა ხაზარეთს და იქიდგან გადავიდა აფხაზეთს, საცა წინათვე გაეგზავნა თვისი ცოლშვილი.

ნერსეს თანამგზავრი იყო აგრეთვე არაბი აბო, რომელიც მას გამოაჰყოლოდა ბაღდადიდამ. ამან კარგად იცოდა სულნელების და საცხებელთა შემზადება, იცოდა არაბული მწიგნობრობა და მერე ქართულიც შეისწავლა და ქრისტიანობაც შეიყვარა. ხაზარეთში რომ მივიდნენ ნერსე, აბო და სხ. ქართველები, იქ ნახეს მრავალი ქალაქები; თუმცა იქაური ერი ისევ ველოური, მესისხლე და მხეცის ბუნებისა იყო, მაინც სწამდა ერთი ღმერთი—შემოქმედი. იქაურ ქალაქებში მღვდლებიც იპოებოდნენ. აბომ მათგან ნათელ-ილო. აფხაზეთში რომ გადავიდნენ, იქ დიდის სიხარულით მიიღეს იგინი. მთელი აფხაზეთი ქრისტეს აღიარებდა, საქრისტიანო სარწმუნოება აქ ბრწყინავდა. სამი წელიწადი აბომ გაატარა აფხაზეთში, მერე ტფილისს დაბრუნდა. აქ მაშინ ბევრი არაბები იყვნენ. ესენი აბოს წინათაც უწყებოდნენ: ქრისტეს სარწმუნოება შეიყვარაო. ახლა კი, ქრისტიანედ რომ დაინახეს, ცხადად გადაეკიდნენ და დააბეზლეს ტფილისის მმართველის წინაშე. ეს მმართველი (ამირა) ახლად მოსულიყო ქალაქს. იგი გამოეგზავნა გარდაცვლილ ხალიფას მაჰდის ძეს ხალიფა აბუმუჰამმედ-მუსა-ალ-ხადის (785—786). ახალმა ამირამ მიიწვია აბო და ამხილა ქრისტიანობის მიღებისთვის. აბომ უფრო მტკიცე სარწმუნოება გამოიჩინა. ამიტომ ამირის ბრძანებით ხელფებს რკინის ბორკილი შეუყარეს და საპყრობილეში შეაგდეს (785 წ., დეკ. 27, სამშაბ.). შემდეგ კვლავ დაიბარა ამირამ თავის სამსაჯულო კარზე. აბომ დაჰგმო მაჰმადიანობა. გაიყვანეს გარე და თავი მოსკრეს. მერე ურემზე დაუდეს მისი გვამი, მიიტანეს ავლაბრის ხიდთან, ადგილსა, საცა იყო სასაფლაო და რომელსა ეწოდებოდა სალოდებელი, ნავთი გადაასხეს და დასწვეს.

აბო ეწამაო, დაასკვნის მემატთანე, კათალიკოზობასა სამოელისსა, ერისთაობასა გურგენის ძის სტეფანოზისსა, კვის-

სრობასა ლეონის ძის კოსტანტინესა (780—792) და ხალიფობასა მაჰდის ძის მოსე ამირა მუმლისა, თვესა იანვარსა ექვსსა, დღესა ჰარასკეჟსა.

მემატიანის ჩვენება სრული სიმართლეა: ა) ხალიფა მუსა (==მოსე) მეფობდა ერთს წელს (785 3 აგვ.—786 15 სექდ.); ბ) სამშაბათი 27 დეკემბერს მოდიოდა სწორედ 785 წ., ხოლო ჰარასკეჟი 6 იანვარს ხედებოდა 786 წელს.

„აბოზ ცხოვრება“ დაუწერია მის თანამედროვეს იოანე საბანისძეს ქართლის კათალიკოზის მამფლის სამოცილის ლოცვა-კურთხევით და თხოვნით. „ჩვენ თვით ვუწყითო, სწერს კათალიკოზი იოანე საბანისძეს, წადიერებაჲ შენი ღვთისმსახურებისთვის და ღვთივ მიმადლებული შენი მეცნიერებაჲ საღმრთოთა წიგნთაჲ და გულსწოდგინებაჲ შენი, კეთილთა საქმეთა მოღვაწეებაჲ შენი. შენ თვით უწყი... მოწამისა აბოზისი, რომელი დღეთა ამათ ჩუენთა იმარტვილა. მნებაეს, რათა დაიწეროს სანატრელისა ამისცა მარტვილობაჲ. ამისთვისცა მოვაელინე წიგნი ესე ჩემი კელითა ხსართან მღვდელისა ჩემისათა. აწ მიიღე წიგნი ესე ჩემი და ლოცვაჲ ჩენი და ჯუარისა დაწერაჲ კელითა ჩემითა და კელყავ გამოთქუმად სრულად ქეშმარიტად, ვითარ იგი იყო და ვითარცა შენ თვით უწყი, და აღწერე მარტვილობაჲ მოწამისა ჰაბოზისი, და აღწერილი ჩუენ მოგვიძლუანე, რათა უმეტესად ლოცვა ვყოთ შენთვის“. გამოჩენილი საბანისძე ასრულებს მონდობილობას, შესანიშნავის ხელოვნებით და მორკმით ასწერს ჰაბოზ ცხოვრებას ოთხ თავად:—ა. ღვთის მსახურთა და მარტვილთ მოყვარეთა კრებულისათვის და მოძღურებაჲ და ახლისა ამის მოწამის კსენებაჲ. ბ. ქართლად შემოსლვაჲ და ნათლისღებაჲ ნეტარის ჰაბოზისი. გ. მარტვილობაჲ წმ. ჰაბოზისი და დ. ქებაჲ სანატრელისა წმ. ჰაბოზისი. ეს შესანიშნავი, შინაარსითა და ენის მხრივ, თხზულება შეტანილია ტყავზე ნაწერ IX—X საუკ. წიგნებში.

საქართველოს საყდრის თავისუფლება (იხ. ზემო აღმოსავლეთის ქრისტიანობა და საქართველოს ეკლესია). რად-

გან ანტიოქია, საცა ეკურთხებოდნენო საქართველოს კათალიკოზები, დაიქირეს არაბებმა და ანტიოქიასა და საქართველოს შორის მძვინვარებდნენ იგივე არაბნი, მცხეთასა და ანტიოქიას შორის მიმოსვლა გაძნელდა, საშიში შეიქმნა. ამისგამო, როგორც ირწმუნება ჩვენი მათიანე, ქართველებმა ამოირჩიეს ეპისკოპოსი იოანე, წარგზავნეს ანტიოქიას და სთხოვეს იქაურ პატრიარქს თეოფილაქტეს (744—751 წ.): იოანე კათალიკოზად გვიკურთხეო, ხოლო შემდეგი დროისთვის ნება დაგვრთე, რომ კათალიკოზი საქართველოშივე იკურთხებოდესო. თეოფილაქტემ თხოვნა შეუსრულათ და ამასთანავე მოითხოვაო, რომ საპატრიარქო ტახტის კუთვნილი შემოსავალი ყოველ სამ წელიწადში ერთხელ ეგზავნათ ანტიოქიის პატრიარქისთვის. და ამასთანავე კათალიკოზს ყოველთვის მოეხსენებინა იგი წირვა-ლოცვაში. მათიანის სიტყვით, საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობა ანტიოქიის პატრიარქისაგან დააკანონაო შეექვსე მსოფლიო კრებამ (680 წ.).

ამ კრებას საქართველოდგან დაესწრნენ ფაზიდის *) ეპისკოპოსი თეოდორე და პეტრას **) ეპისკოპოსი იოანე.

კრებამ დაადგინაო: ა) წმიდა მცხეთა იყოს სწორ პატივითა ვითარცა სხვა წმ. სამოციქულო კათოლიკე ეკლესიანი-საპატრიარქონი; ბ) იყოს ქართლისა კათალიკოზი სწორი პატრიარქთა; გ) აკურთხევედეს, მწყსიდეს და განაგებდეს სიმართლით მთავარ-ეპისკოპოსთა, მიტრაპოლიტთა, ეპისკოპოსთა და სამწყსოსა თვისსა: ქართლსა, გამოღმა-გაღმა კახეთსა, შაქსა, შირვანსა და მიდგმით წამოვლით მთისა მის ადგილისათა სვანეთისა და ჩერქეზის საზღვრამდე სრულად ოსეთსა და ყო-

*) ფაზიდი—ფაზიანი იგივე კალხეთია (იმერეთი).

***) პეტრა-ძლიერი ციხე-ქალაქი ლაზიკისა (იხ. კიპერტის Atlas Antiquus) მდებარებდა ზღვის პირად, ბათომსა და ფოთს შორის, და ადგილობრივ ერქვა ქაჯთა-ქალაქი. „პეტრა“ თარგმანია ქართულის ქაჯი (=სვ. კოჯი, კაეი)—კლდე.

ველსა ზემო-ქართლსა და დ) მიგვიცემა ხელმწიფება შეკვირისა და განხსნისა, მირონის შემზადებისა და კურთხევისა“.

ესრეთი განკარგულება შეექმნა მსოფლიო კრების განაჩენში არ არის. მაგრამ შეცდომა არ იქნება ვთქვათ, რომ ხსენებული კრება სიტყვიერად დაადასტურებდა საქართველოს კათალიკოზის, იუსტინიანესაგანვე დადგენილის, დამოუკიდებლობას. და ამ დამოუკიდებლობის არსებობას ხმამაღლა ლაღდებს სვიმონ კათალიკოზის (826—846) ტყავზედ დაწერილი წიგნი *) — „ჟამის წირვა“ (№ 86 საეკლ. მუზ.). ამ წიგნში არსად ხსენება არ არის ანტიოქიის პატრიარქისა.

(გვ. 96): ღუთისა მიერ ზეგარდამო შეწყალებისა ღირსისა მამისა ჩვენისა ქრისტეს მიერ სვიმონ ქართლისა კათალიკოზისა წარმართებისათვის საქმეთა ხელთა მათათისა ვილცოთ... (ამით იწყება კვერქსი).

(გვ. 98): გამორჩევითა და ხელთა დასხმითა ღირსისა მამისა ჩვენისა ქრისტეს მიერ სვიმონ ქართლისა კათალიკოზისათა, წამებითა და თანადგომითა (თუ ეპისკოპოსი იყოს—სახელსდვას და თუ არა...) ამათ მღვდელთათა იკურთხევის ძმაჲ ესე ჩვენი...

(გვ. 178): კურთხევაჲ ეპისკოპოსობისაჲ და კათალიკოზობისაჲ (მოყვანილია გრძელი ლოცვა და შერე (გვ. 152): „ესე ლოცვაჲ უკეთუ ეპისკოპოსი იკურთხებოდის, მთავარეპისკოპოსმან წართქვას და უკეთუ კათალიკოზი იკურთხებოდის—მანგლეღმან წართქვას.

საუურადღებოა თვით ეპისკოპოსად და მღვდლად დასადგენ კაცის შესახები ცნობები: იგიო „წამებულმცა არს ყოვლისა ერისაგან, ვითარცა წინაჲსწარ თქუმულ არს ერთისა ცოლისა ქმარ, წმიდა, უბიწო და შეუსმინელ, ღვაწლსა სწეულისა გამოცდილარს, ობოლთა და ქვრივთა მოღვაწე... ეკლესიათათვის მსახურ მუედრო.— (გვ. 122).

*) (167 გვ.): „მე ქრისტეს მიერ სვიმონ ქართლისა კათალიკოზმან დაწერიენ წმიდანი ესე ჟამის-წირვანი სამღვდელმპოძღვროდ საწირავად.

ჩამოსაღოცავში მოხსენებულნია (გვ. 57) ქართლის კათალიკოზი, წმ. ნინო, აბო, მოციქულები, მსოფლიო კრებები, მართლმადიდებელი კპისკოპოსები, იერუსალიმის ჰატრიაჩები, მამანი შეუღაბნენი და მათ შორის თეოგნოსტი, მართლმადიდებელი შეფეკები (იუსტინიანე, ელენე და სხ.) და ბოლოს ისევ სვიმონ ქართლის კათალიკოზი.

კათალიკოზისა და ეპისკოპოზის კურთხევაც სწარმოებს არა ანტიოქიაში, არამედ მცხეთაში და რადგან კათალიკოზის კურთხევაში უპირატესობა ჯერ ისევ ჰქონდა მანგლელს (მანგლისის ეპისკოპოსს), ამიტომ უტყუარად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ წესი კათალიკოზის კურთხევისა—საქართველოში და არა მის გარეშე—არსებულა იმპერატორის ირაკლის შემოსევის (626—629 წ.) უწინარეს ჟამსაც: მანგლისში იყო ფიცრები, რომელზედაც ქრისტე ჯვარსაცვს და ეს წმ. ფიცრები მანგლელს ანიჭებდნენ უპირატესობას ქართველ ეპისკოპოსთა შორის. ირაკლიმ ხსენებული ფიცრები წაიღო და მის შემდეგ მანგლელსაც ჩამოეცალა უპირატესობა.

არის კიდევ სხვა უტყუარი ძეგლი, რომელშიაც მოთხრობილია წესი შესახებ არსენის (მეცხრე საუკ.) ამორჩევისა და კურთხევისა საქართველოს კათალიკოსად. მასში აღწერილია არჩევანის მიმდინარეობა, სახელები საკათალიკოზო კათედრის კანდიდატებისა, ამომრჩევლებად არიან ქართველი ეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები. ამათ მიერ ამორჩეული ახალი კათალიკოზი არსენი ჯდება საპატრიარქო ტახტზე სხვა ვისიმე დაუკითხავად და დაუმტკიცებლად.

რაიც შეეხება მირონის შემზადებასა და კურთხევას მცხეთაში, წერილობითი გადმოცემა ამას მიაწერს მეფე არჩილისა და კათალიკოზ მიქელის დროს. ამათგან არჩილ II გარდაიცვალა 718 წელს. თუმცა არც ამ არჩილის დროს და არც არჩილ I-ისა არ იყო „ქკონდიდელი“, „ათაბაგი“ (ამათ იხსენიებს მირონის შემზადების წესი), მაგრამ ამ შეუფერებელს, იმ ძველი დროისთვის, სახელებს ჩაუმატებდნენ შემდეგში. მირონ-

ნის კურთხევა-შემზადების ერთი უმთავრესი პირთაგანი არის ქადაგი; სვიმონ კათალიკოზის „უამის წირვაში“ ქადაგი ასრულებს პროტოდიაკონის საქმეს (ხმამალლა ჩამოილოცება, იხსენიებს ქართლის კათალიკოზს, მის მიერ ნაკურთხ ეპისკოპოსს და სხ.).

თავიდანვე მსოფლიოში დაწესდა ხუთი საპატრიარქო (იერუსალიმისა, კონსტანტინეპოლისა, რომისა, ანტიოქიისა და ალექსანდრიისა) და ამათ შორის განაწილდა ყოველი ქვეყანა. აღმოსავლეთის მამადმთავრობა წილად ხვდა ანტიოქიას, როგორც აღმოსავლეთის ქალაქს. მსოფლიოს ამგვარად განაწილებამ ხუთ პატრიარქთა შორის მათ აქამომდის შეუნარჩუნა იგივე ძველისძველანდელი ტიტულები, თუმცა იმავე ძველ დროს გამოიყვნენ საყდრები საქართველოს, სომხეთისა, კვიზრისა და სხ. ჯერ ისევ ეხლაც კონსტანტინეპოლის პატრიარქი იწოდება „მსოფლიოს“ პატრიარქად, ხოლო ანტიოქიის პატრიარქი თავის ტიტულიდამ არა ჰშლის „ივერიას“ და დღესაც, თუმცა ასის წლის წინად მოგვესპო კათალიკოზობა, იწოდება ასრე: „პატრიარქი ღვთის ქალაქის ანტიოქიისა, სირიისა, ივერიისა, კილიკიისა, შუამდინარისა და უოგლასა აღმოსავლეთისა“.

ამ თავდაპირვანდელ ტრადიციაზეა დამყარებული საქართველოს ეკლესიის დამოკიდებულება ანტიოქიის პატრიარქისაგან, თორემ ნამდვილად კი საქართველოს პატრიარქი ანტიოქიისას იმდენადვე „ემორჩილებოდა“ (მეცხრე საუკუნითგან მაინც), რამდენადაც თვით პატრიარქი ანტიოქიისა ემორჩილებოდა დანარჩენ პატრიარქებს და ყველანი კი—ერთმანეთსა და მსოფლიო საყდრის დამაარსებელს—ქრისტეს.

საქართველოს საყდრის დამოუკიდებლობას ძველადგანვე საფუძვლად ედებოდა აგრეთვე შემდეგი გარემოებაც:

717 წლითგან მთელს იმპერიაში დაიწყო ხატთა ბრძოლა. მოთავე იყო თვით იმპ. ლეონ ისავრო (717—741). ხატთა ბრძოლა გამოიწვია იმ გარემოებამ, რომ არაბნი და ებრაელები დასცინოდნენ ქრისტიანებს: თქვენ ეამბორებით შეშას

(ჯვარს), ნახატებს (ხატებს), თქვენ მრავალ ღმერთის თაყვანისმცემელნი ხართო. ამით ქრისტიანებში შემოაქონდათ შფოთი და ლელვა. ლეონ ისაყვამო მოინდომა ეკლესიებიდგან ხატების გალაგება. საქმე მეტად გამწვავდა. ასტყდა საშინელი ბრძოლა ხატების თაყვანისმცემელთა და ხატომბრძოლთა შორის. დაიღვარა მრავალი სისხლი, წამებულ იქმნა არა ერთი ქრისტიანი. სხვათა შორის, ხატების თაყვანისცემის მომხრე პატრიარხი კოსტანტინეც აწამეს. ეს ცეცხლი ურწმუნოებისა ვერ გადმოვიდა მხოლოდ საქართველოში და გუთიაში (ყირიზს). ამ გუთებმა ქერსოვნეთის (ხერსონესის) ეპისკოპოსად აირჩიეს ღირსი იოანე და, რადგან ყველგან ხატობრძოლა იყო, გამოგზავნეს საქართველოში. კათალიკოზ იოვანემ იგი აკურთხა ეპისკოპოსად (758 წ.) და გაისტუმრა. სამშობლოში დაბრუნებულმა იოანე ეპისკოპოსმა წმიდად დაიცვა კათოლიკე ეკლესიის დოღმატნი და ქეშმარიტი სარწმუნოება.

საქართველოს კათალიკოზი ანტიოქიის პატრიარქის ნება-დაურთველად ვერ აკურთხებდა უცხო ეპარქიის ღვთისმთავარს, თუ მართლა ამ ანტიოქიას ემორჩილებოდა ივერიის საყდარი!

ქართული ფულები. დარჩენილა ქართული ფულები ასომთავრულ წარწერებით: 1) ენგ; გნ. 2) სნს, სტფანოს, სტეფანოს (და შ) ჯო: ყველა ფულეები ვერცხლისაა და მათზე გამოსახულია ცეცხლისმსახურთა ნიშანი და, ამას გარდა, ზოგიერთზე ჯვარც. პირველ ორ ფულს აკუთვნებენ ვახტანგს (=ენგ), გურგენს (გორგასანს), მგორეებს—სტეფანოზ II-ეს და მესამეს—ჯუანშერს. ჩვენში საფასე ძველადგანვე იწოდებოდა ფოლად=ფულად და ფლოურად (ფოლი=ფული, ფლოური). დიოკლეტრიანე კეისრის († 303 წ.) მოქრილ ფულს ერქვა follis ანუ follerales. ერთ-და-იმავე ფესვის სიტყვები უნდა იყოს ბერძ. follis, follerales, ქართ. ფოლი (ფული), ფლოური, თათრ. ფულ, სომხ. ფულ.

საქართველოს ერის შინაურ წეს-წყობილების შესახებ,

სამწუხაროდ, ჩვენი მატრიანეები არას იტყობინებიან. წარმოსადგენი კია, რომ ქართველ ერის ცხოვრება მოეწყობოდა თანახმად ქრისტიანულ კანონებისა, რომელსაც აღგენდენ მსოფლიო კრებები და ითვისებდენ ყველა საქრისტიანო ეროვნებანი. მეექვსე მსოფლიო კრებამ (680 წ.), სხვათა შორის, დაადგინა ეპისკოპოსები უცოლონდ უნდა იყვნენო. ეს დადგენილება ჩვენში მალე განხორციელდა, მანამდე კი თვით კათალიკოსნიც ცოლოსანნი იყვნენ (სულ ცხრა კათალიკოსი იყო ცოლოსანი). საქართველოს ცხოვრებაზე გავლენა ექნებოდა აგრეთვე იუსტინიანეს კანონებს, აგრეთვე ხოსრო ნუშირვანისას, არაბებისას. ღირსია ყურადღებისა, რომ რომაელებმა ქონების განაწილებაში ჰიმნოზობის უფლება არ იცოდნენ, ჩვენში კი ეს უფლება გამკვიდრებული იყო. მირ-მეფე თავისს ძმას არჩილს და თავისს ქალებს საქართველოს შუაზე უყოფს, ხოლო ამასთანავე ძმას საუხუცესოსაც აძლევს: „საუხუცესოდ რომელ მაქუნდა, მომიცემია შენდა, და გაქუნდეს საუხუცესოდ ეგრისი, სავანეთი, თავკვერი, არგვეთი და გურია“. საუხუცესო მას თვითონაც ჰქონებია და ახლა ძმისთვის დაულოცნია. ქალს საქართველოში უძრავ ქონების უფლება ჰქონია, აგრეთვე თავისუფლება თავისთვის ქმრის ამორჩევისა. (შუშანას დაეკითხნენ და არ მისთხოვდა ხაყანს). ცოლის შესართავად საქირო იყო დედის თანხმობა, კურთხევა და დალოცვა. ჯუანშერ არჩილისძემ შეერთო ადარნასეს ასული ლატავრა დედა მისმა რომ იხილა რძალი, „შეუყვარდა, აკურთხა და დალოცა“.

აბხაზთა რწმენიდან.

„აბოს ცხოვრებაში“ თანამედროვე იოვანე საბანისძე ამბობს: „ქრისტიანობა აფხაზეთში ბრწყინავდაო“. ამით აქსონს, ალბად, იმის თქმა უნდოდა, რომ აბოს დროს აფხაზეთიც საქრისტიანო ქვეყნად ითვლებოდაო, მასში ბევრი კარგი საყდრები იყოო. ნამდვილად კი მაშინაც ადგილობრივ ერს უნდა ჰყოლოდა ის ღმერთები, რომლებსაც იქ დღესაც თაყ-

ვანს სცემენ. უდიდეს ღმერთად აფხაზებს მიაჩნიათ ანცაუ ანუ ახდაუ, რომელიც უდრის ქართულს ლუთას ანუ ხთაებას. არიან აგრეთვე მრავალი უმცროსი ღმერთები: მეურნეობისა, მწყე-შსობისა, დედამიწისა, ხელოვნებისა, ნადირთა, საქონლისა, მკვდლობისა, მენისტებისა, წყლისა, საიქიოსი, ქართა და სხ. უმეტესი ამათგან დედათსქესისაა. კაცმა ამათ არ უნდა დააკლოს ლოცვა-ვედრება, შესაწირავი; თუ დააკლო, ისჯება. მათ რისხვისაგან ხსნა შეიძლება მრავალნაირ ლოცვებით, საღმრთოს შეწირვით. აქაური ღმერთები:

ადაბნა, რომელსაც ევედრებიან როგორც დედამიწის მაპროვებელ ღმერთს (აფხაზურ ადაბნა-ს უდრის სვანური დაბ-ყანა, ქართული დაბა-სოფელი).

აფაუგა ცისარტყელას ღმერთი.

აჟაჟარა—ნეფე-პატარძლის მწყალაობელი ღმერთი.

აჟარან—საქონელთა მფარველი.

აითარ—მინაურ პირუტყვთა მფარველი.

აღიქახტარ—ძალთა ქალ-ღმერთი.

აჟგეუშაა—ღმერთი ტყეთა და ნადირთა.

აჟაჟა—მფარველი ნათესებისა, რომელსაც წელიწადში ორჯელ ევედრებიან—გაზაფხულის დასაწყისს და შემოდგომაზე სიმინდის მოტების შემდეგ. იგი თავდაპირველად, ალბად, მიაჩნდათ მზრდელად ჯეჯილისა (სვ. ჯეჯი).

ანაფანგი—დედა ნათესებისა, რომელსაც ევედრებიან მკისა და ლეწვის დროს.

აჟჰი—ღმერთი ქუხილისა, ელვისა და საატმოსფერო მოვლენათა. მას ევედრებიან საქონლის იალაღზე გარეკვისა და ჩამორეკვის დროს და სხ. შემთხვევებშიაც. იგი ერთ უდიდეს ღმერთად ითვლება. მის მიერ მოვლენილ მენისაგან მოკლულ კაცს მიწაში არ მარხვენ, არამედ კუბოში სდებენ და მალლა ხეზე ამაგრებენ იმ დრომდის, ვიდრე მკვდრისაგან დარჩება მხოლოდ ძვლები. მერე ჩამოაქვთ და მარხვენ. ესრეთი ჩვეულება შეუნიშნავთ ძველი დროის მწერლებსაც. ვახუშტი ამ-

ბობს: „აფხაზნი ქრისტიანები არიან, მაგრამ თავისი სარწმუნოებისა არა უწყიანრა და უფრო წარმართნი არიან, ვიდრე ქრისტიანები. თავიანთ მკედრებს უკეთესს საცმელს აცმევენ, იარაღს ასხმენ, კუბოში ასვენებენ და ხეზე სდებენ“. აპოლონ როდოსელი (250—200 ქრ. წ.) ამბობს, რომ კოლხეთში მკედრებს ტირიფზე ჰკიდებენო ჯაჭვებით. ახლაც კი კოლხეთში დანაშაულობად მიაჩნიათო მკედრების გვამების დაწვა ანუ დამარხვა. ხარის გამოუქნელ ტყავებში ახვევენ მკედარს და სოფელს გარე ხეზე ჰკიდებენო. მაგრამ როგორც ჰაერს, ისე მიწასაც ეძლევა თავისი წილიო, ვინაითგან დედაკაცების გვამებს მიწაში მარხვენო“. ამასვე იმეორებს ნიმფადორ სირაკუზელი (IV ს. ქრ. წ.).

შაშა—ღმერთი მკედლობისა, რომელიც აგრეთვე ერთ უდიდეს ღმერთთაგანია და მეტად პატივცემული.

ამრა—მზე და აშზა—მთვარე, რომელთაგან პირველი არის „თვალი ცისა“, გამათობელი და ამლორძინებელი ქვეყნისა, ხოლო მეორე „დარაჯი ლამისა“, დამმარცხებელი წყვდიადისა. მზის ლოცვა: „მზეო, ნუ მოგვაკლებ წყალობას, სითბოს, სინათლეს, სიკეთესა და წარმატებას ყოვლისფერში. მიანიჭე ჩვენს ქალებს სილამაზე, სიმშვენიერე, მოხდენილობა, რომ იგინიც შენსავით ანათებდენ, აბრწყინებდენ და ათობდენ ვაშკაცებს“. მთვარეს სთხოვენ, რომ კაბუჯთ მიჰმადლოს თვისი ბრწყინვალეობა.

თ ა ვ ი III.

აშოტ კურატპალატი (+826 წ.).

დიდი შემთხვევები მოხდა 786 და 787 წლებში.

786 წელს: გახალიფდა ჰარუნ-არ-რაშიდი; გამეფდა აშოტ კურატპალატი; საქართველოს განუდგა აფხაზეთის მთავარი ლეონ II; ამ წლის დასაწყისშივე, როგორც იყო ნათქვამი, ეწამა აბო ტფილელი.

787 წელს: შესდგა მეშვიდე მსოფლიო კრება; საქართველოს განუდგა კახეთის მთავარი გრიგოლ; გარდაიცვალა იმპერატორ კონსტანტინე ლეონ IV-ის ხაზარის შვილი და გამეფდა ირინე.

აშოტის მეფობის დასაწყისის ამბავი მემბტიანეს არ დაუცავს, მხოლოდ იგი უენიშნავს, რომ მასლამა (აბუ-მუსლიმი) საბერძნეთს შეიჭრა, დამარცხდა და მოუძღურებული და გაწილებული დაბრუნდაო. ეს მუსლიმი, როგორც საშიშარი კაცი, მოჰკლა ხალიფა მანსურმა (755 წ.).

აბუ-მუსლიმი „დერბენდ-ნამეს“ ჩვენებით 733 წ. მოღვაწეობდა შუაგულს დაღისტანში. მურვან II (ვირად წოდებული), რომ გახალიფდა (744 წ.), მას ბევრი მოწინააღმდეგე გამოუჩნდა. უპირველესი მათგან იყო აბუ-მუსლიმი, რომელმაც აღმოსავლეთში ააფრიალა დროშა აბბასიდების წინააღმდეგ ომშიაღებინა, რომელნიც მაჰმადის შემდეგ მეფობდნენ არაბეთში. ომაიადების მომხრე იყო ნასრი, ხორასნის მმართველი. აბუ-მუსლიმმა დაამარცხა იგი და მეფე-ხალიფად გამოაცხადა (749 წ.) აბდალახი-აბულ-აბასი *). 750 წ. მოჰკლეს უკანასკნელი ომაიადი ხალიფა მურვან-ყრუ (ვირი). მალე თვით აბასიდებშიაც უთანხმოება მოხდა. მაჰმადის ძე მუსა (==მოსე) მოჰკლეს (786 წ.). გამეფდა ჰარუნ-არ-რაშიდი, რომელმაც დევნა დაუწყო სპარსეთის გამოჩენილ გვარს—ბარმაკიდებს და გაელიტა ყველა ბარმაკიდები (ხალიდი, იახია, ჯაფარი და სხ.).

*) აბასი იყო წინასწარმეტ. მაჰმადის ბიძა. მისგან იშვა აბდალახი, ამისგან ალი, ალისგან მუჰამედი, ამისგან აბდალახი-აბულ-აბასი (749—754). მის შემდეგ გამეფდა მისი ძმა აბდალახ-აბუ-ჯაფარ—მანსური (754—775) და მერე ძე მისი მაჰდი (775—785).

ჰარუნი ვაშაკი მეფე იყო. 90,000 მეომრით მიუხდა კოსტანტინოპოლს. დედოფალმა ირინემ მისცა მას 70,000 ოქრო და დროებით შეირიგა. მაგრამ 802 წლიდამ 806 წლამდე ისევ იომეს თავჯანწირულად. ჰარუნი 135,000 მეომრით შეიქრა კთბადუკიასა და ჰონტოს, ხელში იგდო მრავალი ტყვე და დავლა. მაგრამ იმის გაგრძელება მას აღარ დასცალდა, რადგან ასტყდა ბრძოლა მის შვილთა შორის.

ჰარუნმა ხალხად გამოაცხადა თავისი მეორე შვილი ემინი, პირველ შვილს მამუნს, რომლის დედა სპარსელი ქალი იყო, უანდერძა სახალიფოს აღმოსავლეთი მხარე (ჰამადანიდგან ინდოეთ-სიჩადარიამდე) და მესამე კასიმ-მეტამინს უბოძა ჩრდილოეთი სირია, შუამდინარე და ციხეები, მდებარენი მცირეაზიასა და სომხეთის მიჯნებზე. ამ განკარგულებამ ძმები გადაჰკიდა და დალუპა თვით ჰარუნიც († 23 მარ. 809 წ.), ემინიც († 813 წ.). გამეფდა მამუნი (813—833). მისმა მოწინააღმდეგეებმა ხალიფად გამოაცხადეს იბრაიმი (817—819), მაგრამ მამუნმა მაინც გაიმარჯვა და მერვიდამ ბაღდადს გადასახლდა. ხორასნის მმართველად მაშინ იყო ტაგირი. ამისი შვილი აბდლახი მამუნმა დანიშნა გამგედ ეგვიპტისა, სირიისა, შუამდინარისა და აგრეთვე ხორასნისა. მამუნის მეფობას მოჰყვა გამარჯვება და აყვავება მწერლობისა და მეცნიერებისა. არაბულ ენაზე გადათარგმნეს ბერძენთ ფილოსოფოსების ნაწერები. ასტრონომიას, მათემატიკას, ისტორიას, ფილოლოგიას დიდის ხალისით სწავლობდნენ არაბები. მაგრამ შინაურმა განხეთქილებამ ისევ მოაუძღურა იგინი და გარეშე ქვეყნებმაც ცოტა თავისუფლად ამოისუნთქეს.

ჩვენი მემბტიანეც სწორეთ ამ დროდგან იწყებს აშოტის ამბავს. „მოუძღურებულ იყვენო, — შენიშნავს მემბტიანე, — სარკინოზნი. განდიდნა აშოტ კურატპალატი. ხოლო ტფილისს არღარაეინ დარჩა სარკინოზთაგან თვინიერ ალი-შუაბისძისა“. ეს ცნობა, როგორც ქვემო დავინახავთ, შეეხება 806 წელს, როდესაც ჰარუნის შვილებ-შორის ასტყდა მტრობა და ბრძოლა.

787 წელს განდგა მთავარი გრიგოლი და დაიპყრა კახეთი, კუხეთი და გარდაბანი. მან მოსპო სახელი „კუხეთი“ და იწოდა კახთა მეფედ. ხოლო სერეთი ისევ დარჩა ადარნასე ბრძის-ძმისწულების ჩამომავლობის ხელში (გვ. 283). ესეც ცალკე სამეფოდ გამოცხადდა და გაიყო საერისთოებად: შტორისა, ხორნაბუჯისა, ვეჯინისა და მაქისა.

ამათ მეზობლად, შირვანსა და დაღისტანს, მალე დამკვიდრდენ არაბნი და გაავრცელეს მაჰმადიანობა.

„დერბენდნამე“ კადმოვეცემს: მეცხრე საუკუნის დამდეგს შირვანს შიმაწია 2000 არაბმა. სიმაგრე ჩურ-ს (ჩორას=ჩოლას) მათ შეებნენ ადგილობრივი მკვიდრნი და აგრეთვე ერი რუს. არაბებმა გაიმარჯვეს და ამოსწევიტეს 700,000 კაცი. შემდეგ შევიდნენ ავარიას, რომლის მეფე ბეიერი გაიქცა თუშეთს. არაბებმა აიღეს მისი სატახტო ქალაქი ხუნძახი, დაიპყრეს ერი, გაამაჰმადიანეს და გაქცეულ მეფის ტახტზე დასვეს მასსუმ-ბეგი, ხოლო მსაჯულად და იმამად კი შეიხი აბუ-მუსლიმი. თვით არაბების უფროსად და ხელმწიფედ იყო შამხალი. ეს დაბინავდა ეუმუხში და მას დაემორჩილა მთელი დაღისტანი, ქრისტიანები და ებრაელები. ვეელასკან იგი ჰქრებდა ხარკს. წლიურად სოფლები აძლევდნენ: ყარახი 500 ცხვარს, ქუსრახი—300-ს, ჩამალაღი—500-ს, ტინდაღი 20 ხარს, ხუმზა 700 ცხვარს, 700 სარწყავ ხორბალს, 60 სარწყ. თაფლს, ახუმზა 100 ხარს, კეკები 6 ვირს... მთელს დაღისტანში იყო სამი ქვეყანა: ავარიი (ტანუსი), სახლი და ზირეგერანი. ავარიის სუცალი (მთავარი) სერაგეს, ძე სერეტანისა (სართანისა), მე-99-ე ჩამომავალი იყო აღმისა. მას ექვემდებარებოდა ქვეყანა ჩერქეზეთიდან შემხიამდე, ემსახურებოდა და ხარკად აძლევდა ფულს, ხორბალს, ცხვარს, ხარს, ნაქსოვს, მწვანალს და სხ. ყოველწლივ იღებდა: ა) ფულად ყოველ მეკომურისაგან 3 დრაჰმანს; ბ) მეკომურისაგან ლიტრა ხორბალს; გ) მეცხვარეთაგან 100 ცხვარზე ერთს, დ) თითო ხარს 100 მეკომურისაგან; ე) ყოველ ვაჭრისაგან—2 ფარჩეულს და 2 ჩითეულს; ვ) მევენახესაგან—გოდორ ყურძენს. ამას გარდა, მკვლელს ახდევინებდა 100 ცხვარს, ქურდს—თითო ხარს. სოფ. გარანდას ხარკად ედო 5 მელა (1 შავი და 4 წითელი). მთავარი რომ გარდაიცვლებოდა, ყოველი სოფელი მოვალე იყო, წარმოედგინა თითო კვიცი ანუ ჭაკი ცხენი, ხელმწიფის გამეფებისას 5 ხარი ყოველ სოფლიდამ. მთავრის ან სეფეწულის ქორწილის ხარჯად ყოველ სოფელს და ქალაქს უნდა წარმოედგინა თითო ძროხა და ორთრი ვერძი.

გაქცეულ მეფის შვილმა ემირ-სკლტანმა თუშეთით მოიყვანა ჯარები ხეიმხს. მამის ტახტის დაპყრობა უნდოდა. მართლაც გაიმარჯვა და გამეფდა ხენსახს. გაიმართა სპინელი ბრძოლა არაბებსა და ადგილობრივ ერთა შორის. ბრძოლამ 24 წლამდე გასტანა. ორთავე მხარე მოიღალა და ამიტომ ეუშუხი და ხენსახი შერიგდნენ, და ისლამი ირწმუნა ყველამ.

ყველა ეს ამბები, „დერბენდნამეს“ ცნობით, მოხდა 822 წლითგან. ამაზედ ცოტა წინაღ მთელს ჩრდილოეთ კავკასიაში მძინვარებდნენ ხაზარნი და ალანნი (ოსნი), რომელთაც ეპირათ დარიალის კარიც. ესენი არაბების დაუძინებელი მტრები იყვნენ და მათთან ბრძოლაში ბერძნების მხარე ეპირათ.

ჯერ ისევ იუსტინიანე II-ის მეფობაში (685—711 წ) მათ დასაქირავებლად დიდძალის ფულით მოვიდა კეისრის მოხელე ლევი. ფული მან დასტოვა ფოთს, ხოლო თვითონ გადავიდა ოსეთს. მაშინ აფხაზნი გაორგულდებოდნენ კეისარს. ლევის რჩევით ოსნი შეიქრნენ აფხაზეთს და დაიპყრეს. აფხაზებმა ოსებს მისწერეს, თუ რა ვერაგი კაცი იყო ლევი, რომელმაც განხეთქილება ჩამოაგდო ორ მეზობელ ერს შორის. ეგ მოგვეცით და 3000 ოქროს ჩაგაბარებთო. ოსებმა მოითხოვეს 6000. ლევი წაიყვანეს ვითომ აფხაზებისთვის გადასაცემად, ფული გამოართვეს, მაგრამ მერვ, აფხაზებს რომ ლევი მიჰყვანდათ, დაეცნენ მათ მოულოდნელად, ლევი გაიტაცეს. ამდროს ნაქალაქევს დაეცნენ არაბნი. ბერძენთა რაზმში გაიქცა ჯიქეთს. აქაური მთის გზა („რკინის კარი“) ეპირა ფარსმანს, არაბების მომხრეს. იგი დაამარცხა ლევმა, შეუერთდა დანარჩენ ბერძნებს და წავიდა კოსტანტინეპოლს.

ამის შემდეგ აფხაზები დაუმეგობრდნენ ხაზარებს და გადაეკიდნენ ბერძნებს. ერისთავის ლეონ I-ის ძმამ ცოლად შეირთო ხაზართმ მეფის (იტაცის) ქალი, რომლისაგან იშვა ლეონი. ლეონ I-ლი, ქმარი არჩილის ძმისწულის გურანდუხტისა, რომ უშვილოდ გარდაიცვალა, ერისთავობა ერგო ლეონ II-სე-

ხაზართა დახმარებით ამან დაიპყრა მთელი იმერეთი ლიხის მთამდე, გამეფდა (787 წ.) და სატახტო ქალაქად გამოაცხადა ქუთაისი. თვისი სამეფო გაჰყო საერისთაოებად: ა. აფხაზეთ-ჯიქეთისა, ბ. ცხუმისა (ცხუმი, ანაკოფია, ალანია), გ. ბედისა (ინგურიდგან ცხენისწყლამდე). დ. გურიისა, ე. რაქა-ლეჩხუმისა, ვ. სვანეთისა და ზ. შორაპნისა. რომ განდგომა სრული ყოფილიყო, იმერეთ-აფხაზეთში ცალკე კათალიკოზი და აღვინა.

შხოლოდ ამის შემდეგ მეორე წელს (808 წ.) აშოტ კურატპალატი შეება კახეთის მთავარს გრიგოლს. ამ ბრძოლაში აშოტს მიეშველა მისი სიძე აფხაზეთის მეფე თევდოსი ლეონისძე (806 - 845), ხოლო გრიგოლს მიემხრნენ მთიულნი, წანარნი და ტფილისის ამირა ალი შუაბისძე.

სასტიკი ბრძოლა გადიხადეს მდ. ქანზე. აშოტს გაემარჯვა. გრიგოლი გაიქცა. აშოტს დარჩა ქვეყანა კლარჯეთიდგან ქსნამდე.

შეიტყო-რა ეს ამბავი ხალიფამ, ფიცხლავ გამოგზავნა ხალილა იზიდისძე, რომელმაც კვლავ დაიჭირა ქართლი, სერეთი და სომხითი, და მოინდომა აშოტის შეპყრობა. აშოტს იმდენი ძალა არ ჰქონდა, რომ ხალილაც დაემარცხებინა, ამიტომ მოერიდა მას. დედით, ცოლით და შვილებით ჯავახეთს გადავიდა. თან მიჰყვებოდნენ მეომრები თავიანთ ცოლ-შვილით. გზისაგან დაღალულები ფარავნის ტბის კიდეზედ გაჩერდნენ, ჯური ქამეს და მიეძინათ. ამ დროს მათ მოულოდნელად დაესხნენ არაბნი, მაგრამ იგინი მოსრეს ქართველებმა და მივიდნენ შავშეთს.

შავშეთის-ხევი მაშინ უშენებელი იყო. მურვან-ყრუს საქართველოში შემოსევის დროს დაენგრია აქაური ციხეები, ქალაქები და სოფლები, აქა-იქ ღა ჩანდა დაუზიანებელი სოფლები. მის შემდეგაც შავშეთ-კლარჯეთის მცხოვრებთათვის დიდი ვნება მიეყენებინა სატლს (მუცელას).

შავშეთ-კლარჯეთელებმა სიხარულით მიიღეს აშოტ-კუ-

რატპალატი. იგი იქ დასახლდა. ზოგი სოფელი ააშენა, ზოგი თავის საფასეთი შეისყიდა. კლარჯეთის ტყეებ შუა კლდეზედ მდგარი ციხე არტანუჯი, აშენებული ვახტანგ-გორგასლის ბრძანებით (გვ. 213) და გაოხრებული ყრუსაგან, ხელახლა ააშენა და გაამაგრა, ხოლო ციხის წინა-კერძო, დაბლა, ააშენა ქალაქი. შიგ ციხეში ააგო პეტრე-პავლეს საყდარი და ამაში საფლავი თავისთვის. ციხეში გაიკეთა სასახლე და აქედგან მართავდა სამეფოს კლარჯეთიდან ბარდავამდე (განჯამდე).

მტერთან ბრძოლაში აშოტმა მოიხვეჭა დიდი სახელი. მაგრამ ერთხელ ბედმა უმუხთლა. ციხიდან გავიდა, რომ შეპყრიბოს თვისი ლაშქარი და შეებრძოლოს არაბებს, რომელნიც კლარჯეთისკენ მიდიოდნენ. მივიდა ერთ ადგილას და ლაშქრის მანქვევლნი განავლინა დაბა-სოფლად. ვიდრე ჯარი მოვიდოდა, არაბები მოულოდნელად დაეცნენ, აოტეს და გამოედევნენ. აშოტი ნიგალისხევიდგან გაიქცა არტანუჯს და პეტრე-პავლეს ეკლესიაში შეიმალა. მას ფეხდაფეხ მისდევდნენ სარკინოზნი. რადგან ციხეში ჯარი სულ ცოტა იყო, იგინი თავისუფლად შევიდნენ მასში და აშოტი დაკლეს საყდრის საკურთხეველში.

ამასობაში აშოტის ლაშქარი შემოკრებილიყო ღოღისყანას. შეიტყეს-რა, რომ მეფე მოგვიკლესო, გამოეკიდნენ არაბებს, დაეწინენ სავანეს, კოროხზედ, და მოსრეს სულ ერთიანად. აშოტი კი დამარხეს პეტრე-პავლეს ტაძარში (826 წ. 29 იანვ.).

აშოტის მოკვლის ამბავი ჩვენს მატიაზეებში არეულია. „ქართ. ცხოვრებაში“ ერთ ადგილას ნათქვამია — ამოტი არაბებმა მოკლესო, მეორე ადგილას — „მოიკლა შეკრულიაგანო“; არც არის ნათქვამი, რომ გაქცეული მეფე შევარდა არტანუჯის საყდარში და იქ მოკლესო მტრებმა. მარიამ დედოფლის ვარიანტით, ეკლესია, რომელშიაც მოკლეს აშოტი, იყო გარდაბანს. თვით ქ-ცხოვრებით, გაქცეული მეფე, მივიდა-რა ნიგალის-ხევს (ჭოროხის ქვემო ხეობას),

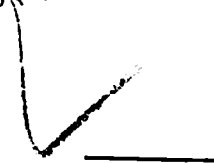
იწყო ერის ძეგნა, რომ გაიმრავლეს ლაშქარი. ამ დროს გამოჩნდნენ ბოროტკამზრახველნი. მეფემ არ იცოდა, რომ მათ მისი მოკვლა ეწადათ. რომ მოვიდნენ, მხოლოდ მაშინ მიხვდა მეფე, რა ეგულებოდათ მოსულებს. მეფეს მცირე რაზმი ჰყვანდა და მოსულები კი ბევრნი იყვნენ. ამიტომ აშოტი შეივლტო ეკლესიაში. მახვილით მოკლეს იგი საკურთხეველში. აქედან ცხადად სჩანს, რომ მეფე არაბებს კი არ მოუკლავთ, არამედ შეთქმულებს და მოუკლავთ არა არტანუჯში, არამედ რომელიღაც ეკლესიაში: დოღისყანით რომ დევნა უევეს მკვლელების და დახოცეს იგინი სავანეთს, ჭოროხზედ, მერმე „მოასვენეს მეფის გვამი და დაუღეს მისსა საფლავსა შინა, ცხესა არტანუჯისსა, ეკლესიასა ჰეტრე და ჰავლესსა“. თუ მეფე ჰეტრე-ჰავლეს ეკლესიაში მოკვლათ, როგორღა წამოასვენებდნენ იმავე ეკლესიაში?

კოსტანტინე ძოწითმოსილის (952 წ.) სიტყვით, არტანუჯი იყო სასეფეწულო და სატახტო ქართველ ბაგრატიონებისა. „არტანუჯი, — სწერს იგი, — არის მეტად ძლიერი სიმაგრე, შესაფერი მთელის მხარეს სატახტო ქალაქისა. იგია აღებ-მიცემის შუაგული ტრაპეზუნტისა, ივერიისა, აბხაზეთისა, მთელის სომხეთისა და სირიისა, რომლებთანაც აქვს სააღებ-მიცემა დამოკიდებულება. არტანუჯის მხარე ვრცელია და ნაყოფიერი. არტანუჯი კლიტეა ივერიისა, აფხაზეთისა და მესხეთის“. არტანუჯის ახლოს, რთგორც იყო ნათქვამი, ვახტანგის ერისთავ არტვანმა ააშენა ეკლესიები და მონასტრები შერისა, შინდობისა და ახიზისა და ამ უკანასკნელში გორგასალმა დაადგინა ეპისკოპოსი.

აშოტ კურატპალატმა ოთხ წელს განაახლა დიდებული ლავრა ოპისა, რომელიც იმერხევის ნაპირზეა, ართვინის მახრაში. ტაძრის ერთი წარწერა იუწყება: „აშოტ კურატპალატი, მეორედ მაშენებელი ოპისისა და წმიდისა ამის საყდრისა“. თვით აშოტი გამოსახულია საყდრის ლოდზე: მას ხელში უჭერია საყდრის გეგმა, რომელსაც აკურთხებენ და ლოცავენ იქვე ქვაზე გამოქანდაკებული ღმერთი და დავით წინასწარმეტ-

ყველი. 1161 წელს ოპიზში მთავარეპისკოპოსად იყო ანტონი. დღეს ოპიზის გარემო მინგრეულ-მონგრეულია, ხოლო თვით საყდარი ისევ მთელია. მის ახლოს არის განთქმული ადგილები — პორტა, ბერთა, წეთთა.

ვახუშტი სწერს: „შაჟუეთის წყლისა და ანაკერტის შორის, ჭორბის ადმოსავლით, აჭარის მთის კალთას, არს მონასტერი ნათლის-მცემლისა. მას შინა იყო სორხი ნათლისმცემლის, და იყო დიდ-სელფნებით ქმნული და დაშენებული. ამისნი შედეგნი 13-ნი მონასტერნი და თავი იყო, სცა ესვენა სორხი. იდგნენ მონაზონნი მოწესენი მრავალნი, და იყო ფრიად შემკული და მდიდარი უოვლითა სეკლესიო წესითა და მამულითა, შეწირულობითა და აწცა არს დიდ-შენებულებანი, არამედ უქმ, ცარიელ არს. ამას უწოდებენ ოპიზის მონასტრად“. 1874 წელს ოპიზის შესახებ ვახიბეგი სწერდა: „სოფელ ოპიზში 12 კომლი მოსახლეა. სოფლის ბოლოს მცირე ფოლორცია, სცა მრავალი შენობების ნანგრევებია. ფოლორცის შუაგულს აღმართულია დიდი საყდარი. მთელი ეს მცირე ნაქალაქარი, რომელსაც არტუია გალავანი, დაიტევს რამდენიმე ასს კაცს, და ეს არის უწინდელი ოპიზა ანუ ნათლისმცემელი. მას არემარეს არის პორტა, ბერთა, მიუდგომელი ციხე წეთთა და სხვა სიძველენი ქართველ ერისა, რომელიც სამართლიანად წოდებულია მოწინავე ლაშქრად ქრისტიანობისა აზიაში“. ოპიზას საყდარში ჰმარსია აშოტ კურატნაღატის შვილი გვარამი, რომელიც გარდაიცვალა 883 წელს.

თ ა ვ ი IV.

მეფე ბაგრატ I, კურატპალატი († 876 წ.).

აშოტის სიკვდილის შემდეგ მისი შვილები აღარნასე, ბაგრატ და გურამ დარჩნენ არტანუჯის ციხეში, ხოლო ამათი და იყო აფხაზეთში: იგი ცოლად ჰყვანდა აქაურ მეფეს თეოდოსი I-ს. შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალის ხევები დაიჭირეს არაბებმა და დახარკეს. ტფილისში ამირობდა იგივე ალი შუაბისძე, რომელიც დაედგინა აღარბადაგანის სპასალარს ხალილას.

827 წელს შეითქვენ გარდაბანელნი, კახეთის ქორიკოზი (მთავარი) გრიგოლი დაამხეს და მის მაგიერ დაადგინეს იოანე ქობულიძის შვილი დაჩი (==ვაჩე). მაგრამ მალე ესეც გადააყენეს და დასვეს სამოელ დონაური (839—861). ამ დროს შემოიჭრა იგივე ხალილა. მას შეებნენ გავაზს. ორივე მხრიდგან დაიხოცა მრავალი. ტფილისის ამირად დაჯდა სააკ ისმაილისძე. ამის შემდეგ ხალილა მესამედ შემოვიდა, მაგრამ იგი მოკლეს ჯავახეთს. მის შვილს მოჰამედს მიემხრო ბაგრატ აშოტისძე და ეს ორნივე შეებნენ ტფილისის ემირს სააკს და კახელებს.

ეს იყო ის დრო, როდესაც იწყებოდა არაბთა იმპერიის დაუძლეურების ხანა. გაითანტნენ-რა არაბები ქვეყნის ოთხივე კუთხივ და შეეთვისნენ-რა სპარსებს, სირიელებს, ეგვიპტელებს და სხ., თანდათან დაჰკარგეს თავისუფლების სიყვარული და თავიანთ მამაპაპათა სიქველე და სიმხნე; შეეჩვივნენ მდიდრულ ცხოვრებას, ზოგი შეუდგა მეცნიერების შესწავლას. ხშირად თვით ხალიფებიც მეომრობას, ქვეყნების დაპყრობას უურს აღარ ათხოვებდნენ და თავიანთ ჰარამხანიდგან აღარ გამოდიოდნენ. ასრე რომ მოდუნდნენ არაბნი, მათს სამფლობელოებში თავი იჩინა განდგომილებამ, ღელვა-შფოთმა. ამ განდგომილებათა მოსასობად საჭიროდ შეიქმნა ძლიერი ლაშქრის ყოლა. არაბნი ამისთვის გამოსადეგნი აღარ იყვნენ. ხალიფებმა მოიწვიეს, შუაგულ აზიილამ, ვაშკაცობით განთქმული თურქები.

ხალიფა მამუნის ძმა მუტასიმი რომ გამეფდა (833 წ.), ბაღდადის ერი გადაეკიდა მას. მუტასიმი ჩრდილოეთისკენ წა-მოვიდა, ტიგრის ნაპირზე ააშენა ახალი ქალაქი სამარუ, აქ დასახლდა და თავის მცველებად დააყენა 70,000 თურქი-მეო-მარი. მაგრამ ამ თურქებმაც ვერ დააწყნარეს მისი სამეფო-ადრბეიყანში 816 წლითგან მძვინვარებდა აჯანყებული სპარსი ბაბეკი. მუტასიმმა მას მიუსია აფშინი. ამან დაამარცხა ბაბეკი და აიღო მისი ქალაქი ალბუდი. ბაბეკი გაიქცა სომხეთს, ბევ-რი იბრძოლა, მაგრამ ვერას გახდა, იგი დაატყვევეს და გაგ-ზავენეს ბაღდადს (837 წ.).

ხალიფა ჯაფარ-მუტავაქილის დროს (847—861) უფრო აირია საქმეები. ხალიფა სასტიკად სდევნიდა ყველას, ვინც სუნნობას უარჰყოფდა და შიობას მომხრეობდა. შიების წი-ნასწარმეტყველის ჰუსეინის საფლავი დაანგრია და გადაახუნე-ინა. ბრძანება გასცა, რომ არა-მაჰმადიანებს ყუითელი ნიშნები დაეკერებინათ ტანისამოსზე, ქამრის მაგიერ შემოერტყათ თო-კი. ამას გარდა, ქრისტიანებს დაადო კალკე ხარკი, უბრძანა თავიანთ კარებზე ეშმაკის ქანჯაქება დაეღვათ, ევლოთ ვი-რით, ჯორით და არა ცხენით, სასაფლაოებიდამ აელაგები-ნათ ჯვრები. ბევრი ეკლესია მან დაანგრია ანუ მეჩითად გა-დააკეთა.

ამისთანა დევნისა და, უმთავრესად, არაბთა მოუძღოურე-ბის გამო მოძრაობა დაიწყო საქართველოსა და სომხეთშიაც. ტფილისის ამირა სააკი მოძრაობის თავს ჩადგა და მიემხრო კახელებსა და გარდაბანელებს. მათ წინააღმდეგ გამოვიდა აშო-ტისძე ბაგრატი, რომელიც მიემხრო არაბთა სარდალს მაჰამედ ხალილისძეს. სააკი კახელებით ჩამოღდა სოფ. რეხს, ხოლო ბაგრატმა და მაჰამედმა აიღეს უფლისციხე და მერე შემოებნენ სააკს. სასტიკი ბრძოლა გადაიხადეს. ვერც ერთმა მხარემ ვერ გაიმარჯვა. მოჰამედი აიყარა და წავიდა ბარდავს.

ამ მოჰამედის (მაჰმადის) დროს ეწამა ნუოფიტე ურბსული. მის ცხოვრების აღმწერელი ბასილი კათალიკოზი, პატრიკო-

ზის ვაჩესძე, ამბობს: ამირ-მუშინის (=მამუნი—813—ხჰჰ წ.) ბრძანებით არაბებმა აჰმადის (მაჰმედის) წინამძღოლობით ტყვე-ჰყვეს სომხეთი და ქართლი. აჰმადი იყო კაცი გულფიცხელი, ანგაარი და მძლავრი. იგი დადგა ლიახვ-მტკვრის შესართავთან, ხოლო ქართლს შეუსია სპასპეტნი. უმარ და ბურულესენი მოვიდნენ ციხედიდს, სარკინეთის მთაში შიომღვიმის გამოქვაბულები დაათვალიერეს, მაგრამ შიგ ვერ შევიდნენ (ალბად, მისთვის, რომ მათ შუა იყო მტკვარი, და უხიდობის გამო არაბნი ვერ გადავიდნენ მეორე მხარეს). იგინი დაბრუნდნენ. მაგრამ აჰმადმა ხელახლა გამოგზავნა უმარი, რომელიც შიომღვიმეში ნახულ სასწაულების გამო მოინათლა, იწოდა ნეოფიტედ და შემდეგში დაინიშნა ურბნისის ეპისკოპოსად ქართლის კათალიკოზის სამუილის-მიერ († 823 წ.). ხოლო ნეოფიტე ვერ გადურჩა არაბთა მრისხანებას. რომ სცნეს მისი განდგომა, ლალატი მამეულ სჯულისა, შეიპყრეს და მოჰკლეს*).

ამის შემდეგ, როგორც იუწყება მსოფლიო ისტორია, სომხეთის მმართველ სპასალარმა დაატყვევა ქრისტიანთა მთავართა შორის ყველაზე უძლიერესი პაკარატი (ბაგრატი) და წარგზავნა ბაღდადს. ამან გამოიწვია საერთო აჯანყება.

ჩენი მატრიანე ბაგრატის შეპყრობის და ბაღდადს წარგზავნის შესახებ არას ამბობს. მაგრამ ცხადად სჩანს იმავე მატრიანიდამ, რომ ბაგრატის ძმა გურამი და სომხეთის ერისთავი აბულმაზ თანახმად მოქმედებდნენ ბაგრატის წინააღმდეგ. ალბად, ეს ბაგრატი და მთელი ამიერ-კავკასია განუდგნენ არაბების სპასალარს, მაგრამ ამან დაამარცხა იგინი, ბაგრატი გაგზავნა ბაღდადს, იქ მან შეინანა და ისევ დააბრუნეს სამშობ-

* ამ ნეოფიტეს ცხოვრება ანტონი კათალიკოზსაც შუღღვენია, მ. გრამ მასში აურევია, ერთის მხრით, არაბთა ხალიფების მძლავრობა და, მეორეს მხრით, სპარსთა ცეცხლის მსახურება: ამირა-მუშინის დროს ცეცხლის მსახურება აღარ იყო და ნეოფიტე (უმარი) ცეცხლის-მსახურების უარყოფისთვის კი არ აწამეს, არამედ მაჰმადის სჯულის ლალატისა და ქრისტიანობის მიღებისთვის.

ლოში, საცა არ სცხრებოდა ღელვა. და რადგან ეს აჯანყება ბაგრატიძე ვერ დაანელა, ხალიფამ გამოგზავნა (851 წ.) ზემოხსენებული თურქი ბულა.

ბულამ 120000 მეომრით გამოილაშქრა სომხეთით, რომელიც დაარბია, ტყვე-ჰყო მრავალნი და წარგზავნა ბაღდადს. მერე მოვიდა და შემოებრძოლა ქართველებს, რომელთა მოთავე და წინაძღვარი იყო 85 წლის მოხუცი მთავარი კოსტანტინე. გაიმართა დიდნი წყობანი და ბრძოლანი. ბულამ გაიმარჯვა. კოსტანტინე შეიპყრეს და მოვიდნენ აჯანყებულ ტფილისის დასასჯელად. სააკი და მისი მომხრე კახელები დამარცხდნენ. ტფილისი ბულამ შემუსრა, ცეცხლით გადაბუგა და მისი არე-მარე მოაოხრა. აპირა სააკს გაპარვა უნდოდა. წავის ტყავი წამოისხა, ხელში კვერთხი დაიჭირა და სამშვილდის გზას გაუდგა. მაგრამ შეიპყრეს და ბულას მიჰგვარეს. იქვე გამოცხადდა სააკის შვენისიერი ცოლი, ბულას თავი მოაწონა თვისის სილამაზითა და ძღვენებით, და მით გადაარჩინა უბედური სააკი. მაგრამ მალე საქმე სხვანაირად დატრიალდა: ბულამ მოინდომა ცოლად შეერთო დამარცხებულ ამირას მეუღლე. ამიტომ ჯალათი ვაგზავნა და მოაკლევინა სააკი.

ასე რომ მძვინვარებდა ბულა, მის წინაშე წარადგინეს ზემოხსენებული კოსტანტინე, კაცი ფრიად სათნო, მოწყალე, გლახაკთა და უქონელთ გამკითხველი, სასულიერო მწერლობის ღრმად მცოდნე. მას, როგორც სწერს თანამედროვე, მოველო და მოელოცნა იერუსალიმის სიწმინდენი, მრავალი საბოძვარი შეეწირა მათთვის. ბულამ მრისხანედ უბრძანა ერწმუნა მაჰმადი. უარი უთხრა. ბულამ გაგზავნა წინაშე ხალიფა ჯაფარ-ჰუტაფაკილისა, რომელიც იჯდა სამარაას *). ჯაფარმა უბრძანა კოსტანტინეს: თუ ქრისტეს არ განემორებნი და მაჰმადს არ შეიტკობ, შენს ხორცს ფრინველებს დავაწიწქინე-

*) სამარიას კი არა, როგორც ირწმუნება „კოსტანტ. ცხოვ.“ არამედ სამარუ-ს ანუ სურა-მან-რაას (==მხიარულდმქვერეტელს) (გვ. 211).

ბო. საპრობილეში შეაგდო. მაშინ ბაღდადში მყოფ სომეხ ტყვეთაგან ჯაფარმა ზოგი აწამა და მოკლა, ხოლო ზოგმა ირწმუნა მაჰმადი. ამათგან ორი კაცი ჯაფარმა გაგზავნა საპრობილეში კოსტანტინე ქართველის შესაგონებლად. მაგრამ მათი დარიგება არ შეისმინა. მას სასტიკად სცემეს. კოსტანტინე გმირულად ითმენდა. მერე, ჯაფარის ბრძანებით, თავი მოჰკვეთეს 853 წ. 10 ნოემბ. პარასკევ დღეს (სწორედ ხსენებულ წლის ათ ნოემბერს მართლაც ჰარასკევი იყო).

ატენის სიონის წარწერა: „აგუსტოსსა ე-სა, დღესა შაბათსა, ქკსა ოგ-სა, ზედა-წელსა სარკინოზთასა ა... ტფილისი, დაატყუა ბულა და შეიპყრა და მოკლა ამირაჲ საჰაკ. და მასვე თვესა აგუსტოსსა კვ-სა, დღესა შაბათსა ვეზირა შეიპყრა კახამ და ძე მისი თარხუ“... (სწორეთ 853 წელს აგვისტოს 5-ს და 26-ს იყო შაბათი).

ბულა ჯერ ისევ ტფილისის ნანგრევებზე სიამოვნებდა ბაგრატ აშოტისძესთან ერთად, რომ მის წინააღმდეგ შესდგა დიდი კავშირი ქართველთა, აფხაზთა, სომეხთა და ოსთაგან. აფხაზებს წინამძღობდა მათი მეფე თეოდოსი, ქართველთა—აშოტისძე გურამი, სომეხთა—მათი მთავარი სემბატ-აბულბაზ აღმსარებელი (ყველა ამათ შორის ასრეთი ნათესაობა იყო: ბაგრატ კურატპალატს ცოლად ჰყვანდა სემბატის ასული, მის ძმას გურამს—სემბატის და, ამათი და—თეოდოსის).

ბულამ მოკავშირეებს შეერთების ნება არ მისცა. თეოდოსი რომ გადმოდგა კვერცხობს, მას ბულამ მიაგება ბაგრატი და თვისი სპასალარი ზირაქი. თეოდოსი დამარცხდა და დეაღეთის გზით გაიქცა. ამ ბრძოლიდან უკან დაბრუნებულ ზირაქ-ბაგრატს ჯვარისგვერდს შეეხნენ გარდაბანელნი და დიდად ავნეს. ბულა შევიდა ქართალეთს. ოსეთის დარბევა ეგულებოდა. მთიულეებმა 300 კაცი მზევლად მოართვეს. მაგრამ გურამმა და აბულბაზმა მთიულეებს შეუთვალეს, მტერი არ შეუშვათ მთაშიო. მათ სიხარულით მიიღეს ესრეთი წინადადება და მთის თავისუფლებას ხსენებული მზევლები ანაცვალეს. იგი-

ნი გულადად გაუმაგრდნენ მტერს. ზედაც დიდი თოვლი მოვიდა. სასტიკად შეებნენ ბულას და გაემარჯვათ. ურიცხვი არაბი მოკლეს. ბევრი ცხენიც დაეხოცათ: უბალახობისაგამო იელი მოეძოვათ. ბულა მთილამ ჩამოვიდა, წავიდა ბარდავს და იქ დაიზამტა.

შემდეგ შემუსრა მან გარდაბანი, საცა გამთავრებულიყო ვილაც მღვდლის შვილი, რომელიც ამასთანავე შეიპყრა. დარუბანდის კარით გამოიყვანა 300 სახლი ხაზარი და დაასახლა შანქორს, დარიალით გამოიყვანა 3000 სახლი ოსი და დააბინა ღამანისს. ამანვე, როგორც ამბობს ვებერი, მოტყუილებით შეიპყრო სომხეთის მთავარი სემბატ ბაგრატიონი და სხვა წარჩინებული სომხები და წარგზავნა ბაღდადს. ბულა ოსეთში შესვლასაც აპირებდა, მაგრამ იგი დააბეზღეს ხალიფას წინაშე: ხაზარებს ეზრახვის, შენი ლალატი სწადიანო. ხალიფამ იგი დაიბარა.

ჯაფარის სიკვდილის შემდეგ († 861 წ.) ბაღდადის ხალიფების შალა უფრო შესუსტდა, სამეფო დაეცა. სახალიფო ტახტზე სხდებოდნენ უნიკო ხელმწიფეები *) და შათ ხშირ გადაყენება-გამოცვლისა გამო საქართველოშიაც იგზავნებოდნენ სხვა და სხვა ამირები. ბულას შემდეგ ამირობდნენ:

ა. მაჰმედ ხალილისძე. ბ. ისე შიხისძე (მაჰმედისვე ნათესავი). გ. აბრაჰამ. დ. იგივე მაჰმედ ხალილისძე, რომელმაც დაიპყრა სომხეთი, ქართლი და რანი. ე. გაბლოუს **).

ამ გაბლოუს დაეპყრა გარდაბანი და ფრიად შედიდურობდა. იგი შეიპყრა გურამ აშოტისძემ (ბაგრატის ძმამ) და საბერძნეთს გაგზავნა. თვითონ დაიპყრა ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი და არტანი, ამასთანავე ებრძოდა აგრეთვე.

*) მუნტასირი (861—862), მუსტაინ (862—866), მუტაზ (866—869), მუჰტადი († 870), მუტამიდ († 892).

**) სომხეთის ერისთავის აშოტ ქველის († 820 წ.) შვილის შვილი იყო.

არაბებსაც. მაგრამ ამ ბრძოლამ იგი მოლაღა. თავისი მიწები გაუყო თავის ძმებს ბაგრატს და ადარნასეს, ხოლო აბოცის ნაწილი მისცა თავის ნათესავს სომხეთის მეფეს, თვითონ კი ბერად შედგა.

მალე გარდაიცვალნენ აშოტისძენი ადარნასე და ბაგრატ კურატპალატი († 876 წ.), რომელსაც ჰყვანდა შვილები— დავით, აშოტ II და ადარნასე († 885 წ.).

ამ არეულობის დროს ცოლშეაღიანად დაიღუპა აფხაზთა მეფე თეფდოსი, გაჰყვდა მისი ძმა გიორგი აღწეუელი. ეს გიორგი მეფე წამოვიდა, დაიპყრა ქართლი და ჩააბარა იგი თავის ძმისწულს, ჩიხის ერისთავს ტინენ დემეტრესძეს. მაგრამ მალე აფხაზეთის სამეფო გვარეულობაში დიდი ბრძოლა ასტუდა: გიორგი მეფე დაიღუპა. ჩიხის ერისთავი ტინენი მოკლა გიორგი მეფის ქვრივმა, გაჰყვდა იოანე გიორგისძე შავლაღიანი (875 წ.), მაგრამ ამასაც შეუჩინდა ქვრივი დედოფალი და ურჩია დაეღუპა ბაგრატი დემეტრესძე, ძმა ტინენისა. ბაგრატი ზღვაში ჩააცდეს, მაგრამ იგი გადურჩა სიკვდილს და კოსტანტინეპოლს ავიდა.

ბაგრატიისა და მის მამის აშოტ დიდის დროს მოღვაწეობდა სახელგანთქმული გრიგოლ ხანძოელი (დაიბადა 760 წ., გარდაიცვალა 862 წ.). მისი „ცხოვრება“, დაწერილი 952 წ., ამასთანავე არის მატინე კლარჯეთისა, აქაურ მონასტრებისა (შატბერდის, ხანძოეთის და სხ.), საქართველოს გამოჩენილ მეფე-მოღვაწეებსა. გრიგოლი იყო წარმომადგენელი თანამედროვე ბერ-მონაზნობისა საქართველოში, მისი ერთგული დამცველი და ამყვანებელი. „საცა წირვა სრულდება ქართულს ენაზე, იქ საქართველოა“,— ამბობდა გრიგოლი.

ამავე დროს სახელი გაითქვა ილარიონ-ქართველმა, რომელიც კახეთის დიდებულთაგანი იყო. დედა მისი იყო ადამიანი სათნო, გლახაკების და ობოლთ შემწყნარებელი. მშობლებმა იგი მიაბარეს ერთ განათლებულ ბერს, რომლისაგან მშვენიერად ისწავლა ძველი და ახალი აღთქმა. 16 წლისა გარესჯას მივიდა. მისმა მკაცრმა და წმიდა ცხოვრებამ მიიქცია საერთო

ყურადღება. რუსთავის (ყარაიის) ეპისკოპოსმა იგი მღვდლად აკურთხა. ილარიონ-მღვდელი შეუდგა ერის სწავლებას. რამდენიმე ხნის შემდეგ გაიყოლია ერთი ძმათაგანი და წავიდა იერუსალიმს, მოილოცა ამ ქალაქის სიწმინდენი, აგრეთვე იორდანის ნაპირებისა, საბას ლავრა და სხ., ყველას დიდი საბოძვარი მიუძღვნა და დაბრუნდა. მისი მამა და ძმა ცოცხლები აღარ იყვნენ, ხოლო მისი დედა და და მოლოზნებად აღიკვეცნენ და მონასტერი დაიარსეს. წვით ილარიონმაც ყველაფერი გაყიდა, გარესჯას წავიდა და დავით გარეჯელის საფლავზე საყდარი ააგო. იგი ეპისკოპოსად ამოირჩიეს, მაგრამ არ ინდობა, გაიპარა კოსტანტინეპოლს, იქიდგან მივიდა რომს, მერე დაბრუნდა თესლონიკეს და გარდაიცვალა არა უგვიანეს 884 წლისა. ილარიონს დიდ პატივსცემდნენ ბასილი იმპერატორი და მთელი საბერძნეთი. ამავე იმპერატორის ბრძანებით ილარიონის ცხოვრება აღწერა ბერძენმა ბერმა ბასილი ფილოსოფოსმა და მისი დაწერილი თარგმნა ქართულად თეოფილაქტემ. იმპერატორმა და მისმა შვილებმა ილარიონის გვამი დიდის დიდებით მიასვენეს ილარიონისვე მიერ აშენებულს სოსთენის მონასტერში (რომანას ხეობაში, კოსტანტინეპოლის უბანს) და იქ დაკრძალეს. ილარიონს დარჩა სამი მოწაფე-ქართველი, სახელგანთქმულნი თავიანთ მასწავლებელივით. ბასილი იმპერატორს (867—884) იგინი „უყვარდა უმეტეს ყოველთა მის ჟამის კაცთა“. ამ ქართველებთან მიიყვანა იმპერატორმა თავისი შვილები ლეონ და ალექსანდრე და უთხრა მათ: „ლოცვა ყავთ ამათთვის, წმ. მამანო, და ასწავეთ წიგნი და ენაჲ თქვენი, რათა იყვნენ ეგენი შვილნი ლოცვისა თქვენისანი“.

ამავე ხანს გადაწერილია ზემოხსენებული (გვ. 295) წიგნი „ჟამის წირვა“. არის ნიშნები, რომ ეს წიგნი გადაწერილია სწორეთ კათალიკოზის სვიმონ 1-ის (867—878) მიერ და არა სვიმონ II-ისა (1002—1012): წიგნში მოხსენებულია ექვსი მსოფლიო კრება, წამება აბოსი (786 წ.), ეპისკოპო-

სები ამერეთისა (მანგლელი, წილკნელი, მაწყვერელი) და არ არიან მოხსენებულნი იმერეთის ეპისკოპოსნი. თუ „ჟამის წირვა“ დაეწერა სვიმონ II-ეს (1002—1012), იგი უეჭველად მოიხსენებდა ქყონდიდელს, რომლის კათედრა დაფუძნდა მარტვილში გიორგის მეფობაში (921—956 წ.).

საეკლესიო მუზეუმში არის სანათლო (ემბაზი), ერთის მთლიანის ქვით გაკეთებული და მოტანილი შესხეთიდან. ზედ აწერია ასომთავრულით: „ესე სანათლოჲ ცხოვრებისაჲ აღემართა ქორთიკოსსა პიბ უფლებასა ჯაფარის კუზის ძისასა“. ქორთიკონი პიბ უდრის 892 წელს, მაგრამ ამ დროს ხალიფა ჯაფარი ცოცხალი აღარ იყო (იგი მოკვდა 861 წელს) და არც ერქვა მისს მამას კუზი.

თ ა ვ ი ო .

ადარნასე II კურატპალატი (881—923).

არაბების მომხრე ბაგრატ I-ლი გარდაიცვალა 876 წელს გამეფდა მისი შვილი შვილი დავით I. მის მხარე-
ლად გამოვიდა ლიპარიტ ორბელიანი, რომელსაც დაეპყრა
თრიალეთი და აეგო მაგარი ციხე კლდეკარი.

საქართველო ორ, საურთიერთო სამტრო, ბანაკად გადა-
იქცა: ერთ მხარეს იყვნენ დავით I, ლიპარიტი და სომეხთ მე-
ფე, მეორე მხარეს ნასრი გურამ მამფალისძე, არტანუჯის ერის-
თავთ ერისთავი გურგენ და აფხაზნი. უმთავრესი მოქმედი პი-
რი და ორთავე ამ ბანაკების ამჟამად მდებარე იყო ნასრი, რომელიც დავით ბაგრატისძის ქართლში გამეფების წინააღმდეგი იყო. მისი მამაც (გურამ მამფალი), როგორც ჩანს მე-IV თავ-
ში ნაამბობიდან, აგრეთვე წინააღმდეგი იყო თავის ძმის ბაგ-
რატ კურატპალატისა, მაგრამ ამას მომხრეებად ჰყვანდნენ არა-
ბნი. ვიდრე აღნიშნული ორი ბანაკი ერთმანეთს შეეჯახებო-
და, ნასრიმ ტკბილის სიტყვით მოიტყუა დავით მეფე და მო-
კლა (881 წ.). ამან საქმე უფრო გაამწვავა. ძმა დავითისა
აშოტ, ლიპარიტი, არაბნი და სომეხნი შეებნენ ნასრის, დაა-
მარცხეს, ციხეები წაართვეს და მეფედ გამოაცხადეს მოკლუ-
ლის დავითის შვილი ადარნასე II.

ამით შვილობა არ დამყარდა. ნასრი გაიქცა კონსტანტი-
ნეპოლს, საცა ცხოვრობდა ზღვაში ჩადებულ ბაგრატ, ძე
აფხაზთა მეფის დემეტრესი (გვ. 316). ნასრიმ და ამ ბაგრატ-
მა გადასწყვიტეს ერთად ემოქმედნათ თავიანთ მტრების წი-
ნააღმდეგ. შემთხვევაც მიეცათ, რომ თვისი წადილი განებო-
ცივლებინათ. ამდროს სარკინოზებს ექირათ თეოდოსიოპოლი
(არზრუმი) და ბასიანი, ხოლო ამათთან და აგრეთვე აბნიკე-
ლებთან და მანძიკერტელებთან დიდი მეგობრობა ჰქონდათ ქა-
რთველებს. ნასრმა იმპერატორი ლეონ (886—911) დაარ-
წმუნა მიეცა ბაგრატისთვის ლაშქარი და გემები საქართვე-

ლოში წამოსასვლელად და საომრად. ლეონი დასთანხმდა. ლაშქარი შეუსია ბასიანს და საქართველოშიაც გამოგზავნა ბაგრატი. ამან დაიპყრა აფხაზეთი, მოჰკლა აქაური მეფე ადარნასე (887 წ.) და მისი ქვრივი (ნასრის და) შეირთო. მერე საბერძნეთიდან მოიწვია ნასრი, ლაშქარი მისცა და გამოისტუმრა. ნასრი გადმოვიდა სამცხეს, დაიპირა ციხეები ოძრხე, ჯვარისციხე და ლომსიანთა, მიიმხრო მრავალი მეომრები (ქართველნი, ოსნი ბალათარის წინამძღოლობით) და შეებრძოლა ქართლის მეფე ადარნასეს, რომელსაც მიემხრნენ გურგენ კურატპალატი კალმახელი, ძენი მისნი და სომეხნი. შეიბნენ მტკვრის პირას. გადაიხადეს შესაზარავი ომი. ნასრი დამარცხდა (888 წ.). იგი შეიპყრეს და მოკლეს სოფ. ასპინძაში.

ამის შემდეგ გადაეკიდნენ ერთმანეთს გურგენ კურატპალატი და ადარნასე მეფე.

ეს გურგენი იყო აშოტ დიდის ძის ადარნასეს შვილი. იგი ფლობდა არტანუჯს და კალმახს ტაოში. გურგენს ემტერებოდა მისი ძმისწული ბაგრატ მამფალი, რომელმაც გამოდევნა იგი არტანუჯიდან. გურგენი დაბინავდა შავშეთსა და არტანს. ეს ბაგრატი მიემხრო ადარნასეს და ორთავემ სოფ. მგლივანს დაამარცხეს გურგენი, შეიპყრეს და მოკლეს (891 წ.).

არც ამის შემდეგ დამშვიდდა ქვეყანა. კახეთის მთავარმა (ქორიკოზმა) ფადლამ დაიპყრა გარდაბანი, ქართლის აზნაურებმაც კვლავ წამოჰყვეს თავი და ქართლის დანაწილებასა და დაჩემაბას შეუდგნენ. მალე ფადლას მაგიერ გამთავრდა კედრიკე 1-ლი (893 წ.), ხოლო აფხაზეთში გამეფდა კოსტანტინე (896 წ.). ამისთანა მდგომარეობით ისარგებლა კოსტანტინემ. იგი აფხაზთა ლაშქრით მოვიდა, ქართლი დაიპყრა და უფლისციხე გაამაგრა. ეს იწყინეს მეფე ადარნასემ და მის მოკავშირე სომხეთის მეფე სუმბატ ტეზერაკალმა, მოადგნენ უფლისციხეს. ამ სიმაგრის აღება რომ გაძნელდა მის მიუდგომლობისაგამო, ზემო მხრის ხრამი პალან-კურტნებით ამოავსეს, ზედ გადავიდნენ და ციხე აიღეს. მაგრამ მტრები მალე შერიგ-

დნენ: სუმბატი და კოსტანტინე დამზახლდნენ. კოსტანტინეს დარჩა ქართლი და უფლისციხე.

სომხეთის წარმატებას მტრულად უყურებდა აღრიბეჟანის ამირა აფშანი, ძე აბუ-საჯისა. ეს აფშანი აღრიბეჟანში გამოგზავნილი იყო ჩასაქრობად აჯანყებისა, რომლის მოთავედ იყო ბაბეკი. აფშანმა აიღო ბაბეკის სიმაგრე ალბუდდი, მაგრამ თვით ბაბეკი გაიქცა სომხეთში და აქედგან დაუწყო მას ბრძოლა. ბოლოს იგი შეიპყრო აფშანმა და წარუგზავნა ხალიფა მუტასიმს (833—842 წ.), რომელმაც წამებოდ მოკლა.

აფშანის შემდეგ დიდის ჯარით მოვიდა იმავე აბუ-საჯის შვილი უსუფი (აბულკასიმი). მან შემუსრა და ააოხრა სომხეთი, სივნეთი, ვაეძორი და ასფურაგანი. სუმბატი ვერ გაუმაგრდა და აფხაზეთს გაიქცა. შემდეგ მოვიდა ტფილისს, საცა მაშინ ამირად იყო ჯაფარ ალისძე. აბულკასიმის ჯარმა დაიჭირა უჯარმა და ბოქორმა. კვირიკე მთავარმა ნახარა, რომ ვერ გაუმაგრდება მტერს, დამორჩილება განიზრახა. თავის დედის რჩევით მივიდა აბულკასიმის წინაშე და ერთგულება გამოუცხადა. მან ჰკითხა: „ვინ გაწვია აქა მოსვლა?“ უპასუხა: „დედამან ჩემმან“. აბულკასიმმა იცოდა, რომ კვირიკე დედისერთა შვილი იყო და თქვა: „არა ვატყინო გული ერთისა შემხედვარსა“, და განუტევა კვირიკე მთავარი, ხოლო თვითონ ქართლს მივიდა, მოაოხრა, უფლისციხე დაიჭირა, წავიდა სამცხეს და ჯავახეთს, მოაოხრა ეს ქვეყნებიც, შემოერტყა ციხე თმოგვს, მაგრამ ვერ აიღო მის სიმაგრისგამო, გამობრუნდა და ყველისციხეს შემოერტყა. აქ მხნედ იბრძოდა გობრონი, მაგრამ აბულკასიმმა სძლია, ყველისციხე აიღო, გობრონი აწამა და წავიდა დვინს. სომხეთის მეფე სუმბატი მაშინ იმალებოდა კაპოეტის ციხეში. აბულკასიმმა შეიპყრო იგი, წაიყვანა დვინს და ძეღზე ჩამოჰკიდა (914 წ.).

„გობრონის ცხოვრება“, რომელიც შეადგინა ტბეთის ეპისკოპოს სტეფანემ, ასრე გვიხატავს მაშინდელ დროის აღმოსავლეთის მდგომარეობას.

„სკოდა დიდმან სახლმან სომხითისამან და ღმერთმა მის-
ცა იგი მახვილსა ბოროტსა, ტყვეობასა საწყალოსა, საღმობასა
სიყმილისასა, სვრასა სიკვდილისასა... ძირი სიმწარისა დაენე-
რგა მათ შორის. ღვარძლი სიბოროტისა აღმოსცენდა. ცოდ-
ვა წვალებისა აღმოსცენდა. რამეთუ მიწა სომხითისა ამპარტა-
ვან, მკვიდრნი მისნი ცუდად მზვობარ, ანგაარ, ლალ, ცოდ-
ვის მოყვარე, უწყალო, უყვარულ და ყოვლითა უკეთურები-
თა სავსე. ესე არს საზღვარი სომხითისა და მისი ხევების სა-
ხელები: ვანდი, აშორნა, ბაგრევანდი, ააპუნისი, კალკოიტნი,
ქაკატი, გოგოვიტი, შარული, ასურაგანი, ვაიძორი, დაფანა-
დაშტი, გელქუნი, სიენეთი, ტაშირი, კაქთაქარი...—სულ 87
ხევი, რომელიც მოოხრდაო არაბთაგან, ვინაითგან ამ ხევებში
არ იყოო არც ერთი მართლმადიდებელთა მონასტერი, გულ-
ნი მათნი განთიციხებულ იყვნეს, ვითარცა რვალნი, და დაყი-
ნებულ, ვითარცა სამყარო: რამეთუ ცოდვა წვალებისა მათისა
დაწერილიყო ფიცარსა მას რკინისასა ფრჩხილითა ანდამანტი-
სათა“.

ესრეთი დახასიათება სომხეთისა სტეფანე მტბევეარს, ალბად,
უსესხნია მოსე ქორენელისაგან, რომელიც ამბობს: (სომხეთის) „ერი
მზვობარ, უსმინარ, დიდ-მეტეველ, საქმის-უყვარულ, მცინარ, ბო-
როტის-მყოფელ... მეომარნი უსამართლანი, მკვეხარნი, თავის წო-
დების უყვარულ, ზარმაც, გაუფინიზებულ, მოუთმინარნი, მცარცვე-
ლნი—ღირსეულნი ამხანაგნი ავაზაკებისა. მთავარნი მაშფოთარნი,
ავაზაკთა ტოლნი, მტაცებელნი, ძუნწნი, ხარბნი, მცარცველნი, აღ-
მაოხრებელნი, უზნეონი, თანამაზრენი თვისის მონებისა. მსაჯუ-
ლნი უღთონი, მტეუარნი, ანგარნი, სამართლის უყვარულნი... ევე-
ლანი საზოგადოდ უსიყვარულანი და ურცხვნი“.

ასრეთი დახასიათება მთელის ერისა; რასაკვირველია, უსა-
მართლოა, მაგრამ მოსალოდნელი კია ბერებისაგან, რომელ-
ნიც ამა თუ იმ მეფის, მთავრის და ეპისკოპოზის წინდაუხედა-
ობით გამოწვეულს უბედურებას, ყველგან და ყველა ერებში,

აბრალებდენ თვით ერს, რომელმაც დაივიწყაო სჯული, გაიმრავლაო ცოდვები და ამიტომ დაისაჯაო.

ამ ერის დასასჯელად, განაგრძობს „გობრონის ცხოვრება“, დვინს შემოვიდა აბულკასიმი (უსუფი) აბულსაჯისძე, უფალი სპარსეთისა, რომელსა ჰმონებდა 60 დიდ-დიდი ქალაქი და 7-ნი ძლიერნი მეფენი. არაბთა მპყრობელებს ჩვეულება ასეთი აქეთო, რომ საცა შევლენ, ჯერ სთხოვენ ერს მასზე ღარჩენილ წინაწლების ხარკებს, ძღვენს და საბოძვარს კაეტეზისთვის (რაზმის უფროსებისთვის), მერე სთხოვენ წინა ეამის ბეგარას. აჩქარებენ, მალე გადაიხადონ მოთხოვნილი, თავის მოუცლელობას მიზეზად სდებენ. ამისთანა მანქანებით გამოსწოვენ ერს ძალას, დააცალიერებენ საფასეთაგან და ქანც-გაწყვეტილ ერს იმონებენ.

ასრე მოიქცნენ იგინი სომხეთშიაცო. სუმბატ მეფეს ღონე არა ჰქონდა წინ დასდგომოდა აბულკასიმს და აფხაზეთის შთებში გაიქცაო. მას გამოედევნა აბულკასიმი და მოადგა ყველის-ციხეს. ეს ციხე, აგრეთვე არტანი და შავშეთი ეკუთვნოდა ერისთავთ-ერისთავს გურგენს. ციხეში იღგა გობრონი და თან ჰყვანდა მცირე რაზმი.

ქრისტეანი ავქსონი ასრეთის მოქარბებულის ფერადებით ახასიათებს ყველის-ციხის მებრძოლ არაბებს: ციხის გარეშემო გამართეს თვისი თოვლივით თეთრი კარვები, რომელნი ნისასოფლისა საზღვართა-ოდენ ეტიუნეს იწროებითა, და საბელნი კარვებისა მათისა განეთხზნა ურთიერთას: რამეთუ ესე იყო ჩვეულებაჲ მათი დადგომისა. საძაგელნი ნათესაენი ფიცხლად მოისარნი იყვნენ, ჰამდეს ძაღლთა, თავესა, კაცსა და ყოველსა არა-წმიდასა. განემზადნეს ბრძოლად ფილაკაენებითა მრავლითა. სიმრავლე ტყორცებულთა მათ ისართა აჩრდილებდა მზესა. მტერს ასი აქლემის სატვირთავი ისარი და ჰოროლი (შუბი) ჰქონდა.

მტერი 28 დღის განმავლობაში განუწყვეტელად ებრძოდა ყველისციხის გმირებს, ბრაზობდა, რომ ვერ იმორჩილებდა.

მათ და თავის ბრახს ყრილობდა მდაბიო ხალხზე: იქერდა მათ არტანს და სხ. დაბა-სოფელში, მოჰყვანდა და ყველისციხის წინ აწამებდა და ჟლეტავდა. ამიტომ ერი დაშინდა და გადავიდა აქარასა და შავშეთს, რომელნიც მალე გაივსნენ მცხოვრებლებით. შეიქმნა დიდი შიმშილი. ერი, ვით კალია, თავს ირჩენდა გაქირებით: „მოსკამდეს ფურცელსა ხეთასა და მწვანვილოვანსა ქვეყანისასა“.

წინასწარმეტყველიო, განაგრძობს იგივე ავქსონი, დათვალ იტყვისო სპარსთა მეფობასა ბაბილონს, ლომად სარკინოზთა მეფობასა ბაღდადს, თიქნად მწვალებელთ და კრავად მართლმადიდებელთ. ბოლოს ყველის-ციხის „კრავნიც“ მიეცნენ „ლომს“, თავის ნებით დანებდენ მას. მათი რიცხვი იყო 133. ყველანი დახოცეს. გობრონი (მიქელ) წარსდგა აბულკასიმის წინაშე. სთხოვა მაჰმადი ერწმუნა. გობრონმა შეაჩვენა მაჰმადიანობა. მას ეკლის გვირგვინი დაადგეს და წარკვეთეს თავი (17 ნოემბ. 914 წ.).

სუმბათის წამების შემდეგ სომხეთი დიდს განსაცდელში ჩავარდა. უსუფმა (აბულკასიმმა) შემოტევიდა ყველა ადგილობრივი თავადები, მრავალი ქრისტიანი გაჟლიტა, დაბა-ქალაქები დაანგრია და მთელი ქვეყანა გაძარცვა. ვინც გადურჩა მტრის მახვილს, დაიმშა ანუ დაიღუპა სიყმილისაგან.

ამისთანა სავალალო ყოფაში იყო ქვეყანა, რომ აშოტ სუმბათისძე 600-ის მხედრით მოვიდა საქართველოში და სთხოვა მეფე ადარნასეს დახმარება. აშოტს ემტერებოდნენ არა თუ მარტო არაბნი, არამედ მათი მომხრე სომეხი მთავრებიც: ამათ არ სურდათ ჰყოლოდათ მეფე, უმეფობაში ხედვიდნენ თავიანთ თავის გაძლიერებას. ადარნასემ გამოაცხადა იგი სომხეთის მეფედ და გვირგვინი დაადგა (915 წ.), აგრეთვე მისცა ჯარიც *).

*) აბაზას სიტყვით, „სუმბათმა დაამარცხა საქართველოს სატახტო ქალაქ ტფილისში ჩამდგარი არაბები და ამისგანმო ქართველთა მეფემ დაადგა მას სამეფო გვირგვინი და გამოაცხადა სომხეთის მეფედ“ (B. A. Абаза. История Арменіи, გვ. 76).

აშუშტმა უწყალო ომი გამოუცხადა არაბებს; ელეტდა მათ, სა-
 ცა მოასწრობდა. მაგრამ მისმა სიგმირებამ წყლოლები ვერ გა-
 უმთელა მრავალტანჯულ სომხეთს. ამიტომ 920 წ. საქართვე-
 ლოში მოვიდა სომეხთ კათალიკოზი იოანე VI და ადარნასე-
 საგან ითხოვა შემწეობა. მაგრამ თვით ადარნასესაც კეთილი
 განწყობილება არ ჰქონდა კახეთის და აფხაზეთის მეფე-მთაე-
 რებთან და აგრეთვე არაბთა მმართველებთანაც. ამიტომ მეფე
 ადარნასე წავიდა კოსტანტინეპოლს (922 წ.). იგი დიდის დი-
 დებით მიიღო იმპერ. რომანოზმა: მშვენიერად მოაწყეს და მო-
 რთეს ფოლორცი, რომელზედაც უნდა გაეარნა ადარნასეს; წმ.
 სოფიოს საყდარი ძვირფასად შეამკეს სურათებითა, თვლითა
 და ოქროთი შემკულ ნივთებით. ადარნასე რომ სოფიოს ტაძარში
 შეიყვანეს, იგი გაანცვიფრა მისმა სიმდიდრემ, და წამოი-
 ძახა: „ქეშმარიტად ესე არს სახლი უაღრესის არსებისა“. ამ
 ეკლესიის სიმდიდრით მან შეადგინა აზრი შესახებ ბერძენთ
 სამეფოს ძლიერებისა და სიმდიდრისა.

შემდეგ ამისა რომანოზმა (919 — 945) და ადარნასემ დას-
 დეს ასრეთი ხელშეკრულობა:

ა. კურატპალატი (ადარნასე) სდებს ჰირობას, რომელსაც თავის სა-
 კუთარ ხელმოწერით და ფიცით ამტკიცებს, რომ უოგელთვის ერთ-
 გული იქნება ჩვენის იმპერიისა, ომებს ჩვენ მტრების ცინაღმდეგ,
 იარაღით შეეწევა ჩვენს მეგობრებს, ჩვენს უფლებას დაუმორჩილებს
 აღმოსავლეთს, დაიპურობს ქალაქებს და ჩვენ სასარგებლოდ დიდად
 იმოდგაწებს. ბ. იმპერატორი რომანოზ კურატპალატს აღუთქვამს,
 რომ: თუ იგი ერთგულად დარჩება, თუ ასრულებს უგულა აღთ-
 თქმულს, მას და მის ჩამომავლობას საუკუნოდ დაშთებათ სამეფო
 ღირსება და უმაღლესი უფლება, იმპერატორი არ შესცვლის მისს
 სამფლობელოს მიჯნებს და აგრეთვე, თუ იგი არ დაარღვევს ხელ-
 შეკრულობას, დადებულს წინანდელ იმპერატორებთან, არც ის (რო-
 მანოზი) დაარღვევს მათ და არც შეუშლის ხელს დაიპურას თეო-
 დოსინოპოლი (არზრუმი) და მტრის სხვა ქალაქები, სულერთია, გა-
 რემოიცავს ამ ქალაქებს ჰირად თვითონ, თუ ჩვენის ჯარითაც“.

ამ მეორე მუხლს კოსტანტინე იმპერატორმა (912—959) თავის მხრივ დაუმატა: „მას (კურატ. ადარნასეს) ექვემდებარებოდნენ და მისს საკუთრებას შეადგენდნენ აგარიანთა უველა ის სამფლობელოები, რომლებიც თავითონ ანუ მისმა ნათესავ მაგისტროს ადარნასემ დაიპყრეს თავიანთ ჯარებით და ანუ დაიპურობენ ამის შემდეგ“.

ახელშეკრულების გუჯრები (=ოქროს ბულოები) ხელმოწერილი და დაბეჭდილი იყო ადარნასესაგან, რომანოზისა და კოსტანტინესაგან.

ხელშეკრულების დადგენის მიზეზს და შედეგს ხსნის თვით იგივე იმპერატორი კოსტანტინე ძოწითმოსილი.

ლეონ ძოწითმოსილმა (886—912) შეიტყუა-რა, რომ სარინოზებმა დაიპყრეს ბასიანი და იქაურ საყდრებში თავიანთი-მეომრები ჩააყენეს, იქ გაგზავნა სომხეთის ლაშქრის სპასალარი ლალაკონი შუამდინარისა, კოლონიისა და ხალდის (აქარის) უფროსებით. მათ საყდრები გაწმინდეს სარკინოზებისაგან და ააოხრეს ბასიანი. შემდეგ იმპერატორმა გაგზავნა კატაკალა, რომელიც შევიდა თეოდოსიოპოლში, ააოხრა მის გარეშემო მდებარე ადგილები და მთელი ბასიანი, სარკინოზებს მიაყენა აუარებელი ვნება და დაბრუნდა. ივერიელებს კი ამ ქალაქელებთან (არზრუმელებთან) და აგრეთვე აბნიკელებთან და მანძიკერტელებთან ყოველთვის მეგობრობა ჰქონდათ. შემდეგ იმპერ. რომანოზი (919—945) და მე, სწერს იმპერატ. კოსტანტინე ძოწითმოსილი (912—959), ვცდილობდით დაგვექირა კეტე-ციხე, რომელიც ითვლებოდა თეოდოსიოპოლში სურსათის საზიდავ გზად. ივერიელთა კურატპალატ ადარნასეს აღუთქვით: დაგიტომობთ თეოდოსიოპოლს, თუ მას დაიპყრობო. მაგრამ არც ადარნასე და არც ივერიელნი არ დათანხმდნენ, ვინაითგან სიყვარული ჰქონდათ თეოდოსიოპოლელებისა და არც სურდათ აოხრებულყოფილ ეს ქალაქი. ივერიელებმა შემოაუთვალეს რომანოზს: „თუ ამას ვიზამთ, შევირცხვენთ თავს მეზობლების—აფხაზეთის მთავრის, ვასპურაკანის

და სომხეთის გამგებლის-წინაშე, ვინაითგან ესენი იტყვიან, რომ ივინი იმპერატორის ერთგულნი არ არიანო. თუ გსურს, გამოგზავნე რამდენიმე მეომარი და ჩააყენე კეტე-ციხის თვალ-ყურის საჭერად“.

ამნაირად ივერიელებმა არ მოინდომეს თეოდოსიოპოლის დაქცევა, პირიქით, ისურვეს სურსათი მიეწოდებინათ მისთვის, არ გაუგონეს ბერძნებს, არ დაანებეს ქალაქი კეტეციხე, თუმცა მიიღეს წერილობითი რწმუნება, რომ ამ ქალაქს უკანვე მიიღებენ თეოდოსიოპოლის დაქერის შემდეგ.

კურატპალატი ადარნასე დაბეჯითებით ითხოვდა ბასიანს ქალაქ აბნიკით და თავის უფლებას ამყარებდა ოქროს გუჯარზე, რომელთა პირები გამოგვიგზავნა. თავის პროთოსპათარის სურბანელის (ჩორჩანელის) აშოტის ხელით.

ჩვენმა ჯარმა რომ დაიპყრა თეოდოსიოპოლი და მისი არემარე, მაშინ მოვიდნენ ივერიელნი და დაიქირეს ეს ქალაქი.

ბოლოს, არა ადრე 944 წლისა და არა უგვიანეს 951 წლისა, ბასიანის მიჯნად დაიღო არეზი (რახსი), რომლის მარცხენა კილის აქეთი დაეთმო საქართველოს, ხოლო მარჯვენა — საბერძნეთს.

ადარნასეს დროს აშენდა ბევრი შესანიშნავი საყდარი.

1. ბანა. „მეფე ადარნასემ ააშენა ბანა ხელითა კვირიკე ბანელისათა“. ეს კვირიკე იყო პირველი ეპისკოპოსი ბანელი, რომელს ექვემდებარებოდა ბანა, ტაოსკარი, ფანასკერტი, ნარუმაკი და ოლთისი. ვახუშტის სიტყვით, ბანა (ფანაქსი) არს მთაში, კეთილშეგენიერს ადგილს. იგი გუნბათიანია, დიდი, შეგენიერად ნაგები. ბანას ქვეით, კლდეზედ, აღმართულია ციხე ფანასკერტი, დიდშენი, მაგარი. იგი ეკუთვნოდა ციციშვილებს, რომელნიც განაგებდნენ ფანასკეტ-ოლთისის საერისთაოს. ბანას შორი-ახლოს არის კალმახის ციხე, ფრიად მაგარი, შეუღალი, ტაოს ერისთავის საჯდომი. დაშთენილა ტყავზე (ეტრატზე) ნაწერი დიდი წიგნი, გადაწერილი ბასილის-მიერ ბანას ეპისკოპოზის ზაქარიას ბრძანებით.

2. ეოშხი არის თორთომის ხეობაში, თორთომის სი-
მაგრის ახლოს, ველობის დაქანებულ კალთაზე, გარ-შემორ-
ტყმული მთებით, რომელთა კალთები ხილის ხეებით შემოსი-
ლია. ტაძარი დიდებულია და შვენიერი. მისი წარწერა გვაუ-
წყებს: „ძალითა ღვთივ კურთხეულისა ადარნასე კურატპალა-
ტისათა, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავმან, დავით შავსტროსმა
იწყეს შენებად ამის წმ. საყდრისა და მე, გრიგოლ, ღირსვიქ-
მენ შველად მათდა. მუშაობას უნდებოდა ყოველწლივ: 2000
დრაჰკანი, ღვინო 5000 დრაჰკნისა, რკინა 50 ლიტრა, პური
250 გრივი, მაშენებელნი იყვნენ 70, ქვას ეზიდებოდნენ 30
ხარით, ხოლო საბალავრო ქვები გრიგოლ-წმინდიდგან მოჰ-
ქონდათ 30 ჯორით და სხ. საქონლით“... აქ მოხსენებული
ბაგრატი და დავით მეფე ადარნასეს შვილები იყვნენ, მათგან
ბაგრატი გარდაიცვალა 945 წ., ხოლო დავითი 937 წ. ეოშ-
ხი აგებულია 927 წლ. წინად.

3. ტბეთი შავშეთშია და ასრე იწოდება ტბების-გამო:
ტობა=ტაბა=ტბა. ერს ერქვა ტაბალი, ტობელი, ტბელი. აქ
ძველადგანვე იყო ეკლესია, რომელიც გააახლა აშოტ-კუხმა
(წ 918 წ.) და ეპისკოპოსად დასვა აქ ნეტარი სტეფანე, კაცი
განათლებული (იხ. ქვემო). ტბეთის საყდარი დღემდის შენა-
ხულა. იგი მეტად შვენიერია, დიდებული. ტბეთის ეპისკო-
პოსს (ანუ ტბეჟარს) ემორჩილებოდა მთელი შავშეთი ანაკერტს
აქეთ და ზემო აქარა სოფ. დონდალოს ზემო. მეთათე საუკ. აქ
ეპისკოპოსად იყო იოანე მტბეჟარი, კაცი განათლებული
და წმინდა. მას ტბეთისთვის შეუძენია ტყავზე ნაწერი დიდი
კრებული. რომლის აშიაზე თავის ხელით წაუწერია: „ქრის-
ტე, შეიწყალე მომგებნი წიგნისა ამის მამფალი იოვანე ტბე-
ვარი და მამაჲ თეოდორე. ამინ“. მისი ნაწერი სტიქარონები
შეტანილია მეთათე საუკ. ეტრატზე ნაწერს „საგალობელში“.
თავისს სიცოცხლის უკანასკნელ ხანს იგი გადაყვანილ იქნა
აწყურს, მიტრაპოლიტად. ტბეთის მამები მონაწილეობას იღებ-
დენ საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაშიაც. ცნობილია

ტბეთის „სვეტი თავისუფლებისა“ (მისი ამბავი იხ. ბაგრატ IV-ის ცხოვრებაში).

ცნობები არაბის მწერლის ალ-ისტახრიდამ (ცხოვრ. 930 წლ.).

„სომხეთი, არრანი და აღრიბეყანი შეადგენენ ერთს ოლქს. არრანის (რანის) უმთავრესი ქალაქებია ბარდავი, დარუბანდი და ტფილისი, ხოლო ამათზე მომცრონი ბაჰლაქანი (ბელაქანი), შემახია, შარვანი, შაბარანი (შაბურანი), ყაბალა, შაქი (ნუხი), შამქორი და ხუნანი. სომხეთის სატახტო ქალაქი დაბილია (დოვინი=დვინი), არრანისა—ბარდავი, აღრიბეყანისა—არდებილი.

ბარდავი დიდი ქალაქია (სიგრძითა და სიგანით ფარსანგზე მეტი), საამური, აყვავებული, უხვი ნათესითა და ხილით. ამაზე აყვავებული და ლამაზი ქალაქი ერაცსა და ხორასანს, გარდა რეისა და ისპაანისა, არ არის არც ერთი. ბარდავის უბანი ანდარაბი სავსეა ბაღებითა და საბოსტნეებით. აქ მოდის უკეთესი ხილი, სხვათა შორის, კაკალი, რომელიც სჯობს სამარყანდისას, აგრეთვე წაბლი, სირიისაზე უმჯობესი, შვინდი და სხ. ბარდავიდამ გააქვთ დიდძალი აბრეშუმეული სპარსეთს და ხუზისტანს. აბრეშუმის კიას ჰკვებავენ ფურცლით ფურცლის ხეები საზოგადო კუთვნილებათ.

ბარდავის კარების ახლოს არის სავაქრო მოედანი. ამ კარებს ჰქვიან „ქურთის კარები“, ხოლო სავაქრო მოედანს ალკვირიკი, რომლის სიერცე მთელი ფარსანგია. აქ კვირაობით იყრება დიდძალი ხალხი. და ამიტომ თვით კვირა დღესაც ეწოდა კვირიკი: სთვლიან შაბათი, კვირიკი *), ორშაბათი და სხვა. მმართველის სასახლე შიგ ქალაქშია, ხოლო სავაქროები — ქალაქ გარეთ.

ქალაქი პაბ-ულ-აბგაბ (დარუბანდი) არის ტაბარისტანის

*) ორივე სიტყვები ქურთი (=ქურჯი) და „კვირიკი“ (კვირიაკე =კვირა დღე) მოწმობენ ქართველების გავლენას ბარდავში მიზიანის დროითგანვე.

ზღვის პირზედ და იქვე ნავთ-საყუდელი. ნავთსაყუდელსა და ზღვას შორის გაყვანილია ორი კედელი. ნავთსაყუდელში შესასვლელი კარი ვიწროა და ჯაქვ-გადაბმული. ნება დაურთველად შესვლა შეუძლებელია. კედლები ქვისა და ტყვიისაა. ქალაქის გარეშემო გალავანია. იგი ითვლება ნავთსადგურად დალისტინისა და სხვა ქრისტიან ქვეყნებისა, აგრეთვე ქურჯანისა, ტაბარისტანისა, დილამისა. დარუბანდიდამ გააკეთ ტილოეულობა.

ტფილისი დარუბანდზე მცირეა. მის გარეშემო ორ-რიგო გალავანია, თიხისა, და სამი კარები აქვს. ეს ქალაქი ფრიდ აყვავებულია, მდიდარი ხილითა და ნათესებით. იგი მიჯნაზე მდებარე ქალაქია. მასში არის აბანოები და ამ აბანოების წყალი ბუნებითვე ცხელია. (აქედგან გაჰქონდათო სავაქროდ თაფლი, ხორბალი, ხალები, ნაქსოვები, ბამბა და სხ. შემდეგში აქვე ჰქონდათ არაბებს ობსერვატორია).

შამქორი, ხუნანი და სხ. მცირე ქალაქებია, მაგრამ აყვავებული და მდიდარი მამულებით. (ამთგან შამქორი ხალიჯა ოსმანს დაუპყრა სალმან რაბიამ მე-VII საუკ. ნახევარს. შემდეგ დაანგრის იგი საეარდიელებმა. ბულა თურქმა, რომელმაც აიკლო საქართველო, კვლავ ააშენა და დაარქვა მუთავაკილია *). შემდეგში იგი ისევ შამქორად იწოდ).

დაბილი (დვინი) არდებილზე დიდი ქალაქია. გარეშემო გალავანი არტყია. შიგ ბევრი ქრისტიანია. საკრებულო მეჩითი ეკლესიის გვერდითაა. ამ ქალაქში აკეთებენ მატყლის საცმელს და ხალებს, სასთუნღებს, საჯდომებს და სხვა ამისთანას აკეთებენ სომხები. იგინივე ამზადებენ საღებავს, რომელსაც ჰქვიან ყირმიზი. მით ღებავენ შალებს. აკეთებენ აგრეთვე აბრეშუმეულს. დაბილი სომხეთის მეფის აშოტის სატახტო ქალაქია. სასომხეთოს მიჯნები უწვდება ბერდამდე, ჯა-

*) ხალიჯა მუთავაკილ-ჯათარი (847—861).

ზირამდე (შუამდინარემდე) და აღრიბეჯანამდე. ტრაპეზუნტი-
დგან შემოაქვთ აბრეშუმეული, საცმელები და სხ.

ამ ქალაქებში დიდი იაფობაა. ზოგიერთგან ცხვარი იყი-
დება ორიოდ ღირჰემამდე (==30 კაპ.), ხოლო 2—3 მანა
(4—8 გირვ.) თათლი ღირჰემად (==15 კაპ.).

ენა აღრიბეჯანსა, სომხეთსა და არარანს სპარსულია და
არაბული, გარდა ქალაქ დაბილის (დვინისა): მის გარემოს
ლაპარაკობენ სომხურად. ბერდაში იხმარება ენა არანული.

ყველა ამ ქვეყნებში იხმარება ოქროსი და ვერცხლის
ფული.

ხაზარეთის (კასპიის) ზღვას არტყია ქვეყნები დეილამი,
ტაბარისტნი, ჯურჯანი და სხ. ხაზარი ქვეყნის სახელდასმე-
ლი სახელია აქაურ ქალაქისა და მდინარის, რომელიც ჩამოდის
რუსის (რუსის) და ბულგარის ქვეყნებიდამ. იტილი (აწინდელი
აშტარხანი) იყოფება ორ ნაწილად: ერთი მდ. იტილის (ვო-
ლგის) მარჯვენა ნაპირზეა, მეორე — მარ. ხენაზე. მაჰს მეფეს
ჰქვიან ბეკი ანუ ბაგი. იქ მრავალი მაჰმადიანი ამათ, რო-
გორც ამბობენ, 30 მეჩითი აქვთ. მათი მეფე ებრაელთა
სარწმუნოებას აღიარებს. ხაზარნი არიან მაჰმადიანნი, ქრის-
ტიანნი და ურიანნი. უმეტესობა მაჰმადიანობაა და ქრისტიან-
ობა, თუმცა მეფე და მისი მახლობლები ებრაელნია. მათ
ჩვეულებათა უმეტესი ნაწილი მომდინარეობს წარმართულ
დროითგან. მათს მეფეს ჰყავს 12000 მეომარი და 7 მსაჯუ-
ლი, არჩეული ებრაელთა, ქრისტიანეთა, მაჰმადიანთა და წარ-
მართთაგან. ესენი არჩევენ საქმეს და მეფე ამტკიცებს მათს
გარდაწყვეტილებას.

ხაზართა ენა არ ჰგავს თურქულს, არც სპარსულს. ხაზარ-
ებს აქვთ აგრეთვე ქალაქი სემენდერი, საცა იზრდება ვე-
ნახი.

ერი სერირისა (დალისტნისა) ქრისტიანია (მასულის გად-
მოცემით, არაბებმა რომ დაამარცხეს სპარსეთის მეფე იეზდი-
გერდი, იგი გაიქცა ხორასნისკენ. მას წინ უძლოდა ბარამ ჩუ-

ბინი *), რომელსაც მიჰქონდა ყაენის ტახტი (სერირი). ყაენი შოკლეს ხორასანს, ბარამშა კი მოაწია დაღისტანს, გამეფდა და იწოდა სახიბ-ას-სერირ, და ამის გამო მის ქვეყანასაც დაერქვა სერირი). ხაზარების უმთავრეს გამგებელს ჰქვიან ხაყანი.

შენიშნ. ფრიად საყურადღებოა არაბთა მწერლების ცნობა შესახებ იმისა, რომ დაღისტანი მის გამაჰმადიანებამდე, საქრისტიანო ქვეყანა იყო. ეს არ ეწინააღმდეგება ქართულ წყაროების ჩვენებას შესახებ დაღისტანის ქრისტიანობისა. დაღისტანის შუაგულში, ხუნძახის ახლოს, არის სოფელი, დათუნას, საყდარი ქართულის წარწერით. ქართულივე საყდრები აღმოჩნდა საჩეჩნოს, ყაბარღოს და სხ. საჩაჩნოს საყდარს, ასისის ხეობაში, აწერია: „ქრისტე, აღიდე აღმაშენებელი ტაძრისა პატრონი დავით“ (ერისთავი ასისისა?). „უფალო, აკურთხე ეპისკოპოსი გიორგი ქენი 5“ (=830 წ.). „მეუფეო საბაოთ, მოიხსენე ეპისკოპოსი გიორგი“. არის ცნობა, რომ ქრისტიანობა ამ ქვეყნებში (ყვარელს, თუშეთს და დაღისტანს) მოჰყვინეს მეფე ტირიდატმა და ნეკრესის ეპისკოპოს აბიბოსმა. თუ დაეჯერება თეიმურაზ ბატონიშვილს, მაჰმადიანობას ფეხი მკვიდრად ვერ მოუკიდნია დაღისტანში მე-XIV საუკუნემდე. იგი სწერს: „ქისტნი, ლლიღენი და ძურძუკნი პირველ იყვნეს ენითა ქართულითა მომზრახნი და ქრისტიანენი. ლეკნი იყვნენ ქრისტიანენი და სცვიდნენ ენასა ქართულსა ვიდრე თემურლანგამდე (გამოჩნდა 1387 წ.), რომელმანცა დაიპყრა იგინი, მიაქცივნა მრავლისა ტანჯვითა ლიქნითა და წყალობითა, დაუდგინა არაბნი მოლანი... არიან ლეკთა შორის ძველად ნაშენები ეკლესიები და მონასტერნი,—რომელნიმე სრულიად თლილითა ქვითა ნაშენნი, განა აწ რომელნიმე დარღვეულნი და სხვანი—უქმად, რომელნიმე მიზგიჯებად (მეჩითებად) მათდა შეცვალებულნი“.

*) 591 წ.

თ ა ვ ი VI

საქართველოს გაერთიანების წინა-დრო.

ქართველთა მეფეებს შიში ჰქონდათ აღმოსავლეთისა, საიდგანაც მუდამ ემუქრებოდნენ აღრიბეჟანის მმართველები, და აგრეთვე დასავლეთისა, საიდგანაც საქართველოს წასაღეკად მოდიოდნენ ბერძნები, არაბები და აფხაზნი. ეს გარემოება მეფე-კურატპალატებს ნებას არ აძლევდა ერთსა და იმავედროს ებრძოლათ აღმოსავლეთშიაც და დასავლეთშიაც, ხშირად სამეფოს შუაგულშიაც, რომელსაც აგრეთვე მოსვენებას არ აძლევდნენ შინაურნი მტერნი. ამისგან გარდაცვალებულ მეფე ადარნასემ მონაწილეობა ვერ მიიღო იმ ომში, რომელიც გამოიწვია კახეთის ქორიკოზმა კვირიკე 1-მა (893—918).

ამ კვირიკემ აფხაზეთიდან მოიწვია მეფე კოსტანტინე; შეესივნენ ტერეთს და შემოერთებენ ვეჟნის ციხეს, რომელშიაც გამაგრებულიყო აქაური მეფე ადარნასე პატრიკი. კოსტანტინე მოადგა ციხეს ზემო მხრიდგან, კვირიკე—ქვემო მხრიდგან. ებრძოდნენ დიდხანს და ბოლოს მისწურეს ციხის ძალა. ადარნასე დამორჩილდა: კოსტანტინეს დაუთმო ციხესიმაგრეები არიში და გავაზნი, ხოლო კვირიკეს—ორკობი: მერე დაზავდნენ და გაიყარნენ.

დაბრუნებისას კოსტანტინე მეფე მივიდა ალავერდს, ილოცა, წმ. გიორგის ხატი შემოსა ოქროთი, მერე მივიდა კვირიკესას, მისი სტუმრობა და პატივისცემა მიიღო და დაბრუნდა აფხაზეთს.

მალე ამის შემდეგ კახეთში გამეფდა ფადალა (918—929), რომელმაც ააგო ციხე ლოწობანს. კახეთის გაძლიერებას მტრულად უყურებდა აღრიბეჟანის ზემოხსენებული მმართველი უსუფ აბუ-საჯისძე. ეს, ალბად, ჰერეთის პატრიკის ადარნასეს მოწვევით, შემოვიდა კახეთს, მოსტყვენა ქვეყანა, დასწვა ჯვარი, მცხეთა და დაბრუნდა ბარდავს და თან წაიღო ნადავლი და ნაცარცვი, სხვათა შორის, ჯვარ-პატიოსანიც.

ფადალა და კოსტანტინე მეფე კვლავ შეერთდნენ და შევიდნენ აღრიბეიანს. ალბად, მათთან იყო სომხეთის მეფე აშოტიც, უსუფ საჯისძის დაუძინებელი მტერი. იქ გაემარჯვათ (921 წ.), მტერს ფალაენები დაუხოცეს და დაბრუნდნენ.

სომხეთის მეფე აშოტმა გაამაგრა ანისი და შიგ ჩადგა. მისი ქვეყანა აკლებულ იყო უსუფისაგან, რომელიც კვლავ ემუქრებოდა მეფეს, კვლავ აპირებდა შემოსევას, აობრებას, დაგრევა-დაქცევას. მაგრამ ხალიფამ იგი დაიძარა ბაღდადს და აშოტს მიეცა შვება, აგრეთვე მის მემკვიდრეებს: აბას II-ეს (928—952), აშოტ III მოწყალეს (952—977) და სხ.

ამავე წელს (921) გარდაიცვალა აფხაზთა მეფე კოსტანტინე და მის შვილებ შორის—ბაგრატსა და გიორგის—ასტყდა უწყალო ბრძოლა მამისეულ ტახტის დასაჩემებლად. შუღლი და მტრობა დასრულდა მხოლოდ წლის თავზე (922 წ.) ბაგრატის მოკვლით და გიორგის გამეფებით.

მატიანის სიტყვით, აფხაზთა მეფე გიორგი II (922—955) „იყო სრული ყოვლითა სიკეთითა, სიმზნითა და ახოვნებითა, იყო ღვთისმოყვარე, მაშენებელი ეკლესიებისა, მოწყალე გლახაკთა, უხვი, მდაბალი, სრული კეთილითა და სათნოებითა“. მან კეთილად განაწყო სამეფოს საქმეები, აგრეთვე ააშენა ჭყონდიდის საყდარი და აქ დაადგინა ეპისკოპოსი—ჭყონდიდელი.

ჭყონდიდი (=მუხა-დიდი) ერთი უდიდებულესი და უშენიერესი საყდარია საქართველოში. იგი, ღუბუას სიტყვით, აშენებულია საწარმართო დროინდელ საკერპოს ადგილას: მის ასაგებად ზოგი მასალა საკერპო ტაძრისა უხმარიათო. ეს დაუჯერებელი არ არის: კოლხეთის მეფის აეთის სალოცავ ქალაკში იყო საღრმთო მუხა, რომელზედაც ეკიდა ოქროს საწმისი. აქვე იყო მეომრობის ღმერთის ანჯას ტაძარი. საქართველოს სიძლიერის დროს ჭყონდიდლებს ეკირათ საპატრიო თანამდებობა: მწიგნობართ-უხუცესობა. ამას გარდა, იგი-

ნივე მოახსენებდნენ ხოლმე მეფეს ქვრივებისა, ლაჩიბთა და გაქირებულთ თხოვნას.

ადარნასე II-ის გარდაცვალების შემდეგ (923 წ.) გამეფდა მისი შვილი სუმბატი, მაგრამ იგი უფრო მოქმედებდა დასავლეთ საქართველოში (კლარჯეთში) და ქართლის საქმეებს ყურადღებას ვერ აქცევდა. მაგიერად აქ ბატონობდა აფხაზეთის მეფის გიორგის შვილი კოსტანტინე II, რომელიც ქართლს ერისთავად დაედგინა მისს მშობელს.

კოსტანტინე სამიწლის (923 — 926) განმავლობაში ემორჩილებოდა მამას, შემდეგ კი აუტეხა ბრძოლა: გიორგი მეფის დაშობა და მის ტახტის დაკერა უნდოდა. კოსტანტინე გამაგრდა უფლისციხეში. გიორგიმ მოიშველია ტბელნი, აზნაურნი და ფადალა ქორიკოზი, მოვიდა და შემოერტყა უფლისციხეს. გაიმართა ბრძოლა უღმობელი, ცხენოსნებისა და ქვეითებისა. დიდხანს იბრძოლეს და ვერ აიღეს ციხე. გიორგი მეფის დარიგებით აზნაურ საზვერლებმა საიღუმლოდ ინახულეს კოსტანტინე და მოახსენეს: „გამო ციხიღვან, ჩვენ წაგიყვანთ აფხაზეთს, მეფედ დაგსომთ და მამა შენი კი სამეფოს გარე დარჩებაო“. კოსტანტინემ დაიჯერა, თუმცა საკუთარი აზნაურები აფრთხილებდნენ: ნუ ენდობიო.

უფლის ციხე კვერნაქის მთა-კლდეში ნაშენი ქალაქია, მაგარი, მიუდგომელი. ერთის მხრივ მას ჩამოუდის შტკვარი. ქალაქიდამ შტკვრამდის ჩამოდის გრძელი გვირაბი. კოსტანტინე ამ გვირაბით ჩამოვიდა, შედგა ტიფზე და, ის-ის იყო უნდა გაეცურა, რომ გიორგის მეომრები მოცვივდნენ მის შესაპყრობად. ჯერ ისევ ღამე იყო. კოსტანტინე მიხედა, რომ უღალატეს. ტივი დაეშო დაბლა და იგი იქვე, ქალაქის ახლოს, კლდეს ნაპრალში მიიმალა. შეიქმნა ხმაურობა, გამოვიდა გიორგი მეფე ლაშქრით და ქალაქში შესასვლელი გვირაბი და ბილიკები შეჰკრეს. დილას იპოვნეს კოსტანტინე, მიჰგვარეს მეფეს, რომელმაც შეიღოს თვალები დასწვა, მერე გამოასაპყურისა და მოკლა.

ამის შემდეგ ფადლასძეს კვირიკე II-ეს (929—976) განუდგნენ გარდაბანელნი და მიჰმართეს აფხაზთა მეფე გიორგის. იგი შევიდა კახეთში, მოსწვა, ასწყვიდნა, დაბრუნდა ატენს. ქართლს ერისთავად დაადგინა თავისი შვილი ლეონი, და ბრძანება გასცა, შეყრილიყო ლაშქარი კვლავ კახეთში შესასვლელად. კვირიკე ქორიკოზი შეშინდა და მოვიდა მისს წინაშე, მაგრამ მერე ისევ გაიპარა. გიორგიმ გასწია კახეთისკენ, რომ შეიპყრას ქორიკოზის დედა-წული. კახეთის მიჯნაზე მოეგება მას ქორიკოზის ძმა შურტა და დაუთმო უჯარმა. გიორგიმ დაიპყრა სხვა ციხეებიც, გარდა „ბოქორმისა, ნახქვენისა და ლოწობნისა, რომელშია ციხე იოანე არშისძე. ამ იოანეს ძმას ხახუა არშისძეს ექირა ციხე მარანი. ესეც მდგრად იცავდა თავისს ციხეს, მაგრამ მეფის ლაშქარმა აიღო. ხახუა მეფემ წარგზავნა ჯიქეთს.

ნახქვენის ციხეში გამაგრებულიყო თვით ქორიკოზი კვირიკე. როდესაც შეამჩივრეს იგი, გამოვიდა და ციხეცა და კახეთიც დაულოცა გიორგი მეფეს, მხოლოდ ითხოვა: ერისწლით აქვე დამტოვეთო. მზევლად გამოართვეს შვილი დავით და ქორიკოზი გაანთავისუფლეს.

მეფე რომ დაბრუნდა იმერეთს, ქართლის თავად-აზნაურებს გაუხარდათ. გიორგის გაძლიერება თავიანთ უფლებათა დამცირებად მიაჩნდათ. შეითქვენენ გოდერძი, მამა ყანჩიელი, დაჩი კორინთელი, დაჩი და იოანე სხვილოსელნი, სარა და გრიგოლ ფხვენელი და 50 სხვა აზნაური, განუდგნენ გიორგი მეფეს, მიერთნენ კვირიკეს, აფხაზებს წაართვეს კახეთის ციხეები და კვირიკე ისევ გაამეფეს.

გიორგიმ ლეონი გაგზავნა კახეთს. ამ შვენიერ ქვეყნის წვა-ბუგვაში იყო ლეონი, რომ მამის გარდაცვალების ამბავი მოართვეს.

ლეონმა ბრძოლას შერიგება არჩია. ბაზალეთის ტბის პირს თითო ცხენით გამოვიდნენ ლეონი და ქორიკოზი კვირიკე, მთელი დღე იუბნეს, ლეონმა სიყვარული გამოუცხადა,

დაპირდა—შენს შვილს დავითს ჩემს ქალს მივათხოვებო. გაუხარდა კვირიკეს, თაყვანისცა და გაიტყუმა. მაგრამ ჯვარდაწერილი შვილი დავითი რომ მოუვიდა და ამ დავითს ცოლი მოუკვდა, ლეონი ისევ გადაეკიდა კვირიკეს. მოვიდა დიდის ლაშქრით არაგვისპირს, ასწყვიდა მუხრანი, ხერკი (საგურამო) და ბაზალეთი, მაგრამ კახეთის დაპყრობა ველარ დაასრულა: დასნეულდა, დაბრუნდა და მოკვდა.

ლეონმა აფხაზეთში, მოქვის-მდინარის ნაპირზე, ააშენა მოქვის საყდარი, გუნბათიანი, დიდშენი, დანდობილი თლილის ქვის მაღალ სვეტებზე. აქვეს თეთრი მარმარილოს იატაკი. საყდრის წინ სამრეკლოა, მის მარჯვნივ—მოქველ ეპისკოპოსების სადგომი. მოქვის ეპისკოპოსს ლეონმა დაუმორჩილა კოდორსა და მოქვის მდინარეს შორისი სამწყსო.

მეორე საყდარი, საეპისკოპოსოვე, ლეონმა ააშენა ჯაფახეთის სოფელ კუმურდოს. მისი წარწერა: „შეწვევითა ღვთისათა, იოანე ეპისკოპოსმან დაუღვა საძირკველი ამა ეკლესიასა ჩემ ცოდვილისა საკარისითა ლეონ მეფისა ზე—ადიდენ ღმერთმან—ქორინიკონსა 964, თვესა მაისსა დღესა შაფათსა 1-სა მთავარისსა, ერისთვობასა ზვიასსა, ესე ბალავარი მან დაღვა. ქრისტე, შეეწიე მონასა შენსა ამინ“.

ვახუშტი ლეონის სიკვდილის წლად აღიარებს 957-ს, მაგრამ კუმურდოს წარწერიდან ცხადად სჩანს, რომ ხსენებული მეფე 964 წელსაც ცოცხალი უფილა. ზვია (=ზვიადი) იყო ზემოხსენებულ ლიპარიტ ორბელიანის ძე და ძმა რატისა (იხ. გვ. 319).

ამ ხანს ტერეთში მეფობდა იშხანიკი, ზემოხსენებულ პატრიკის აღარნასეს ძისა და ამის მეუღლის დინარ დედოფლის შვილი. ეს დინარი აშოტ დიდის ჩამომავალი იყო *).

*) აშოტ დიდი († 826 წ.)

აღარნასე

რეთის მკხოვრებნი აქამომდე მონოფისიტნი (სომხის სარწმუნოებისანი) იყვნენ. დინარ დედოფალმა და მისმა შვილმა თვისნი ქვეშევრდომნი მართლმადიდებლად მოაქციეს, მაგრამ, ალბად, არა ყოველნი: ქიზიყში დღესაც ბევრნი არიან მონოფისიტნი, თუმცა მათი ენა, ჩვეულება, ჩაცმა-დახურვა, ტან-მოყვანილობა ისეთივეა, როგორც დანარჩენ მართლმადიდებელ ქიზიყელებისა.

ეტრთა მოქცევას, ალბად, ხელი შეუწყო არსენი ვაჩეს ძემ, საქართველოს კათალიკოზმა, თავის შესანიშნავ თხზულებით—„განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“. არსენის მოჰყავს ცნობები იმის შესახებ, თუ სომხები თანდათან როგორ დაშორდნენ მართლმადიდებლობას და ამის გამო რამდენი უბედურება დაითმინეს და როგორ დაჰკარგეს პოლიტიკური თავისუფლება. 934 წელს ეს არსენი შიო მღვიმის მონასტერში შრომობდა, სწერდა „დოღმატიკონს“, ხოლო კათალიკოსობა მიიღო 946 წ. და მამადმთავრობდა 976 წლამდე. მამა მისი ვაჩე მესხი იყო, „სანახებთაგან საფარისა“.

ბრძოლა არტანუჯის გამო. დასავლეთ საქართველოში, კლარჯეთს, დიდი ბრძოლა იყო არტანუჯის დასაჩემებლად.

ეს ბრძოლა გამოიწვია, როგორც კოსტანტინე ძოწით-მოსილი ამბობს, „საქართველოს უდიდეს“ მეფის სუმბატის († 889 წ.) ძემ ბაგრატ მამფალმა. სუმბატის სიკვდილის შემდეგ არტანუჯს ფლობდა მისი ძმა გურგენ-მამფალი-კურატპა-

გურგენ მამფალი. აშოტ კეკელა. სუმბატ მამფალი

აშოტ კუხი († 918 წ.) ადარნასე († 898 წ.)

დავით. გურგენ († 941 წ.) დინარ ადარნასეს ძის ცოლი 916 წ.-თგან)

იშხანიკ (ერეთის მთავარი).

ლათი. ბაგრატი წაედგა ბიძას, მოიწვია ქართლის მეფე აღანასე, შეება, შეიპყრა და მოკლა (891 წ.).

ბაგრატ მამფალი რომ კვდებოდა († 909 წ.), არტანუჯი დაიქირა მისმა შვილმა გურგენმა. ეს უძეოდ მოკვდა (923 წ.) და არტანუჯს დაუპატრონდა მისი ძმა აშოტ-კისკასი. ამასაც განუღვა მისი სიძე გურგენ-მაგისტროსი, წაართვა არტანუჯი და მის მაგიერ სიმამრს მისცა ტიროკასტრუში და ქვეყანა, რომელიც ირწყვის აქარის ხევით. მაგრამ აშოტს მოეშველა მისი სიძე, აფხაზთა მეფე გიორგი; გურგენმა ისიც დაამარცხა, აშოტს ყოველივე წაართვა და განდევნა.

გურგენი მალე ამის შემდეგ გარდ-იცვალა უშვილოდ. არტანუჯი დარჩა მის ცოლს, აშოტ კისკასის ქალს. მოვიდნენ აფხაზთა მეფე გიორგი, ქართლის მეფის სუმბატის ძმები აშოტ კურატპალატი და ბაგრატ მაგისტროსი და უთხრეს აშოტის ასულს: „შენ, როგორც დედაკაცს, ნება არა გაქვს, იყო ამ ქალაქის მფლობელი“. არტანუჯის მომიჯნავედ იყო სამფლობელო აშოტ-კისკასის ბიძაშვილის სუმბატისა. ამან შეიერთა არტანუჯი და აშოტის ქალს კი მიუბოძა რამდენიმე სოფელი.

არტანუჯი მეტად მაგარი და მიუდგომელი ქალაქი იყო. მას ვაქრობა ჰქონდა ტრაპეზუნტთან, ივერიასა და აფხაზეთთან. იქ მოდიოდნენ სავაქროდ სომხეთიდან და სირიიდანაც. არტანუჯის ქვეყანა იყო ვრცელი, ნაყოფიერი და ითვლებოდა ივერიასა, აფხაზეთსა და მესხეთში შესასვლელ კარად.

აშოტ კისკასმა იწყინა, რომ მისს ქალს გამოსწირეს არტანუჯი. იგი ეძებდა შემთხვევას, დაესაჯა მტრები. მაგრამ რომ ღონე არა ჰქონდა, ხერხი იხმარა.

საქართველოს მეფე აღანასე II რომ გარდაიცვალა (923 წ.), მისი შვილები (სუმბატ, აშოტ, დავით და ბაგრატ) და ამათი ბიძაშვილი გურგენი წაიჩხუბნენ, ამ უკანასკნელმა თავისი უპირველესი მოხელე გაგზავნა კოსტანტინეპოლს დი-

დის საჩუქრებით და იმპერატორისაგან გამოითხოვა კურატ-პალატობა ანუ მაგისტროსობა. იმპ. რომანოზმა შეიწყნარა მისი თხოვნა და პატრიკ კოსტანტს, გემების უფროსს, გამოატანა გურგენისთვის სამაგისტრო საცმელი.

ამასობაში აშოტ კისკასმა იმპერატორს გაუგზავნა ბერი აღათია და შეუთვალა: „არტანუჯი შენთვის დამითმია. გამოგზავნე ვინმე, ჩაიბაროს“. რომანოზ იმპერატორს, რაღა თქმა უნდა, გაუხარდა, რომ ერთი უდიდებულესი სიმაგრე უსიხლოდ ეთმობოდა; ფიცხლავ მოსწერა ზემოხსენებულ კოსტანტს, რომელიც ჯერ ისევ ნიკომიღიაში იყო, წაეყვანა სანდო თავადები ხალდიიდან *), შესულიყო არტანუჯს და დაეკირა იგი.

კოსტანტი აჩქარებით მოვიდა საქართველოს. მაგრამ გზაზე დაუხვდა სუმბატის ძმა დავით აღარნასესძე და ჰკითხა: „საით მიდიხარ, რად გამოგგზავნა იმპერატორმა და რად მოგყავს ამდენი მეომრები?“ კოსტანტმა იცრუა, გზა მისცეს და შევიდა არტანუჯში. აშოტმა საიმპერატორო აღამი აღმართა არტანუჯის კედელზე. კოსტანტმა „მრავალ-ყამიერი“ უგალობა იმპერატორს და საჯაროდ გამოაცხადა: „აშოტ კისკასმა ქალაქი არტანუჯი იმპერატორს აჩუქა“.

შეიტყეს-რა ესრეთი ღალატი, აშოტას ძმა დავითი და გურგენ მაგისტროსი დაემუქრნენ იმპერატორს წერილით: „თუ თქვენი დიდებულება ამას იკადრებს და მობრძანდება ჩვენს ქვეყანაში, ჩვენ აღარ დაგემორჩილებით, შევერთლებით სარკინოზებთან, იძულებული ვიქნებით, ვიბრძოლოთ ბერძნების წინააღმდეგ, ჩვენს ჯარს შევიყვანთ არტანუჯსა და საბერძნეთს გამოვილაშქრებთო.“

ცხიერმა იმპერატორმა დაამშვიდა ქართველები: „მე სრულიადაც არ მიმინდვია კოსტანტისთვის არტანუჯის დაქვერა,

*) ქვეყანა ხ ა ლ ა დ ი ა ნ უ ხ ა ლ და — „მახლობელად ქალაქსა ტრაპიზონთასა“ (ქართლ. ცხოვ., გვ. 215) (ნახე რუკებში).

ეს მას თავის სულელობით ჩაუდენია“. თვით კოსტანტსაც უსაყვედურა და უკანვე გაიწვია. რომ უკმაყოფილო ქართველების გული მოეგო, მეფე ადარნასეს შვილს აშოტს, მეფე-კურატპალატის სუმბატის ძმას, კურატპალატობა მოუბოძა, ხოლო საქართველოს კურატპალატს დაუმორჩილა ივერიელეზისავე ქვეყნების ბერეზიახის, კარნატის (არზრუმის), ყველისციხის და აქარის მმართველები, და ესრეთი განკარგულება იმპერატორისა ეცნობაჲ კათალიკოსებს სომხეთისას, ივერიისას და ალბანიისას.

ამტკიცებენ, რომ არაბთ მწერალი მასუდი იგულისხმებსო მეფე სუმბატს († 958 წ.), როდესაც იხსენიებს სენფატს, მეფეს დიდის საქრისტიანო ერის ჯუზისა ანუ ჯურზისა (ქართველების), აფხაზთა და ალანთ მეზობლებისას.

სუმბატს აუგია რამდენიმე საყდარი:

დოლის-ყანა, ართვინის ოლქში, დიდებული საყდარია, შეენიღი. მის კედელზე გამოსახულია ღვთის მეედრებელი მეფე სუმბატი წარწერით: „ქრისტე, აღიდე მეფე ჩვენი სუმბატ მზე-გრძელობით“. საყდრის წინა კედელზე გამოქანდაკებულია „მზის საათი“ ხუცურა ასოებით დროს საჩვენებლად.

თვით დროს თვლაც ამ დროს კარგად ცნობილი ყოფილა. დაშაენილა 941 წელს ტყავზედ გადაწერილი წიგნი, რომელშიაც არის ვრცელი წერილი: „ცნობა და უწყება გამოძიებისათვის ჟამთა და წელთა, თავეთა და დღეთა, მცხრალისათვის, დღისა საძიებელისა, შვიდეულისათვის და ნაკთა, მთვარისა ზენდადებისა, ხუთეულისა და ექვსეულისათვის“. მასშივე მოყვანილია წირვისა და ლოცვის საკითხავების დრო-ჟამის განსაზღვრა, კალანდოზა ანუ წინასწარმეტყველება, თუ როგორი იქნება მთელი წელიწადი, როდესაც 1-ლი იანვარი დადგება ორშაბათს ანუ სამშაბათს და სხ. დღეებს.

ოთხთავები. სუმბატის მეფობას ეკუთვნის ჯრუჭის მონასტრის ძვირფასი სახარება, ტყავზედ გადაწერილი 936 წელს. ამაზედ უძველესი თარხიანი სახარებებია: ათონისა 913 წლ.

და აღიშისა (სვანეთისა) 896 წლ. ამათზე უძველესად დაბაქრადეს მიაჩნია ურბნისის სახარება, გადაწერილი იოანე ტატანელის-მიერ. სამწუხაროდ თარიღი გადალევია და ამიტომ ზოგიერთნი ფიქრობენ, რომ ეს სახარებაც მეთათე საუკ. უნდა იყოსო. ამ უკანასკნელ აზრს ისიც ამტკიცებს, რომ სახარების ტექსტი გადაწერილია ასომთავრულით, ხოლო სახარებათა შინაარსი—ნუსხურით. ვფიქრობთ, რომ ეს სახარება, როგორც დაუყოფელი თავებად და მუხლებად, უნდა გადაწერილი იყოს ძველის, მე-IV—V საუკ. დედნიდამ და ამ ხანებში კი ჩვენში ტრიალებდა სახარებები ვახტანგის დედის სანდუხტისა, თვით ვახტანგისა და, ჩვენის აზრით, წმ. ნინოსიც, რომელიც საქართველოში უსსახრებოდ არ მოვიდოდა (იხ. გვ. 157).

ამავე ხანს ბრწყინავდნენ სტეფანე მტბევარი, სასულიერო მგოსანი მინჩხი, გამოჩენილი დაჩი და სხ. (იხ. შემდეგს თავში).

დაშთენილა ამავე დროის (909—941 წლ.) გუჯრის პირი, შეტანილი მე-XIII საუკ. გუჯარში. მაშინ, როგორც ჩანს ამ გუჯრიდამ, ხმარებაში ყოფილა ფული (=საფასე) ოქროსი ჰელჰელა ანუ პერპერა, ვერცხლისა—თეთრი. ფულის შესანახ სახლს რქმევია სახაზინო. ფული ხშირად ლიტრობით ურწყავთ ანუ უწონიათ („მომიწონეს 30 ლიტრა ოქრო, 30 ლიტრა ვერცხლი“) და ანუ უთვლიათ („და მომცეს 10,000 პელპელი“). სცოდნიათ: ოქრო-ქსოვილები—სტაფრება („და მომცეს 10000 სტაფრა“), ლაგამ-უნაგირის შემკობა თვლებით („და მომცეს ლაგამი მარგალიტის ძირით, უნაგირი ხუთასად და ცხენი სამასად“), ჯორის საკმაში ყოფილა „პალარ-კურტამი“ (ფალან-კურტანი). საბატონო თუ სამონასტრო ბეგარი ყოფილა: დღე ანუღი, დღე სამკაღი, დღე საღეწაღი, დღე (წელიწადში ერთხელ) ნადირობა ქორით, მეძებრით, მწვევარით. ღაღა: 10 გრიეში (საწყაოში) 9 „პატონისა“ და 1—მუშა კაცისა. ამ მუშებსვე კაცის თავზე ორ-

ორი ჯამი შექამანდი, ორორი პური, ორორი პირი ღვინო.
ხელსნები: მოლარე, მეულუფე, მეჯინიბე, მესაბანჯრე, მე-
გოდრე, მეჯამე. კანონიერად მიცემული გუჯარი (მეთის ხელ-
მოწერილი და დაბეჭდილი) გუჯარის პატრონს ანთავისუფლე-
ბდა „მეთეთა და დედოფალთაგან“, „უფალთა და დიდებულ-
თაგან“, „აზნაურთა და მათთა ცოლთაგან“, „მოლარეთა,
მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა და მე-
ჯამეთაგან და დარბაზით გამოსულთა ხელოსანთაგან“. თუ
გუჯარის პატრონს ვინმე შეაწუხებდა, უნდა საჯარო კარს მიღ-
ტანა გუჯარი („თუ ვინმე გაწყენდეს და არვინ რას გაგიგო-
ნებდეს, საჯარს კარს მიიხუნია“).

თ ა ვ ი V II.

საქართველოს გაერთიანება — „ბრწყინვალე ხანას“
დასაწყისი.

მეცხრე საუკუნე. დასასრულიდგანვე საქართველომ, მიუხედავად მრავალ დაბრკოლებათა, იწყო გაძლიერება პოლიტიკური და განვითარება გონებრივი. ეს საერთო მისწრაფება უმეტესად გადიადდა მეათე საუკუნის მეორე ნახევრიდამ, იმ ხნიდგან, როდესაც სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოვიდნენ მეფე დავით კურატპალატი და მისი თანამოაზრე ერისთავი ქართლისა იოანე მარუშიძე. ამათი გულითადი სურვილი და მისწრაფება იყო გაერთიანება საქართველოსა, მთელის ივერიისა. მათს ლტოლვილებას, მათ პირად ღირსებას გარდა, რასაკვირველია, ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რომ ამდროს არაბნი მოუძღოურებულყვნენ; თვით საქართველოს სამეფო გვარეულობის ფრიად გამრავლებულნი წევრნიც უშვილოდ იხოცებოდნენ და ამისგამო მრავლად დანაწილებული სამეფო უფლება თანდათან ისევ ერთდებოდა, დიდდებოდა, ძლიერდებოდა, და ამასთანავე იზრდებოდა ძლიერება, რიხი და შემოქმედობა ქვეყნისა, სრულიად საქართველოსა.

დავითის დროს ჯერ ისევ იყვნენ ბევრი მეფეები, კურატპალატები, მთავრები და მეფეთ-მეფეებიც, მაგრამ მხოლოდ სახელით, ნამდვილად კი კურატპალატიცა და მეფეთ-მეფეც იყო მხოლოდ ეს დავით დიდი, ძე ადარნასე კურატპალატისა, მამობილი ბაგრატ III-ისა *).

*) შთამომავლობის შტო ბაგრატ იონებისა:

ა) აშოტ დიდი († 826 წ.)

|
ბაგრატ I (826—876). ადარნასე. გურამ († 883)

|
დავით I (876—881). აშოტ († 885). ადარნასე († 874)

|

თვით დავით დიდიც უშვილო იყო და თავისს მემკვიდრედ ზრდიდა ბაგრატ III-ეს.

ადარნასე II (881—923)

სუმბატ († 958). აშოტ კურატ. († 954). დავით (937) ბაგრატ († 945)

ადარნასე († 966)

ბაგრატ († 969), დავით († 966)

დავით რევენი¹† 994. ადარნასე კურატ. (983)
ანუ ბაგრატ II

გურგენ მეფეთ მეფე სუმბატ
(† 1008 წ.) კურატ.
(† 992 წ.)

დავით III მეფე-კურატ.
(† 1001 წ.)
(მამობილი ბაგრატ III-ისა).

ბაგრატ III
(980—1014)

ბ) გურგენ არტანუჯ-კალმახელი, აშოტ დიდის ძის ადარნასეს ძე († 891)

ადარნასე ერის.-ერის. († 898). აშოტ კუხი († 918)

დავით ერის.-ერ., გურგენ ერის.-ერ. (941). დინარ (ტერეთის დედოფ.)
ბ) სუმბატ მამფ. († 889), აშოტ დიდის ძის ადარნასეს ძე. მისი ძმა

დავით მამფალი არტანუჯელი († 943). ბაგრატ მამფალი არტანუჯელი.
[აშოტ კეკელა.]

სუმბატ († 988).

დავით († 988). ბაგრატ არტან. († 988)

გურგენ კურატ. († 1012). სუმბატ († 1011)

დიმიტრი

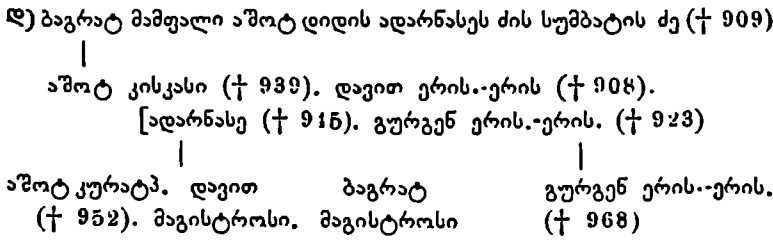
ბაგრატ

საქართველოს მიწა-წყალი მაშინ ხუთ უმთავრეს სამეფოდ იყოფებოდა: ა. არტანუჯ-კლარჯეთი ეპირა დავით მეფე-კურატპალატს, ბ. აფხაზეთს ფლობდა დემეტრე გიორგისძე, გ. ქართლს მეფობდა ბაგრატ II (958 - 994), დ. კახეთს ქორიკოზობდა კვირიკე II († 976 წ.) და ე. ცქრეთს მეფობდა იწხანიკ ადარნასე პატრიკისძე.

დავით დიდი, მემატიანის სიტყვით, იყო მეფე „ღვთის-მოყვარე, გლახაკთ მოწყალე, დავრდომილთ წემბრალე, მდაბალი, მშვიდო, ძვირუხსენებელი, ეკლესიათა მამულებელი, ტკბილი, უხვი, კაკთმოყვარე, ფიჩვოსანთ (ბერების) მოყვარე, ყოველთა კეთილისმყოფელი, სავსე ყოვლითა კეთილითა“.

ამასვე ამბობს სომხის ისტორიკოსი ასოლიკი: „სიტკობით და მშვიდობის მოყვარეობით, სწერს იგი დავით დიდის შესახებ, ეს მეფე აღემატებოდა ყველა ხელმწიფეებს, რომელნიც ჩვენ დროს ცხოვრობდნენ. დავითი იყო მიზეზი მკუდროებისა და კეთილწესიერებისა მთელს აღმოსავლეთში, განსაკუთრებით კი სომხეთსა და საქართველოში. მან აღმოაჩვენა თაყვანისმცემლობა, რომელიც ატეხილი იყო ყოვლის მხრივ, და სძლია ყველა გარეშე მტრებს, ასე რომ ყველა ხელმწიფეები თავიანთ ნებაყოფლობით ემორჩილებოდნენ მას“.

95—975 წლებში აღმოსავლეთის ყურადღება მიიპყრო ბერძენთა და არაბთ შორის ამტყვარ ბრძოლამ. ბერძენთ მხრივ ამ დიდებულ ბრძოლის ხელმძღვანელნი იყვნენ იმპერატორები ნიკიფორე-ფოკა (963—969) და იოანე ჩიმიშკი (963—975); ეს უკანასკნელი ჩამომავლობით სომეხი იყო და

ამიტომ მას დიდ შემწეობას აძლევდნენ აღმოსავლეთის მართლმადიდებელნი. ნიკიფორემ საზარლად დაამარცხა არაბები, აიღო მოფსუეთი, ტარსი, ანტიოქია და სირიასა და კილიკიაში მტერს წაართვა ასზედაც მეტი ქალაქი. 200,000 მაჰმადიანთაგან ბერძნებმა ზოგი დახოცეს, ზოგი მონად წაიყვანეს, 18 საკრებულო მეჩითი დასწვეს. ჩიმიშკი უფრო მძლავრი იყო. დამსკოდგან, რომელიც მან აიღო, იგი წავიდა შუამდინარისკენ, გადავიდა ეფფრატზე, აიღო სამოსატა, ედესა, მუფარაკანი (მარტიროპოლი), ამიდა, ნისიზი და დაპირა გაელაშქრა ხალიფების სატახტო ქალაქის ბაღდადის ასაღებად. ყველა ამან თავჯარი დასცა აქამდე მარტო გამარჯვებას ჩვეულ არაბებს. მაგრამ ჩიმიშკმა აღმოსავლეთისკენ გალაშქრება გადასდო, დაბრუნდა კოსტანტინეპოლს და თან წაიღო ნარბევი: მრავალი აბრეშუმეული, 3,000,000,000 ოქრო და ვერცხლი.

ბერძენთ დაბრუნების შემდეგ არაბებმა იწყეს დანგრეული ქალაქების შენება. მათი მშველელები იყვნენო, შენიშნავს გიბბონი, ნესტორიანნი და იაკობისნი, რომელნიც მართლმადიდებლებს უფრო მტრობდნენო, ვიდრე სარკინოზებსა.

ნიკიფორესა და ჩიმიშკისაგან გაძლიერებული იმპერია მათ გარდაცვალებს წემდეგ კინალამ არ დააქცია შინაურმა შლილობა-განდგომილებამ: ორთავე ეს იმპერატორები უშვილონი იყვნენ. იმპერატორად ითვლებოდნენ (976 წლითგან) რომანოზ კეისრის († 963 წ.) შვილები — ბასილი II და კოსტანტინე VIII, ხოლო მათ მცირეწლოვანობის გამო სამეფოს განაგებდნენ მათი დედა თეოფანე და საქურისი ბასილი. ამ ბასილი-საქურისის ბატონობა ვერ აიტანა იმპერიის აზიის მხრის სარდალმა ბარდასკლიაროსმა. ამან აიყოლია ლაშქარი, განუდგა დედოფალსა და მეფეებს და თავისი თავი მელიტენისა და ჯაანის მეფედ გამოაცხადა (976 წ.). სომხის მწერალი ასოლიკი განაგრძობს: „ბარდამ მიიმხრო სომხის ტენოსანი რაზმი, რომელიც საბერძნეთში იყო, და იმპერია ორ ნაწი-

ლად გახია, შევიდა ბითინიამდე და 4 წლის განმავლობაში სისხლით შეღება მთელი მხარე. მის წინააღმდეგ იბრძოდა მხედრობა ბიზანტიისა, თრაკიისა და მაკედონიისა, მაგრამ ეს ჯარიც დაამარცხა ბარდამ. ამის შემდეგ ომიანობა მოედო მთელს საბერძნეთს: სოფელი ებრძოდა სოფელს, ქალაქი ქალაქს. სისხლი იღვროდა ყველგან. მაშინ ბასილი იმპერატორმა იხმო მხედართ-მთავარი თორნიკე ივერიელი, წარგზავნა ტაოს კურატპალატის დავითის წინაშე, გამოსთხოვა მას ჯარი და პირობად დაუდო: თუ შემეწევი და მტერს დამიმარცხებ, დაგიომობო: ხახაიარაჩს კელე-სირიეთ, ჩოზმაირს, კარინს (არზრუმს), ბასიანს, სევეუკის ციხეს მარდახით, ხარკს და აპაუნიკს. დავითმა შეიწყნარა მისი თხოვნა. ქართველთ მხედრობამ თორნიკისა და მთავართ-მთავრის ჯოჯიკის სარდლობით მოაოხრა ქვეყნები, რომელიც ექირა ბარდას, თვით ეს ბარდაც დაამარცხეს და განდევნეს ბაღდადისკენ“.

გიორგი მთაწმინდელი თავის მხრივ უმატებს: „იქმნა განდგომილებმა სკლიაროსისა. ხმელით კერძი ყოველი დაიპყრა და იმპერატორები და დედოფალი შეწყვედულად იყვნეს ქალაქსა კოსტანტინეპოლს დიდითა ქირითა და იწროებითა“. ამისთანა მდგომარეობაში რომ იყვნენ, განიზრახეს: „ჩვენი შემწე დავით კურატპალატისაგან კიდე არავინ არს“. იხმეს ათონიდან თორნიკი ბერი, წარგზავნეს საქართველოს: დავითს დაჰპირდნენ—საბერძნეთის ზემო ქვეყნებს მოგცემთო, ხოლო თორნიკს აღუთქვეს, რასაც ნადავლ-ნატყვენავს წამოიღებ, ყველა შენ მოგეცემაო. დავით დიდმა თორნიკს, რომელიც ითვლებოდა გამოჩენილ სპასალარად, ჩააბარა 12000 რჩეული მგომარი და გაისტუმრა ბარდას წინააღმდეგ. მას უკვე აედო (978 წ.) ნიკია და ემუქრებოდა კოსტანტინეპოლს. თორნიკე თავის ქართველებით აქეთ მხრიდგან და იმპერატორის სარდალი ფოკა-ვარდა იქით მხრიდგან ეცნენ სკლიაროსს, შემუსრეს მისი ძალა (979 წ. 24 მარტს). ბარდა გაიქცა ბაღდადისკენ. მისი ქონება დარჩა თორნიკის და ქართველებს.

გახარებულ დედოფალ-იმპერატორებმა დავით კურატპალატს ჩააბარეს საბერძნეთის „ზემო სოფლები“, მხოლოდ მზევლები გამოართვეს იმის თავდებად, რომ კურატპალატის სიკვდილის შემდეგ ხსენებული ზემო ქვეყნები ისევ საბერძნეთს დაუბრუნდება. ამ მზევლებად იყვნენ კლარჯეთის გამოჩენილ თავად-აზნაურთა შვილები და, მათ შორის, წმ. ეფთვიმე-თარგმანიც.

დავით დიდის სახელი რომ ასრე ჰქუხდა გარეშე ქვეყნებში, მას არ ეპოებოდნენ მხოლოდ აფხაზეთისა და კახეთის მეფე-მთავრები.

აფხაზეთის მეფე დემეტრე, რომელიც გახელმწიფდა 957 წ., უსამართლო კაცი იყო. მისი ძმა თევდოსი იმყოფებოდა კონსტანტინეპოლში. აქ გამოეგზავნა იგი მის მამას გიორგი მეფეს: ჩემ სიკვდილის შემდეგ ჩემმა შვილებმა არ იჩუბონო ტახტისათვის. მაგრამ მისი მოლოდინი არ გამართლდა. დემეტრეს უკმაყოფილო აფხაზებმა თევდოსი მოიწვიეს. იგი მოვიდა სამცხეს, იხმო მესხი აზნაურები, შემოიკრიბა ლაშქარი, რომ ძალით დაიპყრას თავისი კერძი მამული. მაგრამ დემეტრემ არ დააცალა: მოულოდნელად ჯარი დაახა, დაამარცხა და ქართლს განდევნა. თევდოსი შეეწყნარა ძელელ მთავარს ადარნასეს, რომელმაც შეიყვანა იგი ძამის ციხეში. მალე დემეტრეს ლაშქარი აქაც გაჩნდა. სამ თვეს იბრძოლეს, ციხე მისწურეს. მეციხოვნეთ ითხოვეს ზავი, ფიცი და სიმტკიცე, რომ მშვიდობით განუტეონ თევდოსი. აფხაზნი დათანხმდნენ. თევდოსი წავიდა დავით კურატპალატისას, მას შეეწყნარა. მაგრამ აქედგან რომ შემწეობა ვერ მიიღო, კახეთს წამოვიდა. დემეტრე მეფემ კახეთის ქორიკოზს კვირიკეს მოციქულის პირით სთხოვა: „მე და ჩემ ძმას შორის, ბოროტ კაცთა მანქანებით, ბრძოლაა. მომანდევ თევდოსი, მე და მან სწორად ვიუფლოთ ჩვენს მამულში“. კვირიკემ უთხრა თევდოსის: „მე ვიყო მეძიებელი სისხლისა შენისა“, დაიყოლია და წარგზავნა. მცხეთაში, სვეტიცხოვლის წინაშე კათალიკოზმა, ღედელ-

შთაფართა და დიდებულებმა ცდიდის ფაქტით დაარწმუნეს თევდოსი არა გვენება-რა ძმისაგანაო. მაგრამ აფხაზეთს რომ მივიდა, რამდენიმე დღის შემდეგ ღემეტრემ შეიპყრო და თვალები დასწვა.

ბოროტი ღემეტრე მოკვდა სწორედ იმ წელს (979 წ.), რომელსაც დავით დიდის სარდალმა თორნიკიმ დაამარცხა ბარდა სკლიაროსი. აფხაზებმა მეფედ დაისვეს ბრმა და უნიკო თევდოსი. კახელებიც მოვიდნენ და დაიქირეს უფლისციხე.

საქართველოს საქმეები კვლავ ირეოდა და იშლებოდა, მაგრამ იოანე მარუშიძემ შეაჩერა შლილობა და ძმათა სისხლის ღვრა.

მარუშიძე იყო ქართლის ერისთავი, კაცი ძლიერი, ერმრავალი, შორს გამქვრეტი. მოციქულის პირით სთხოვა მეფე დავით კურატპალატს, ტაო-კლარჯეთის მფლობელს, გამოილაშქროს, აიღოს ქართლი და ანუ შეეერთოს თავისს სამფლობელოს და ანუ მისცეს თავისს გაზრდილს და შვილობილს ბაგრატ გურგენის ძეს. მარუშიძეს აზრად ჰქონდა ბაგრატის გამეფებით გაეერთებინა აფხაზეთი და ქართლი.

დავით კურატპალატი დიდის ლაშქრით მოვიდა ქართლს და დადგა ქვა-ხერელს. კახთ შეეშინდათ, დასცალეს უფლისციხე და ქართლიდგან გავიდნენ. მარუშიძე მიეგება მეფე დავითს და ჩააბარა ქართლი და უფლისციხე. დავითმა შემოიკრიბა ქართლის თავად აზნაურნი, ბაგრატი მეფედ გამოაცხადა და ყველას გასაგონად ბრძანა: „ესე (ბაგრატ III) არს მკვიდრი ტაოსისა, ქართლისა და აფხაზეთისა, შვილი და გაზრდილი ჩემი, და მე ვარ მურავი მისი და თანაშემწე; ამას დაემორჩილენით ყოველნი?“ უფლისციხე მიუბოძა ბაგრატს და მის მშობლებს (გურგენს და გურანდუხტს), ხოლო თვითონ დაბრუნდა ტაოს.

არ გავიდა ამის შემდეგ დიდი ხანი, რომ ქართლის თავად-აზნაურებმა მოიგონეს თავისი მამაპაპეული ჩვეულება-განდგომა, ზაკულობა, ორგულობა და შლილობა. ქორიკოზის

ნობეს თვისი აზრი დავით კურატპალატს. ამანაც თანხმობა გამოაცხადა. წაიყვანეს ბაგრატი აფხაზეთს და მეფედ დასვეს (985 წ.).

დავით დიდის გარდაცვალების შემდეგ († 1001 წ.) ბაგრატი დაიპყრა კლარჯეთი, კახეთ-სერეთი და შეიქმნა სრულიად საქართველოს თვითმპყრობელ ხელმწიფედ.

მეფე დავით დიდის კურატპალატის ცხოვრება აღინიშნა არათუ მარტო საქართველოს გაერთიანებით, არამედ მწერლობის აყვავებითაც და სახუროთმოძღვრო და სამხატვრო ხელოვნებათა განვითარებითაც.

დავით დიდმა ააშენა დიდებული და სახელგანთქმული ლავრა ხახული, მდებარე ქოროხის ხეობაში, მდინ. თორთომის ნაპირას, შიფაქლუს მთის კალთაზე. მისს შესახებ ვახუშტი ამბობს: „მონასტერი ხახული, ყოვლადწმიდის ღვთისმშობლისა, არს დიდი, გუნბათიანი, დიდშენიერად გებული, შეენიერს კარგს ადგილს, და მისვე ახლოს არს სხვა ეკლესია, ფრიად შეენიერი და დიდშენი“. ხახულის ხატი, შემკული უამრავ დიდ-წვრილ მარგალიტით, გასაოცარის ხელოვნებით დამინანქრებული და დაუფასებელი ღირებულობით, შემდეგში, შიშიანობის დროს, წაასვენეს გელათს. ხახული მის დაარსებიდგანვე ითვლებოდა კერად განათლებისა. აქ ცხოვრობდა გიორგი მთაწმინდელის ბიძა გიორგი-მწერალი, რომელიც ითვლებოდა დავით დიდის მწიგნობართ-უხუცესად. აქ ითარგმნებოდა და იწერებოდა მრავალი წიგნი, რომელიც დედნად იხმარებოდა ბევრ სხვა ეკლესია-მონასტრებში. ტაძრის წარწერა მოიხსენებს დიდებულს მეფეს დავით-კურატპალატს.

უფრო შესანიშნავია მის დროსვე აშენებული მონასტერი ზარზმა, (=ზარ-ზმა), რომელიც ქვაბლოვანის-წყლის ხეობაშია, ყველისციხის ზემო, მთაში, ახალციხიდგან 30 ვერსის მანძილზე, შეენიერს ადგილს. ამ საოცარის ხელოვნებით აგებულ, მოხატულ და მოქანდაკებულ საყდრის წარწერები შეავსებენ მატთანეთა გადმოცემას შესახებ დავით დიდისა და

მის თანამედროვეთა. მეტად საყურადღებოა და საგულისხმეო ტაძრის შემდეგი წარწერა: „მე ივანე, ძემან სულაისმან, აღვაშენე წმიდა ეგვიტერი მას ჟამსა, ოდეს საბერძნეთს განდგა სკლიაროსი. დავით კურატპალატი აღიდენ ღმერთმან!: უშველა წმიდათა მეფეთა და ჩვენ ყოველნი ლაშქარს წარგვაგლინა. სკლიაროსი გავაქციეთ. მას ქვეყანასა, რომელსა ჰქვიან ხარსანანი, აღგიღსა, რომელსა ჰქვიან სარვენისნი, მუნ ესვენა ტახტი“...

ამ წარწერას დაუცავს თვით სახელი იმ აღგიღისა, საცა დამარცხდა ბარდა სკლიაროსი. წარწერით, იმ აღგიღს რქმევია ხარსანანი, რომელიც დებოს ისტორიაში იცვლება ხარსიანე-დ.

სხვა წარწერები იხსენიებენ ხუნსიძეებს, რომელთა გვარისაგანი ყოფილა თვით თორნიკე, სკლიაროსის დამმარცხებელი. მისი ნათესავი პატრიკოს ჩორჩანელი (ჩორჩანი სოფელია ზარზმის ახლოს) 988 წ. დალასენთან ერთად იცავდა ანტიოქიას, მაგრამ არაბებმა დაატყვევეს. მაგისტროს ჩორჩანელი 990 წ. შეელოდა ვარდა-ფოკას, რომელიც აუჯანყდა იმპერატორს. ფოკას სიკვდილის შემდეგ იგი გამაგრდა ტარონსა და დერჯანს, მაგრამ დაამარცხეს და მოკლეს.

წიგნი „საქათხე“, ეტრატზე გადაწერილი 977 წ., გვაუწყებს: „მე იოვანე, თორნიკ ყოფილმან, და ძმამან ჩემმან იოვანე ვარაზვაჩე, ძეთა სულკურთხეულისა ჩორდვანელისა, მოვიგეთ წმ. ესე წიგნი სალოცველად და სადიდებელად ძლიერისა და ღვთისმსახურისა მეფისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა კუროპალატისა დავითისათვის, რამეთუ მართლმადიდებლობისა თვალი არს და, მსგავსად შემოქმედისა თვისისა, სიმდაბლის წესსა შინა დაუკლებელად იქცევის. და მათსა შემდგომად სალოცველად თავთა ჩვენთა: იოვანე თორნიკ ყოფილისათვის, რომელმან დაუტევა დიდება ქვეყნისა... მსწრათლ შეიკვალა ხატი ერისკაცობისა და შეიმოსა სახე მეუღაბნოეთა და ერთგულებით ჰმსახურა ძელსა ცხოვრებისასა და წმ. მე-

ფეთა, რაქამს იგი გამოჩნდა განლაღებული სკლიაროსი და მხდომად აღუდგა მეფეთა, ამან ისწრაფა და მოიწია ძლიერი-სა და ყოველ კერძოვე უძლეველისა დავით კუროპალატისა და ბრძანებითა ამათითა დაამხვა განზრახვაჲ მისი (სკლიაროსისა) და განამტკიცა მეფენი... და მერმე იოანე ვარაზეაჩეს-თვის და მეულლისა მისისა და შვილთა მისთა მიქაელისა, ჩორდვანელ ზორვარისა, ჩოროლდისა და თორნიკისთვის და ძმის-წულთა ჩემთა ჩორდვანელ პატრიკისთვის და ბაგრატ პატრიკისთვის, და სალოცველად სულისა ბაგრატ მაგისტროსისა და მშობელთა ჩემთა ჩორდვანელისთვის და მარიამისთვის, და ძმა-თა ჩემთა ბაგრატისთვის, არშუშასთვის და აბულარბისთვის, და მამის ძმისა აბულარბისთვის და არშუშასთვის... ესე ანდერძი მე უღირსმან დავით, დისწულმან ღმერთშემოსილისა მიქაელ მოდრეკილისამან, დავწერე“.

ჩორჩანელი ანუ ჩორდვანელი (ანუ Zourvani) ერქვა ხურსიძიანთ იმ წარმომადგენელს, რომელსაც ებარა სოფელი ჩორჩანი. ცნობილია ჩორჩანელი აშოტი რომანოზ ლაკაპენის დროს (919—945). მას ცოლად ჰყვანდა მარიამი და ძმებად აბულარბ I და არშუშა I. აშოტის ძენი იყვნენ: თორნიკი I (იოანე სვინგელოზი, აბიას ქმარი, სკლიაროსის დამმარცხებელი), იოანე-ვარაზეაჩე, ბაგრატ I, არშუშა II და აბულარბ II. ვარაზეაჩეს (იოანეს) შვილები იყვნენ: მიქელ, ჩორდვანელი ზორვარი, ჩოროლდი, თორნიკი II. ამათგანივე იყვნენ ჩორდვანელი პატრიკოსი და ბაგრატ II პატრიკოსი.

თორნიკი I-ის „ხორციელი და სულიერი“ ძმა იყო თვით წმ. ფთვიმეს მამა იოანე (ვარაზეაჩე). მაშასადამე, იგიც ხურსიძე ყოფილა. ამ იოანეს (=აბულჰერის) ცოლად ჰყვანდა აბულარბ I-ის ასული.

ამ იოანემ (აბულჰერიმ) დააარსა ათონის ქართველთა ლავრა (966—981 წ.). მისი მშველელი ამ საქმეში იყვნენ თორნიკი I და მეფე დავით დიდი (ამ სახელოვან მონასტრის ისტორია ეკუთვნის „ბრწყინვალე ხანას“).

დავით დიდის დროითგან დაგვრჩენია მრავალი შესანიშნავი ნაშთი.

ა. დავით დიდის სადროშო ჯვარი, ვერცხლისა, მოოქრული, ასათის მიერ შემკული, წარწერით: „ქრისტე, აღიდეგლდეგრძელობით დავით კურატპალატი. ამინ“.

ბ. ვერცხლის ფული. ზედ-წარწერით: „ქრისტე, შეიწყალე დავით კურატპალატი“.

გ. შატბერდის კრებულები. შინაარსი: 1. კაცისა შესაქმე, 2. თუალთაჲ, 3. მხეცთათვის სახისა სიტყვაჲ, 4. ებრაული და ბერძნული ანბანების მომგონნი, 5. მეფეები ებრაელთა, სპარსეთისა, ეგვიპტისა, რომაელთა და ბიზანტიელთა, 6. რბოლიტეს შრომანი, 7. მოქცევაჲ ქართლისაჲ, 8. ნისიბის ეპ. იაკობის ცხოვრება, 9. ფსალმუნთა თარგმანება, 10. რედაქტორის შენიშვნა.

რედაქტორი ამ შესანიშნავ წიგნისა იოანე-ბერაჲ, თანამედროვე ბაგრატ II-ისა (958 — 994) და დავით კურატპალატისა, სხვათა შორის, სწერს: კაცმა, თუნდაც გლახაკი იყოს, უნდა მიჰბაძოსო ჯინკველსა, წერილის სიტყვისამებრ: „მედგარო, ემსგავსე ჯინკველსა და შებმა-უყავ უფროის ძალისა შენისა, რამეთუ ღმერთი არს მომცემელი ძალისა“. „ამისთვის—სწერს ბერაი—მეცა არა დავფარე სწრაფაჲ სულისა ჩემისაჲ მიზეზითა ნაკლულევეანებისაჲთა და შეუდეგ კეთილსა. გულსმოდგინებასა მე, ცოდვილი და უნარჩევესი ყოველთა მეწესეთაჲ, იოვანე ბერაი, და გავასრულე წმ. ესე წიგნი—კაცის შესაქმე, თუალთაჲ, სახისმეტყველი, იპოლიტე, ქართლისა მოქცევაჲ, ცხოვრებაჲ იაკობ ნასიბელისაჲ, თარგმანებაჲ ზოგთარე ფსალმუნთა დავითისთა—მოღვაწეობითა და გულსმოდგინებითა დედის ძმისა ჩემისა შიქაელისა და ძმისა ჩემისა დავითისა, და სხუა არაჲ არავის ჰრთავს, თვინიერ სიგლახაკისა ჩემისა. და შეეწირე შატბერდს, საყოფელსა წმ. ღვთისმშობლისასა, რომელსაცა შინა აღვწერე სალოცველად სულისა ჩემისა ცოდვილისა და მშობელთა ჩემთა და სალოცველად მე-

ფეთა ჩვენთა ბაგრატი მეფისა და ყოველთა შვილთა მათათვის“...

ამავე ბერაის შესახებ ცნობას იძლევა ჰაზხაღის სახარება, მის მიერვე გადაწერილი 973 წელს: „ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი იოვანე, ნართაულად ბერაჲ, აღსრულებად წმ. ამას სახარებასა—ოთხთავსა—მოღვაწეობითა სულისა წმიდისაჲთა და შეწევნითა ღმერთ-შემოსილთა კაცთაჲთა... სალოცველად მეფეთა ჩვენთათვის—ღვთივ დიდებულისა ბაგრატი ქართველთა მეფისა, დავით მაგისტროსისა, სუმბატ ერისთავთ-ერისთავისა:.. მე ივანე ბერამან, მწერალმან შატბერდელმან, შატბერდს დაფწერე და პარხალს შევწირე სალოცველად ყოველთა ძმათა შატბერდელთა... მამობასა (პარხალს) სარწმუნოას მწყემსისა და კეთილად მოღვაწისა წმ. მამისა ეფთიმესა“.

ამ იოვანე ბერაის თავისს დიდს კრებულში (ქრისტომატიიაში) შეუტანია საქართველოს ისტორია — „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. მასში შეტანილია მოკლე-მოკლე ამბები ალექსანდრე მაკედონელის დროითგან გვარამ ერისთავთ-ერისთავამდე ანუ მამფალამდე, რომელიც მოკვდა 883 წ. ეს ქრონიკა შედგენილია ამავე გვარამის დროსვე. მის შესახებ ბერაის ქრისტომატიიაში სწერია: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ვითარცა ტალანტი წინამძღუართაგან დაფარული, შემდგომად მრავალთა ჟამთა და წელთა ვპოვეთ“. შესაძლებელია, ქრონიკის ავქსონი ყოფილიყო ისტორიკოსი ლეონტი მროველი, რომელმაც დასწერა არჩილ მოწამის († 718) „ცხოვრება“ ან-და იმავე ძველი დროის მწერლები დავით და სტეფანე.

„ფსალმუნთა თარგმანებაჲ“ ეკუთვნის ვინმე დაჩის, რომელსაც იგი გადმოუღია სომხურ ენიდამ და წარუდგენია ტბეთის ეპისკოპოზის სტეფანესთვის, მაშინდელ სასულიერო ცენტრისთვის, შემდეგის წერილის დართვით: „ღირსო მამო, წმიდაო ეპისკოპოს სტეფანე, ქრისტეს გამოარჩეულო მამფალო! კურთხეულ არს ღმერთი, რომელმან გამოგაჩინა შენ კეთილად მწყემსად ჩვენდა, მკურნალად, სულიერად აღმაშენებ-

ლად ჩვენდა... მრავალ უამითგან გულმოდგინედ ვეძიებდი თარგმანებასა ფსალმუნთასა(ეპიფანე კვიპრელ ეპისკ. დაწერილსა), და არა ეპოვე ქართულად.. მერმე ეპოვე სომხურად.. შემშურდა სომეხთათვის... და მცირელი ესე გამოვთარგმნე და წინაშე ლუთისა მოყვარისა შენისა განსაკითხავად მიგიძღვანე, ხოლო შენ შსგავსად მოცემულისა მაგის სიბრძნისა შენისა განიკითხ და, ჯერ თუ იყოს, შენ მიერ დაენერგენ შორის ეკლესიასა და უკეთუ არა ღირს რაამე იყოს, წიგნი ესე დაწვი და სიუცბე ჩემი დაფარე და მე მამხილე და შევიწინაო“... ფს. თარგმანების დასასრულს დაჩი სწერს წერილს ანტონი მროველს, იხსენიებს მის სიბრძნის მოყვარეობას, სიწმინდეს და ითხოვს მისგან ლოცვა-კურთხევას, ცოდვის გრებთა და ვებათა (ვეება) საშინელებათაგან განთავისუფლებას და ხსნას.

ამ სტეფანე მტბეერელ ეპისკოპოსმა, როგორც ზემო იყონათქვამი, დასწერა გობრონ (მიქელ) მოწამის ამბავი. იგი თვით ამბობს: „წამება წმ. მოწამისა გობრონისა, რომელი განიყვანეს ყველის-ციხით, მე, მტბეერ ეპისკოპოსმან დავსწერე ბრძანებითა აშოტ ერისთავთა ერისთავისათა. ამ აშოტ-კუხისაგან († 918 წ.) ტბეთის პირველ ეპისკოპოსად დადგენილი იყო ბრძენი სტეფანე. გობრონის ცხოვრებაში იგი იხსენიებს თითქმის ყველა წიგნებს ბიზლიისას. თვით წმ. აბომ, საქართველოში რომ მოვიდა, ქართული ენის შესწავლის შემდეგ შეისწავლა და შეითვისა სახარება, სამოციქულო, საწინასწარმეტყველო და სხ. ასე რომ სტეფანეს და ვარაზეაჩე-იოანეს დრო საღრმთო წერილი თითქმის მთლად იყო ნათარგმნი, მაგრამ ძველი თარგმანის შესწორებასა და შეესებას ხელახლა შეუდგნენ ათონის მთაზე, ვინაითგან დროთა განმავლობაში ზოგიერთი მათგან შერყენილიყო.

თუალთაჲ—ეპიფანე კვიპრელის († 403 წ.) თხზულება, არის ისტორია ძვირფას ქვებისა, რომელთაგან უმთავრესი 12 ქვაა: ა. სარდიონი, ბ. ტბაზიონი, გ. ზმური, დ. იაკინთე, ე. საფირონი, ვ. იასპინი (ამის შესახებ ეპიფანე სწერს: „იპოე-

ბის ესე საზღვართა ქართლისათა და გორგანეთს და ქუეყანასა მას კასპთასა, სადა არიან ნათესავნი“), ზ. ლიგვირიონი, ც. აკატე, თ. ამეთვისტონი, ი. ძოწეული, ია. ბიერილიონი და იბ. ფრცხილი. ამათი მინაგვარნი და სხ. ქვეები: ა. სარდიონი მოლოქოს, ბ. სარდიონი-ძოწეული, გ. ქაკუნტალი (ქარხლისფერი), დ. სარდაკი, ე. კაპუეტი, ვ. ძოწეულის-ფერ, ზ. მწვანე, ც. კარქედონი, თ. საფირონი ქრისე, ი. საფ. ტიგე, ია. იასპინი სისხლის-ფერ, იბ. იასპინი ღვინის-ფერ, იგ. მარგალიტი, იდ. ბნობის ფერ, იე. ზღვის პეროს-ფერ, ივ. აღის-ფერ, იზ. კუამლის-ფერ, იპ. იის-ფერ, ით. ფეტვის-ფერ, კ. მემრუმე (მეტად შავი), კა. ველურის ზროხის-ფერ, კბ. დეაკეულის ფერ, კგ. მხიის ფერ, კდ. მარმარინო, კე. სისხლის-ფერ, კვ. ვეშაპისთვალის გუგა, კზ. ცვილისფერ, კტ. გოლგულისფერ, კო. ღრუბლისფერ, ლ. თაფლისფერ, ლა. ანთრაკი, ლბ. გიშერი, ლგ. ქარვა, ლდ. ბადახში, ლე. აღმასი, ლვ. ლალი, ლზ. ფირუზი, ლტ. სადაფი, ლთ. სეაღანი, მ. ყირმიზი, მა. ლაქვარდი, მბ. მარჯანი, მგ ბრილიანტი, მდ. ანდამანტი, მე. ბროლი, მვ. რვალი, მზ. ცისნატეხი (აეროლიტი), მს. ზურმუხტი.

დ. დაბადება (ბიბლია) 978 წლ.: „ვითარცა ზღვაჲ შეიკრებს ძლიერებასა მდინარეთასა და არა გარდაეცემის, ეგრეთვე ეკლესიაჲ დღითი-დღე სწავლასა წმიდათა მოძღვართასა, და იგი აღსავეს წესსავე ზედა ჰგიეს და მარადის ქადაგებს და იტყვის: „იქმოდეთ ნუ საზრდელსა წარსაწყმედელსა, არამედ რომელი ეგოს ცხორებად საუკუნოდ“. რომლისათვისცა მე იოანე, თორნიკ ყოფილმან, ძემან სულკურთხეულისა ჩორდვანელისამან, მოვიგე წმ. ესე „წიგნი მეფეთაჲ“ სალოცველად თავისა ჩემისა... კურთხეულ არს მწერალი, ქებულ არს მკითხველი, მადლი მსმენელთა. დაიწერა წიგნი ესე კელითა სამთა მწერალთაითა: მიქელისითა, გიორგისითა და სტეფანესითა... ოდეს ნამდვილი ესე ბიბლია დაწერილან, ქკნი ყოფილა 978“.

ე. „სვანური კრებული“ (№ 19), ასომთავრულით ტყავზედ გადაწერილი, შეიცავს მსოფლიო მამების სწავლას, ქადგებას, სიტყვას, მოძღვრებას, ცხოვრებას, სხვა და სხვა საეკლესიო კითხვათა განმარტებას. მასში ჩართულია აგრეთვე ცხოვრება წმ. აბოსი, მოძღვრება წმ. ნინოსი.

ვ. ამნაირივე შინაარსისაა ტყავზედ ნაწერი კრებული მე X საუკ. (№ 95), რომელშიაც, სხვათა შორის, ჩართულია წერილები: ჯვრის ამალღება მცხეთაში, ცხოვრება აბოსი, ცხოვრება შუშანიკისა, მოძღვრებანი ბოლნელ ეპისკოპოსისა. ამ წიგნს თუმცა თავ-ბოლო აკლია, მაგრამ მაინც ნა გირვანქას იწონს იგი. მისი გადამწერი გვაძლევს შემდეგ ცნობას: „კურთხეულნო ერნო მომავალნო, რომელნი ჩვენსა შემდგომად ყოფად ხართ! პირველ ოდეს ამას წიგნსა დავიწყე, ესრე მედვა გულსა, ვითა დედათა წამებაჲ და ცხოვრებაჲ ოდენ დავწერო და მით გავასრულო; და ვიხარე დიდითა შრომითა და გულს-მოდგინებითა ვძებნე დედაჲ და ესთენ ვპოვე, ვერღარა შემეძლო ძებნაჲ. მერმე ესე მამათა მოწამეთაჲ, რომელი ჰარსაჲს არა ეწერა, იშხნით მოვიღე და მით გავასრულე... კირნი კულა დიდნი მინახიან—ღმერთმან დაგაჯეროს! სული გრაგოჲ ჰატარაისა მოიხსენეთ წმიდათა ლოცვათა თქუენტა. გაბრიელ ჰსკაველი და გაბრიელ ხორგაი დიად დამიდგეს თანა (ღმერთმან შეუნდვენ ცოდვანი!): ოდეს მიმპირდის, მათ მივჰმართი-დი: პურაი მციან. იოვანე გაცვეთილმან კუტალითა ღვინოჲ მომართუა“.

ზ. დავითნები. დაშთენილა დავითნები მე-VII—X საუკ. ამათ შორის შესანიშნავია 974 წ. გამოცემული დავითნი: ა. შესავალი, ბ. 150 ფსალმუნი, გ. დამატება, დ. ქორონიკონები, ე. ფსალმუნთა განაწილება და ვ. განწესება. ფსალმუნები დაყოფილია თავებად, მუხლებად და კანონებად. ფსალმუნთა მუხლები ცალკ-ცალკეც ითვლება და ერთადაც (მთელს წიგნში ნაჩვენებია 2900 მუხლი). საყურადღებოა წერილი: „გამოძიებისათვის ჭამთა და წელიწადთა, მცხრალისათვის და

ნაკისათვის, მთავარისა ზედნადებისათვის, ხუთეულისათვის, ექვსეულისათვის, შვიდეულისათვის და დღისაძიებელისათვის“. ავტორი განმარტავს დღისაძიებელს, შვიდეულს, ზედნადებს და სხ., წარმოადგენს ხუთასეულის (532 წლის) მთელს ცხრილს და იძლევა მრავალს საკირო ცნობას. „თუენი წელიწდისანი 12, დღენი 365. ჟამნი დღეთანი 4380, ლამითნი 4380, ერთრიცხუად 8760. თუ გინდეს ცნობაჲ ჟამთაჲ მზისა-მოქცევისაჲ: მარტსა 20-სა განისწორნიან დღენი და ლამენი: დღეთა აქუს 12 ჟამი და ლამეთა 12. აწ იწყო ჯობნებად დღემან ლამესა... ვიდრე ივნისა 19-სა: დღეთა აქუს 15 ჟამი და ლამეთა 9. აწ იწყო უკმოლებად ლამემან დღისაგან... სექტენბერსა 18-სა განისწორნიან დღენი და ლამენი. აწ იწყო ჯობნებად ლამემან დღისა.. დეკემბერსა 18-სა ლამესა აქუს 15 ჟამი და დღესა 9. აწ იწყო უკმოლებად დღემან ლამისაგან ვიდრე მარტსა 20-მდე“...

ქალენდარი. ამავე შისანიშნავს დავითნში არის აგრეთვე 532 კვინკლოსის ცხრილიც. რა დროს უნდა დაწყებულ იყო ჩვენში კვინკლოსით თვლა, უკვე ვთქვით (იხ. ზემო გვ. 105). ერთი კვინკლოსი რომ სრულდება, შვიდეულის დღენი, მთავარის განახლება და სხ. ცვალებადნი და უცვალებადო დღესასწაულნი მოდიან იმავე დღეებში, რა დღეებშიაც მოდიოდნენ 532 წლის წინად.

კვინკლოსით თვლა იცოდნენ ჯერ ისევ ეგვიპტის მოგვებმა. კვინკლოსს ადარებდნენ ფრინველს ფენიქსს, რომელიც, მათის აზრით, ყოველ : 32 წლ. დასასრულს არაბეთილამ მოფრინდებოდა ეგვიპტის ქალაქ სელიოპოლს (მზის ქალაქს.— იხ. რუქა), აქაურის მზის-ტაძრის სახურავზე იკეთებდა ზეთიხილისა და მუშკის რტოების ბუდეს, შემდეგ პირს იბრუნებდა მზისაკენ, ფრთის შემოკვრით აღაგძნებდა ცეცხლს და თვითონვე შიგ იწოდა. მაგრამ შემდეგ თავისის ფერფლისაგან ჰბადებდა ქიას, რომელიც 532 წლის განმავლობამდე იზრდე-

ბოლა, ფენიქსადვე ხალისდებოდა, შემდეგ ისევ იწოდა, ისევ ახლდებოდა. და ესრე მარადის

ეს ეგვიპტის კალენდარი განაკარგა და განავითარა ალექსანდრიის ასტრონომმა სოზიგენმა. იგი 46 წ. ქრ. წ. მიწვეის რომს ამავე კალენდრის შესასწორებლად სოზიგენმა წლის სიგრძედ მიიღო 365 დღე და 6 ეპი (საათი), სამი წელიწადი ჩააგდო მარტივად და ამით მომდევნო ერთი წელიწადი ნაკიანად და ამ ნაკიანში ჩასთვალა 366 დღე. ეს მეტი დღე მიუმატა თებერვალს. კალენდარი დააკანონიერა იულიუსმა (41 წ. ქრ. წ.) და ამიტომ დაერქვა „იულიანთა კალენდარი“.

მაგრამ ესრეთი თვლა სწორე არ იყო: წელიწადში არის არა 365 დღე და 6 ეპი, არამედ 365 დღე, 5 ეპი, 48 წამი და 48 წუთი, მაშასადამე იულიანთა წელთა აღრიცხვით წელიწადი ნამდვილის წლის სიგრძეზედ 11 წამით და 12 წუთით მეტია და ეს სიმეტეკი 400 წლის განმავლობაში შეადგენს სრულს 3-ს დღეს.

ჩვენს ზემოხსენებულს დავითნში და 941 წლის ხელნაწერში (ზემო, გვ. 340) დროთა თვლა მოყვანილია იულიანთა წელთ-აღრიცხვის მიმსგავსებით, მაგრამ 1223 წელს კი ქართველებმა უკვე იკოდნენ იულიანთა წელთა-აღრიცხვის ნაკლებეანება. ხსენებულ 1223 წელს იოანე ზაფთელმა გამოსცა დიდი შრომა — ქართული კვინკლესი, რომლის შესახებ ბროსემენიშნა: „ქართველებმა 1223 წელს უკვე იკოდნენ ნახევარი იმ ცაოშილობისა, რომელმაც 1582 წელს პაპა გრიგორი XIII აიძულა შესდგომოდნა კალენდრის შესწორებან“.

ამავე მეცნიერულად გამოკვებულს დავითნში გვხვდება აგრედწოდებული არაბული ციფირები; ციფირებივე აღნიშნულია ქუთაისის ტაძრის აშენების დასაწყისი წელიწადი (1003 წ.). მეცნიერთა გამოკვლევით კი თვით მაჰმადიანთა პირველი ძეგლი, რომელზედაც თარხილი აღნიშნულია ციფირებით, არის ფული ყარა-ასლანისა (1161—1166 წ.).

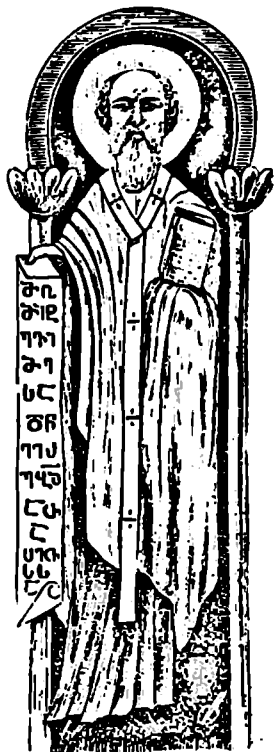
ც. საგალობელი. ტყავზე ნაწერი დიდი კრებული, სა-

გალობო ნიშნებით (ნოტებით), შედგენილი მიქელ მოდრეკილის-მიერ. „ქრისტე, მფლობელო ორთავე სუფევათაო, მეოხებითა ყოველთა წმიდათა შენტაჲთა უმეტეს აღიდე შენ მიერ ღირსად გვირგვინოსანი, უძლეველი მეფეთა მეფე დავით კურატპალატი, და დაჰცენ ყოველნი მტერნი და წინააღმდეგობნი მეფობისა მათისანი ქვეშე ფერხთა მათთა უძლეველითა ძალითა მკლავისა შენისაჲთა.—მე გლახაკმან.. მიქელ მოდრეკილმან ვიღვაწე და უზეშთაეს უძლოურისა ძალისა ჩემისა შრომაჲ ვაჩვენე, და შევკრიბენ საგალობელნი ესე წმიდისა აღდგომისნი, რომელნი ვპოენ ენითა ქართველთაჲთა — მეხურნი (=სომეხურნი); ბერძულნი და ქართულნი, სრულნი ყოვლითა განგებითა წესისაებრ საეკლესიოჲსა: ოფალო ლაღად ყავითა, ოხითითა, მოიხილითა და აქებდიდითა, ძლიერად და სიწმიდით და სიმართლით სისწორითა კილფაჲსაჲთა და უცთომელობითა ნიშნისაჲთა... იხილე, მღდლო ღმერთშემოსილო, კინაკი ესე ნამუშავევი უნდოთა ხელთა ჩემთაჲ, რაჲმს უშრომელად აღმოივსო საღრმთოჲსა ამისაგან წყაროჲსა, მოიხსენე საწყალობელი სული ჩემი... უფალო, წყალობით მოიხსენე სული მამისა დავითისი, იოვანესი, დავითისი და წყალობა-ყავ საწყალობელისა მიქელისთვის.

„...გლახაკმან მიქელ მოდრეკილმან, ძმისწულმან ღმერთ შემოსილისა მამისა დავითისმან, ვიღვაწე და ყოვლით კერძო შრომაჲ ვაჩუენე: უზესთაეს ძალისა ჩემისა და ფრიადითა ხარკებითა და გულს მოდგინედ ძიებითა შევკრიბენ ძლისპირნი ესე ყოვლით კერძოვე, რომელნი ვპოენ ენით ქართველთაჲთა მეხურნი, ბერძულნი და ქართულნი, სრულნი ყოვლითა განგებითა და დავწერენ წმიდასა ამას შინა წიგნსა ყოვლითა განმარტებითა და ქეშმარიტებითა და ესრეთ განვაწესე თავით თვისით და უმჯობეს ვყავ, რამეთუ ყოველსა კმასა პირველ უფალო ლაღად მეტყვისა ძლისპირნი დავწერენ და შემდგომად გალობათანი, თვინიერ ქარაბიმისა.. და ყოვლითურთ სრულ იქმნა მუშაკობაჲ ესე საღმრთოჲ“.

25 დეკემბრის საგალობლები შეუდგენია ტბეთის ეპისკოპოს იოანეს (გვ. 328): „დეკემბერსა კე: კრებაჲ დიდი ბეთლემს. შობაჲ უფლისა ჩვენისა იესოჲ ქრისტესი. დასდებელნი ქრისტეს შობისანი, თქუმულნი ღმერთშემოსილისა იოვანე მტბეჲარ ეპისკოპოსისა“. თვით ეს იოვანე მტბეჲარი ამავე წიგნში წმინდანად გამოსახულია. შემდეგ ში იგი გადასულა აწყურს მიტრაპოლიტად, როგორც იუწყება ტბეთში გადაწერილ სახარების წარწერა: „ქრისტე, აღიღე იოვანე მამათმთავარი, პირველ მტბეჲარი და აწ შენ-მიერ მაწყვერელ ეპისკოპოსი... დაწერა წმ. ესე სახარება საყდარსა შინა ტბეთისასა ქენსა სიგ (=995 წ.).

მარჯვენა ხელში ეპისკოპოს იოანეს უკერია გრაფილი, რომელზედაც

ასომთავრულით აწერია: „მომტევე კალნიერებაჲ არა ღირსსა“.

ტბეთის ეპისკოპოსი იოანე.

წიგნშივე მრავალგან მოხსენებულია სტეფანე ჭყონდი-
დედი სანახაძის, განათლებული მღვდელმთავარი. ამ სტე-
ფანეს დრომდე საქართველოში გავრცელებული ყოფილა ევ-
სევი პამფილიელის წიგნი, მწვალებლობით აღსავსე. სტეფანე
ჭყონდიდელი ეფთვიმეს შამის იოანეს წინა-მოადგილეებს შეჰ-
კითხებია: „ევსევი პამფილიელის“ წიგნს ეკლესია მიიღებს თუ
არაო. — „არაო“, პასუხად მიუღია.

წიგნში მოხსენებულნია აგრეთვე მწერალ-მგოსანნი მი-
ნჩხა, იოანე ქანჭალისძე, მოსე და სხ. ამ მინჩხის საგა-
ლობლები ნ. მარტო აღმოაჩინა სინას. მინჩხი იყო მწერალ-
მგოსანი მე-X-ე საუკუნისა. სასულიერო მგოსნის მინჩხის სტი-
ქარონები გამოთქმულია მარტივად გულწრფელად. ამავე სა-
უკუნის ხელნაწერებში აღმოჩენილა ლექსები ბერის გიორგისა
და ფილიპისი. ეს ლექსები, ვით შოთა რუსთაველის ლექსიც,
16 მარცვლოვანია.

სამკურნალო სახელმძღვანელოები და ცნობები ჩვენში
გავრცელდა აღრითგანვე. ჯერ ისევ აბიბოს ნეკრესელი (მე-
ექვსე საუკ.) აღნიშნავს, რომ ქვეყანა შენივთებულია ოთხის
ნაწილაკისაგან, რომელნი არიანო ნოტიო, ცივი, ხმელი და ცხელი
ამათი მეტ-ნაკლებობა არღვევსო თანასწორობას (ზემო, გვ.
251). ამავე შეხედულობას იმეორებს შატბერდის კრებულის
წერილი „შესაქმე კაცისა“ და ამბობს: „ბუნებასა ჩვენსა პოვ-
ნილარიან სტვიქისნი ესე ამის სოფლისანი: ვიტყვი ნაწილსა
სიტფოაძისა, ყინეჯისა, ნოტიისა და სიკმეჯისა. არაბუ-
ლიდან გადმოღებულ კარაბადინებშია აგრევეა, ხოლო სტვი-
ქისნი (=სტიხიანი) იწოდებიან ცოტა გარჩევით, ასე: გრიდი,
ნედი, მხურჯადი და ხმელი. ესრეთი შეხედულობისა იყვნენ ჰი-
პოკრატე (460—372 ქრ. წ.), და მისი მიმდევარი გალიენი (=გა-
ლიანოზი=ჯანაოზი), რომელიც ცხოვრობდა მეორე ს. ქრ. შემდ.

„შესაქმე კაცისა“ განაგრძობს:

„სამნი არიან ძალნი, რომელნი, განაგებენ სიცოცხლესა:
ერთი მათგანი განატფობს გვამსა სიცხითა თვისითა და მეორე

იგი ძალი ნოტიო-ჰყოფს სიმკურვალესა, რათა იყოს განსწორებით შეზავება მისი და რათა არა წარწყმდეს ნოტიოა სიმძაფრითა მკურვალეებისადათა და კვალად, რათა არა დაშრტეს სიმზურვალე გარდარეულებითა მით ნოტიობისადათა. ძალი იგი მესამე შემკრებლობს განბნეულთა მათ შეერთებითა იოგთადათა, რომელნი შენაწევრებულ არიან ყოველთა ასოთა ძალითა მით მოძრავითა თავით თვისით. ხოლო ოდეს ძალი მოაკლდეს, იქმნეს ასოჲ იგი მკუდარ და დაკლებულ სულისა. მისგან მოძრავითა თავითვისით...

„სამთა ამათ ვხედავთ ბუნებასა შინა კორცთა ჩუენთასა, რომელთათვის დაბადებულ არიან ყოველნი ასონი ჩეენნი, — რომელიმე სიგოცხლისათვის, რომელიმე სიმდიდრისათვის სიცოცხლისა, რომელიმე დადგრომისათვის შობისა და დამტკიცებისათვის ნათესაობისა. ხოლო არიან ჩუენ შორის ასონი შემდგომნი ამათნი: ვერ-ეგების მათგან ცხოვრებაჲ კაცი-საჲ.

„არამედ სამთა მათ შინა ვხედავთ თავსა, გუფსა და ღვთქლსა. ხოლო შემატებას ბუნებისას კეთილთა შინა იქმნების სიმდიდრისაგან სიცოცხლისა, რომელი მოენიქა კაცსა რომელ არს ქურკელი, რომელსა შინა არიან საგრძნობელნი: რამეთუ ესენი ვერ მოგუცემენ სიცოცხლესა: თვინიერ ამა სოთა შესაძლებელ არს ცხოვრებაჲ ჩეენი... ფირტვი აგძნობს ცეცხლსა გულისასა, მუცელი მიიღებს ჰამადთა, ქურკერთა მათ თვისთა შინა აწოდებს“...

ყველა ჩამოთვლილი ნაშთები გვაძლევენ საფუძველს ვთქვათ, რომ მეთე საუკ. დასასრულამდე უმაღლესად განვითარებული ყოფილა ქართული ენა — სამწერლო და სამგოსნო.

„აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართველ მთარგმნელების მამად-მთავერებად ჩეენი მწერლები იხსენიებენ ღავითს და სტეფანეს. ესენი ცხოვრობდნენო მაჰმადის გამოჩენის წინა დროს და თარგმნესო წიგნები ბერძნულიდამა და არაბულიდამ. მაგრამ ვინ იყვნენ ეს დავით და სტეფანე, რა დროს, სახელდობრ,

ცხოვრობდნენ, რა და რა წიგნები თარგმნეს, არა ჩანს დანამდვილებით. ყოველ შემთხვევაში, იგინი მაჰმადზე († 632 წ.) წინაჲ არაბულიდამ ვერ გადმოთარგმნიდნენ წიგნებს, ვინაითგან მანამდე არაბებს ჯერ არ დაეპყრათ საქართველო, მათი გავლენა აღმოსავლეთში სრულიად შეუმჩნეველი იყო. ამის შემდეგ კი, ხალიფების დროს, არაბთა გავლენა მთელს აღმოსავლეთსა და საქართველოზე თვალსაჩინო შეიქმნა. გავლენა დაეტყო ჩვენს მწერლობასაც. ეს გავლენა უფრო მძლავრი უნდა ყოფილიყო სინას, პალესტინას, შავს-მთაზე და სხ., საცა ქართველებს ჰქონდათ საკუთარი მონასტრები. სინაზედ ნ. მარმა იპოვნა არაბული ანბანი, შედგენილი ქართველთათვის. იქვე აღმოჩნდა ქართული ხელნაწერი არაბულის მინაწერებით.

ამავე დროს უაღრესად განვითარდა სახუროთ-მოძღვრო ხელოვნება, მხატვრობა, ქანდაკება და ხლოართული სამკაული. ზოგიერთნი ამტკიცებდნენ, რომ ქართული ხუროთ-მოძღვრება სომხურის ნაშობია ანუ შიბაძეაო, მაგრამ ნ. პ. კონდაკოვის საფუძვლიანმა გამოკვლევამ უარყო ესეთი აზრი და დაამტკიცა, რომ ეს ხელოვნება თუ სომხეთისაზე ძველი არ არის, არც მასზე ახალია: მთიანი საქართველო უფრო ხელშემწყობი იყო ხუროთ-მოძღვრების განვითარებისთვის, ვიდრე ბარისომხეთი; ქართული ხუროთ-მოძღვრების კილო უფრო ნათელია, ვიდრე სომხეთისა, რომლის ნაშთები საქართველოსაზე უფრო ნაკლებია და უგვიანესი. აგრედ-წოდებული „ქართული არხიტექტურა“ ბრძნულის გონიერების ნაშობიაო, დასძენს იგივე მეცნიერი. გაიცნობს-რა ატენის სიონს (მე-IX საუკ.), მარტივლს (მე-X ს.), ჯვარზატისსანს (მე-VIII ს.) და სხ., კონდაკოვი განაგრძობს: ქართული საყდრის წინა-პირი, ხშირად, შემკულია ხოლმე ქანდაკებით. ეს ქანდაკიანი ქვები დატანებულია ხოლმე აღმოსავლეთის მხრის კედელში ანუ დასავლეთისაში, იშვიათად კი სხვა კედლებშიაც, როგორც იცის აგრედ-წოდებულმა „რომანულ არხიტექტურამ“. რაიც შეეხება ამ ქვების დალაგებას, რაიმე წეს-რიგი მათზე გამოქანდაკებულ

სამკაულის მხრივ არსებობს უუძველეს საყდრების — ჯვარ პატიოსანის, ატენის, მარტვილის, ქუთაისის და სხ. — შენობაში. მკობილობა ამ ტაძრებისა (ქუთაისის, მარტვილის და ატენის) არის: სხვა და სხვა მხეცი — ვეფხვები, ირმებზე მონადირე ლომები, და აგრეთვე მტრედები, გველები და სხ. ამ მხრივ უფრო მდიდარია ატენის სიონი, რომლის ქანდაკებათაგან ზოგი თვით საყდარზე უუძველესია და ზოგი მის ხნისაა. მის დასავლეთ კედელში ჩამოშლილია რამდენიმე ქვა-ფიციარი ქანდაკებით: სამფსონი გლეჯს ლომს. ანგელოზი ახარებს ზაქარიას, რომელსაც ხელში საცეცხლოური უჭერია. მხედარი. კრავები. ზღვის ფრთოსანი ნიანგი. აღმოსავლეთის მხრის კედელზე გამოსახულია: მტრედები, ლეთისმშობელი, წმინდანები, მეფე გრძელის ტანისამოსით და საყდრის გეგმით ხელში, და მის გვერდით დედოფალი. კარის თავზე: წყლით საესე აუზი და ირმები, რომელნიც ამ აუზიდან სმენ წყალს — ეს უუძველესი დროის სიმბოლიური გამოხატულობაა სარწმუნოებისა. ქართულ ხუროთ-მოძღვრებას კუთვნილებას შეადგენს ზონრებისა, მოსავლებისა და ზოლების ხლართულობა. აქ ეს ხელოვნება (ხლართული სამკაული) ისე განვითარდა, როგორც არსად სხვაგან და ამის გამო სამართლიანად დაიმკვიდრა სახელი ქართულ ხლართულობისა. არც ბიზანტიაში და არც იმ ადგილებში, საცა ეპოებთ ამ ხელოვნების ნაშთებს, მაგ. ჩრდილოეთ იტალიაში, უმეტესად კი ვენეციაში, არც სერბიასა და რუსეთში არსად არ არის იგი (ხლართული ხელოვნება) ქართულისებრ სრულად და სავსებით განვითარებული. მარტო ირლანდიის არხიტექტურული სამკაული ემსგავსება ქართულს, მაგრამ ქართული მაინც მასაც სჭარბობს: აქ მისი იერი უფრო სწორია, ნახატი სამკაულისა უფრო ცხადია, დანიშნულება და აზრი ნახატისა ყოველთვის შესაფერია მიზნისა და არასდროს არ ემორჩილება ოცნების თვითნებობასა და ფერადთა ცვალებადობას“.

გაერთიანების შემდეგ საქართველო უფრო გაძლიერდა

პოლიტიკურად და გონებრივად. განვითარება იწყოს მწერლობაში; ხუროთ-მოძღვრებამ, შხატვრობამ. წესიერებას თანდათან მეტი პატივი დაედო; ურთიერთ შორისი დამოკიდებულება უფრო ლმობიერი შეიქმნა: გარეშე მტერთაგან მოსვენებული ერი ეკონომიურად უფრო გაღონიერდა. და ამ საერთო წარმატებამ ქართველ ერს მისცა ძალა პირნათლად დაეცვა სამშობლოს თავისუფლება მაშინ; როდესაც აღმოსავლეთის მრისხანე ველოურები—ჯერ თურქები და მერე მონგოლები—ანგრევდნენ მთელს ქვეყნებს და იკლებდნენ სამეფოებს და სამთავროებს.

ქრონოლოგიური ტაბულები

თარგამოსიანი ქართლოს
ქართლს იჯდა პირველ ძეობით,
მერმე ფარნავაზ ტახტოსნად
იჯდა სიქველით, მხნეობით.
არშაკუნიანთ იმეფეს,
მერმე ხოსროანთ სეფობით.
აწ ვსუფევთ ბაგრატიონნი,
ვგიებთ ღმრთის მესათნეობით.
ძელი თქმულობა.

ა. შთამომავლობა ქართველების მეფეებისა.

I. „ქართლის ცხოვრების“ გადმოცემით

თარგამოს (2,716 ქრ. წ.)

ქართლოს. ტეროს. ეგროს. ბარდოს. მოვაკან. ლეკოს. კეკას. ჰაოს
(2116 წ.)

მცხეთოს. გარდაბოს. კახოს. კუხოს. გაჩიოს.

უფლოს. ოძრახოს. ჯაეახოს.

(თაობანი)

სამარა № (+ 324 წ. ქრ. წ.)

აზონ (324—301)

1. თარნავაზ *)
(301—237)

№ (ოსთა მე-
ფის ცოლი)

№ (ქუჯის
ცოლი)

2. საურმაგ (237—162)

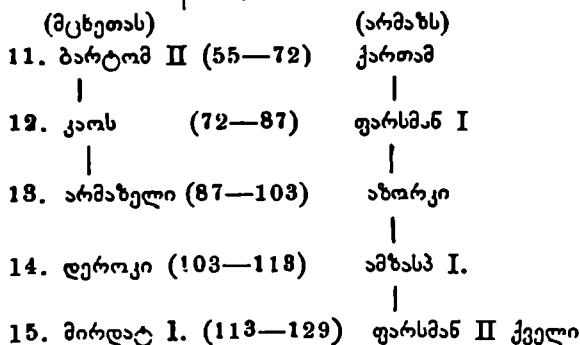
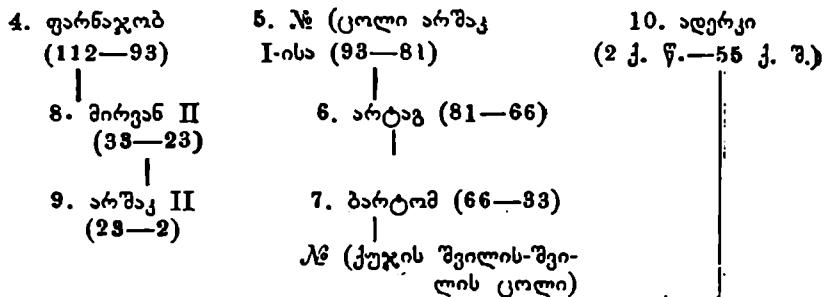
№ (საურმაგ მეფის ასულის
ქმარი)

3. № (კლდე მირვან I-ისა)
(162—112)

№ (კოლი ქუ-
ჯის შვილისა)

ქართამი (ბარტონ მეფის
ქალის ქმარი)

*) მეფობათა ქრონიკონები აღუნიშნავს ბატონიშვილს ნაუშტის.

16 ადამ (129—132)
| მისი დედა ლადანა († 146);

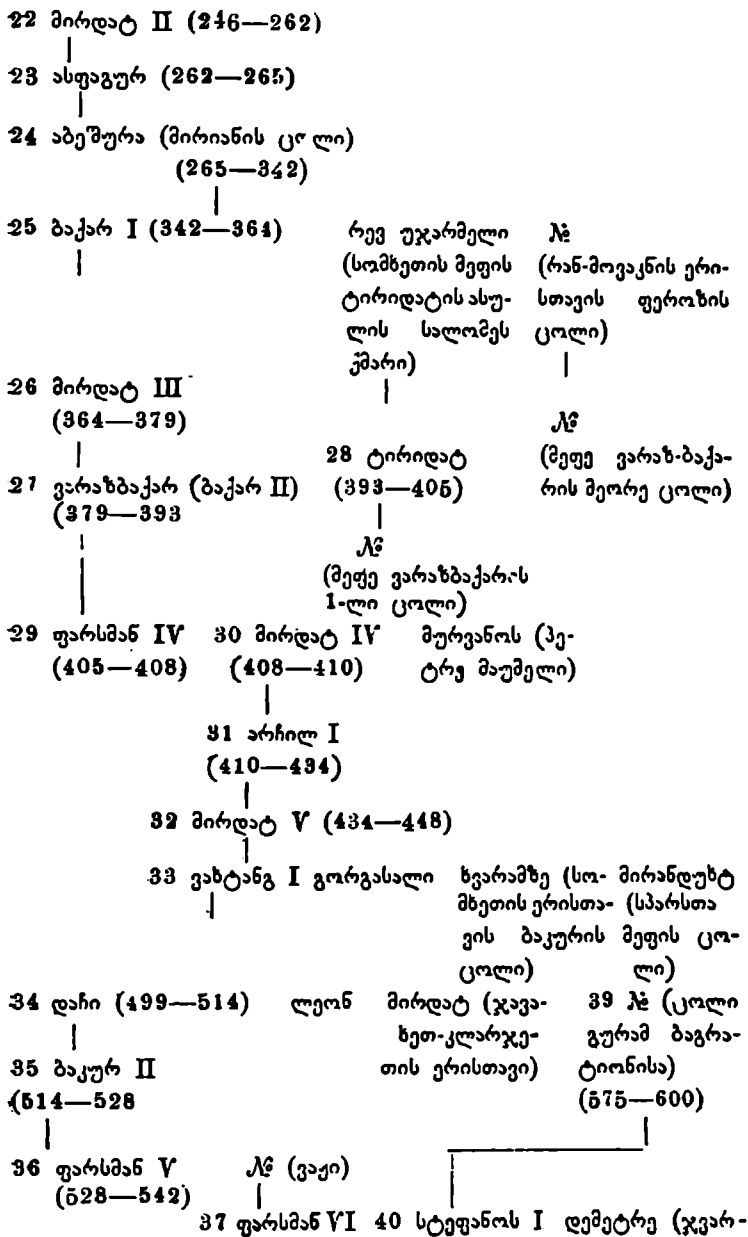
17 ფარსმან III († 182)

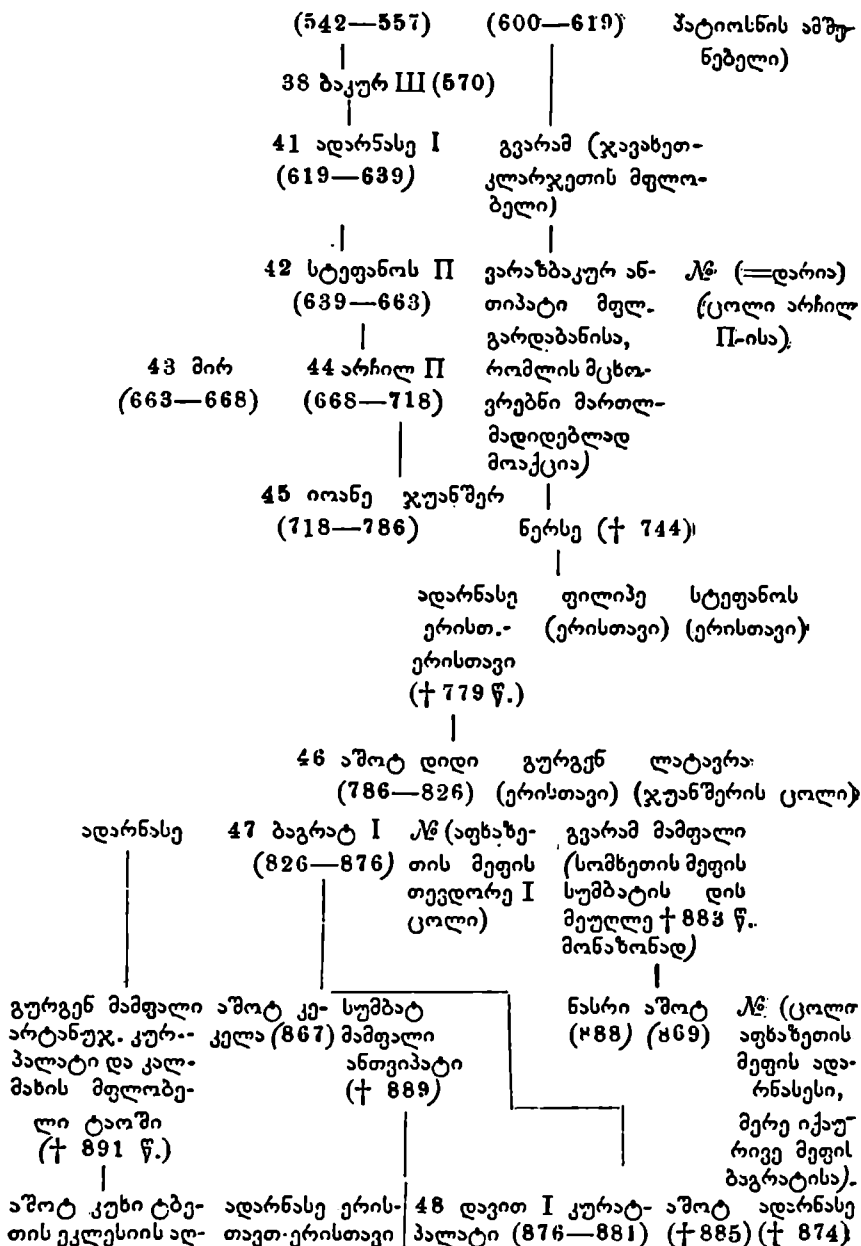
18 ამზას II (182—186) ლ (ცოლი სომხეთის
[მეფისა])

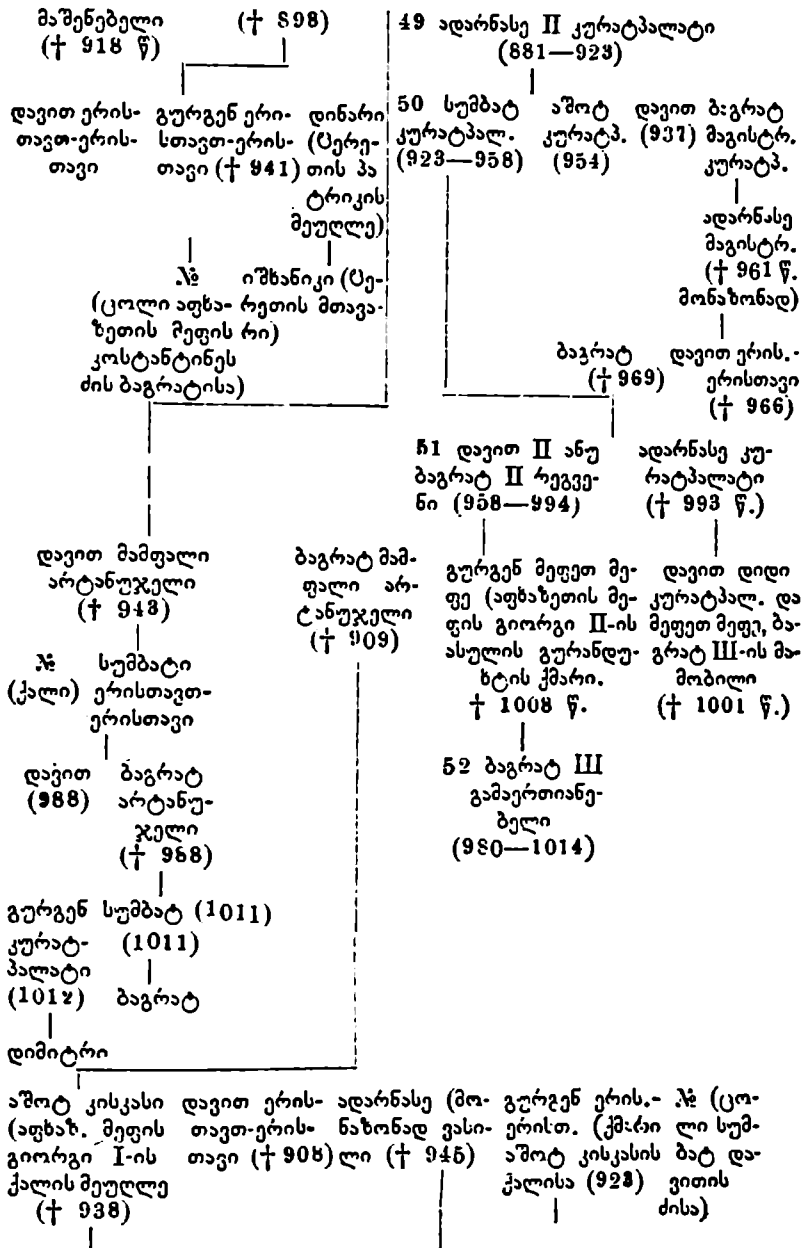
19 რევ მართალი (მისი ცოლი სეფელია)
(186—213)

20 ვახე (213—231)

21 ბაკურ I (231—246)

მწ (ბიძის გურგენის ცოლი)

გურგენ ერისთავთ-ერისთავი (+ 968)

აშოტ კურატ-პალატი (+ 952)

დავით მაგისტროსი

ბაგრატ მაგისტროსი

II. სამეფო სახლთა ჩვენებით.

I. თარგამოსიანნი.

ქართლოს (2116 წ.)

მცხეთოს

უფლოს

მწ

სამარა

მწ

აზო (324—301).

1 ფარნავაზ (301—287*)

II. ფარნავაზიან-ქართლოსიანები.

2 საურმაგ (237—162)

3 მწ (ცოლი მირვან I ნებროთიანისა) (162—112)

III არშაკუნიანნი

4 ფარნაჯობ (112—93)

5 მწ (ცოლი არშაკ I-ისა) (93—81)

8 მირვან II (83—23)

6 არტაგ (81—66)

9 არშაკ II (23—2)

7 ბარტომ (66—33)

* მეფობათა ქრონოლოგიები ვახუშტის აღწერებით.

27 ვარახზბაქარ № (ვარახზბაქა-
(=ბაქარ II) რის I-ლი ცოლი)
(379—393)

29 ფარსმან IV (405—408) 30 მირდატ IV მურვანოს (3ე
(408—410) ტრე მაუშელი)

31 არჩილ I (410—434)

32 მირდატ V (434—436)

33 ვახტანგ I ბორბა- სვარანძე (ცო- მირანდუბტ
სალი. (446—499) ლი სომხითის (ცოლი სპა-
პიტიახუზის ბა- რსეთის მე-
კურისა) ფისა)

V. ბაგრატიონები

34 დანი (499—514) ლეონ მირდატ (ჯავახეთ- №№ (ორი 39 № ცო-
კლარჯ. ერისთავი) ქალი და ლი ბურამ

35 ბაკურ II
514—528)

ორი ვაჟი)- ბაბრატიონ-
ნისა)

36 ფარსმან V № (ვაჟი)
(528—542).

40 სტეფანოს I
(600—619)

37 ფარსმან VI (542—557)

ბეარამ

38 ბაკურ III (557—570)

ვარახზბაკურ №
(ბარდაბანის (ცო-
მომქცევი) ლი არ-
ჩილ.

41 აღარნასე (619—639)

ნერსე († 744) II-ისა)

42 სტეფანოს II [639—663]

43 მირ.
(663—668)

44 არჩილ II
(668—718)

აღარნასე ფილიპე. სტე-
ერისთავთ- ფანოს

45 იოანე
(718—786)

ჯუანშერ

ერისთავი

46 აშოტ დიდი ბურბენ. ლატავრა (ჯუანშერისცოლოჭ)
(786—826)

47 ბაგრატ I მეფე კურატპალატი
(826—876)

48 დავით I (876—881)

49 ადარნასე II (881—923)

50 სუმბატ (923—958)

51 დავით II ანუ
ბაგრატ II რეკვენი (958—994)

ბურგენ მეფეთ მეფე

52 ბაგრატ III (980—1014)

III ჩვენის ქრონოლოგიით.
თარგამოს (2716 წ. ქრ. წ.)

ქართლოს (2116 წ.)

მცხეთოს

უფლოს

ხეთა

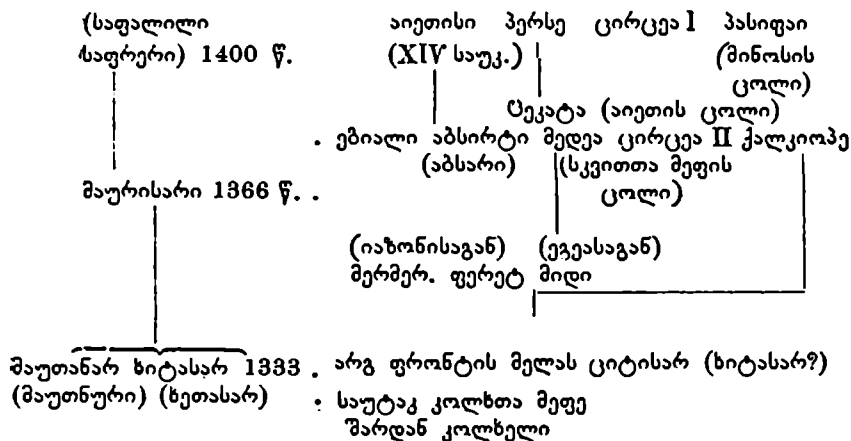
კოლხეთი

ფაზის

კოლხი

სელიოს (პზე)

საფლელი

ვან-არარატი

არამი 860
 სედური 830
 ლუტიბრი
 ბელიტდურის I
 ისბუინი (იზბუინის)
 სარდა (სარდური) 742
 მენუა I
 არგისტი
 ურსა 719—714
 არგისტი 708
 ისბუინი II
 იხსარის (ახსერა)
 სარდური II 645
 ისბუინი III
 მენუა II

დადილ კოლხელი 731 წ.
 ვასსამი ტიბარენელი 731 წ.

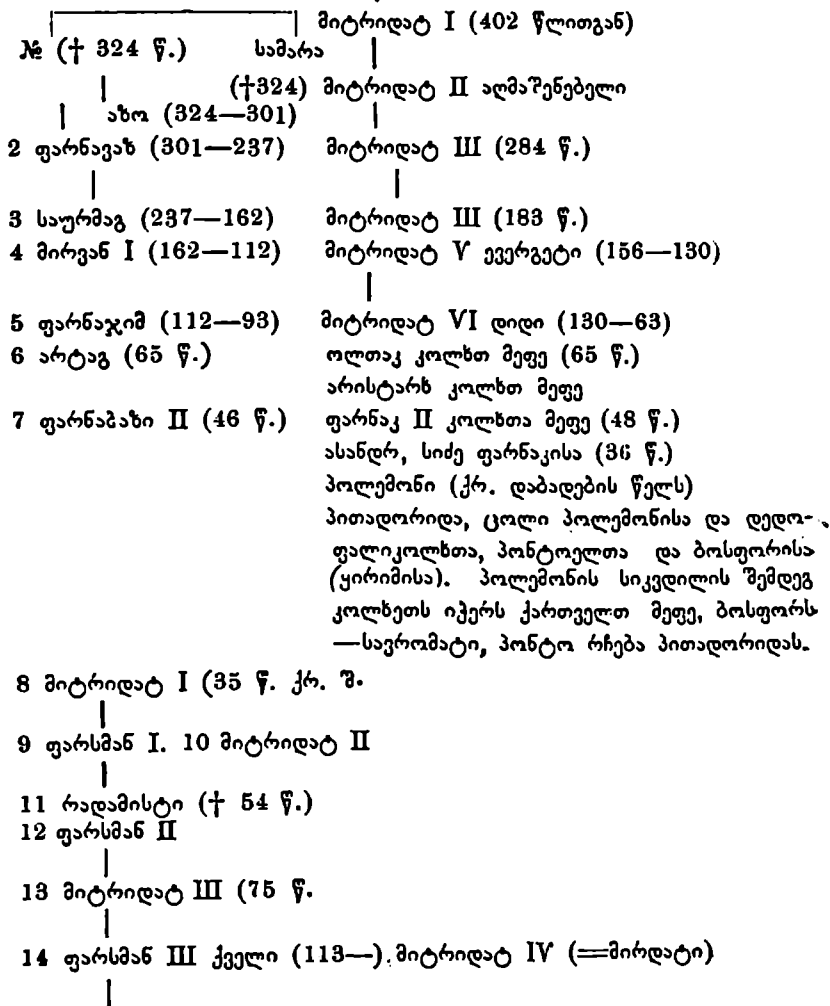
დათამი კადუსთა მეფე 558 წ.
 • ფარანდატეს 514 წ.

. არტაიკტეს (მაკრონთა ღ მონინკეთ მეფე) 514 წ.

პონტო

. არტაბაზი

№ |

15 ადამი და მისი დედა ლადამი 146 † (წ.).

16 ფარსმან IV (146—182) ლაზთა მეფე პაკორი (ბაკური?)

17 ანასპი (182—186)

18 რევ მართალი (186—213)

19 ვახე

20 ლევი (რევი!)

21 მირიანი (284—361)

22 ბაკურ I (361—367)

23 ასპაგური და სავრომაკი (367—374)

24 მირდატ I ბაკურისძე (374—389)

25 ვარაზ-ბაკურ ((389—425)

26 თრდატ რევისძე (425—437)

27 ფარსმან V ვარაზბაკურისძე (437—440)

28 მირდატ II ვარაზბაკურისძე (440—442)

29 არჩილ I (442—466)

30 მირდატ III (466—478)

სანდუხტ დედოფალი (478—486)

31 ვახტანგ I გორგასალი (486—532)

32 დანი (532—544)

33 ბაკურ II (544—557)

34 ფარსმან VI (557—571)

35 ფარსმან VII (571—576)

36 ბაკურ III (576—)

გრიგოლ ქართლის მამასახლისი

არშუშა პიტიაშვი

არენდ გუბნასპი

ვეკან ბუზმილი

} მარზაპნები

37 გურამ I ბაგრატიონი (590—600)

ზიორგი XI 1676—1688
 ერეკლე I 1688—1703
 ქაიხოსრო
 ვახტანგ VI († 1737)
 იესე 1714—1716
 ბაქარ 1716—1719

თეიმურაზ II († 1762)
 ერეკლე II 1744—1798
 ზიორგი XII 1798—1800
 დავით (გამგებელი) 1800 წ.
 სოლომონ (იმერეთისა) † 1815 წ.

ბ) სომეხთ მეფენი.

1. ჰაიკის (2350 წ. ქ. წ.) სახლიდან

პარუირ 640	კორნაკ	ტიგრან I 570	ზარეს
ხრაჩია 600	პავოს	ვაჰაგნ 530	არმოდ
ფარნუას	ჰაიკაქ II	არავან	ბაგამ
პატკუიჭ	ერუანდ I	ნერსე	ვან
			ვახე 300

2. არშაკის სახლი

ვაჰარშაკ I 150	ხოსროვ დიდი 213
არშაკ I 128	ტირიდატ 286
არტაშეს I 115	ხოსროვ II 343
ტიგრან II 90	ტირან II 353
არტავაზდ 36	არშაკ III და ვაჰარშაკ II 364
არშამ 33	პაპ 382
აბგარ 3	ვარაზდატ 391
ანანუნ 35 წ. ქრ. შ.	არშაკ III და ვაჰარშაკ II 392
სანატრუკ 35	ხოსროვ III 396
ერუანდ II 65	ვრამშაპუზ 400
არტაშეს II 85	ხოსროვ III (ხელახლა) 421
არტავაზდ II 127	შაპუკ 422
ტირან I 130	არტაშეს (არტაშირ) 427
ტიგრან III 151	არშაკიდების მეფობის მოსპობა 433
ვაჰარშ 193	

3) ბაგრატიონთ სახლი

აშოტ ბაგრატიონი 686	აბბას 928
ბაგრატ ბაგრატიონი 835	აშოტ III მოწყალე 952
აშოტ 849	სუმბატ II 977
აშოტ I მეფე 885—889	კაკიკი 989
აშოტ II 914	იოანნეს 1020

აშოტ IV დინელი 1039

ანის აოხრება 1064.

კაკიკი II 1079

4) რუბენიანთ სახლი (კილიკიაში).

რუბენ 1080

სუზბატ I 1296—1298

კოსტანტინე I 1095

კოსტანტინე II 1300

ტოროს II 1100

ლეონ IV 1305

ლეონ I 1123—1136

ოშინ I 1308

ტოროს II 1141

ლეონ V 1320

მელეხ 1169

კოსტანტანე III 1342

რუბენ II 1174

ბიტონ 1343

ლეონ II 1177—1212

კოსტანტინე IV 1345

ხეთუმ I 1226

ლეონ VI 1366 (გარდაიცვალა პა-

ლეონ III 1269

რიეში 19 ნოემბერს 1393 წ. და

ხეთუმ II 1288

სომეხების სამეფო კილიკიაშიაღ მო-

ტოროს III 1293

ისპო.

გ) შიდიის მეფეები.

დეაოკ 708—655 ქრ. წ.

კიაკარ 633—593

ფრაორტ 655—633

ასტიაგი (=აქდაკ) 593—558

დ) სპარსთა მეფეები.

ა) აქამენიდების სახლი

კვიროსი 560—529

დარიოზ II (ნოტი) 423—404

კამბიზ 529—522

არტაქსერქს მნემონი 404—359

სმერდისი 521

კვიროს უმცროსი

დარიოზ ჰისტასპი 522—486

არტაქსერქს—ოზ

ქსერქს I 486—465

არსეს 338—336

არტაქსერქსი 465—425

დარიოზ კოდომანი † 330 წ. 3 ივ-

ქსერქს II 424

ლისს)

ბ) სასანიანთ სახლი

არტაშირ ბაბეკან 226—240 ქრ. შ. შაბურ III 383—388

შაბურ (საპორ) 240—271

ბაგრან (ვარან ქირვანშაჰ) IV 399

ჰორმუზდი I 271—272

იეზდიგერდ 399—419

ბაგრან (ვარან, ბარამ) I 276

ბაგრანგურ (ვარან) V 420—440

ვარან II (ბარამ) 276—293

იეზდიგერდ II (ვარან VI) 440—457

ვარან III (ბარამ) 293—294

ჰორმუზდ III და ძმა შისი

ნარსეს 294—303

ფეროზი (ფირუზი) 457—488

ჰორმუზდ II 303—309

ბალატ (ბალაშ, ვაგარშ, ვალენტი)

შაბურ II, დიდი 309—380

რღაშირ II 380—383 კობად (კაბად) I ფირუზისძე 491—531
 ხოსრო I ანუ შირვან 531 13 ენკ. შირუე (სიროეს) 628
 [—379 თებერ. არტაშირ III 629
 ჰორმუზდ IV 579—591 იეზდიგერდ III ხოსროსძე
 ხოსრო II 591—628

ე) არაბთა ხალიფები

მაჰმადი წინასწარმეტყველი დაიბ. 571 † 8 იან. 632 წ.
 აბუ-ბეკრი 632—634 ჰარუნ არრაშიდ 786—809
 ომარი 634—644 ემინ 810—813
 ოსმანი 644—656 მამუნ 813—833
 ალი (მაჰმადის სიძე) 656—661 21 მუტასიმ ბილალი 833—842
 [იანვ. ალ-ვატიკ ბილალი 842—847
 მუტავაკილ ჯაფარ 847—861
 მუნტასირ 862
 მუსტაინ 866
 მუტააჯ 869
 აბდულ-მალიკ 685—705 8 ოკტ. აჰმად-ალ-მუტაჰიდ 892
 ველიდ 705—715 მუტაჰიდ 902
 სულეიმან 715—717 მუკტადი 907
 ომარ II 717—720 მუკტადირ 932
 იეზიდ II 720—724 კაირ 934
 ჰიშამ 724—743 რაზი 940
 ველიდ II 744 მუტაკკი 944
 იეზიდ III 744—750 მუსტაკფი 946
 მერვან II (ბუიდები)
 აბულაბას 750†754 ალ-მუტი 946—970
 მანსურ 754†775 ატთაი 974—992
 მაჰდი 775†785 ალ-ყადირ 992—1031
 აბუ-მუჰამედ მუსა ალ-ხალი 786 ალ-კაიმ 1031—1075.

ზოგიერთი წყაროები და მასალანი (I წიგნისთვის)

1. „ქართლისცხოვრება“ და მისი ვარიანტები (ბარათაშვილებისა, მარიამ დედოფლისა).
2. „ქართლისმოქცევა“ (შატბერდის კრებული მე-X საუკ.)
3. სუმბატის ქრონიკა (მე-XI ს.)
4. პეტრე მაიუმელის ცხოვრება (მე-V ს.)
5. პატიოსანის ჯვრის აღმართვა მცხეთაში (მე-X ს.)
6. ცხოვრება ევსტათი მცხეთელისა (თხზ. მეექვსე საუკ.)
7. შუშანიკის წამება 594 წ. 17 ოკტ. (თანამედროვისა)
8. აბოს ცხოვრება თანამედროვის იოანე საბანისძისა (VIII ს.)
9. ჯუანშერის ქრონიკა (ქართლის ცხოვრებაში)
10. არჩილ მეფის ცხოვრება („ქართ. მწერლობა“, გვ. 253—292)
11. კოსტანტინე მთავრის წამება (IX ს.)
12. ილარიონ ქართველის ცხოვრება (IX ს.)
13. „ჟამის წირვა“ სვიმონ კათალიკოზისა (IX ს.)
14. „ბობრონის ცხოვრება“ სტეფანე მტბევეარისა (X ს.)
15. კოსტანტინეპოლის გარემოცვა სკევითა მიერ და იმპერატორ ირაკლის ლაშქრობა სპარსეთში (1042 წლ. ხელნაწერიდამ)
16. მამათა ცხოვრება
17. ათონის კრებული 1074 წ.
18. სვინაქსრები გიორგი მთაწმინდელისა (№ 222 და სხ.)
19. საგალობელი მიქელ მოდრეკილისა (X ს.)
20. „ბანყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა“ არსენი კათალიკოზისა (X ს.)
21. დავითნი 974 წლ.
22. სახარების ვარიანტები (IX—X ს.)
23. სჯულის კანონი (1031 წლ.)
24. უწყება მიზეზისა ქართველთა მოქცევისა ეფრემ მონაზონისა (XI—XII ს.)
25. ა ბ ა ზ ა. История Арменіи.
26. ა ლ - ი ს ტ ა ზ რ ი (არაბთა მწერალი 830 წლ.)

26. ახალიკი. Всеобщая Исторія.
27. ბარათაშვილის საქართველოს ისტორია.
28. ბარათაშვილი მ. Нумизматич. факты груз. царства.
29. ბაქრაძე დ. ა) ისტორია საქართველოსი. ბ) Статьи по истории и древностямъ Грузіи. გ) Кавказъ въ др. пам. христіанства.
30. ბროსე. Histoire de la Géorgie (თარგმანი ქართლის ცხოვრებისა) წინასიტყვაობა—Introduction, დამატებანი და განმარტებანი. Additions et éclaircissement, მოგზაურობა და სს.)
31. ბრუგში Лѣтописи и памятники древ. народовъ. Египеть. Исторія фараоновъ (СПБ. 1880).
32. ბერნეს Первобытная ист. человечества (1904 წ.)
33. ბიბბოხ ედ. Исторія упадка и разрушенія римской имперіи.
34. დრეკერ ჯ. Исторія умств. развитія Европы.
35. ეზოვი Внутренній бытъ древней Арменіи.
36. ეზნიკი Обь ученіи персидскихъ маговъ (მე-V საუკ.)
37. ელიშე Борьба христіанства съ ученіемъ Зороастра въ пятоть столѣтій, въ Арменіи.
38. ვასილიევი ა. Византія и Арабы (1900)
39. ვახუშტი. ა) საქართველოს ისტორია და ბ) საქართველოს გეოგრაფია.
40. ვებერ ბეორ. Всеобщая исторія (ანდრეევის თარგმანი)
41. ვეის გერმ. Исторія одежды, вооруженія, построекъ, и утвари древн. народовъ.
42. ცეროდოტეს წიგნი (რუსული თარგმანი).
43. თაყაიშვილი ე. ა) ზარზმის მონასტერი ბ) სამი ქრონიკა გ) წმ. ნინოს ცხოვრება (ახალ. ვარიანტი)
44. თეიმურაზ ბატონიშვილი. საქართველოს ისტორია.
45. იოსელიანი პლ. Исторія Груз. церкви.
46. კარბელაშვილი პ. კათალიკონნი და მღვდელ-მთავარნი.
47. კსენოფონტე. „კირაქედია“ (რუს. თარგმანი).
48. კალანთკატვაწი. Исторія агванъ (1861 წ.)
49. კიპერტი. ა) Atlas antiquus. ბ) Lehrbuch alten geographie
50. კირიონი ეპ. ა) Св. равноап. Нина просвѣт. Грузіи, ბ) Св. царь Мпріанъ Хосროіани გ) Двѣнадцативѣковая религіозная борьба православной Грузіи съ исламомъ და სს.

51. კოვალევსკი მაქიმ ა) Законъ и обычай на Кавказъ (ტ. I და II) ბ) Современный обычай и древнйи закопъ.
52. კონდაკოვი ბ. Древняя архитектура Грузიი (1876 წ.)
53. კულაკოვსკი (პროფეს.) Аланы по свѣдѣнiямъ классич. и визант. писателей (1899 წ.)
54. ლენორმანიფ. ა) Lettr es assyriologiques. Руководство къ древ. исторiи Востока (2 ტომი).
55. ლიტტრე. Среднiе вѣка и варвары.
56. მარინი. ა) ცხოვრება ჰეტრე—ივერისა. ბ) Боги языч. Грузიი, გ) Хитонъ Господень, დ) Грамматика древ. армянскаго языка ე) Возникновение и расцвѣт. др.-груз. свѣтской литературы, ვ) Предварит. отчетъ о работахъ на Синаѣ и въ Иерусалимѣ.
57. მასპერო Древняя исторiя.
58. მიულლერ მაქს. Наука о мыслях.
59. მუხამედ-რაფი. დერბენტ-ნამე (XIV გ.)
60. ნატროშვილი Мдхეთъ и его соборъ Свети-Цховели.
61. ნიკოლსკი მ. ა) Клинообразныя надписи ванскихъ царей (1893 წ.) ბ) Клинообразныя надписи Закавказья (1896 წ.)
62. ორბელიანი სტეფ. ორბელიანთ ისტორია (ხელნაწერი)
63. პატკანოვი კ. ა) О клинообраз. надписяхъ (1883 წ.), ბ) Ванскiя надписи и значенiе ихъ для исторiи передней Азiи გ) Ванскiя надписи и (СПБ. 1881).
64. პროკოპი კესარიელი (†565 წ. ქრ. წ.). Исторiя войнъ римлянъ съ персами, вавдалами и готами (1862 წ.)
65. ეორდანიი თ. ქრონიკები.
66. რადლინსკი ი. Надписи перс. царей изъ рода Ахеменидовъ (1881 წ.)
67. რიტტერ კ. Исторiя землевѣдѣнiя.
68. რობერტსონ ჯ. Исторiя Христ. церкви
69. სემეონი Исторiя импер. Иракла.
70. სკაბალანოვიჩ. Византiйское государство и церковь въ XI вѣкѣ.
71. სტრაბონი. გეოგრაფია.
72. ტეილორი. Первобытная культура.
73. Фиплей. Греция подъ римскимъ владычествомъ (съ 146 г. до Р. Х. по 717 г. по Р. Х.)
74. Фриманъ. Сравнительная политика

75. უსლარი. Древнѣйшія сказанія о Кавказѣ.
 76. შლოსსერი. Всемирная исторія.
 77. ჩუბინაშვილი დ. ეთნოგრაფიული განხილვა ჰანეთის და კათ-
 ბადუჯიის მკვიდრთა მოსახლეთა.
 78. ცაგარელი ა. Свѣдѣніе о памятникахъ груз. письменности,
 ბ) Памятники груз. старины въ св. землѣ и на Синаѣ, და სხ.
 79. ცინცაძე კალისტრატე. Автокефалія груз. церкви.
 80. წერეთელი გიორგი. ისტორიული წერილები.
 81. კარაია პ. წერილები შესახებ აფხაზთა ცხოვრებისა და ენისა.
 82. ხალატიანი ც. Армян. эпосъ въ Исторіи Арменіи М. Хо-
 ренскаго (1896 წ.)
 83. ხახანაშვილი ა. ა) Памятники груз. отечесной литера-
 туры, ბ) Источники по введенію христіанства въ Грузію,
 გ) Помошановъ Іоанна Постника და სხ.
 84. ხორენელი მ. ა) Исторія Арменіи, ბ) Географія Арменіи.
 85. ჯავახიშვილი. ა) ანდრია მოციქულის და წმ. ნინოს მოღვაწე-
 ობა საქართველოში. ბ) Государственный строй древней Гру-
 зіи и древ. Арменіи (1905 წ.)
 86. ჰან კ. თ. Извѣстія древнихъ писателей о Кавказѣ.

შემჩნეული შეცდომები.

სწერია

უნდა იყოს

გვ. სტ.

1	2 შავის ზღვის	შავს ზღვას
33	20 სიტყვები კ ბევრია	სიტყვებიც ურვეია
38	26 ხვან	სვან.
41	12 დასავლეთისა	სამხრეთისა
45	5 კელტნი	კელტნი
45	24 ასხამდი	ასხამდა.
64	8 დიდი	დიდის
64	24 დადი	დიდი
76	6 რკინისა პირველად მოიგონეს	პირველად მოიგონეს რკინისა
77	3 მაკრონებს იგივე	მაკრონებს ეცვათ...

სწერა		უნდა იყოს
85	5 უნდა	უნდა
86	ბოლო ავრბ	აეაზ
88	5 აფროდიტე	აფროდიტე (=ურანია)
112	10 მიემბრა	მიმბრობილა
115	4. #2 წელს	33 წელს
121	25 პარათისა	პართისა
161	7 ბრინჯის-ხე	ბრინჯის-ხე (=აკაკი)
169	18 მე-XII	XI
170	17 თითქმის	თითქმის
174	ბოლო მოინანუნენ	მოინათლუნენ
175	1 თავი IV	თავი III
183	1 თავი V	თავი IV
"	6 მირდატმა მან	მირდატმა
188	28 სიკნითი	სივნიეთი
193	1 თავი VI	თავი V
272	3 ბოლ. წარწერებში ღერძული	წარწერებში
244	2 გა	იგი
"	3 იოლო	ხოლო
"	4 ხოდორს	კოდორს
"	სეკენეთს	სენენეთს
282	7 ორს ამ	ამ ორს
"	28 (ამის	) . ამის
283	15 აქაური ერი	აქაურები
"	ბოლო და მარიამ	და შუშან
289	12 ვეულებისამებრ	ჩვეულებისამებრ
298	9 და გუთიაში (ყირიმს) ამ	ბუთიაში (ყირიმს) ხატ ბრძოლა რომ დაცხრა, გუთებმა
305	ბოლო ლეონ II-სე	ლეონ II-ეს
321	27 დენის	დენისკენ
326	13 საჩინოზებმა	სარკინოზებმა
328	25 თეოდოსიოპოლკში	თეოდოსიოპოლში
327	11 გუჯარზე	გუჯარებზე
331	12 ტაბარისტანი	ტაბარისტანი
"	17 მაჰმადიანი ამათ	მაჰმადიანია. ამათ
332	10 არის სოფელ.	არის, სოფელ
336	4 ქართლს	ქართლის
338	10 თხულებით	თხულებაში
350	26 მურავი	მოურავი
357	24 დრო	დროს
362	13 მომიტევე	მომიტევე მე
364	13 მომიტევილა	ალმოჩნდა

364 13 ანთს ხემა ხან იარ უნდა.